

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ანალები

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის
შრომები

I

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი

1947

ქართული სახელმწიფო
ბიბლიოთეკა

ენალები

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები

I

4853

ქართული საბჭოთაო
ბიბლიოთეკა

А Н А Л Е Б И

ТРУДЫ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ ИМЕНИ И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

I

ეროვნული საკვანძიარო
ბიბლიოთეკა

ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველს ცხოვრების“
200 წლისთავისათვის

К 200-летию „Истории Грузии“ Вахушти Багратиони

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
პრეზიდიუმის განკარგულებით

პ/მგ. რედაქტორი აკად. ს. ჯანაშია

ტექნიკური რედაქტორი: ირ. მახაშვილი.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, აკაკი წერეთლის ქუჩა, № 7

უკანასკნელი თაბახი ხელმოწ. 19.12.47	საბეჭდო ფორმათა რაოდენობა 19 თაბახი
საავტორო ფორმათა რაოდენ. 25 თაბახი, ანაწილ. ზომა 7×11 სასტამბო ზომით	
შეკვ. 411	ტირაჟი 1500
უფ 12933	

1. ს. ჯანაშია. ვახუშტი ქართული ფეოდალიზმის შესახებ	1
2. შოთა მესხია. ვახუშტი დაქვეყნებული ქართული საისტორიო მწერლობა	13
3. ე. გაბაშვილი. ვახუშტი XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე	53
4. ვახტანგ ბერიძე. XVIII საუკუნის თბილისის ვახუშტის გეგმის მიხედვით	127
5. გ. ჩიტაია. ხევსურული სახლის „სენე“	145
6. რუსუდან ხარაძე. ხევსურული რჯული	163
7. ლ. ბოჭორიშვილი. კახური ჩაცმა-დახურვა	199
8. ალ. რობაქიძე. თოფისწამლის დამზადება პირაქეთ ხევსურეთში	215
9. მაქს. ბერძენიშვილი. იოანე—ვარაზფაჩესთვის	239
10. ო. სოსელია. წერეთლიანთ სათავადოს ისტორიიდან	251
11. გ. მელიქიშვილი. ურარტელის ტომების უძველესი კერა	267
12. ვ. ფუთურიძე. ქართველი მოღვაწენი ერანის კულტურულ ასპარეზზე	287

ეროვნული საბიბლიოთეკა

გეოგრაფიკა

წინასიტყვაობა

აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის „წიგლების“ I ტომი ეძღვნა XVIII საუკუნის გამოჩენილ ქართველ მეცნიერსა და ისტორიკოსს ვახუშტი ბაგრატიონს.

1945 წლის 20 ოქტომბერს შესრულდა ვახუშტი ბაგრატიონის საისტორიო ნაწარმოების: „საქართველოს ცხოვრების“ შედგენა-დასრულების 200 წლისთავი. ეს თარიღი ქართულმა საბჭოთა მეცნიერულმა საზოგადოებრიობამ და სამეცნიერო დაწესებულებებმა აღნიშნეს ვახუშტის მეცნიერული მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი სპეციალური სამეცნიერო სესიებით. იმავე 1945 წელს აკად. ს. ჯანაშიას თაოსნობით ისტორიის ინსტიტუტში დამუშავდა ვახუშტის ისტორიული შემოქმედებისა და აზროვნებისადმი მიძღვნილი გამოკვლევები, რომელთა ერთი ნაწილი იბეჭდება წინამდებარე „წიგლების“ I ტომში.

ისტორიის ინსტიტუტის კოლექტივი თავის სამეცნიერო ორგანოს „წიგლების“ I ტომით ერთგვარ ვალს უხდის XVIII ს-ის სახელოვან ქართველ მეცნიერს, რომლის სახელთან განუყრელადაა დაკავშირებული საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანესი პრობლემების დაყენება და მათი გაშუქება-გადაწყვეტის ცდა იმ დროის კვალობაზე.

ვახუშტი ბაგრატიონმა არა მარტო ნიჭიერად აითვისა მრავალ-საუკუნოვანი ქართული საისტორიო მწერლობის მდიდარი მემკვიდრეობა, არამედ მანვე განვითარების ახალ საფეხურზე აიყვანა ქართული ისტორიოგრაფია.

ვახუშტი ბაგრატიონი უქველად იდგა იმდროინდელი მსოფლიო ისტორიოგრაფიის მიღწევათა სიმაღლეზე. მისი სახელი მალე გასცილდა საქართველოს ფარგლებს. საკმარისია აღინიშნოს, რომ ქართველი მეცნიერის კარტოგრაფიული სამუშაოები ჯერ კიდევ 1735 წ. ფრანგულად სთარგმნა ფრანგმა გეოდეზისტმა და ასტრონომმა დელილმა, ხოლო 1738 წ. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის გეოგრაფიული ბიუროს მეცნიერ-თანამშრომლებმა სთარგმნეს ვახუშტის ყველა რუკა. საკუთრივ მისი ისტორიით (ბროსეს თარგმანის საშუალებით) უხვად სარგებლობდნენ და სარგებლობენ უცხოელი ისტორიკოსები, იურისტები და ორიენტალისტები.

ქართულ-უცხოურ წყაროებისადმი სავსო კრიტიკული დამოკიდებულებით ვახუშტიმ მეცნიერულად განაზოგადა საქართველოს ისტორიული წარსული. მან პირველმა მოჰკიდა ხელი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის, სახელმწიფო დაწესებულებების, სოციალური ურთიერთობის, ეთნოგრაფიის, ხელოვნების ისტორიის საკითხების, და მატერიალური კულტურის ძეგლების მეცნიერულ შესწავლას.

ვახუშტი ბაგრატიონის მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობის ისტორიულ-კრეატიული ათვისება, დიდი ხნის წინ წიწყვეტილი, მხოლოდ ესლა,

ქართული ისტორიოგრაფიის საბჭოურ პერიოდში განახლდა. „ანალების“

ტომში დაბეჭდილი წერილები ამ მიმართულებით წარმოებული მუშაობის ნაყოფია. მომავალი კვლევა-ძიება და ახლად მოძიებული მასალები კიდევ უფრო მეტად შეაფასებს გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის როგორც ნაკლული ბიოგრაფიას, ისე მისი მეცნიერული მოღვაწეობის მრავალ საყურადღებო მხარეს.

„ანალების“ I ტომის რედაქტირება მთლიანად შესრულა აკად. ს. ჯანაშიამ. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭო ულრმესი მწუხარებით აღნიშნავს, რომ ეს იყო მისი უკანასკნელი სამეცნიერო სამუშაო სიკვდილის წინ შესრულებულ სამუშაოთა შორის. მეცნიერი-რედაქტორის მაჯისცემა იმ დროს შეწყდა, როცა იგი აპირებდა დაეწერა ვრცელი წინასიტყვაობა „ისტორიის ანალების“ წინამდებარე ტომისათვის.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭო.

ვახუშტი ქართული ფეოდალიზმის შესახებ¹

ვახუშტის მეცნიერული მემკვიდრეობა მრავალმხრივ გახლავთ მნიშვნელოვანი და საყურადღებო.

ჩემ დღევანდელ მოხსენებაში მე მინდა შევეხო მხოლოდ ერთ საკითხს, საკითხს ვახუშტის შეხედულებათა შესახებ ქართული ფეოდალიზმის, როგორც საზოგადოებრივი წყობილების, თავისებურებებსა და დაწესებულებებზე.

ზოგადი ხასიათის ნარკვევში, რომელიც ვახუშტის მთავარ თხზულებას, „საქართველოს ცხოვრებას“, შესავლის სახით წინ უძღვის, ავტორი ცდილობს წარმოადგინოს ძველი საქართველოს საზოგადოებრივი ევოლუციის სურათი. ლეონტი მროველის კონცეფციის თავისებური განმეორების შემდეგ, აქ ვახუშტი ძველი საქართველოს სოციალური და პოლიტიკური ურთიერთობის შემდეგ სქემას იძლევა: „ხოლო წესნი აქუნდათ: რამეთუ კერპთა მღუდელთა პატივი და რიგნი იყუნენ ცალ-კერძათ, ვითარცა სულეერთა. ხოლო სოფლიერნი: პირველი ერისთავნი, ბ) მთავარნი, გ) აზნაურნი, დ) ვაჰარნი, ე) მსახურნი², ვ) მუშაკნი გლეხნი“. ადვილი შესამჩნევია რომ აქ ადმინისტრაციული წყობა არეულია სოციალურში. სხვათვრთ, ძველი (ვახუშტისათვის—წინაქრისტიანული ხანის) საქართველოს ძირითადი საზოგადოებრივი დაჯგუფებანი აქ წარმოდგენილია სრულად და მართებული იერარქიული რიგით: მუშაკნი გლეხნი, ე. ი. ძირითადად მწარმოებელი კლასი, მსახურნი, ვაჰარნი, აზნაურნი. ერისთავთა და მთავართა ცალ-ცალკე დასახელებით ვახუშტის უნდა, ერთი მხრით, უჩვენოს უმაღლესი პროვინციული სამოხელეო ფენა (ერისთავნი), ხოლო მეორე მხრით — აზნაურობის, ფეოდალთა კლასის უმაღლესი ფენა, რაც აგრეთვე კარგად უბასუხებს ისტორიულ სინამდვილეს. ქართული „ერისთავობის“ განვითარებას ვახუშტი, საზოგადოდ, განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს თავის დიდ ნაშრომში. ამაში უეჭველად გამოჩნდა ვახუშტის მახვილი თვალი და სწორი ისტორიული აზრობა, ვინაიდან „ერისთავობის“ ევოლუციამ მართლაც განსაკუთრებული როლი შეასრულა ქართული ფეოდალიზმის ისტორიაში. „ერისთავობისა“ და

¹ მოხსენდა საქ. მეცნ. აკადემიისა და სტალინის სახ. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის გაერთიანებულ სესიას, მიძღვნილს ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომის „საქართველოს ცხოვრების“ გამოქვეყნების 200 წლისთავისადმი (18, XI. 1945). ნაწილია უფრო ვრცელი ნარკვევისა,

² საყურადღებოა, რომ მსახურთა შორის ვახუშტი გამოყოფს „ტაძრეულებს“ (იქვე, 20, 38)—დამოწმებულია ბროსესა და ლომოურ—ბერძენიშვილის გამოცემები.

„მთავრობის“ განვითარების ხაზები კი არა ერთგზის გადასქდობია ერთმანეთს. ამ ორი მოვლენის შესწავლა ურთიერთ კავშირშია აუცილებელი.

ერისთავობის შესახებ ვახუშტი წერს: „წესი ერისთავთა იყო მეფისა მიერ განწესება ქვეყანათა მიმართ და მის მიერ ბეურნეობა. სამართალი და ლაშქარნი მის ქვეყნისანი მის ქვეშევე იყვნენ, და ივინი მოჰყარებდნენ ხარკთა სამეფოთა. ზოლო ესე ერისთავნი დაიდგინებოდნენ მთავარნი და წარჩინებულნი, და ძენი მათნი შეცვალდნენ“. აქ საყურადღებო დაკვირვებებია მოცემული და, გარდა ამისა, გაკვრით დასახელებულია კიდევ ერთი საზოგადოებრივი დაჯგუფება— „წარჩინებულნი“, ან, უფრო სწორედ რომ ვთქვათ, უმაღლესი საზოგადოებრივი ფენის კიდევ ერთი სახელწოდებაა წყაროებიდან ამოღებული. მეორე აღვილას ვახუშტი „დიდებულთა“ იხსენიებს, რომელთაც იგი, ჩანს, „წარჩინებულლებთან“ აიგივებს (აღდგომის წირვის შემდეგ „აღიხსნიდიან პირთა მეფე და დიდებულნი. შემდგომად გამოვიდის მეფე, და ყოველნი წარჩინებულნი და მცირებულნი ასპარეზსა ზედა“, ამბობს ვახუშტი იქვე, 32 (21)).

შემდეგ ვახუშტი თვით ამ საზოგადოებრივ ჯგუფებს ახასიათებს: „ზოლო წესი მთავართა იყო გვარი და შთამომავლობა, ქართლოსიანობა და პატივი მისი. ზოლო უკეთეს მეფისა წესსა შინა იყო იგი, უმეტეს პატივი-იცემოდა. არამედ მთავრისა ჭერ იყო, რათა აქუნდეს ჩამომავლობა და გვარი იგი, და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი, სიმაგრე, და ხეობანი, და თვინიერ ამისა არა ისახელებოდა მთავრად. ზოლო აზნაურსა აქუნდა გვარი და ჩამომავლობა, და სიმაგრე რაიმე მათთა ანუ ბართა და დაბნები, და ძალ-ედვას გამოსვლა მარქაფითა, კარვითა და მათთა გაწყობილებითა და თვინიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად. ზოლო ვაჭართა პატივი იყო აზნაურისა ქვემოთ, და ვიეთთამე—სწორი, და შემდგომად—პატივი მსახურთა მეფისათა, გლეხთა ძეთა, და მერმე ჩინებულთა მათთა წესისა მიერ პატივი მსახურთა მათთა, და შემდგომად ამათთა—მუშაკთა გლეხთა. რამეთუ სისხლნიცა ეგრეთ სდიოდათ ჩინებისა მათისა მიერ: ზეილამ ქვეით ნახევრად ანუ ქვეილამ ზეით ერთი ორად“.

თუ ვახუშტის მცდარ ისტორიულ პერსპექტივს არ გავუწევთ ანგარიშს (ვახუშტი მოცემულ სურათს, ჩანს, ერთნაირად ავრცელებს როგორც მირიან მეფის, ისე დავით აღმაშენებლის ხანაზე), უნდა ვთქვათ რომ აქ ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი ჯგუფები ავტორის დროისათვის განსაცვიფრებელი სიღრმით არის აღწერილი. შემჩნეულია წოდებრივი საზოგადოების დამახასიათებელი ნიშანი—სოციალურ-იურიდიკული მდგომარეობის მემკვიდრეობითი თვისებები—„გვარისა და შთამომავლობის“ აუცილებლობა. შენიშნულია მემკვიდრეობითი უფლებების უკმარობა იმისათვის რომ კაცი ამ საზოგადოებაში „ზეით“ იდგეს,—დახასიათებულია ამ „ზეით დგომის“ მატერიალური საფუძველი: აუცილებელია მთავარს შთამომავლობის გარდა, ან უკეთ, შთამომავლობასთან ერთად, „ამის მიმართ“, როგორც ამბობს ვახუშტი, ჰქონდეს „ციხე-ქალაქი, სიმაგრე და ხეობანი“ (უკანასკნელი ტერმინი გულისხმობს ვრცელი მოსახლეობის შემცველ მიწა-წყალს, რომელიც, გარკვეული საფეხურის ფეოდალური სახელმწიფოს აღნაგობის შესაბამისად, მსხვილ ადმინისტრაციულ ერ-

თელსაც ქმნიდა), და ასევე აუცილებელია აზნაურსაც ჰქონდეს „სიმაგრე რაი-
მე მათა ანუ ბართა და დაბნები“ (ე. ი. სოფლები). ვახუშტიმ ისიც კარგად იცის,
რომ ამ მატერიალური საფუძვლის დაკნინება აქარწყლებდა „გვარისა და
შთამომავლობის“ მნიშვნელობას, და რომ არსებითად ფეოდალური საგვარეუ-
ლოს სიძლიერე მამულის სიდიდეზე, კერძოდ მის გაუყოფლობაზე იყო დამო-
კიდებული. ასეთი თავისი დროის ფეოდალური სახლების შესახებ ვახუშტი
ამბობს, აშკარად უკეთებს რა მახვილს ჩვენ მიერ აღნიშნულ მომენტს: „გარნა
ამათ მთავართა შორის აწინდელთა ჟამთა უწარჩინებულესნი და შემძლებელნი
ესენი იყვნენ და გაუყრელნი სახლნი აქუნდათ (ხაზი ყველგან ჩვენია, ს. ჯ.):
პირველი მუხრანის ბატონი, არაგვის ერისთავი, ქსნის ერისთავი, ამილახვარი და
ყაფლანიშვილი, ზემო ციციშვილი, ოდეს გაუყრელი იყო, და სომხითის მელიქი“
(იქვე, 44-46 (25)). ზოგადი დასკვნის სახით კიდევ ამ საკითხის შესახებ ვახუშტი
შენიშნავს: „გააზნაურშვილებელნი, ვითარცა რატისშვილი, — ქსნის ერისთავის
განაყოფი, ვით იხილევების მამულითა, — ხოლო აწ დამცირებულნი, ხოლო ზედ-
გინძე, სააკაძე, ელიოზისშვილი, ამათგან გამთავრებულნი. ესრეთ რომელნიმე
ამაღლებულან და რომელნიმე დამდაბლებულან ჟამთა ცვლილებითა ანუ გაყ-
რითა ძმათათა“ (46 (25)).

თუ როგორ მნიშვნელობას მიაწერდა ვახუშტი მემამულეობას აზნაურო-
ბისათვის, ეს კარგად ჩანს იმ შემთხვევებიდან, როცა იგი ფეოდალურ საგვა-
რეულოთა გენეალოგიებს არკვევს მემამულეობის მიხედვით. ასე, მაგ., ვახუშ-
ტი ამბობს: „ხოლო ზურაბისშვილს, იარალისშვილს და სოლოლაშვილს იტყვიან
არა ბარათიანობასა, არამედ მამულნი და სასაფლაონი მათნი აჩენენ მასვე ყო-
ფასა“ (იქვე, 42 (24)); „აბაშიძე, ფალავანდიშვილი და ამირეჯიბი, ამათ ერთობა-
სა შინა აქუნდო მამულნი იმერეთს და ქართლსა შინა, და შემდგომად განყო-
ფისა სამეფოსა ერთი ძმა იქით და ერთი აქათ დაშთნენ, ვითარცა აჩენს მამულ-
ნი და სიგელნი მათნი“ (42—44) (24—25). „სიგელი“ იმავე მემამულეობის
იურიდიკული ანარეკლია მხოლოდ; ვახუშტივე ამტკიცებს რომ რატიშვილი
არის „ქსნის ერისთავის განაყოფი, ვით იხილევების მამულითა“ (46 (25)).

შემდეგ, ვახუშტისათვის ასევე კარგად არის ცნობილი სამხედრო საქმისა
და სამსახურის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ფეოდალურ საზოგადოებაში.
მამულსა და შთამომავლობას გაბატონებული წრეებისათვის ახალ სიძლიერეს
ანიჭებს სამეფო სამსახური: „...წესი მთავართა იყო გვარი და შთამომავლობა,
ქართლოსიანობა და პატივი მისი, ხოლო უკეთუ მეფისა წესსა შინა იყო იგი,
უმეტეს პატივ-იცემოდა“ (12 (14)). მთავრისავე აუცილებელ თვისებად სთვლის
ვახუშტი „ციხე-ქალაქისა და სიმაგრისა“ ქონებას (იქვე). კიდევ უფრო მკაფიოდ
ესევე აზრი გამოთქმულა აზნაურის შესახებ: „...აზნაურსა აქუნდა... სიმაგრე
ოაიმი მათა ანუ ბართა... და ძალ ედვას გამოსვლა მარქაფითა, კარვითა და მა-
თითა გაწყობილებითა“ (იქვე). ვახუშტიმ ისიც იცის, რომ სამეფო სამსახურში
დაწინაურება ზოგჯერ შეეძლო „გლეხთა ძეებსაც“ (აქ „გლეხი“ ნახმარია, რა-
თქმანდა, მერმინდელი ზოგადი გაგებით), და რომ სხვა „მსახურთა“ შორის
„მსახურთა მეფისათა“ მეტი პატივი ჰქონდათ. შთამომავლობა, დიდი მამული,

მოწყობილი სახელმწიფოებრივ რიგზე, სახელმწიფოებრიობის ელემენტთა მეტნაკლები თვალსაჩინოებით და სამეფო, სამოქალაქო და სამხედრო სამსახური შესაფერ პირობებში — აი, როგორ ეხატება ვახუშტის გარკვეული ხანის ქართველი ფეოდალის პორტრეტი.

სამხედრო საქმის ისტორიის ძველ საქართველოში ვახუშტი საერთოდ განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს. პირველი პერიოდის სამხედრო საქმის ორგანიზაცია მას ასე აქვს, მაგ., აღწერილი: „ხოლო ლაშქართა წესნი აქუნდათ: მეფეთა ჰყვა როქითა, რაოდენი ძალ-ედვა, სპანი მცველად. თვისად, ვითარცა იტყვის მირიანისასა და აღმაშენებელისასა სამოციანთასსა(ა) მარადის მცველად მისად, და დავითთასა არლარა განიყოფოდა საქურჭულე სპათა ზედა, და პატივი ამათი იყო სხვა. ხოლო სხვანი სპანი იყუნენ ქვეყანათგან და ერისთავთა ქვეშე დაწესებულნი, რომელთა მოუწოდიან ჟამად“ (14(14)). მაშასადამე, ერთი მხრით — „როქის სპა“, რომელიც, — ეს დაკვირვება ვახუშტისა შესანიშნავია! — „მცველად“ მეფისა და ცენტრალური ხელისუფლებისა არის მოწოდებული; მეორე მხრით, „საქუეყნო“ ლაშქარი, ე. ი. ჩვეულებრივი ფეოდალური რაზმები, რომელნიც „ერისთავთა ქვეშე დაწესებულნი“ არიან და რომელთაც მხოლოდ დროგამოშვებით, „ჟამად“, საჭიროების დროს ჰკრებენ. იცის, რათქმაუნდა, ვახუშტიმ ისიც რომ მეფეს ჰყავდა სახასო ვასალების ფეოდალური რაზმიც. შეადრ. შენიშვნა „სადროშოს“ მუხლში: „ხოლო მეფისა აღმის მპყრობელნი ქართველნი და რომელნი როქით სპანი ეპყრნეს მეფესა“, 34 (22); „ქართველნი“ აღნიშნავს ქართლის თემის მხედრობას). უადრესად საყურადღებოა ვახუშტის შენიშვნა „სპათა ზედა საქურჭულისა არა განყოფისათვის“. ვახუშტიმ იცის აგრეთვე რომ სამხედრო საქმეში შემდგომ ხანებში გარკვეული ცვლილებები მოხდა, მაგრამ ამის შესახებ ქვემოთ.

აქვს თუ არა ვახუშტის წარმოდგენა მის მიერ აღწერილ საზოგადოებრივ ჯგუფთა შედარებითი სოციალური მდგომარეობისა და მათ შორის არსებული ურთიერთობის შესახებ? დიახ! ჯერ ერთი, როგორც ვნახეთ, მას აღნიშნული აქვს რომ თითოეულ ამ ჯგუფთაგანს თავისი „პატივი“ ჰქონდა, რომ ცალკეული ჯგუფებიც-კი ამ მხრივ შინაგან დანაწილებული იყვნენ, რომ, მაგ., „ვაჭართა პატივი იყო აზნაურისა ქვემოთ და ვიეთთამე სწორი“ (იქვე, 12 (14)). ამასვე მიუთითებს ცნობა სისხლის ფასზედაც: „... სისხლნიცა ეგრეთ სდიოდან ჩინებისა მათისა მიერ, ზეიდან ქვეით ნახევრად, ანუ ქვეიდან ზეით ერთი ორად“ (14 (14)), და სისხლის დაუღრვების განმარტება „უმაღლეს-უმაღლესთა „პატივისა და წესის“ მიხედვით: „ხოლო მკულელისა მის თანამდებ იყო რათა დაეურვა თეთრითა და საქონლითა პატივისა და წესისა მისისა სისხლი, ხოლო უკეთუ უმაღლესმან მოკლის უმცირესი, დაუღრვის სისხლი; ხოლო უმაღლესმან თუ მოკლის უმაღლესი, დაუღრვის სისხლი და განიძის მამულისაგან რაოდენსამე წელსა“ (14—16 (15)), ე. ი. ერთისადაიმავე დანაშაულისათვის კაცი ისჯებოდა სხვადასხვანაირად იმისდა მიხედვით, თუ როგორი ადგილი ეჭირა მას საზოგადოებასა და სახელმწიფოში. ასევე „ჩინებისა მიერ-

გვ“ უნდა დაურევბულიყო სისხლი სხვა დანაშაულობისათვისაც, კერძოდ, დაწინდულ ქალთა წაგვრისა თუ დატოვებისათვის (16 (15)).

ამ ჯგუფთა შორის ყველაზე უმდაბლესის, გლეხთა, სოციალური მდგომარეობა ვახუშტის სხარტულად აქვს გამოხატული იმ ეპითეტში, რომელსაც იგი თან აყოლებს დასახელებულს წოდებრივ ტერმინს—„მუშაკი“ („მუშაკნი გლეხნი“, 14). ფეოდალურმა საზოგადოებამ გლეხობას, ძირითად მწარმოებელ კლასს ამ საზოგადოებისას, სწორედ „მუშაკობა“ დააკისრა, როგორც მისი უმთავრესი ფუნქცია (შეადარ. შოთას „მუშა მიწყევ მუშაობდეს, მეომარი გულოვნობდეს“). ამ „მუშაკ გლეხთა“ და ციხოსან-კარვოსან მაღალი შთამომავლობის მქონე თუ „მეფისა წესსა შინა“ მყოფ მთავარ-აზნაურთა ურთიერთ-დამოკიდებულების შესახებ ვახუშტის თავისი შრომის არა ერთ ადგილას მრავალი საგულისხმო დაკვირვება აქვს გამოთქმული, მაგრამ ამის შესახებ შემდეგ. აქ-კი უნდა აღვნიშნოთ რომ ვახუშტის აღწერილი აქვს სწორედ პატრონყმური ურთიერთობის, როგორც იგი ჩვენ გვესმის, ერთი მხარე:... „ძველითგანვე იყო წესი ესე, რა-ქამს მოკუდის ერისთავი ანუ მთავარი ანუ ხელისუფალნი ანუ აზნაურნი ჩინებულნი, მოართვიან მეფესა მის მომკუდრისა ხრმალი, ცხენი და უხუცესი ძე მისი. ხოლო მეფე ხელისუფლობისა და ერისთობისა წესსა, ვისიცა ენება, ღირსებისაებრ მიუბოძის და ოდესმე ძესაცა, უკეთუ ღირს იყო ანუ ძალედვა მოურნეობა მისი. ხოლო ცხენი წარჩყვანიან სამეფოთ, და ხრმალს მოარტყმიდა წინაშე მეფისა მსახურთ-უხუცესი ძესა მის მომკუდრისასა, და დააწესიან ტაძრეულად ანუ სხვათა სამეფოთა მსახურებათა შინა ღირსებისაებრ“ (38 (23)).

ჩვენ აქ ველარ შევჩერდებით ვახუშტის სხვა შენიშვნებზე აღძრული საკითხების გარშემო, კერძოდ მის საყურადღებო ცნობებზე სამღვდელოების შემადგენლობისა, როლისა და უფლებამოსილობის შესახებ, ისევე როგორც მის მიერ აღწერილ სამეფო სამოხელეო თანამდებობათა (ხელისუფალთა), დარბაზის ერთა და სხვათა შესახებ. ეს ჩვენ შორს წაგვიყვანდა. აქ ჩვენ განსაკუთრებით ის უნდა აღვნიშნოთ რომ ვახუშტისათვის აღწერილი საზოგადოება გაშეშებული არ ყოფილა, ვახუშტის იგი განვითარებაში ჰყავს წარმოდგენილი. მისი აზრით, თავდაპირველ მდგომარეობას შემდეგ უჩნდება „შეძინებული წესი“ (28 (19)). „შეძინებული წესი“, ის ახალი, რაც ქართველ საზოგადოებაში გაჩნდა გარკვეულ ხანაში, შედგება, ვახუშტის აზრით, როგორც გარეგანი, ისე შინაგანი მიზეზებისა. გარეგანი გავლენის შედეგად ჩნდებიან „შერეულნი წესნი“ (34), ე. ი. შემორეული, შემოსული, „შეშლილი“ თვისებები. ამ მხრივ, ვახუშტის წარმოდგენით, დიდი ზემოქმედება მოუხდენიათ მონღოლებს, თურქებს, სპარსებს. პირველთა შესახებ, მაგ., ვახუშტი შენიშნავს:... „წესნი ესენი რომელნიმე ფლობისა თათართა ყუენობისასა შეიშლებოდნენ“ (34; ციტატა ამოღებულია „გეოგრაფიის“ ლომოურ-ბერძენიშვილისეული, გვ. 22, და ჯანაშვილისეული, გვ. 20, გამოცემებიდან, რომელნიც უფრო სწორ საკითხავს იძლევიან). შემდეგ ვახუშტი აღწერს ამ ახალ მოვლენებს, რომელნიც „უჯერონი“ ყოფილან, მათ შორის ისეთებსაც, როგორიცაა „მეფეთა წინააღმდეგობა და განდგომილება“ (36 (22)). შემდეგ, ვახუშტის აზრით, ძველი წესწყობილება აღუდგენია გიორგი ბრწყინვალეს:

„ხოლო შემდგომად სრწყინვალემან მეფემან გიორგიმ კვლავ აგო წესსავე მას ძველსა ზედა“... და ასე გაგრძელებულა „ვიდრე შიხთა მეფეთა სპარსთათა გამოჩინებისამდე“ (იქვე). ყოველივე ამის შედეგად გაჩნდა „აწინდელი წესი“: „გარნა თუმცა სამცხეს და კახეთს შემოერიათ—მათ ურუმთაგან და ამათ ყიზილბაშთაგან—წესნი რაიმე მათნი, არამედ ქართველნი და იმერელნი ეგნენ ზნეთა მათ ზედავე. ხოლო აწინდელთა ჟამთა აქუნდათ წესნი იგინივე და შერეულნი ყიზილბაშთა ესენი“ (36 (23). შემდეგ განმარტებულია ეს „შემორეული აწინდელი წესი“, ქართლ-კახეთისათვის—„ყიზილბაშთა (სპარსების) რიგისა“, მესხეთისათვის—„ურუმთა (თურქების) რიგისა“, ხოლო იმერეთისათვის—„ურუმულთაგან შერეული“ (ეს სწორი, ჩვენი აზრით, საკითხავი ლომოურ-ბერძენიშვილისა და ჯანაშვილის გამოცემებს ეკუთვნის, 23 და 21; ბროსეს გამოცემაში—„ურუმულთაგან“, 38). მაშასადამე, და ესეც საყურადღებოა, ვახუშტი არჩევს მთლიანად შეთვისების შემთხვევას ადგილობრივისა და უცხოის შერევის შემთხვევისაგან.

მაგრამ ჭეშმარიტად საკვირველია, ვახუშტის ეპოქისათვის, ჩვენი სახელოვანი ისტორიკოსის ღრმა მსჯელობა ფეოდალურ საქართველოში მომხდარი ცვლილებების შინაგანი პირობებისა და მიზეზების შესახებ. პირდაპირ შეიძლება ითქვას რომ აქ ვახუშტი უახლოვდება დიდმნიშვნელოვანი ისტორიული მოვლენების მატერიალისტურ ახსნას. საქართველოს სამეფოს დაყოფის (XV ს.) შედეგად, ამბობს ვახუშტი, „შემდგომად განყოფილებისა და განხეთქილებისა სამეფოსათა ამისა აქუნდათ თვის-თვისად წესნი ესენივე, გარნა ერისთავთა ცვალებანი არლარა. განა მთავარნიცა არლარა იწოდებოდნენ მთავრად, არამედ თავდად, და არცაღა იყუნენ როჭით სპანი მეფისანი, არამედ სახასონი აზნაურნი და მსახურნი გლეხნი, ხეობათაგან, იყუნენ მცველნი მეფისანი, და უმეტეს მოხევე—მთიულნი, ვიდრე დაიპყრობდნენ მას საერისთაოდ, ხოლო იმერთა—რაჭა და სრულიად ლეჩხუმი, ხოლო კახთა—ქისიყი. ხოლო ლაშქრობისა ჟამსა ერისთავთა, და თავდადთა მინაწერნი იყუნენ მოყვანებად. განა იყუნენ ოთხ სადროშოდვე კვალადცა, ვითარცა აღვწერეთ, ქართლი, იმერეთი და კახეთი. არამედ ესე ყვეს მეფეთა, ვინათგან არლარა იყუნენ ეგდენნი შემოსავალნი, რათამცა დაეპყრათ სპანი ეგოდენნი, რათა ეპირისპირათ ანუ გამაგრებოდნენ მტერთა თვისთა. ამისთვის შეჰყვეთეს ერისთავთა, მთავართა და აზნაურთა—სრულიად რაოდენნი სახლთა შინა არიან—წარსვლად ლაშქარსა შინა, ხოლო გლეხთა მზგავსად შეწერილებისად. ხოლო როსტომისამდე ესენი ესრეთ იყუნენ“ (36 (22—23).

აქ, ჯერ ერთი, მთელი რიგი ღრმა დაკვირვებაა მოცემული დაშლის-შემდეგდროინდელის (უფრო ზუსტად, ვახუშტის ქრონოლოგიით, XV ს. დამლევადან XVII ს. პირველი მესამედის დამლევამდე) საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების შესახებ:

1. საერისთავო ხელისუფლების დამკვიდრება ცალკეულ ფეოდალურ საგვარეულოებში. როგორც ზემოთ ვთქვით, ვახუშტი ამ მოვლენას სამართლიანად განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს. სხვაგან ამავე პროცესის შესახებ ვახუშტი ამბობს, რომ თუ ძველად „მეფე ხელისუფლობისა და ერისთობისა

წესსა, ვისიცა ენება, ღირსებისაებრ მიუბოძის, და ოდესმე ძესაცა, უკეთუ ღირს იყო ანუ ძალ-ედვა მოურნეობა მისი“, ეხლა უკვე, „აწინდელსა ჟამსა“, ... „ერისთაობა და მთავრობა არღარა, და რომელიმე სპასპეტნიცა, რამეთუ შვილთავე მისთა ანუ სახლისკაცთა მისთავე მიუბოძიან, ეგრეთვე მთავართაცა“ (38 (23)).

2. თავადთა წრის ჩამოყალიბება, რაც არსებითად ახალი ფეოდალური წოდების წარმოშობას ნიშნავდა.

3. არსებითი ცვლილებები სამხედრო საქმის ორგანიზაციაში. რადგანაც, როგორც აგრეთვე უკვე აღნიშნული გვქონდა, სამხედრო საქმესაც ვახუშტი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს, ამ საკითხზე იგი აქ დაწვრილებით ჩერდება. ნიშანდობლივად ძველი მდგომარეობისათვის მას, ჩანს, ის მიაჩნია რომ მეფეებს „როქით სპანი“, ე. ი., ქირის ჯარი ჰყავდათ. მეორე პერიოდში ამ სახის შეიარაღებული ძალა გამქრალა. მაშ რა შეადგენს ეხლა „მეფის მცველ“ ძალას, ე. ი. ცენტრალური ხელისუფლების დასაყრდენს? მეფის საკუთარი ვასალების ფეოდალური რაზმი მარტოოდენ, უპასუხებს ვახუშტი: „სახასონი აზნაურნი და მსახურნი გლეხნი ხეობათაგან იყუნენ მცველნი მეფისანი“—ე. ი. მეფის ფეოდალური რაზმი იკრიბება სახასო აზნაურობისა და გლეხობიდან, რომელნიც მეფესთან დაკავშირებული არიან უშუალო ფეოდალური და არა მხოლოდ ზოგად-ქვეშევრდომის დამოკიდებულებით. ვახუშტის ისიც შეუძენია რომ ეს „გლეხობა“ სპეციფიკური რაიონების სოფლის მოსახლეობაა, უპირატესად მაინც—მთიელები: „მსახურნი გლეხნი ხეობათაგან... და უმეტეს მოხევე-მთიულნი“. რატომ? ცხადია იმიტომ რომ აქ სოფლის მოსახლეობა ჯერ კიდევ საბატონო ყმებად არ ქცეულა, იგი მეფის ქვეშევრდომია უშუალოდ და მეფის ვასალიც, განსაზღვრული გაგებით (სახელმწიფო გამოსაღებისა და ფეოდალური გამოსაღების დახვედრა). ეს ვახუშტიმ კარგად იცის და ამიტომაცაა რომ იგი ამბობს: მეფეს მსახურებს აძლევენ ხეობელნი, „უმეტეს მოხევე-მთიულნი, ვიდრე დაიპყრობდნენ მას საერისთოდ“, ე. ი. ვიდრე მეფესა და მთის ხალხს შორის შუალედი ფეოდალური რგოლი არ გაჩნდა, და მთიელებს ახალი, არსებითად საბატონო, გამოსაღებიც არ დაეკისრა. ასეთსავე როლში გამოდიან, ვახუშტის აზრით, იმერეთისათვის რაჭა და განსაკუთრებით (ასე გვესმის ჩვენ, არა ეტიმოლოგიურად, არამედ არსებითად, ვახუშტის „სრულიად“) ლეჩხუმი, კახეთისათვის—ქიზიყი. მთიელებს მეფის სამსახურში ის უპირატესობაც ჰქონდათ რომ ისინი ჯერ კიდევ მთლად „გამუშაკლესებულნი“, ე. ი. მიწაზე მძიმედ დაკრულნი და ფეოდალური ტვირთისაგან წელში სამად მოხრილნი არ იყვნენ, არამედ ძველს ვაჟკაცურსა და ამაყ სულს ატარებდნენ, აბჯრის სიყვარულსა და ხმარებას ბავშვობიდან ეჩვეოდნენ, და ჩინებული მეომრებიც გამოდიოდნენ. ეს იმ „მთაში გაზრდილი ვაჟკაცის“ სახეა, რომელსაც გულსა და მარჯვენას უქებს სახალხო პოეტი. ეს მთის „ერი“ მართლაც ერთს უმთავრეს რეზერვთაგანს შეადგენდა სამეფო მსახურებისას და იმ „გააზნაურიშვილებულ“ წარჩინებულთა, რომელთა არსებობაც აგრეთვე იცის ვახუშტიმ. საკმარისია თუნ-

დაც სათანადო ქართული ფეოდალური პატრონომისტის შესწავლა, რომ დაერწმუნდეთ ვახუშტის დაკვირვების სიღრმესა და სისწორეში¹.

ეს რაზმები, რომელნიც გამოდიოდნენ სახასო ვასალიტეტისა და მთის ერის რიგებიდან, იყვნენ, ვახუშტისავე კვალიფიკაციით, „მცველნი მეფისანი“, ცენტრალური ხელისუფლების დასაყრდენი სამხედრო ძალა. სწორედ ამ ძალაზე დამყარებით შეეძლოთ მეფეებს მოეყრიხათ თავის სამფლობელოში სხვა რიგის სამხედრო რაზმებიც, რომელთა გამოყენებაც აუცილებელი ხდებოდა სახელმწიფოს მეორე—საგარეო—ფუნქციის განხორციელების დროს. ამ რიგის რაზმების ბუნება და დანიშნულება ვახუშტის ნათლად აქვს შეგნებული: „ხოლო ლაშკრობისა ეჟმსა ერისთავთა და თავადთა მინაწერნი იყუნენ მოყვანებად“

¹ უაღრესად საყურადღებოა ვახუშტის დაკვირვება იმ მიზეზების შესახებ, რომელთა წყალობითაც თვით მოიგულებს პირი ბარისაკენ ჰქონდათ მიტეული. ფშავ-ხევსურთა შესახებ, მაგ., ვახუშტი ამბობს რომ ისინი არიან „მეპატრონეთა თვისთა ერთგულნი... და სიმწირისათვის მონობენ, ვისცა უპყრავს თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“—(298 (92); აკად. ივ. ჯავახიშვილი, საქ. გეოგრაფიკური ისტორია, 300 და აგრეთვე 315—317, 421). თუშების შესახებ მასვე ნათქვამი აქვს: „კახეთის თუშნი ინახვენ ცხოვართა სიმრავლესა, ვინათგან აქეთ ზაფხულს თვისთა მთათა შინა საძოვარი და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმა-მხარსა შინა, და ამით უმეტეს მორჩილებენ კახთა“ (გვ. 105), ხოლო თუშთა ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე თემის, ფარსმანის, შესახებ ვახუშტი სპეციფიკურ პირობებსაც აღნიშნავს: „ხოლო ფარსმანი უფროს მწირ არს, გარნა ამით მიერ იგინიცა გამოიზდებიან კახეთით, რამეთუ მათ მოჰყავთ და ვაჭრობენ. არამედ იგინი არა ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა, ხოლო ესენი მორჩილნი, მოლაშქრენი და მეხარკენი არიან. და არიან ბრძოლასა შემმართებელნი, მხნენი, ძლიერნი, მგდარნი წარმატებულნი“... (328 (105)). მაშასადამე, კახეთის თუშნი უშუალო გეოგრაფიკული დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ კახეთისგან და ამით აიხსნება მათი ყმობაც კახეთის მეპატრონეთაგან. ზოლო ფარსმანის თუშნი დამოკიდებულნი იყვნენ პირველთა მემკვიდრით, და ამით აიხსნება რომ ისინი კახეთის მეპატრონეთ არ ჰყმობდნენ. დიდოველთა შესახებ ავტორი მკითხველს ამცნობს: „კახეთის მხრისანი ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა და აძლევენ ხარკთა და არა ლაშკართა, რათა ვიდოდნენ სავაჭროდ კახეთს, ვინათგან ზიდვენ კახეთიდან სახრდელსა, საშიშლოსა და სახმარათა თვისთა“ (ლომ.-ბერძ. 104). ასევე ლილივთა შესახებ ვახუშტი ამტკიცებს: „...მორჩილებენ და აძლევენ ხარკთა ჩერკებთა, მემზუთა თვისთა, უსახრდლობისა, საშიშლოსა და მარილისათვის“ (458 (119)). ლეჩხუმზე ნათქვამია: „...თუშთა არს ლეჩხუმი მთის ადგილად თქმული, განა არს ვენახიანი, ხილიანი, მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბნისა, გარნა სიგიწროვისა და კლდიათობისათვის არა ვგოდენი სიძრაველით“... (მაშასადამე, ლეჩხუმელებს მიწა ნაყოფიერი ჰქონდათ, მაგრამ ცოტა და არასაკმარისი. პირველი გარემოება ხელს უწყობდა მოსახლეობის, გარკვეულ ფარგლებში, სოციალურ ევოლუციას: „მოსახლენი არიან აზნაურნი და გლეხნი“, შენიშნავს ვახუშტი. მეორე გარემოება ქმნიდა ნიადაგს უფრო განვითარებული რაიონებისაგან დამოკიდებულებისათვის: „...კაცნი მუნებურნი მბრძოლნი და შემმართებელნი, ჰაეროვანი, ტანოვანი, მხნენი და მორჩილნი უფალთა თვისთა... გარნა ესე ლეჩხუმი, შემდგომად განყოფისა სამეფოთა, იყო ტალანი იმერთა მეფისა“ (ე. ი. მცველნი 350—352 (149)). ოსების შესახებაც ვახუშტი ამბობს: „არა არს ქვეყანათა მათთა შინა მარილი, სელი, კანფი, და ბანა და აბრეშუმი, რათამცა ყონ სამოსნი თვისნი. ამისთვის უმეტესნი სცხოვრებენ ცხოვართა ტყავითა, გარნა ამათაც ზიდვენ ქართლიდამ, რაჭიდან და ჩერკებიდან. და ამისთვისცა მორჩილებენ თვის-თვისთა მხარეთა და კვალად უმეტესად სახრდელთათვისცა“ (438 (111)). ოსებშიაც, მაშასადამე, გეოგრაფიკული დამოკიდებულება უფრო დაწინაურებული მეზობელი რაიონებისგან („სამოსისა“ და „სახრდელის“ შემოტანა) საუფძველს უქმნიდა პოლიტიკურ დამოკიდებულებას.

—აქ საუბარია ცალკე სენიორიების ფეოდალური რაზმების შესახებ, რომელნიც იკრიბებიან ამ სენიორიებიდან შეწერით მხოლოდ გარკვეულ მომენტებში, „ლაშქრობისა ჟამსა“. იმერეთისათვის ვახუშტი ამავე მოვლენას გამოხატავს, თუმცა განსხვავებული ფორმულით: „მთავარნი თვის-თვისით სპითა შეკრებიან“. მაგრამ იმერეთისათვის თვით ეს მთავრებიც რამდენადმე განსხვავებულ მდგომარეობაში იმყოფებიან: „არცალა ხელისუფალნი მეფისანი არიან-ღა“, დასძენს ვახუშტი (40 (24)). ამასთანავე ვახუშტის შეუძინევია—და ესეც უაღრესად საგულისხმოა—ამ პერიოდის ერთი „შეძინებული წესი“, რომ, სახელდობრ, ჯარში ეხლა გაჰყავთ „გლეხნიც“, „მგზავსად შეწერილებისად“. ისიც საყურადღებოა რომ ამ ახალ „წესს“ ვახუშტი მონღოლთა შემდეგდროინდელ ხანაში წარმოშობილად სთვლის.

ამავე მოვლენას აღწერს ვახუშტი როცა „ეპისკოპოზთა ლაშქართა წასელისათვის“ მსჯელობს, რომლის ერთ-ერთ მიზეზადაც, დიდი სისწორითა და სიმახვილით, აღნიშნავს: „...ვინათგან შეწერით იყო ლაშქარნი, ჰყვით ეპისკოპოზთა აზნაურნი და მსახურნი და შეწერილნი გლეხნი წარსვლად ბრძოლასა შინა, ამისთვის მათთა მოურნეთ თანამდებ იყუნენ წარსვლად და არს მიერ ჟამითგან ეგრეთ აწამდე“ (50 (27)). ხოლო იმ კითხვის საპასუხოდ, თუ რატომ გაქრა „როქით სპა“ და რატომ დაუთმო მან ადგილი მთლიანად ფეოდალურ რაზმებს, ვახუშტის მოცემული აქვს განსაცვიფრებელი, თავისი დროისათვის, ახსნა: „...ესე ყვეს მეფეთა, ვინათგან არღარა იყუნენ ეგოდენნი შემოსავლნი რათამცა დაეპურათ სპანი ეგოდენნი, რათა ეპირისპირათ ანუ გამაგრებოდენ მტერთა თვისთა“ (ხაზი ჩვენია). მაშასადამე, ცვლილებები სამხედრო საქმის ორგანიზაციაში ქვეყნის საერთო ეკონომიური მდგომარეობით უნდა აიხსნას¹. ამ დანაკლისის საკომპენსაციოდ მეფეებმა „შეჰკუთეს ერისთავთა, მთავართა და აზნაურთა, სულიად რაოდენნი სახლთა შინა არიან, წასვლად ლაშქარსა შინა“-ო. საყურადღებო ცნობაა, რომელსაც, რათქმუნდა, სხვა წყაროებზე შეჯეჯება დასჭირდება.

დასასრულ, „შეძინებული წესიდან“ არ შეგვიძლია არ მოვიხსენიოთ, დავიდუმებთ რა ვახუშტის მრავალი სხვა დაკვირვებისა და მოსაზრების შესახებ, მხოლოდ ერთი მისი შენიშვნა (უნდა გავითვალისწინოთ რომ ქვემოთ განმარტებული წესი ვახუშტისათვის შეძენილია ძველადვე, ქრისტიანობის შემოღებასთან დაკავშირებით): „...ამათ მთავრობისა წინათქმულსა წესსა შეეძინა, რათა აქუნდეს მათ წესთა თანა სასაფლაოდ საეფესკოპოზო ანუ მონასტრის ეკლესია, კვალად საყდარი კარისა მღვდლითურთ. ეგრეთვე აზნაურსა სასაფლაოდ მონასტერი და ეკლესია სახლსა თვისსა მღვდლით“. ვახუშტი ფიქრობს—და ის არც ცდება ამაში—რომ ესეც მიუცილებელი ნიშნათგანი იყო, სხვა მის მიერ ჩამოთვლილ ნიშნებთან ერთად (რომელნიც ჩვენ ზემოთ განვმარტეთ), ფეოდალისათვის: „ხოლო წინათქმულითა და ამით იწოდებოდნენ მთავარნი და

¹ არ შეგვიძლია აქვე არ მოვიგონოთ, რომ ასეთივე ღრმა ახსნა მისცა ვახუშტიმ იმ პირობებს, რომელთაც შეამზადეს ბახტრიონის შესანიშნავი ეპოპეა.

აზნაურნი და თჳნიერ ამათსა არა“ (ლომ.-ბერძ., 19, ჯან., 16; ბროსეს გამოცემაში „და აზნაურნი“ გამოტოვებულია, 28).

ჩვენ აქვე გამოვთქვით აზრი ვახუშტის კონცეფციის შესაჯერებლად წყაროების (პირველწყაროების) ძიების საქმეების შესახებ. ამ საქმეს თვით ვახუშტი გვიადვილებს, რამდენადაც იგი ან პირდაპირ ასახელებს თავის წყაროებს ან გამკვირვალედ მიუთითებს მათზე, გვიჩვენებს რა ამასთან ერთად თავისი მუშაობის მეთოდსაც. კერძოდ ჩვენ კარგად ვხედავთ სად ჩნდება ბეჭე-ალბულის სამართალი (კარვოსნობა და სხვა), ვახტანგ სჯულმდებელი (სისხლის ფასი, ქართლის უპირველესი არისტოკრატიული გვარები და სხვა). მაგრამ ამ ამოცანას ეხლა ჩვენ ვერ გამოვეციდებით.

ჩვენ გვინდოდა მხოლოდ გვეჩვენებინა რომ უკვე ძველმა ქართულმა ფეოდალურმა ისტორიოგრაფიამ ვახუშტის სახით მეტად თვალსაჩინო წარმატებას მიაღწია ძველი საქართველოს საზოგადოებრივი აღნაგობის შემეცნებაში. რატომღუნდა, ეს წარმატება უმთავრესად ფეოდალურ საქართველოს სტრუქტურის აღწერის ხაზით იყო მოპოვებული. თუ რამდენად ჭერ კიდევ განუვითარებელი იყო შეხედულება ფეოდალური საქართველოს შინაგანი, ძირითადი მამოძრავებელი ძალების ბუნების შესახებ, ეს ჩანს ვახუშტის შემდეგი ზოგადი ხასიათის შენიშვნებიდან: „ხოლო წესნი ესენი და ჩვეულებანი აქუნდათ რომელნი ვთქვით და განუხეთქელობისათვის სამეფოსა მცდელობდნენ, და უკეთუ მიუღიან საზღვარნი თვისნი, ყოველნი მწუხარებდენ და იჭირვოდნენ კვალად გებასავე, და მეფეთა თვისთა მიუდრეკლად ერთგულებდენ. განა თუ სძლიან ვინმე მძლავრთაგანმან, არა დაემორჩილიან, არამედ კვალად იპყრიან თვისნიცე წესნი და არა დაუტევიათ ღმერთნი და მეფე და ჩვეულებანი თვისნი“ (22 (17—18)). ცხადია რომ აქ ჩვენს დიდ ისტორიკოსს თვალმა უჩრდილა, და მას გამოეპარა ის ძალები, რომელნიც, პირიქით, „განხეთქილებისათვის სამეფოსა“ ცდილობდნენ, საშობლოს „საზღვრებს“ ზოგჯერ თითონ ხელთ უგდებდნენ მტრებს, არც თავიანთ მეფეებს „ერთგულებდნენ“ მიუდრეკლად“ და მამაპაპის ღმერთებსაც სხვისაში სცვლიდნენ.

ეს ბუნებრივია და გასაგები. გასაკვირველი უფრო ისაა რომ ვახუშტი განზოგადების აღწერილ დონეზე ავიდა. ამ მხრივ მისთვის ბევრად არ წაუტყდია წინ მე-19 საუკუნის ქართულ ისტორიოგრაფიასაც.

საკუთრივ „პატრონ-ყმობის“ ხსენება ვახუშტის აქ გაანალიზებულ ზოგად მიმოხილვაში არ არის, როგორც ვნახეთ. მაგრამ მისი ნაშრომის სხვადასხვა ადგილიდან ჩანს რომ ვახუშტის პატრონყმური ურთიერთობის შესახებ უფრო ფართო წარმოდგენა ჰქონდა, ვიდრე ეს „შესავალშია“ ასახული. სხვათა შორის, უკვე ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი ციტატებიდან მკითხველი დაინახავდა, რომ ვახუშტი უკვირდებოდა და კარგადაც ხსნიდა იმ მიზეზებს, რომელნიც იწვევდნენ „მეხარკეობას“, „მორჩილებას“, „ერთგულებას“, „ყმობას“ ამათუიმ მსხვილი თუ წვრილი სენიორიების „მეპატრონეთა“, „უფალთა“ და „მპყრობელთა“ სასარგებლოდ. არჩევდა ვახუშტი ფეოდალურად განვითარებულ რაიონებს ფეოდალურად განუვითარებელთაგან და ფეოდალური განვი-

თარების სხვადასხვა საფეხურებსაც. ასე, მაგ. სვანების შესახებ ვახუშტი ამბობს რომ მათ „აწ უვისთ გელოვანი, კითარცა პატრონი მათი, და არიან თვისად, და არღარავის მორჩილებასა შინა“ (412). ცხადია, ვახუშტის ესმის, რომ გელოვანი, რომლის ყმები თავისთვის არიან და არვის მორჩილებენ, სხვა-ნაირი პატრონია, ვიდრე, ეთქვათ, „კახთა მეპატრონე“.

ავიღოთ კიდევ, ვახუშტის შეხედულებათა საილუსტრაციოდ, მისი ზოგი დაკვირვება ოსების სოციალური წყობის შესახებ. თავაურის, ქურთაულის, ვალაგირის, ფაიქომის, დიგორისა და ბასიანის თემთა შესახებ ვახუშტი საერთოდ აღნიშნავს რომ, ერთ. მხრით, მათ ჰყავთ „თავნი და წარჩინებულნი“, რომელნიც მაჰმადიანები არიან, და „დაბალნი გლეხნი“, რომელნიც თავიანთ თავს ქრისტიანებად თვლიან (434 (110)). შემდეგ ის იქვე გამოყოფს „მოთავეებს“, „მდიდრებს“ და „დაბალო“, აღნიშნავს, რომ ამ ოსებმა „უწყიან გვარნი და უწარჩინებულესნი გვარითა არიან ოცსნი“ (426 (110)); სხვაგანაც ვახუშტის შენიშნული აქვს, როგორც ოსების, ისე სხვა ხალხების მაგალითზე, ეთნიკური მომენტის წარმოჩენა ფეოდალური საზოგადოების ქმნადობის პროცესში; ლაპარაკობს „განდიდებისა“ და „გამდიდრების“ შესახებ ამ საზოგადოებაში. მაგრამ ვახუშტიმ კარგად იცის რომ ამ სახის სოციალური დიფერენციაცია ყოველთვის საკმარისი არ არის ბატონყმური ურთიერთობის წარმოშობისათვის. ამ თემთა შესახებ ვახუშტი შენიშნავს: „...უწყიან პატივი მოხუცებულთათვის თა ფრიადი და უვისთ ვითარცა პატრონი თვისნი (ხაზი ჩვენია). ამათ მოხუცებულთაგან ჰყოფენ ბრჭობასა და ზავსა და ყოველსავე სამჭირნოსა თვისთა განაგებენ მათით“ (436-438 (111)). აქ საუცხოოდაა დახატული რღვევის გზაზე დამდგარი გვაროვნული საზოგადოება თავისი პატრიარქებით, რომელთა ხელშია მართლმსაჯულება და თემის ყოველივე განსაგებელი. ამგვარ „მოხუცებულთა“ პატრონობა კიდევ უფრო სხვა ხასიათისაა, ვიდრე გელოვანის პატრონობა. თითქოს იმისთვის რომ სავსებით თვალსაჩინო გახადოს ოსეთის დასახელებულ რაიონთა განვითარების დაბალი დონე, ვახუშტი იქვე სპეციალურად აღნიშნავს რომ ამ თემებში უცნობი იყო ფულადი ურთიერთობა, რომ აღებმიცემა წარმოებდა უშუალო გაცვლის გზით; ამასთან ერთად ვახუშტი აღწერს სიმდიდრის დაგროვების ფორმებსაც ამ თემებში, რომელი ფორმებიც შეეფერება საერთო ეკონომიურ დონეს: „სიმდიდრე მათი არს თოფი, ხრმალი, ჯაჭვი, ჯავშანი: სპილენძი და ოქრო და ვერცხლი მცირედ. არა უწყიან თეთრი, არამედ თეთრისა წილ ნაბადი, ჩოხა, ხამი, შალი, ცხვარი, ძროხა და ტყვე, და ვაჭრობენ ურთერთსა შინა ამით“ (438 (111)). ამ შესანიშნავი დაკვირვების საერთო მნიშვნელობაზე ჩვენ სხვაგან კიდევ გვექნება საუბარი.

მაგრამ, ამასთან ერთად, ვახუშტის სრულიადაც არ გამოპარვია ის გარემოება რომ ოსეთის მოცემულ თემებში მოიპოვებოდა ცალკეული სოციალურად უფრო დაწინაურებული რაიონები. დიგორის ერთი ნაწილის შესახებ, მაგ., იგი ამბობს: „...ესენი, რომელნი დავსწერეთ ხევნი, არიან ბადელიძენი, და არიან შენობიანნი და დაბნებიანნი და კოშკოვანნი მრავლად, რომელთა შინა მოთავენი მათნი არაიწყმიანნი მეპატონენი (452 (116)); ხაზი ჩვენია). „მოთავეთა“ არსე-

ბოზა, როგორც ვნახეთ, ვახუშტის ოსეთის ყველა თემისათვის აქვს დადასტურებული, მაგრამ ბაღელშიც მათავეებისათვის სპეციფიკური ის ყოფილა, რომ ისინი უმნიშვნელო მებატონეები იყვნენ. ესევე შეუნიშნავს ვახუშტის ბასიანის შესახებაც: „...არს ესე ბასიანი შენობიანი, დაბნეობიანი და უმეტეს გვარიანი სხვათა ყოველთა ოსთაგან, და არიან მებატონენი უმნიანი“ (454 (117) ხაზი ჩვენია). აქ ახალია ბასიანის „უმეტეს გვარიანობა“ სხვა ოსურ თემებთან შედარებით, ე. ი. არისტოკრატიული ელემენტის უფრო ძლიერი განვითარება. „უმნიან მებატონეთა“ არსებობაზე მითითებით ვახუშტი, რათქმუნდა, აღნიშნავს განსაზღვრული სახის ბატონყმური ურთიერთობის არსებობის ფაქტს.

კიდევ ერთი შენიშვნა. ვახუშტი, ჩანს, კარგად არჩევდა მთიელი ტომების უცხო მებატონეთაგან დაპოკიდებულების სხვადასხვა სახესაც. კერძოდ, მას შეუმჩნევია რომ ოსეთის ნახევრად პატრიარქალურ ან პატრიარქალურ მდგომარეობაში მყოფი ტომების, როგორიც იყვნენ ოსები და ქურაქენი, დამოკიდებულება მეზობელ მფლობელთაგან (*mutatis mutandis* — საკუთარ მფლობელთაგანაც) ბერძნულ სპეციფიკური ხასიათისა იყო. მათ შესახებ ვახუშტი ამბობს: „...დღესაც ეგრეთვე მოხარკენი არიან თვისთვისთა უფალთა, რომელსა უწოდებენ საჩუქარსა აწინდელს უამსა“ (426 (106—107). ის, რაც პატრიარქალური ურთიერთობისა და შეგნების ხანიდან მომდინარე ენაზე ჭერ კიდევ საჩუქრად იწოდებოდა, უფრო განვითარებული ფეოდალური საზოგადოების წარმომადგენლის თვალში ხარკი იყო მხოლოდ და სხვა არაფერი. ვახუშტის ამ შესანიშნავ დაკვირვებას ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. სხვა ადგილას ჩვენ ვუჩვენეთ, თუ რა როლს ასრულებს ადრინდელი ფეოდალური საზოგადოების ქმნალობის პროცესში საჩუქარი, ძღვენი, რომელიც პატრიარქალური ხანიდან მომდინარეობს და რომელიც სათანადო პროცესებში ბევრად და ხარკად გადაიზრდება ხოლმე¹.

¹ ს. ჯანაშვილი, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, გვ. 129, შეადრ. აგრეთვე იქვე, გვ. 30—38.

ვახუშტი და ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა

ვახუშტი ბაგრატიონის, როგორც მკვლევარის, ისტორიკოსის დახასიათებისათვის საკმარისი იქნებოდა მხოლოდ მისი „საქართველოს ისტორიის“ მეორე ნაწილის წარმოდგენა, იმ მეცნიერულ-კრიტიკული მეთოდის წარმოდგენა, რომლითაც სახელოვანი მეცნიერი საქართველოს ისტორიის ყველაზე რთულ და წყვედიადით მოკულ პერიოდს სწავლობდა.

მაგრამ არანაკლები მნიშვნელობა აქვს ვახუშტის, როგორც ისტორიკოსის, დახასიათებისათვის მისი შრომის პირველ ნაწილს, იმ ნაწილს, რომელიც საქართველოს ძველ ისტორიას შეეხება. ამ მხრივ ვახუშტის ღვაწლის წარმოჩენა მხოლოდ მაშინ იქნება შესაძლებელი, როცა მისი თხზულების ძველი ისტორიის შემცველ ნაწილს შევუდარებთ ქართლის ცხოვრების გრებულში შესულ ისტორიკოსთა თხზულებას—მათ სხვადასხვა ვარიანტებს. ამგვარი სამუშაო კი, როგორც ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, დღემდე არავის შეუსრულებია.

ვახუშტი ისტორიას (მატიანეს) ოთხ შემადგენელ ნაწილად ჰყოფდა. მისი სიტყვით, მატიანე თანაბრად უნდა მოიცავდეს „ადგილის აღწერას“, ანუ საისტორიო გეოგრაფიას, „ნათესავთ მეტყველებას“, ანუ გენეალოგიას, „წლის მრიცხველობას“ ანუ ქრონოლოგიურ ცნობებს და „მოქმედების აღწერას“, ანუ საკუთრივ ამბების მოთხრობას; მოქმედების აღწერა, ვახუშტის აზრით, როგორც სამოქალაქო, ასევე საეკლესიო ამბებსაც უნდა მოიცავდეს¹.

ვახუშტი ამ თვალსაზრისით მიუდგა „ქართველთა მატიანეს“—ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობას და სამართლიანად მიუთითა მის ნაკლზეც, რომ იგი „შეიპყრობს სამსა ამას ნაწილსა მატიანისასა, არამედ წლის მრიცხველობასა და ნათესავთ-მეტყველებასა მცირედ, ხოლო მოქმედების აღწერასა განავრცელებს“, ამავდროს „ეკლესიის მატიანეს შეამოკლებს“ (იქვე). როგორც ვახუშტი აღნიშნავდა მისი შრომის მიზანი ამ ნაკლთა შევსება იყო: „შრომა ჩენი ამისთვის არს: ვინათგან ორნი წილნი იგინი გამოუჩენელ არიან, რათა გამოვაცხადოთ“ („აღწერა, 4), ე. ი. გენეალოგია და ქრონოლოგია. მესამე, ძირითადი ნაკლის შესავსებად კი მან შეადგინა ვრცელი შრომა, რომელიც საქართველოს საგეოგრაფიო აღწერას შეიცავს.

წერილის მიზანს არ შეადგენს ვახუშტისეულ უხვ ქრონოლოგიურ ცნობებზე საუბარი, მისი საისტორიო გეოგრაფიის მიმოხილვაც რჩება ჩენი ინტერესის გარეშე, ერთიცა და მეორეც ცალკე კვლევის საგანია.

¹ „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (საქართველოს გეოგრაფია) თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბილისი, 1941 წ., გვ. 3, ქვემოთ—„აღწერა“.

ამ დამატებათა გარდა ვახუშტის, როგორც აღენიშნეთ, თავის „სრომაში“ „ნათესავთ-მეტყველება“, რომელიც „გამოუჩენელ იყო“, „გამოუცხადებია“, „გავრცელებული“ სამოქალაქო მოთხრობა შეუმოკლებია, საეკლესიო ამბები კი, პირიქით, გაუვრცია. თუ როგორი კრიტიკული მეთოდით სარგებლობდა ვახუშტი ამ შემოკლება—გავრცობისა და სხვა დამატება—შესწორებათა შეტანის დროს, ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, ამჟამად კი ქართლის ცხოვრების იმ ნუსხებზე შეჩერდებით, რომელნიც ვახუშტის ხელთ ჰქონია და სადაც მას სათანადო შესწორებები შეჰქონდა.

* *

ვახუშტის მითითებიდან ჩანს, რომ იგი „ძველი ქართლის ცხოვრების“ რამდენიმე ნუსხას იცნობდა: „ხოლო უკეთეს უმჯობესი ვისმე ძალგისთ, — წერდა ვახუშტი, — ჩვენი ესე ქმნილი არა დამაყენებელ არიან, ვინათჳან დედანი იგი მათიანისა შეურყეველად ჰგის არა ერთი, არამედ მრავალი“ (აღწერა, 9). როგორც აქედან ჩანს, ძველ ქართულ საისტორიო თხზულებათა დედნებს, რომელნიც ქართლის ცხოვრების კრებულში იყვნენ შესული, ვახუშტი არა ერთს იცნობდა. მაგრამ რას უწოდებდა იგი „მატიანის დედანს“? სწორედ იმ საისტორიო თხზულებებს, რომელთაც ჯერ კიდევ ე. წ. „სწავლულ კაცთა“ ხელი არ მოხვედრია, ე. ი. რომელთაც სათანადო შესწორებანი არ განუცდიათ. ამ „დედანს მათიანისას“ ვახუშტი ზოგჯერ „ძველ ქართლის ცხოვრებას“ უწოდებდა. იგი ვახტანგ გორგასალის ერთ-ერთი ბრძოლის აღწერისას შენიშნავდა: „ლეონ კეისრისას სწერენ 40 წელს მეფობას; ზოგი ჩვენი ცხოვრებაც ამას ემოწმების; ჩვენც ესე 40 წელსა ზედა და ჩვენს ცხოვრებაზედ ეკმენით; არამედ ძველს ქართლის ცხოვრებაში უსახელოდ კეისრის მოშველება სწერია. ამით ამ ჟამს ანასტასი კეისარი იქმნება და არღარა ლეონ“¹.

აქ დასახელებული „ძველი ქართლის ცხოვრება“ ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ადრინდელ ვარიანტებს გულისხმობს. მართლაც ქართლის ცხოვრების ანასეულსა და მარიამისეულს ნუსხებში ვახტანგ გორგასალის შემდეგ „ბერძენთ კეისრის“ სახელი არაა მოხსენებული; „ხოლო ბერძენთ მეფე სიმამრი ვახტანგისი (ლეონი, შ. მ.), მოკუდა, და დაჯდა ძე მისი. გამოვიდა სპერად, გამოსულად ქართლს, და ვითარცა ცნა სიმამრე ვახტანგისი, დაადგრა კარნუქალაქს“ (A, 138—139; M, 183—184)². ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხებში კი ლეონის შემდგომი კეისრის სახელი მოხსენებულია: „ხოლო ბერძენთა მეფე, სიმამრი ვახტანგისი, მოკუდა და დაჯდა ზენონ ძე მისი“ და სხვ.

¹ ვახუშტი. საქართველოს ისტორია. განმარტებული და შეკრებილი... დ. ზ. ბაქრაძის მიერ, თბილისი, 1885 წ. 101, შენ. 1. ქვემოთ—„აქ. ისტ.“; შდრ. საქ. ცენტრარქივში დაცული ვახუშტის „საქართველოს ისტორიის“ ავტოგრაფი (ხელნაწ. № 103), 37. ქვემოთ—„ავტოგრაფ.“, ავტოგრაფის გვერდები ჩვენ მიერ ითხოვებულა ავტორიყველი პაგინაციის მიხედვით.

² A—ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1942 წ., M—ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული გ. თაყაიშვილის რედაქტორბით, თბილისი, 1906 წ.

B. 148)¹. როგორც ჩანს, ვახუშტის როცა იგი „ძველ ქართლის ცხოვრებაზე“ მიუთითებდა, მხედველობაში ჰქონია XVIII ს. აღრინდელი ნუსხები, რომელთაც იგი ასხვავებდა „ზოგი ჩვენი ცხოვრებისაგან“, ანუ XVIII ს. ნუსხებისაგან. ამრიგად, ვახუშტის „ძველი ქართლის ცხოვრებაში“ ვახტანგ VI-ის წინააღმდეგი ქართლის ცხოვრება ჰქონია ნაგულისხმევი².

ვახუშტი „ძველ ქართლის ცხოვრებას“ ზოგჯერ „სხვა ქართლის ცხოვრებასაც“ უწოდებდა, „სწავლულ კაცთა“ მიერ შეგესხმულ ქართლის ცხოვრებისაგან განსასხვავებლად. ქართლის ცხოვრების A და M ნუსხების მიხედვით არჩილი (ვახუშტის მიხედვით მეფობდა 410—434 წწ) იყო ვარაზ-ბაქარის ერთ-ერთი ცოლის, თრდატ მოხუცის ასულის მეორე წულის თრდატის შვილი, თრდატი კი იყო უმცროსი ძმა მირდატ წარტყუენილისა. XVIII ს. ნუსხები კი არჩილის შესახებ განსხვავებულ ცნობას გვაწვდიან:

AM

B

„მოიყვანეს და დასუეს მცხეთას მეფედ „მოიყუანეს და დასვეს მეფედ მცხეთე თრდატის, ძმისწული მირდატის. || თას ძე მირდატ მეფისა წარტყუენილი-წარტყუენილისა, სახელით არჩილ“ || სა, სახელით არჩილ“ (108).

(A, 69; M 117).

ვახუშტი, იმეორებდა რა ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხების ცნობას, სწერდა: „მოიყვანეს ქართველთა ძე მირდატისა, ასულისა წულისა თრდატ მეფისა, წარტყუენილისა მის მეფისა სახელით არჩილ“ (საქ. ისტ., 84; ავტოგრ., 32). ვახუშტისა და ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხების მიხედვით არჩილი იყო არა თრდატის ძე არამედ მირდატ წარტყუენილისა. მაგრამ ვახუშტი იცის, რომ მას არ ეთანხმება „სხვა ქართლის ცხოვრება“, ე. ი. XVIII ს. აღრინდელი ნუსხები, და შენიშნავს: „სხვა ქართლის ცხოვრებასა შინა ესე არჩილ თრდატის ძე სწერია წარტყუენილის მირდატ მეფის ძმისა, რომელი იყო თრდატ მეფის ასულის წულივე“ (საქ. ისტ., 84, შენიშ.; ავტოგრ., 32). ეს „სხვა ქართლის ცხოვრება“ კი, როგორც ვნახეთ, ვახტანგ VI-ის წინააღმდეგი ქართლის ცხოვრებაა.

როგორც ჩანს, ვახუშტის, ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხებს გარდა, ჰქონია „სხვა ქართლის ცხოვრებაც“, რომლის მიხედვითაც იგი ზოგჯერ ასწორებდა კიდევ XVIII ს. ქართლის ცხოვრების რედაქტორების წინააღმდეგობასა და შეცდომებს, ე. ი. ვახუშტი, თუმცა იშვიათად, მისდევდა XVIII ს. აღრინდელ ქართლის ცხოვრების ნუსხებსაც. ასე, მაგ., XVIII ს. რედაქტორთა მიერ შეესხმული ქართლის ცხოვრების მიხედვით, შირვანის შაჰი აღსა-რ-

¹ B-ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეთაუხრამეტე საუკუნემდის, გამოცემული ღვაწლითა უ. ბ. რ. ს. ნაწილი პირველი, ძველი მოთხრობა, სანკტ.-პეტერბურლი, 1849 წ.

² XVIII ს. ქართველი ისტორიკოსები და კერძოდ ვახუშტი რომ „ძველ ქართლის ცხოვრებას“ ვახტანგის წინააღმდეგ ნუსხებს უწოდებდნენ, ეს ჩვენი ზემოთყვანილი მასალების გამოუყენებლად და დასტურებული აქვს კ. გ. რ. ი. გ. (იხ. მისი, „რას ეწოდება „ახალი ქართლის ცხოვრება“? საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. V, № 2, 1944 წ., გვ. 190—195).

თან იყო გიორგის „მამის დისწული“ (B 272); მ. ბროსეს ერთი ხელნაწერის მიხედვით კი იგი იყო გიორგის „მამის ძმისწული“ (იქვე, შენ. 1) ე. ი. XVIII ს. ნუსხებიდან გარკვევით არ ჩანდა, თუ ვინ იყო, აღსართანი. ვახუშტი აღსართანის ჩამომავლობის გარკვევაში დაჰყრდნობია ქართლის ცხოვრების მარიაამისეული ნუსხის ცნობას, რომ იგი იყო „დისწული გიორგი მეფისა“ (იხ. M 384; შდრ. საქ. ისტ., გვ. 193—194; ავტოგრ., 57).

ვახუშტი M ნუსხის მიხედვით ასწორებდა იმ წინააღმდეგობას, რომელიც XVIII ს. ნუსხეებშია წმ. ნინოს მცხეთაში მოსვლის ამბავთან დაკავშირებით.

XVIII ს. ნუსხების მიხედვით, ფარავნის ტბასთან მოსულ ნინოს შეხვდნენ მწყემსები, რომელნიც ლოცულობდნენ „ენითა სომხურითა“. მიუხედავად ამისა, ნინო მათში მაინც ეძებს სომხურად მოლაპარაკეს და შემდეგ „ჰპოვა მწყემსთა მათ შორის მზრახველი სომხურისა ერთი“ (B, 71). M-ში ეს წინადადება გამოტოვებულია (იხ. M 211—212)¹ და ამით აღნიშნული წინააღმდეგობაც მოხსნილია. ამგვარადვე იქცევა ვახუშტიც თავის „ისტორიაში“ (იხ. საქ. ისტ., 59—60; ავტოგრ., 30).

აღსანიშნავია, რომ ვახუშტი „ძველ ქართლის ცხოვრებაში“ ჩართულ ცნობებს არ თვლიდა „მწერლის“, ე. ი. პირველი ავტორის კუთვნილებად, თუმცა კი ამ ჩანართებსაც, ისე როგორც თვით მწერლის ტექსტს, ანგარიშს უწევდა.

„ისტორიანისა და აზმანის“ ავტორი და ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკთიანე ხაზს უსვამდნენ დავით სოსლანის ბაგრატიონობას, მაგრამ არას ამბობდნენ მისი მამის ხაზით ბაგრატიონთაგან ჩამომავლობის შესახებ. ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხებში კი მოიპოვება ჩართული ცნობა: „რამეთუ დიმიტრი, ძე გიორგი მეფისა, რომელი დაშთა ოვსთა მეფის ქალისაგან, მის დიმიტრის მეექვსე ნათესავი იყო (დავით, შ. მ.), ძეთაგან მისთა და რუსუდანი უშვილო იყო და იგი მოეყვანა აღსაზრდელად“ (B. 291—292). ვახუშტი იცნობდა ამ ჩანართს და ამის მსგავსად იგიც ამტკიცებდა დავითის მამით ბაგრატიონობას: „ჰპოვეს ყრმა ეფრემის ძისაგან ოვსთა მეფისა, რომელი აღეზარდა რუსუდანს მამის დასა თამარისასა. არამედ ესე დავით იყო მეფის გიორგის ძის დიმიტრისაგან“ (საქ. ისტ., 202; ავტოგრ., 59). ვახუშტიმ კარგად იცოდა, რომ ეს ცნობა თამარის ისტორიკოსს არ ეკუთვნოდა და სხვების მიერ იყო ჩართული, ამიტომაც შენიშნავს ვახუშტი, რომ „დაიდუმა მწერალმან დავითის დიმიტრის ჩამომავლობა ვინათგან არლარა ნათესავ იყო თამარისა, არამედ ამისთჳს ახსენა დედით ვინაჲგან უახლოეს იყო“ (საქ. ისტ. 202, შენ. 2; ავტოგრ., 59, შენ.). ვახუშტის, რა თქმა უნდა, „დადუმებულ მწერალში“ არ შეიძლებოდა ქართლის ცხოვრების XVIII ს. რედაქტორი ეკულისხმა, რადგან იგი არ დადუმებულა დავითის მამით ბაგრატიონობის შესახებ; ამ შემთხვევაში ვახუშტის მხედველობაში ჰყავდა თამარის ისტორიკოსი, რომელიც მართლაც არას ამბობდა სოსლანის მამით ბაგრატიონ-

¹ ამ საკითხზე უფრო ვრცლად იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხ-ბა და მისი-ანასეული ხელნაწერი, A, LXIX LXX.

ნობის შესახებ. ასე რომ ვახუშტი კარგად არჩევდა, თუ რა ეკუთვნოდა „მწერალს“, ე. ი. „ძველ ქართლის ცხოვრებაში“ შესულ ავტორს, და რა ეკუთვნოდა სხვებს—XVIII ს. რედაქტორებს.

მოტანილი მაგალითები ცხადყოფენ, რომ ვახუშტი ქართლის ცხოვრების სხვადასხვა ნუსხით სარგებლობდა და საჭირო შემთხვევაში იყენებდა მათ. მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, იგი ძირითადად ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხებს მისდევდა და ამ უკანასკნელთ უფრო ნდობით უყურებდა.

I

ვახუშტი და ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხები.

1. ვახუშტი და ქართლის ცხოვრების ვახტანგისმეფის რედაქცია

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დიდი ხანია წარმოებს დავა „ძველი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. ვახტანგისეული რედაქციის შესახებ.

დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ქართლის ცხოვრების პირველ ნაწილში ვახტანგისეული კომისიის მიერ შეტანილ შესწორება-დამატებებს სავსებით უარყოფდა (იხ. მისი ისტ. საქართველოსი, 39—43). ამგვარსავე მოსაზრებას გამოთქვამდა მ. ჯ ა ნ ა - შ ვ ი ლ ი ც (ნაშრომი, 7).

მ. ბ რ ო ს ე კი, დარწმუნდა რა, ქართლის ცხოვრების პირველი ნაწილი ვახტანგის კომისიის შედგენილი არ არის, „სწავლულ კაცთა“ გავლენა ქართლის ცხოვრების პირველ ნაწილზე მაინც აღიარა, თუმცა კონკრეტულად ვერ მიუთითა, თუ სახელდობრ რაში დაეტყო მას ვახტანგის კომისიის ხელი (Introd., XXXII; შდრ. თ. ჟორდანი, ქრონიკები, I, XVII).

ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა ყოველგვარი შესწორება და დამატება, რაც მარიამისეულ ქართლის ცხოვრებას განასხვავებდა XVIII ს. ნუსხებისაგან, ვახტანგის „სწავლულ კაცთა“ ნამოღვაწარად მიიჩნია. მისი აზრით, ვახტანგის კომისიას ეკუთვნოდა აგრეთვე თეიმურაზისეული ნუსხაც და სხვაც, რომელიც ვახტანგ VI მოღვაწეობის დროს იყო გადაწერილი (იხ. Onuc. II, в. I, 72—89, 109—114).

თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა მ უარყო თეიმურაზისეული ვარიანტის ვახტანგისეულობა და იქ შეტანილი შესწორებანი თეიმურაზ ბაგრატიონს მიაკუთვნა. მიუხედავად ამისა, ვახტანგის კომისიის ღვაწლზე მაინც მიუთითა და ზოგი რამ (წმინდანთა ცხოვრება, ქართლის ცხოვრების თავებად დაყოფა და ზოგი ქრონოლოგია) ამ კომისიის მიერ დამატებულად მიიჩნია (იხ. ქრონიკები, I, წინასიტყვ.).

ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ის აზრით, თეიმურაზისეულ ვარიანტში შეტანილი შესწორებანი არ შეიძლება თეიმურაზს მიეკუთვნოს, მაგრამ იგი არც ვახტანგისეულ კომისიის ნამოღვაწარია, რაკი იქ შეტანილი საინტერესო მასალა ვახუშტისათვის უცნობი იყო. ზოგი სხვა შესწორება-დამატება კი ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ს ვახტანგის კომისიის მიერ შეტანილად მიაჩნდა. მას არასოდეს არ

ჟარყია ქართლის ცხოვრების პირველ ნაწილზე „სწავლულ კაცთა“ რედაქციის კვალი (იხ. მისი ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა).

ამ ბოლო დროს ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ მ ა მარიამისეულ, ანასეულ და XVIII ს. ქართლის ცხოვრების ნუსხების შედარების საფუძველზე ისევ წამოაყენა „ძველი ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის საკითხი და დაასკვნა: „ვინაიდან ვახტანგის შემდგდროინდელ ნუსხებში წარმოდგენილი შესწორება-შეესებათ სხვადასხვაგვარია სხვადასხვა ნუსხაში, ამიტომ ჩვენ არაფრითაა საბუთი არა გვაქვს ვივარაუდოთ რაღაც კომისიის არსებობა, რომელიც „ძველი ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის შესწორება—შეესებას აწარმოებდა“ (A, \ LVII).

ამგვარი კატეგორიული მტკიცების წინააღმდეგ ლაპარაკობს, სხვა ცნობილ საბუთთა გარდა (რომელთაც ივ. ჯავახიშვილი, ე. თაყაიშვილი, თ. ყორღანიძე და სხვ. ასახელებდნენ), ვახუშტის ერთი მითითებაც. ვახუშტის კარგად სცოდნია, რომ კომისია მუშაობდა ვახტანგის ბრძანებით და რომ ამ კომისიას, რაკი ვახტანგს „თვით არლარა განუხილავს ვითარება მისი“, „ძველი ქართლის ცხოვრების“ შესწორების დროს შეცდომებიც მოსვლია. „ხოლო აღუწერიათ, წერდა ვახუშტი, ცხოვრებაცა სახელითა ლევანის ძისა მეფისა ვახტანგისათი, რომელი არა საგონებელ არს მის მიერ: განა თუმცა ბრძანებითა მისითა არს. არამედ მას თვით არლარა განუხილავს ვითარება მისი, ვინათგან სწერს ბაგრატიონთ ნათესაობა შთამომავლობასა შინა სხვას ქორონიკონებსა რომელნი, ჩვენნი აქ წერილის ქორონიკონებისაგან არიან“¹. როგორც მოტანილ ამონაწერიდან ჩანს, ვახტანგის ბრძანებით „აღუწერიათ ცხოვრება“, მაგრამ აღმწერთ შეცდომა მოსვლიათ, სხვათა შორის, ბაგრატიონთ „ნათესაობა—შთამომავლობის“ საკითხის გარკვევაში. ბაგრატიონთ „ნათესაობა შთამომავლობაზე“ კი ქართლის ცხოვრების პირველ ნაწილშია საუბარი, სადაც ჯუანშერის თხუთღულებისა და სუმბატის ქრონიკის კომპილაციით გამოწვეული მრავალი წინააღმდეგობა და უსწორობა მოიპოება, რაც ვახუშტის თავისი შრომის მეორე ნაწილში გაასწორა (იხ. საქ. ცხბა, 222—234).

როგორც ჩანს, ვახუშტის სცოდნია რომ ვახტანგის ბრძანებით ხდებოდა „ძველი ქართლის ცხოვრების“ შესწორება. მაშასადამე, ქართლის ცხოვრების პირველ ნაწილზე ვახტანგისეული კომისიის რედაქციის კალის წაშლა შეუძლებელია და ეს კვალი ყველაზე უფრო მაშინ გამოჩნდება, როცა XVIII ს. ქართლის ცხოვრების ნუსხებს შევედარებთ არა მარტო მის წინააღმდეგ ნუსხებს, არამედ ვახუშტის ნაშრომსაც.

საცესებით სწორად აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი, რომ „თუ ჩვენ ვახტანგისეული კომისიის დეაწლისა და ნამუშავრის დაახლოვებით გამოჩვენვა გვსურს ქცხბაში (გიორგი ბრწყინვალემდე), ვახუშტის შრომის ცნობები ანა და მმდედფლისა და თეიმურაზისეულის ქცხბის ხელნაწერებს უნდა შევადაროთ. ამგვარი შედარება გვაფიქრებინებს, რომ ვახტანგისეულს

¹ საქართველოს ცხოვრება, 1469—1800-მდე, ბატონიშვილის ვახუშტის მიერ, მეორე გამოცემა ზ. ტიქინაძისაგან, თბილისი, 1913 წ., გვ. 4, ქვემოთ-„საქ. ცხბა.“

კომისიას ქცხაშში აქა-იქ ორიოდ ცნობა აქვს შეტანილი, ისიც მხოლოდ ქართველი წმინდანების შესახებ, მაგ., პეტრე მაღუშელისა, რომლის ცნობა ვახტანგს უბოვია... და შუშანიკის შესახებ... მართლაც, მოკლე ცნობები ამით შესახებ ვახუშტსაცა აქვს... უფრო ვრცლად და ზედმიწევნით ამ საკითხის გამორკვევისათვის საგანგებო შედარებაა საჭირო“ (ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1945, 317).

* * *

ვახუშტის შრომისა და ქართლის ცხოვრების სხვადასხვა ვარიანტის საგანგებო შედარება გვარწმუნებს, რომ ვახუშტი ძირითადად მისდევდა ქართლის ცხოვრების ე. წ. ვახტანგისეულ რედაქციას, იცნობდა იქ ჩართულ ცნობებს და, ზოგი გამონაკლისს გარდა, მისდევდა XVIII ს. ნუსხების თხრობის თანმიმდევრობასაც.

შევსებული ქართლის ცხოვრებისათვის დამახასიათებელია ტექსტის თავებად დაყოფა, დასათაურება. ტექსტის დასათაურება იმგვარად, როგორც ეს XVIII ს. ნუსხებშია, არა აქვს მასზე წინაღობიდან ქართლის ცხოვრების არც ერთ ნუსხას. XVIII ს. ნუსხებისა და ვახუშტის შრომის დასათაურებას შორის ბევრია საერთო¹. ამაში შემდეგი შედარება დავარწმუნებს:

B

ვახუშტი.

„გამოსვლა ხაზართა.

„შემოსვლა ხაზართა.

„შემოსვლა ალექსანდრე მაკედონელისა.

„ალექსანდრე მაკედონელი.

„ცხოვრება ფარნავაზისი, რომელი

„ამბავი ფარნაოზისა.

იყო პირველი მეფე ქართლისა.

„ა მეფე ფარნაოზ, მე წელი მეფა.

„ბ მეფე საურმაგ...

„ბ მეფე საურმაგ, მე წელი მეფა.

„ია მეფენი ბარტამ და ქართამ“ და სხვ.

„ია მეფენი ბარტამ და ქართამ,

იზ წელი მეფეს“ და სხვ.

ვახუშტის შრომისა და ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხების დასათაურება ზოგჯერ განსხვავებასაც გვიჩვენებს. ვახუშტი ტექსტს უფრო კონკრეტულ სათაურებსაც უკეთებს და ამა თუ იმ მოთხრობას გამოჰყოფს.

¹ ვახუშტის „საქართველოს ისტორიის“ ბაქრაძისეული გამოცემა იმ სათაურებზე, რაც ავტორს ჰქონია, ზუსტ წარმოდგენას არ გვაძლევს. თუ ავტორად ვინაა: „ა მეფე ფარნაოზ მე წელი მეფა“, ბაქრაძის გამოცემაში ამის მაგიერ იკითხება: „მეფე ფარნაოზ (302—225 წ. ქრ. წინათ).“ ამას გარდა, დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ს არ აქვს ზოგი სათაური, რომელიც ვახუშტის ჰქონია ტექსტისათვის გაკეთებული. მაგ., „ჰალისი წილისათჳს, „ქართლოსის წილისათჳს“ და მრავალი სხვა.

აღსანიშნავია, რომ ვახუშტის შრომის პირველ ნაწილს, საკუთრივ ისტორიის შემკველ ტექსტს, ავტორად ვინაა მოუბოვება 163 სათაური, დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ს გამოცემის მიხედვით კი მხოლოდ 75, რაც დაახლოებით წარმოდგენასაც კი არ იძლევა ავტორისეულ დასათაურებაზე.

ვახუშტი XVIII ს. ნუსხების გავლენას ამჟღავნებს ზოგ წვრილმანშიც.

მარიამისეულ ქართლის ცხოვრებაში არაფერია ნათქვამი მხედრების იმ რაოდენობაზე, რომელნიც ქართლში თითქო ალექსანდრე მაკედონელმა დატოვა. შეგსებული კი ნათქვამია: ალექსანდრე „მისცა (აზოს, შ. მ.) ახი ათასი კაცი ქუშყანით რომათ“ (B 27). ვახუშტის მიხედვითაც: ალექსანდრემ „დაუტოვნა ლაშქარნი რჩ (100.000), მათ ზედა მთავარი აზოა“ (საქ. ისტ., 35; ავტოგრ., 17). ამ შემთხვევაში ვახუშტი სავსებით იმეორებს „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ცნობას.

ქართლის ცხოვრების A და M ნუსხების მიხედვით „აღიძრნეს... ერნი დიდნი... წარმავალნი... მცხეთად, მოვაჟრებად საჰმართა რათამე წინაშე არმაზ ღთისა მათისა“ (M 69; A 54). XVIII ს. ნუსხების მიხედვით კი, „ერნი დიდნი“ არა მარტო „საჰმართა მოვაჟრებად“ აღძრულან არამედ აგრეთვე ზოგად, ე. ი. მსხვერპლის შესაწირავდაც: „აღიძრნეს... ერნი დიდნი... წარმავალნი... მცხეთად, მოვაჟრებად სახმართა რათამე და ზოგვად წინაშე არმაზ ღთისა მათისა“ (B. 73). ვახუშტი, იმეორებს რა XVIII ს. ნუსხების დამატებას, წერს: „შემდგომად აღიძრნენ ერნი ურბნისით ვაჟრობად და ზოგვად არმაზისა და ზადენისა“ (საქ. ისტ. 60; ავტოგრ., 30).

ბაკურის დროს (ვახუშტით მეფობდა 528—544 წწ), ქართლის ცხოვრების A ვარიანტის მიხედვით, „მოკულა კათალიკოზი სამოელ, და დაჯდა კათალიკოზად თავფეჩაგ“¹ (A 140). XVIII ს. ნუსხების ცნობით ბაკურის დროსვე „მოკულა კათალიკოზი სამოელ და დაჯდა კათალიკოზად... თავფეჩაგ და მოკულა თავფეჩაგ და დაჯდა კათალიკოზი ჩირმაგ“ (B 150). ვახუშტი სავსებით იმეორებს ამ უკანასკნელ ცნობას: „მოკულა კათალიკოზი სამოელ და დასვა თავფეჩაგ, მოკულა იგიცა და დასვა ჩიგირმან“ (საქ. ისტ., 103; ავტოგრ., 37).

მე-37 მეფე ფარსმანის დროისათვის ქართლის ცხოვრების A და M ნუსხების მითითებით: „მოკულა კათალიკოზი საბა და მანვე მეფემან დასუა ეალეთი“ (A 141; M 187). XVIII ს. ნუსხების მიხედვით კი ამავე მეფის დროს საბას შემდეგ კათალიკოზად ვალეთი კი არ იყო, არამედ ევლადიოზ (იხ. B 151). ვახუშტიც იმეორებს: „მოკულა კათალიკოზი საბა, ამანვე დასვა ევლადიოზ“ (საქ. ისტ., 104; ავტოგრ., 37).

გიორგი აფხაზთა მეფემ, როცა ქართლი დაიპყრო, „ქართლის მატიანის“ A და M ვარიანტების ცნობით, ჩიხას ერისთავად დიმიტრის ძე ბაგრატ დატოვა: გიორგიმ „დაიპყრა ქართლი და დაუტევა ერისთავად ჩიხას ძე დიმიტრისი, რომელსა ერქუა ბაგრატ“ (A 164; M 223). XVIII ს. რედაქტორებს სხვა ცნობა ჰქონიათ. გიორგიმ „დაიპყრა ქართლი და დაუტევა ერისთავად ჩიხას, ძე დემეტრესი და ვითარ გარდიცვალა გიორგი... ცოლმან გიორგი მეფისამან მოკლა ტინინე, ძე დემეტრესი, ერისთავი ჩიხისა“ (B 191—192).

¹ მარიამისეული თავფეჩაგს არც კი იხსენიებს, ის გადაშწერთა მიერ უნდა იყოს გამოტოვებული (იხ. M 186).

ამ ცნობის მიხედვით, ჩიხას ერისთავი ბაგრატი კი არ იყო, არამედ მისი ძმა ტინინე. ვახუშტიმაც გაიმეორა ქართლის ცხოვრების რედაქტორთა მიერ მოპოვებული ცნობა და მიუთითა: „გამოვიდა მეფე აფხაზთა და დაიპყრო ქართლი და დაუტევა ერისთავად ჩიხას ტინენ ძე დიმიტრისა, ხოლო შემდგომად გარდიცვალა გიორგი მეფე აფხაზთა, ცოლმან მისმან მოკლა ტინენ ძე დიმიტრისა“ (საქ. ისტ., 124; ავტოგრ., 41).

არშაკი (ვახუშტით მეფობდა 93—81 წწ), ქართლის ცხოვრების A და M ნუსხების მიხედვით იყო სომეხთა მეფისშვილი, XVIII ს. რედაქტორთა ცნობით კი არშატუნიანთა სამეფო საგვარეულოს დამაარსებელიც საქართველოში:

AM

B

„ხოლო სომეხთა მეფემან მოსცა ძე მისი არშაკი, დაიპყრა ყოველი ქართლი და მეფობდა იგი ნებიერად“ (A 22; M 25). „მეხუთე მეფე, არშაკ არშაკუნიანი, დაიპყრა ყოველი ქართლი, და მეფობდა ნებიერად“ (B 35).

ვახუშტი

„მოიყვანეს და დასვეს ძე სომეხთა მეფისა არშაკ არშაკუნიანი, ყოვლისა საქართველოსად“ (საქ. ისტ., 41; ავტოგრ., 22) ვახუშტი ამ შემთხვევაშიც მისდევს XVIII ს. რედაქტორებს.

თუ ვინ იყო არშაკის შემდეგ გამეფებული არტაგი, არ ჩანს ქართლის ცხოვრების A და M ნუსხებიდან, მაგრამ XVIII ს. ნუსხებში კი გარკვევითაა ნაჩვენები „მოკულა არშაკ და მეფე იქმნა ძე მისი არტაგ“ (B 35). ამასვე იმეორებს ვახუშტიც: „შემდგომად მისა (არშაკის, შ. მ.) დაჯდა ძე მისი არტაგ მეფედ“ (საქ. ისტ., 42; ავტოგრ., 22).

* * *

ვახუშტი იმეორებდა ქართლის ცხოვრებაში XVIII ს. რედაქტორების მიერ შეტანილი არა მარტო წვრილმანი ხასიათის შესწორებებს, არამედ ხშირად იცავდა „ახალი ქართლის ცხოვრების“ თხრობის თანამიმდევრობასაც.

ქართლის ცხოვრების თეიმურაზისეულ ნუსხაში ჩამატებულია ნაწყვეტი მელიქსედეს კათალიკოზის სიგლიდან (იხ. B 212—213), რასაც შემდეგ მოსდევს სუმბატის ქრონიკის მიხედვით გაკეთებული მოთხრობა ბაგრატ III-ის მიერ „კლარჯთა ხელმწიფეთა“ ამოწყვეტის შესახებ (B 213). თუ მელიქსედეს სიგლის ნაწყვეტს გამოვტოვებთ, ვახუშტისა და XVIII ს. ნუსხების თხრობის თანამიმდევრობა საესებით ერთნაირი იქნება:

B

ვახუშტი

„რამეთუ რაოდენნი ბაგრატიანნი მეფედ და კურატპალატად ზემო აღგვიწერია, რომელნიმე მეფობდეს ქართლსა, და რომელნიმე სამცხეს, ტაოსსა შინა, ვიდრე ამა ბაგრატის

კულად რაოდენნი მეფენი კურატპალატნი ბაგრატიანთა ხსენებულნი ზემო, ზოგნი ქართლისა და სამცხეთაო კლარჯეთს მეფობდნენ ბაგრატისადმე. ეჟმსა ამისსა არღარავინ

გამეფებამდე. და ოდეს მეფე იქმნა ესე ბაგრატ, რომელნიმე გარდაცვალებულნი იყუნეს და რომელნიმე ამას ჟამსა გარდაიცვალნეს და არღარა ვინ იყო ამას ჟამში სხუა ბაგრატიანი თუნიერ სუმბატისა და ძმისა მისისა გურგენისა... ამან ბაგრატ მეფემან... მოიყვანა ესე ორნი ძმანი, კლარჯთა გელმწიფენი... ციხესა შინა ფანასკერტისასა“ და სხვ. (B 213).

„ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ გიორგი I მეფობის დასაწყისი სუმბატის ქრონიკის მიხედვითაა აღწერილი: „რამეთუ იყო რა ჟამს მეფე იქმნა, წლისა იმ (18), მას ჟამსა განდგა ამას ქუშყანა ჰერეთ-კახეთისა, და ლადრობითა აზნაურთათა შეპყრობილ იქმნნეს ერისთავნი მათ ქუშყანად, კულადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი“ (B214; შდრ., სამი ხარ., 67). ამგვარადვე იქცევა ვახუშტიც: „დაჯდა ძე მისი გიორგი მეფედ წლისა იმ (18). ამან დაიპყრა სამეფო... შემდგომად მცირედის ჟამისა განდგნენ კახნი და გამოაძნეს ერისთავნი გიორგი მეფისანი და იპატრონეს პირველი უფალი მათი“ (საქ. ისტ., 144 ავტოგრ., 49). გიორგი პირველის მეფობის შესახებ მთელი მოთხრობა კი შემოკლებული გადათქმავა „ახალი ქართლის ცხოვრებისა“, ე. ი. „ქართლის მატინესა“ და სუმბატის ქრონიკის ნარევისა; მხოლოდ, ვახუშტის გამოტოვებული აქვს ქართლის ცხოვრების თეიმურაზისეულ ნუსხაში ჩართული ნაწყვეტი მელქისედეკის ცნობილი სიგლიდან (იხ. B. 218).

ვახუშტი მისდევს XVIII ს. ნუსხებს გიორგი III მეფობის აღწერაშიც. ვახტანგის „სწავლულ კაცებმა“ „ისტორიანსა და აზმანს“ ჩამოაცილეს საკუთარი შესავალი და ახალი გაუკეთეს (იხ. B 264—265). ვახუშტიც ამ ახალი შესავლის მიხედვით იწყებს მოთხრობას, მხოლოდ ძლიერ ამოკლებს მას.

XVIII ს. რედაქტორებმა „ისტორიანსა და აზმანს“ დაურთეს თამარის მეორე ისტორიკოსის ბასილ ეზოსმოძღვრის თხზულებიდან ამოღებული ცნობები, ე. ი. „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ თამარის მეფობა აღწერილია ორი თხზულების შერწყმით. ვახუშტი, მისდევს რა „ახალ ქართლის ცხოვრებას“, სავსებით იმეორებს იმ თანამიმდევრობას, რაც XVIII ს. რედაქტორებს დაუცავთ ამ ორ თხზულების კომპილაციის დროს, ასე, მაგ., „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ „ისტორიანისა და აზმანის“ მიხედვით მოთხრობილია გიორგი რუსის აჯანყება თამარის წინააღმდეგ, გუზანის განდგომა, შემდეგ კი ბასილის თხზულების მიხედვით ნათქვამია: „წუხდეს და იურვოდეს უნაყოფობისათჳს თამარისა“ და ნაჩვენებია ლაშასა და რუსუდანის დაბადება (იხ- B 248; შდრ. ცხ-ბა თამარისი, 19)¹.

ვახუშტის მიხედვითაც გუზანის დამარცხების შემდეგ სამეფოში „ქმუნენი-

¹ უნდა იყოს „ძმისა“, შდრ., სამი ისტორიული ხრონიკა, გამოც. ე. თაყაიშვილის მიერ, ტფილისი, 1890 წ., 66. ქვემოთ—„სამი ხარ.“

² „ცხ-ბა თამარისი“—ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გამოცემა ივ. ჯავახიშვილისა, თბილისი, 1944 წ.

დნენ უნაყოფობასა თამარისასა“, მაგრამ 1183 წ. თამარმა შვა ძე გიორგი, ხოლო „ეკლად ერთი წლისა“ რუსუდან (საქ. ისტ., 204; ავტოგრ., 60). ყოველივე ამის შემდეგ ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხები და ვახუშტიც ერთნაირად მოუთხრობენ ლაშას სახელზე გალაშქრებას რანში, არზრუმში და სხვ. რაც „ისტორიანისა და აზმანის“ მიხედვით არის გაკეთებული. XVIII ს. ნუსხების თხრობის თანამიმდევრობა ვახუშტის ქვემოთაც აქვს დაცული: გიორგი რუსის მეორედ შემოსვლა, შამქორის ომის აღწერა და სხვ. იგი იმეორებს იმასაც, რაც XVIII ს. რედაქტორებს ჩაურთავთ ბასილის თხზულებიდან, რომ თამარი „შ-შელივ ფერჯათა მიიწრა ტაძარსა ღვთის მშობლისსა მეტეხთა“ (B 304; საქ. ისტ. 207; ავტოგრ., 61; შდრ., ცხ-ბა თამარისი, 20), რომ გამარჯვებულმა ქართველებმა „წორცითა ღორისათა ქმნეს პურობა იგი [განძას]“ (B 308; საქ. ისტ., 208; ავტოგრ., 61; შდრ., ცხ-ბა თამარისი, 21).

შამქორის ომის აღწერის შემდეგ XVIII ს. ნუსხებში გამოტოვებულია „ისტორიანისა და აზმანის“ მოთხრობა ამირ-მირანის სიკვდილისა, დავითის განძაში ლაშქრობის, ივანე მხარგრძელის ლაშქრობისა და თამარის დეინში ჩასვლის შესახებ (იხ. „ისტორიანი და აზმანი“¹, ? 110--112). ყველაფერი ეს გამოუტოვებია ვახუშტისაც თავის თხზულებაში.

როგორც ვხედავთ, თამარის მეფობის აღწერაში ვახუშტი სავსებით იცავდა XVIII ს. ქართლის ცხოვრების ნუსხების თანამიმდევრობას, და ამას იგი იქამდე მიჰყავდა, რომ იგი ზოგჯერ შეუსაბამობას იჩენდა და შეუძინველად წინააღმდეგობაში ექცეოდა.

დავით სოსლანისა და თამარის ქორწინების მოთხრობის შემდეგ „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ ჩართულია ბასილ ეზოსმოდვრის თხზულებიდან ამოღებული ცნობა მიქელ კათალიკოზის გარდაცვალებისა და ანტონ გლონისთავის ძის ჭყონდიდლად და მწიგნობართუხუცესად დასმის შესახებ (იხ. B 293; შდრ., ცხ-ბა თამარისი, 18). ვახუშტი ამ ცნობას ავსებს და წერს: „მოკლდა კათალიკოზი ქართლისა და ჭყონდიდელი მწიგნობარი მიქელ, დასვა თედორე კათალიკოზად და ჭყონდიდლად ანტონი“ (საქ. ისტ., 203; ავტოგრ., 59). არც ბასილის თხზულებაში, არც „ისტორიანისა და აზმანში“ და ამდენად არც „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ მიქელის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით არ არის ანათქვამი თედორეს ქართლის კათალიკოზად დასმის შესახებ. ეს ცნობა ვახუშტის ბასილის თხზულებიდან ამოულია და აქ ჩაურთავს (იხ. ცხ-ბა თამარისი, 27). ქვემოთ ვახუშტი, ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხების გავლენით, ახალ კათალიკოზს, იოვანეს ასახელებს (საქ. ისტ. 209; ავტოგრ., 61). „ისტორიანისა და აზმანის“ მიხედვითაც ამ დროს კათალიკოზად მართლაც იოვანე უნდა ყოფილიყო (იხ. „ისტორიანი და აზმანი“, 115 B 313). უფრო ქვემოთ, როცა რუჰნადინის წინააღმდეგ ომია აღწერილი,

¹ „ისტორიანი და აზმანი“-ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, კ. ჯეჯელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1941 წ.

ვახუშტი, XVIII ს. ნუსხებში ჩართულ ბასილის თხზულებიდან ამოღებული ცნობის მიხედვით, ისევ თედორეს ასახელებს კათალიკოზად: „თუთ (თამარი, შ. მ.) მოვიდა ოძრხეს კათალიკოზით თედორით“ (საქ. ისტ., 211; ავტოგრ., 62; შდრ. B 321; ცხ-ბა თამარისი, 27). ამრიგად, ვახუშტიმ, ერთ დროს მიქელის შემცვლელი თედორე, XVIII ს. ნუსხებში ჩართულ ცნობათა გავლენით, იოვანე კათალიკოზის შემცვლელად მიიჩნია.

თუკი „ისტორიანისა და აზმანის“ მიხედვით თამარის დროს ორი კათალიკოზი იყო—მიქელი და იოანე, XVIII ს. ნუსხების ცნობით სამი კათალიკოზი—მიქელი, იოანე და თედორე—ყოფილა, ვახუშტის მიხედვით ჯერ მიქელი ყოფილა, შემდეგ თედორე, შემდეგ იოანე და ბოლოს ისევ თედორე, რაც თამარის ისტორიკოსთა ცნობით არ წართლდება. ამგვარი შეუსაბამობა, როგორც აღვნიშნეთ, იმის შედეგი იყო, რომ ვახუშტი მისდევდა რა „ახალი ქართლის ცხოვრების“ თხრობას, ზოგჯერ ვერ ამჩნევდა იმ წინააღმდეგობებს, რაც შეიძლებოდა გამოეწვია XVIII ს. რედაქტორთა მიერ სხვადასხვა თხზულების კომპილაციას.

აღსანიშნავია, რომ ვახუშტი ზოგჯერ არღვევდა „ახალი ქართლის ცხოვრების“ თხრობის თანმიმდევრობას და XVIII ს. რედაქტორთა მიერ ჩართულ მასალას თავისი გეგმის მიხედვით ადგილს უნაცვლელად.

„ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ გვარამის (ვახუშტით, 575—600 წწ) ერისმთავრობის აღწერას მოსდევს სუმბატის ქრონიკის ნაწყვეტი ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ (იხ. B 161—163). ვახუშტი, როგორც მისი შენიშვნიდან ჩანს, იცნობდა XVIII ს. რედაქტორთა მიერ ჩართულ ამ ნაწყვეტს, მაგრამ იქ საჭიროდ არ მიუჩნევია ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ გრძელი კამათი გაემართა XVIII ს. რედაქტორებთან და შეუნიშნავს: „ამ ბაგრატიონთ დავითიან-ბაგრატიონობა და ჩამომავლობა ვითარ არის ან მოსლვა ქართლს, სამცხის აღწერაში იკითხე, ვინადგან პირველ აქ მოვიდნენ“ (ავტოგრ., 38).¹

„ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ ჩართულია აგრეთვე, სუმბატის ქრონიკის მიხედვით გაკეთებული, აშოტ ჟრბალატის გენეალოგია (იხ. B 186). გამოუტოვებია რა ეს გენეალოგია, ვახუშტის აქაც შეუნიშნავს: „ხოლო გურამ ჟრბალატისადამე ვით იყვნენ ბაგრატიონნი, სამცხის აღწერაში იკითხე“ (ავტოგრ., 40)¹.

როგორც ჩანს, ვახუშტის XVIII ს. რედაქტორთა მიერ ჩართული ზოგი მასალისათვის ადგილი შეუნაცვლელბა, თავისი გეგმის მიხედვით გაუნაწილებია და ამით „ახალი ქართლის ცხ-ბის“ თხრობის თანმიმდევრობაც დაურღვევია. მიუხედავად ამისა, იგი მაინც ანგარიშს უწყევს ამ ჩანართებს და შენიშნავდა—„სამცხის აღწერაში“ მექნება ლაპარაკი მაზე, რაც აქ ჩაერთავთო.

* * *

ვახუშტი იცნობდა ქართლის ცხოვრებაში შეტანილ არა მარტო წვრილმან შესწორებებსა და დამატებებს, იცავდა არა მარტო „ახალი ქართლის ცხოვ-

¹ ვახუშტის „ისტორიის“ ბეჭდვისას გამოცემაში ეს შენიშვნები არაა.

რების თხრობის თანამიმდევრობას, არამედ იცნობდა იმ ჩანართე საც, რაც XVIII ს. რედაქტორებს სხვადასხვა წყაროს მიხედვით გაეკეთებინათ. ჩვენ მიერ შემომოყვანილი მასალებიდან ეს ნაწილობრივ ჩანდა, მაგრამ, ამ მოსაზრების უფრო ნათელსაყოფად, რამდენიმე სხვა მაგალითსაც დავასახელებთ.

ვახუშტი იცნობდა XVIII ს. ნუსხებში ჩართულ ნაწყვეტს პეტრე იბერის ცხოვრებიდან. XVIII ს. რედაქტორთა და ვახუშტის მიერ ჩართული ნაწყვეტი პეტრე იბერის ცხოვრებიდან სავსებით ერთნაირია, ასევე ერთნაირია ამ მასალის ადგილიც თხრობის თანამიმდევრობაში:

B

ვახუშტი:

„დაჯდა ძე მისი ვარაზ-ბაქარ და შეირთო ცოლი, ასული თარდატისი, რევის ძისა, მირიანის ძის წულისა... ხოლო ამას ანგელოზისა ხარებითა მოენიჭა ძე, რომელსა უწოდეს მურვანოს“ (B 102—103).

„გამეფდა ძე მისი ვარაზ-ბაქარ. ხოლო ამან შეირთო ცოლად რევის ძის თარდატის ასული და ანგელოზისა ხარებითა ეშვა ძე და უწოდეს მურვანოს“ (საქ. ისტ., 79; ავტოგრ., 31).

XVIII ს. ქართლის ცხოვრების ნუსხებში, მურვან-ყრუს ლაშქრობის ამბავთან დაკავშირებით, მოტანილია ადგილები დავითისა და კონსტანტინეს წამებიდან (იხ. B 173—174). ვახუშტი იცნობს ამ დამატებას და იმავე რიგით, მურვანის გამოჩენასთან დაკავშირებით, მოკლედ მიუთითებს დავითისა და კონსტანტინეს წამებაზე (იხ. საქ. ისტ., 114; ავტოგრ., 39).

ვახუშტი იცნობდა და იმეორებდა XVIII ს. რედაქტორების მიერ სუმბატის ქრონიკის მიხედვით გაკეთებულ ჩანართებსაც. „ქართლის მატიანის“ მოთხრობას ადარნასესა და ნასრის ბრძოლის შესახებ XVIII ს. რედაქტორები ავსებენ სუმბატის ქრონიკიდან ამოღებული ადგილებით. ამ შემთხვევაში ვახუშტი სავსებით იმეორებს XVIII ს. ნუსხებს სუმბატის ქრონიკის ჩამატებასა და მისი ზოგი ადგილის შესწორებაში:

AM

B

ვახუშტი

„იძლინეს აფხაზნი, ხოლო მოკლეს ნასრა და ბაყათარ... და ერისთავი აფხაზთა“ (A 165; M 225).

„იძლიენეს ნასრი, და აფხაზნი, და ბაყათარ... და შეიპყრეს ნასრ და მოკლეს კევსა შინა სამცხისასა, ხოლო ფელსა, რომელსა ეწოდების ასპინძა... და არა დაუშთა შული და აღიხოცა სახსენებელი მისი“ (B 194)

„იძლია ნასრე და ბაყათარ ოესი, შეიპყრეს ნას-ე და მოკლეს კევსა შინა ასპინძისასა და აღივოცა თესლი მისი“ (საქ. ისტ., 125; ავტოგრ., 46).

როგორც ვხედავთ, XVIII ს. რედაქტორებს შეუსწორებიათ სუმბატის ქრონიკაც სადაც ნასრის მოკვლის ადგილად მცხეთა ყოფილა მითითებული

(იხ. სამი ხარ., 59); სხვა ყველაფერთან ერთად, ეს შესწორებაც გაიმეორა ვახუშტიმ.

ადარნასესა და ნასრის ბრძოლის შემდეგ „ქართლის მატეიანე“ მოგვითხრობს ფაღლა ქორეპისკოპოსის გაძლიერებას, კონსტანტინე აფხაზთა მეფის მიერ ქართლის დაპყრობასა და აბულ-კასიმის ლაშქრობას (იხ. A 165—166). XVIII ს. რედაქტორები კი მოთხრობას აგრძელებენ სუმბატის ქრონიკიდან ამოღებული ნაწყვეტით ბაგრატიონთა შესახებ. ვახუშტიც სავსებით მისდევს XVIII ს. ნუსხებს:

B

ვახუშტი

„ხოლო ოდეს ჯერეთ არ მომკუდარ იყო გურგენ კურატპალატი, ძე ადარნასესი, ძისა აშოტ დიდისა, წარმოვიდა ესე გურგენ ტაოთ, კალმახით, მამულით თჳსით, ცხოვრებად შავშეთსა არტანს, და მისსა შემდგომად შეიმტერნეს ურთიერთას, და შეკრბეს ლაშქარი ერთმანეთსა ზედა: ერთ კერძო გურგენ კურატპალატმან და ერთა მისთა, ზეორე კერძოსა ადარნასე მეფემან და ბაგრატ არტანუჯელმან. მოვიდეს ესენი ჳევსა არტანისასა, სოფელსა მგლინავს. და ჰბრძოდეს ერთმანეთსა, და მეოტ იქმნა გურგენ. წყლეს და შეიპყრეს, და მოკუდა... გურგენ კურატპალატი“ (B 194—195; შდრ. სამი ხარ., 59—60).

„ხოლო გურგენ კურად-პალატი, აშოტ დიდის ძის წული, წარვიდა ტაო-კალმახით და ცხოვრებად შავშეთს და არტანს. შემდგომად შეიმტერენ გურგენ და ადარნასე მეფე და უშველა ადარნასეს ბაგრატ არტანუჯელმან, შეიბნენ ჳევსა არტანსა. ბრძოლასა სწყლეს გურგენ, შეიპყრეს და მოკუდა წყლულებითა მით“ (საქ. ისტ., 125—126; ავტოგრ., 46).

ამის შემდეგ, როგორც XVIII ს. ნუსხებში, ასევე ვახუშტის ნაშრომშიაც განმეორებულია „ქართლის მატეიანის“ ცნობები ფაღლა ქორეპისკოპოსის გაძლიერების, კონსტანტინეს მიერ ქართლის დაპყრობისა და აგარიანთა ლაშქრობის შესახებ.

თხრობის თანამიმდევრობის დამთხვევა, სუმბატის ქრონიკის ერთნაირად შესწორება და აგრეთვე ფაქტების ერთნაირად მოთხრობა ჩვენ სავსებით გვარწმუნებს, რომ ვახუშტი ამ შემთხვევაში სუმბატის ქრონიკით უშუალოდ კი არა სარგებლობდა, არამედ ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხების მეშვეობით, სადაც სუმბატის თხზულება ასე დაშლილი სახით იყო შეტანილი.

ვახუშტი იცნობდა და იმეორებდა იმ ჩანართებსაც, რომელნიც XVIII ს. რედაქტორებს „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ შეუტანიათ ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატეიანის თხზულების მიხედვით.

თამარის ქმრობის მოსურნე აღსართანის ვინაობის შესახებ ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატეიანის ცნობა, XVIII ს. რედაქტორებს თამარის ისტორიკოსის თხზულებისათვის დაურთავთ, რაც ვახუშტიმ მოკლედ გაიმეორა:

B

„რამეთუ თჳსად იყოდა ეს აღსართან თამარს, რამეთუ მამის დედა ამისი, დიმიტრი მეფისა დაჲ, იყო დიდის დავით მეფის ასული“ (B 290; შდრ., A 238).

ვახუშტი

„კვალად მოვიდა... აღსართან მტრფედ რომელი ეყოდაცა თამარს დავითის ძეობით“ (საქ. ისტ., 202, ავტოგრ., 59).

ჟამთააღმწერელს არ მოეპოვება არავითარი ცნობა რუსუდანის ხელის მთხოვნელთა შესახებ. XVIII ს. რედაქტორებს კი საჭირო მასალა ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემკთიანის თხზულებიდან ამოუღიათ და სათანადო ალაგას ჩაურთავთ. ვახუშტიმ თავის თხზულებაში ეს ჩანართიც გაიმეორა:

B

ვახუშტი

„დაჲ მათი რუსუდან ითხოვეს ხლათის დასასმელად დიდმან სულტანმან მელიქმან, რომელსა ეგვიპტით ვიდრე ხლათამდე სპარსეთი ჰქონდა, და დააყენა მოწყალეზამან ღვთისამან, და არაჲ ჰყო ესე: შემდგომად აჰისა... სთხოვა შარვაშე, უქადეს და უბრძანეს მიცემისა პირი... ხოლო ღმერთმან აქაცა დააყენა“ (B 347—348; შდრ. A 244).

„ამას შინა მოითხოვა დაჲ მეფისა რუსუდან ხლათის სულტანმან, რომელსა ეპყრა ეგვიპტეცა, არამედ დააყენა მოწყალეზამან ღვთისამან, კვალად როდენისაჲ ჟამისა შემდგომად მოითხოვა შირვანშა და მისცეს პირი...“ (საქ. ისტ., 223; ავტოგრ., 64).

ვახუშტი იცნობდა და იმეორებდა ქართლის ცხოვრების კრებულში არა მარტო სხვადასხვა წყაროს მიხედვით დამატებულ ცნობებს, არამედ თვით „სწავლულ კაცთა“ მიერ აღწერილსაც.

ჟამთააღმწერელი შალვა ახალციხელის შესახებ მოკლედ მიუთითებს: „ზემდგომად წელიწადისა ერთისა მოიკლა სულტანისა მიერ არ დატევებისათვის სჯულისა“ (M 570). ეს მოკლე მოთხრობა არ მოსწონებიათ XVIII ს. რედაქტორებს და თვით გაუფრცხილათ. ხოლო ამის გამო იქვე შეუნიშნავთ: „ესე აქამომდე სულ მცირედ აღიწერა ჩუენ მიერ“ (B 351). მათ მიერ, ე. ი. XVIII ს. რედაქტორთა მიერ, აღწერილი და ვახუშტის მიერ თავის თხზულებაში განმეორებული ცნობა ასეთია:

B

ვახუშტი

„ხოლო შემდგომად წელიწადისა ერთისა აიძულებდა დატევებასა სჯულისა, და უქადაგებდა ნიქთა და პატივთა უმეტესთა. ხოლო აჰან არა ისმინა, არცაღა აღირჩია წუთ-ჟამისა ამის პატივი... კვალად სულტანი ლიქნიდა

„სულტანი პურობილს შალვას აიძულებდა დატევებისათჳს ქრისტესა, გარნა იგი არა ერჩოდა და სიმკნე ავოვნებისა მისისათჳს შეიყვარა და ლიქნიდა ნიქითა მრავლითა, და ვითარ არა თავს იდგა, მოკლა იგი ფიცხლითა ტანჯვი-

და ეტყოდა უარყოფისა ქრისტესა... თა და შეირაცხა წმიდათა მოწამეთა კვალად სულტანი უქადოდა მრავალ ზეგონთა სატანჯველითა... არამედ იგი მტკიცედ ეგო სარწმუნოებასა ზედა... შემდგომად მრავალთა ტანჯვათა, მწართა სიკუდილითა განიყვანა საწუთროსაგან წმიდა შალვა, და მოწამობისა გვრგვინთა შემკული აღვიდა წინაშე ქრისტესა“ (B 351).

ვახუშტი იმეორებდა აგრეთვე „სწავლულ კაცთა“ მიერ, ჩვენთვის უცნობი წყაროების მიხედვით, მოპოვებულ ახალ ცნობებს, რომელნიც მათ „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ შეუტანიათ.

თამარის ისტორიკოსების თხზულებებში არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ ივანე ახალციხელს, ივანე მხარგრძელზე აღრე, ქ. კარის აღებასთან დაკავშირებით, ათაბაგობა ებოძა. XVIII ს. რედაქტორებს კი ამ საკითხზე სათანადო ცნობა ჰქონიათ და თამარის ისტორიკოსთა თხზულებებში ჩაურთავთ კიდეც (ახ. B 318). რაც ვახუშტიმ თავის თხზულებაშიც გაიმეორა: ივანე ახალციხელს „მისცა მეფემაცა კარი და ათაბაგობაჲ“ (საქ. ისტ., 2 ავტოგრაფ., 62).

საქართველოში მონგოლების შემოსვლისას, უამთაღმწერელის მიხედვით, რუსუდანმა თბილისს „დაუტევა მუხასძე (M. 593). თუ რა ერქვა მუხასძეს, უამთაღმწერელის თხზულებიდან არ ჩანს XVIII ს. რედაქტორების ცნობით კი მას გოჭი რქმევია: რუსუდანმა „ტფილისს მუხასძე გოჭი დაუტევა“

(B 359). ვახუშტი ამ ცნობის გავლენით იმეორებდა მუხასძის სახელს გოქს, მაგრამ მას, როგორც ჩანს, სხვა წყაროც ჰქონია, რომელიც გოქის გვარის დადგენის შესაძლებლობასაც აძლევდა. ვახუშტი წერდა: „რუსუდან... დაუტევა ტფილისი და წარვიდა ქუთათის, არამედ ამცნო მხარგრძელსა გოქს. თუცაღა მოვიდეს თათარი, მოწვას ტფილისი, რათა არა იპყრან მათ სადგურად“ (საქ. ისტ., 229; ავტოგრაფ., 66).

ვახუშტი იმეორებდა XVIII ს. რედაქტორების მიერ ჩართულ ზოგ უმნიშვნელო წინადადებებსაც კი. ასე, მაგ., თამარის შესახებ, „სწავლულ კაცებს“ ნათქვამი აქვთ: „ამიერითგან გონება უხმს ვრცელი და ენაბრძნად მეტყველი, რომელმანცა შეუძლოს ღირსებით აღწერის მიცემად წარმართებანი თამარის საქმეთანი... გარნა ლომი ბრქალთაგან საცნაურ არს და თამარ საქმეთაგან“ (B 291), რაც ვახუშტიმ შემდეგნაირად გაიმეორა: „ამიერითგან იწყების საქმენი თამარისანი, რამეთუ ვითარცა ლომი ტოტთაგან იცნობების, ეგრეთ თამარ ამბავთაგან იცნობების“ (საქ. ისტ., 202; ავტოგრაფ., 59).

ვახუშტი ზოგჯერ ეთანხმება ქართლის ცხოვრების შემესგებელთ ამა თუ იმ მეფის მეფობის წლების განსაზღვრაში. ბაკურ მეფემ, XVIII ს. რედაქტორებისა და ვახუშტის მიხედვით, „იმეფა ათცამეტ წელ“ (B 150; საქ. ისტ., 103; ავტოგრ., 37), ხოლო, ბაკურის ძემ ფარსმანმა „იმეფა ათოთხმეტ წელ“ (B 151; საქ. ისტ., 103; ავტოგრ., 37). ასევე ვახუშტი იმეორებს XVIII ს. რედაქტორების მიერ მიღებულ ზოგ ქრონოლოგიასაც. დავითის ისტორიკოსის ცნობით, მეფემ ზედაზნის ციხე 323 ქორონიკონს აიღო (იხ. A 206)¹, XVIII ს. რედაქტორების მიხედვით კი მაშინ „იყო ქორონიკონი ტკა (321)“ (B 241). ვახუშტი ამ უკანასკნელ ცნობას დაემყარა: „აღიღეს იმრუსალიმი ქრისტესა ჩრა (1101), ქართულსა ტკა (321). ამავე ქორონიკონ. აღიღო ციხე ზედაძენი მეფემან“ (საქ ისტ., 174; ავტოგრ., 53). რაკი ვახუშტი ზოგჯერ „ახალი ქართლის ცხოვრებიდანაც“ იღებდა საქირო ქრონოლოგიურ ცნობებს, მას შეეძლო განეცხადებინა, რომ „აღმოწერილი ქორონიკონები“ ამოვიღე „ქართლის ცხოვრებათაგან ძველთა და ახალთაო“ (საქ. ცხზა, 360).

როგორც ჩვენ მიერ ზემოგანხილული მასალებიდან ჩანს, ვახუშტის ძირითად წყაროს, საქართველოს ძველი ისტორიის დანუშვებებში, შეადგენდა ქართველ ისტორიკოსთა ის თხზულებები, რომელნიც ქართლის ცხოვრების კრებულში იყვნენ შეტანილი. მაგრამ ქართლის ცხოვრების კრებულთაგან იგი უფრო ცერდნობოდა ე. წ. „ახალ ქარდლის ცხოვრებას“ ე. ი. XVIII ს. შევსებულ და შესწორებულ ნუსხას. ვახუშტი ამ „ახალ ქართლის ცხოვრებას“ მისდევდა თავისი თხზულების დასათაურებაში, თხრობის თანმიმდევრობაში, ზოგ წვრილმანში, ზოგი ისტორიკოსის ცნობების შესწორებაში და სხვ; რაც მთავარია, ვახუშტი იცნობდა და იმეორებდა იმ დამატებებს, რომელნიც XVIII ს. რედაქტორებს შეუტანიათ ქართლის ცხოვრების კრებულში, ქრთველ მოწამეთა ცხოვრების დართვით, სუმბატის ქრონიკისა და ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემკვიდრის თხზულების დაშლით და სათანადო ადგილებში შეტანით. ვახუშტი იცნობდა თვით რედაქტორთა მიერ აღწერილსა და დამატებულსაც.

ამას გარდა, ზემოთქმული გვიჩვენებს, რომ XVIII ს. რედაქტორებს ბევრი რამ შეუტანიათ და შეუსწორებიათ „ძველ ქართლის ცხოვრებაში“, რომელთაც ვახუშტი არა თუ მარტო იცნობდა, არამედ იყენებდა კიდევ საქართველოს ძველი ისტორიის მოთხრობაში. ის დამატებანი და შესწორებანი, რომელნიც XVIII საუკუნეში ქართლის ცხოვრების კრებულში შეუტანიათ და რომელთაც ვახუშტი იცნობდა და იყენებდა, როგორც ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, ვახტანგის კომისიის, ე. წ. „სწავლულ-კაცთა“ ნამუშავევად უნდა მივიჩნიოთ.²

¹ M-ში ზედაზნის ციხის აღების ქორონიკონი არაა ნაჩვენები.

² ვახუშტის ნაშრომში XVIII ს. რედაქტორთა მიერ შეტანილ ზოგ შესწორება დამატებათა განმეორება და ზოგჯერ ტექსტუალური დამთხვევა ვახუშტის შრომის პირველ ნაწილის ზოგიერთი ადგილის შემესგებლათა მიერ ქართლის ცხოვრებაში შეტანილ დამატებებთან ძალაუნებურად გვაფიქრებინებს—ხომ არ იღებდა მონაწილეობას ვახუშტი ქართლის ცხოვრების ზოგი ადგილის შესწორებაში? ან კიდევ ქართლის ცხოვრების რომელიმე ნუსხას ხომ არ განუცდია ვახუშტის რედაქტორული ხელი? ჩვენ ეჭვს ამ მხრივ კიდევ უფრო აძლიერებს წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების № 281 ხელნაწერის (რომელიც პეტერბურგში 1477

2. ვახუშტი და ქართლის ცხოვრების ე. წ.

თეიმურაზისაშენი ნუსხა

ე. თაყაიშვილმა ქართლის ცხოვრების თეიმურაზისეულსა და XVIII ს. სხვა ვარიანტებში შეტანილი შესწორება—დამატებანი ვახტანგის კომისიას შიაკუთენა. თ. ჟორდანიამ კი, მიუთითა რა ვახტანგის კომისიის დეაწულზე, აღნიშნა, რომ თეიმურაზისეული ნუსხა არ შეიძლება იყოს „სწავლულ კაცთა“ მოღვაწეობის შედეგი. ამ მოსაზრების დასამტკიცებლად იგი შემდეგ საბუთს ასახელებდა: თეიმურაზისეულ ხელნაწერში „შეტანილი ცნობები ვახუშტის არ ჰქონია და, მაშასადამე, არც იმ ქართლის ცხოვრების ვარიანტებში ყოფილა, რომელიც მას ხელში ჰქონია თჳსის ისტორიის და ისტორიული წერილების შედგენის დროს.. წარმოიდგინეთ ვახუშტის რომ ხელში ჰქონოდა ქართლის ცხოვრება თეიმურაზის ვარიანტით... როგორ არ შეიტანდა თჳსს შრომაში ისეთს შესანიშნავს ცნობებს, რომელსაც ყოველ ნაბიჯზე გვაძლევს თეიმურაზის ვარიანტი?“ (ქრონიკები, I, VIII). თ. ჟორდანიას მოსაზრება სწორი იყო, მხოლოდ ის ცდებოდა თეიმურაზისეული ვარიანტის დათარიღებაში, როცა მას XVIII ს. დამლევს აკუთვნებდა და იქ შეტანილ შესწორებებს კი თეიმურაზ ბატონიშვილს.

იგ. ჯავახიშვილის აზრით, რაკი ვახუშტი საეკლესიო მოთხრობათა გავრცობით დაინტერესებული იყო, თავის ისტორიაში რატჳმა უნდა, შეიტანდა სათანადო მასალებს ქართული ეკლესიის შესახებ, რაც ასე უხვად მოიპოვებოდა ქართლის ცხოვრების თეიმურაზისეულ ვარიანტში. მაგრამ არც ერთი ამათვანი ვახუშტის არ შეუტანია, რადგან მისთვის ქართლის ცხოვრების ეს ვარიანტი ალბათ უცნობი იყო. „ამის გამო, დასკვნის იგი. ჯავახიშვილი, სრულებით ცხადია, რომ არც თეიმურაზისეული, არც რუმინელების მუხეუმისა, არც მით უმეტეს ბარათაშვილისეული და ფალავანდიშვილისეული ქართლის ცხოვრების ხელნაწერები არ შეიძლება ვახტანგის რედაქციად ვიცნოთ, იმისდა მიუხედავად, რომ პირველი ორი ხელნაწერი ვახტანგ VI-ის დროინდელია“ (ძველი ქართული საისტ. მწერლობა, 316).

წ, ყოფილა გადაწერილი) ტექსტისავე ხელით შესრულებული მინაწერი: „ესე ქართლის ცხოვრება პირველზე მეფეს ვახტანგს თვით ეკეთებინა ქართლ მყოფობასა და მერმე რუსეთს ძველთა გუჯრებთა და ცხოვრებთა მოხუცებულ მახსოვარ მეცნიერთა საქართველოს კაცთაჲან დიდის გამოკვლევით და გამოძიებით გულს მოდგინდ ეკეთებინა, რომ საქართველოს ცხოვრება ნოეს შვილის იეფეთის ქართლოსიდან აქომაძედ რა როგორ ყოფილა. ან მეფენი ვინა მსხდარან და ან რა კამები და დრონი ყოფილან, ბატონიშვილის ვახუშტის თანხლებით ეკეთებინა და არღარ დასცლებოდა თანამდებობისაგან სიკუდილისა. მერმე მეფე რომ ახტრაზანს გარდაცვალებულ იყო, ბატონიშვილს ვახუშტის შეგბრულებინა და არს აქ. მეფის ირაკლისაჲდ...“ (ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი, „მოამბე“, 1901 წ., V, 67—68) ამგვარივე შინაარსის მინაწერი გაკეთებული აქვს აგრეთვე წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების № 2410 ხელნაწერსაც.

ვახუშტის მონაწილეობას ვახტანგისეულ კომისიაში ჟარგონს თვით ვახუშტის ჩვენ მიერ ზემოთყვანილი ცნობა და მისი კამათიც ამ კომისიასთან; მაგრამ მოტანილი მინაწერი მანინე ნიშნავთბლივია და შეიძლება იმაზე მიგვითითებდეს, რომ ქართლის ცხოვრების ზოგი ნუსხა, ან კიდევ მისი გარკვეული ადგილები, ვახუშტის მიერ იყო შესწორებული.

ვახუშტის შრომის ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხებთან შედარება გვარწმუნებს, რომ, მართლაც, ვახუშტის თავის „ისტორიაში“ ბევრი, მისთვის საგულისხმო ცნობა არ შეუტანია, რაც არა მარტო თეიმურაზისეულ ნუსხაში იყო, არამედ ზოგ სხვა XVIII ს. შევსებულ ქართლის ცხოვრებაში.

ვახუშტი არ იცნობდა XVIII ს. ზოგი ნუსხას მიერ დართულ ანდრია მოციქულისა და სვიმონ კანანელის მოღვაწეობის ვრცელ აღწერილობას¹. ანდრიას მოღვაწეობის შესახებ ვრცელი ცნობა XVIII ს. ნუსხებში დართულია ადერკის მეფობის აღწერისას. ამ შემთხვევაში ვახუშტი საესებით მისდევს ქართლის ცხოვრების A და M ნუსხებს (იხ. საქ. ისტ., 45; A 27; B 40—46) და კმაყოფილდება „ძველი ქართლის ცხოვრების“ მოკლე მითითებით ამ მოღვაწეთა შესახებ.

ვახუშტის, მისდევს რა „ქართლის მატიანეს“ დავით ბაგრატიის ძის მთავრობის აღწერაში, არა აქვს შეტანილი არც ერთი ის დამატება, რაც ამ შემთხვევაში XVIII ს. შემვსებელთ „ქართლის მატიანისათვის“ დაურთავეთ, ე. ი. ყველაფერი ის, რაც ბროსესეული გამოცემის 192—193 გვერდებზეა ჩართული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, ან ვახუშტის შემდეგ არის შეტანილი, ან კიდევ მას საჭიროდ არ უტენია იმ მშრალი ქრონოლოგიური ცნობებით დამძიმება თავისი შრომისა, რომლებიც ასე ბლომად იყო XVIII ს. ნუსხებში. ამგვარადვე, ვახუშტისათვის უცნოა ია სუმბატის ქრონიკიდან ამოღებული და „ქართლის მატიანეში“ შეტანილი დამატებანი ბაგრატ რეგვენისა და სხვა ბაგრატიონთა შესახებ (იხ. B 201).

ბაგრატ III-ის მეფობის აღწერაში ვახუშტი მისდევს „ქართლის მატიანეს“. აღსანიშნავია, რომ ვახუშტის არაფერი აქვს ნათქვამი დავით კურაპალატის შესახებ ე. ი. გამოტოვებული აქვს ის, რაც აქ თეიმურაზის ვარიანტში ყოფილა ჩართული „იოანე და ექვთიმეს ცხოვრებიდან“ ბარდა სკლიაროსის განდგომისა, დავით კურაპალატისა და ექვთიმე მთაწმინდელის შესახებ (B 206).

ბაგრატ III-ის მეფობის აღწერაში ვახუშტისა და XVIII ს. ნუსხების თხრობის ერთნაირობას არღვევს ნაწყვეტი მელქისედეკ კათალიკოზის სიგლიდან (იხ. B 212—213). ეს ნაწყვეტი „იოანე და ექვთიმეს ცხბიდან“ ე. თაყაი-შვილის შენიშვნით, შეტანილია თეიმურაზის ვარიანტში ტექსტის ზეღით (იხ. Опис.. II, 79). ვახუშტი არ იცნობს ამ ნაწყვეტებსაც. თუ მელქისედეკ კათალიკოზის სიგლის ნაწყვეტს გამოვტოვებთ, ვახუშტის და XVIII ს. ნუსხების მოთხრობის თანმიმდევრობა, როგორც ზემოთ ვუჩვენეთ, საესებით ერთნაირი იქნება.

ქართლის ცხოვრების თეიმურაზის ვარიანტი გიორგი I-ის დროინდელი ამბების მოთხრობისას ურთავს ცნობებს აგრეთვე მელქისედეკ კათალიკოზის სიგლიდან. ეს დამატებაც უცნობია ვახუშტისათვის (იხ. B 218), ასევე უცნობია მისთვის სხვა ჩანართებიც იმავე სიგლიდან.²

¹ მ. ბროსეს შენიშვნით ეს აღწერილობა ასე ვრცლად არ არის R (რუმინაციისეულში) და არც T (თეიმურაზისეულში) იხ. B. 42, შენ. 2.

² იხ. B 220—221 (3 სტრიქ), 221 გვ. (უკანასკნელი 4 სტრიქ), გვ. 222 (22 სტრიქ).

ვახუშტი არ იცნობს ქართლის ცხოვრების თეიმურაზისეული ნუსხის ცნობას კათალიკოზ—პატრიარქის ოქრობირის გარდაცვალების და ჯერ გიორგი ტაოელის, ხოლო შემდეგ გაბრიელ საფარელის დანიშვნის შესახებ (იხ. B 233 შდრ. Опис., II, 80—81), ამ უკანასკნელის გარდაცვალებისა და კათალიკოზად იოანეს დასმის შესახებ (იხ. B 21). ვახუშტისათვის უცნობია აგრეთვე თეიმურაზის ვარიანტში მოცემული თამარის მეფობის დასაწყისში მოწვეული „საეკლესიო კრების“ ვრცელი აღწერა (შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტ. მწერლობა, 316).

პირველი დამატება ქამთაალმწერლის თხზულებაში, რომელსაც ვახუშტი არ იცნობს, მ. ბროსეს შენიშვნით, თეიმურაზისეულსა და რუმინანცევისეულშიც არ არის, ის რეპროდუქციაა მ. ბროსეს საკუთარი ხელნაწერისა (იხ. B 440, შენ. 2) და აგრეთვე მოიპოვება მეგრელიისა და ბარათაშვილისეულ ვარიანტებში (იხ. B 440—443; შდრ. M 772—777 შენ. 12).

ვახუშტისათვის უცნობია სხვა დამატებაც, ქამთაალმწერლის თხზულებაში შეტანილი—ვახტანგ III-ის ყაენის კარზე გამგზავრებისა და მისი აღსასრულის შესახებ, რომ „ნახქევანს შეედვა საღმობა მუცლისა და მოკუდა“ (B 444—445;—M780—82, შენ. 13). ვახუშტი რომ არ იცნობდა ამ უკანასკნელ ამბავს, ეს მისი შემდეგი შენიშვნიდან ჩანს: „არამედ ამ ვახტანგისა ვითარ აღსრულდა, არა არს ცხოვრებასა შინა, გინა იცნობის მუნ ქვემოთ და ყენთაგან, ესრეთ ვითარცა აღგვიწერია და აღსრულებასაცა მისსა ვგონებთ მოწამებით, ვითარ აჩენს ცხორება ცხადათ“ო (საქ. ისტ. 269; ავტოგრ. 79).

როგორც ვხედავთ, ვახუშტისათვის უცნობია უმთავრესად თეიმურაზისა და ზოგ სხვა, XVIII ს. ნუსხაში შეტანილი დამატებანი. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ვახუშტი დაინტერესებული იყო ძველ საისტორიო მწერლობაში შემოკლებით მოცემულ საეკლესიო მოთხრობათა გავრცობით, ცხადია, რომ იგი ყველა ამ დამატებას ყურადღებას მიაქცევდა და სათანადოდ გამოიყენებდა კიდევ. ამას გარდა, ჩვენ უკვე ვუჩვენეთ, თუ როგორ ექცეოდა ვახუშტი იმ დამატებებს, რაც ქართლის ცხოვრებაში შეტანილ იყო XVIII ს. რედაქტორების მიერ. ზემოთყვანილი მაგალითებიდან ჩანდა, რომ ვახუშტი არც ერთ დამატებას უყურადღებოდ არ ტოვებდა—ან იმეორებდა, ან აკრიტიკებდა მათ. ზემოთქმულის გამო, პირველ რიგში მის ყურადღებას სწორედ თეიმურაზისეულ ნუსხაში მოცემული ცნობები მიიქცევდა და თუ ვახუშტი მათ ყურადღებას არ აქცევდა, მხოლოდ იმიტომ, რომ ყველა ესენი მისთვის უცნობი იყო.

როგორც ვნახეთ, ვახტანგ VI-ის შვილსა და მისი დროის მოღვაწეს, ვახუშტის, ხელთ ჰქონია „ახალი ქართლის ცხოვრება“, და რომ „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ ჩვენ მიერ ჩამოთვლილი დამატებანიც ყოფილიყო, ვახუშტისათვის ყველაფერი ეს ცნობილი იქნებოდა. ყოველივე ამის გამო შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ თეიმურაზისეული ნუსხის აღნიშნული დამატებები და აგრეთვე ზოგი სხვა ნუსხის ჩანართები არ შეიძლება მიჩნეული იქნეს ვახტანგის სწავლულ კაცთა ნამოღვაწარად და ამდენად, ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით რომ ვსთქვათ: „თეიმურაზისეული ქცაც, რუმინანცევის მუხეუმისა და მითუმეტეს ბარა-

თაშვილისეული და ფალავანდიშვილისეული ქცანი ვახტანგის „სწავლულ კაცთა“ რედაქციის ნაყოფი კი არ არის, არამედ სხვა, გარეშე პირთა და ისტორიკოსთა ნამუშევარია, რომელთა შრომა ვახუშტს, როდესაც ის თავის თხზულებას წერდა, ეტყობა თვალთაც კი არ უნახავს“. (ძველი ქართული საისტ. მწერლობა, 317).

II

ვახუშტის დამოკიდებულება ძველ- ქართულ საისტორიო მწერლობისადმი

მიუხედავად იმისა, რომ ვახუშტის ძირითად წყაროს ქართლის ცხოვრების კრებულში შესულ ისტორიკოსთა თხზულებები შეადგენდა, იგი, როგორც ისტორიკოსი, საქართველოს ძველი ისტორიის მოთხრობაში საკუთარი გეგმით ხელმძღვანელობდა და ქართლის ცხოვრებაში თუ სხვა მის წყაროში დაცულ მასალას ამ გეგმის მიხედვით ანაწილებდა.

ლეონტი მროველი, სანამ მირიანის გაქრისტიანების ამბავს მოგვითხრობდეს სხვათა შორის საუბრობს მირიან მეფის და კონსტანტინე კეისრის ბრძოლისა და ამ უკანასკნელის გამარჯვების შესახებ (A 43—44). ხოლო წმ. ნინოს ღვაწლისა და მირიანის გაქრისტიანების ამბავის აღწერასთან დაკავშირებით იგი ისევ იხსენიებს კონსტანტინეს მიერ მირიანის „ოტებას საბერძნეთიდან“ (A 62). ვახუშტის კი, რომ მკითხველისათვის გაუგებარი არ ყოფილიყო, თუ რატომ იქნა მირიან „ოტებული საბერძნეთით“, ლეონტი მროველის მიერ ზემოთხსენებული იქ გადაუტანია, სადაც მირიანის გაქრისტიანებაზე იყო საუბარი (იხ. საქ. ისტ., 65; ავტოგრ., 30).

ჯუანშერი, ნიქოზის საეპისკოპოსოს გახსნასთან დაკავშირებით, იხსენიებს, რომ აქ „ეფლა გუამი წმიდისა რაქდენისი, რომელი იწამა სპარსთა მიერ წყობასა ვახტანგისასა“ (A. 136; M 176; B 116). მაგრამ, როდის, რომელი ბრძოლის დროს იქნა რაქდენი წამებული, ჯუანშერს არა აქვს აღნიშნული. ვახუშტიმ წყაროს ეს მითითება გამოიყენა და ამავე დროს უფრო ადრე და კონკრეტულად მიუთითა რაქდენის წამებაზე, თუ როდის აწამეს იგი (იხ. საქ. ისტ., 96; ავტოგრ., 35).

ჯუანშერი, სრულიად სხვა ფაქტთან დაკავშირებით, შემთხვევით იხსენიებს სტეფანესა და აბიბოს ნეკრესელს, რომელნიც წამებულან სპარსთა მიერ (A 147). ვახუშტის ამ მასალებისათვისაც თავთავიანთი გარკვეული ადგილები მიუჩნევია: აბიბოს ნეკრესელის წამება ბაქურის (557—570) მეფობის დროისათვის ვადმოუტანია, მისი აზრით, ქასრეს საქართველოში შემოსვლისას „იწამა აბიბოს ნეკრესელი“ (საქ. ისტ., 106; ავტოგრ., 38); ხოლო სტეფანოზის დროს (600—619) „აწამეს ქრისტესათვის სტეფანე მცხეთელი კათალიკოზობასა შინა სამოელისასა“ (საქ. ისტ., 111; ავტოგრ., 38).

ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხები გიორგი II-ის შესახებ მოთხრობას ათავებენ იქ, სადაც თავდება „მატიანე ქართლისაჲ“ (B 236), ხოლო დაცემის

ისტორიკოსის ცნობები გიორგი II-ის შესახებ შესავალის სახით უძღვის დავით აღმაშენებელის ისტორიას (B 236—240). ვახუშტი განსხვავებულად ექცევა ამ ორ წყაროს. იგი აერთებს „ქართლის მატიანისა“ და დავითის ისტორიკოსის ცნობებს გიორგი II-ის შესახებ (საქ. ისტ., 167—172; ავტოგრ., 52—53).

ვახუშტი არღვევს ქამთაღმწერლის თხრობის თანამიმდევრობასაც. თუ-
ქამთაღმწერელი დავით ლაშას ძის თავდადასავალს და სასწაულებლივ გადარჩენას დავით რუსუდანის ძის ბათო და მანგუ ყაენთან გაგზავნის ამბავთან დაკავშირებით მოუთხრობს, ვახუშტი ამავე საგანზე უფრო ადრე საუბრობს, როცა სიტყვას ჩამოაგდებს რუსუდანის მიერ თავისი მცირეწლოვანი შვილის მეფედ კურთხევის შესახებ (იხ. M 610—620; საქ. ისტ., 226; ავტოგრ., 65—66).

აღსანიშნავია, რომ ვახუშტის, თავის თხზულების საკუთრივ ისტორიის გემუკველ ნაწილში, არსად არა აქვს არც ერთი სიტყვა ნათქვამი ამა თუ იმ მეფის მიერ წარმოებულ მშენებლობაზე. ამგვარი ცნობები, რაც კი ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში მოიპოვებოდა, მას საისტორიო გეოგრაფიაში გადაუტანია.

ამგვარადვე ზოგი ცნობა, რომელიც საქართველოს ამა თუ იმ კუთხეს შეეხებოდა, ვახუშტის გადაუტანია თავის „ისტორიის“ მეორე ნაწილში, და ამიტომაც პირველ წიგნში ხშირად შევხვდებით შენიშვნებს—ამა და იმ საკითხზე „სამცხის აღწერაში“, ან კიდევ „ოდიშის აღწერაში“ და სხვაგან ნახეო. ასე, მაგ., ვახუშტის ბაგრატიონთა გენეალოგიის შესახებ ვრცელი კამათი „სამცხის აღწერაში“ გადაუტანია.

*
*
*

ვახუშტი, როგორც აღვნიშნეთ, ძველ-ქართველ მემკვიდრეებს „მოქმედების“ გავრცელებულ აღწერას უწუნებდა, თვით კი მიუთითებდა—მოთხრობა შევამოკლე, რომ ისტორია „მკითხველთა არა საწყინოდ და ადრე საცნობლად იყოს“. მართლაც, ვახუშტი თავის ნაშრომში, ძირითადად მისდევდა რა პირველ წყაროებს, ამოკლებდა მემკვიდრეთა მიერ ვრცლად მოთხრობილ ამა თუ იმ ეპიზოდს. ასე, მაგ., ვახუშტის თავის „ისტორიაში“ გამოტოვებული აქვს ლეონტი მროველის მიერ მოცემული ნებროთისა და ჰოსის ბრძოლის ვრცელი აღწერა. ის მოთხრობას უშუალოდ ქართლოსიანთა ამბით იწყებს (იხ. საქ. ისტ., 28; ავტოგრ., 15; შდრ. A 3—4; M 3—5; B 17—19). ამგვარადვე, იგი ამოკლებს ლეონტი მროველის მოთხრობას ხაზართა გამოსვლის, ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობისა და სხვათა შესახებ. თუ კი ლეონტი მროველს თხზულებაში ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის აღწერას რამდენიმე გვერდი ეთმობა (A 11—13; B 26—28), ვახუშტი ყოველივე ამას ორიოდ სიტყვით მოკრის.

ვახუშტის შეუმოკლებია მისი სხვა წყაროც, მაგრამ დაინტერესებულ მკითხველს რომ უფრო ვრცელი მასალის გაცნობის შესაძლებლობა ჰქონოდა, ამა თუ იმ წყაროზე იგი იქვე მიუთითებდა. ვახტანგ გორგასალის მეფობის

აღწერაში ვახუშტი სავესებით იმეორებდა ჯუანშერს, მხოლოდ ამოკლებდა მას და აკვეთარ შემთხვევაში იქვე მიუთითებდა — ამ საგანზე „ვახტანგის უპრცელეს ცხოვრებასა შინა ნაწილ“ (ავტოგრ. 34)¹, ასევე ექცეოდა ვახუშტი დავითის ისტორიკოსსაც: „ვის ნებაჲს ქება დიდებისა დავითისათვის, იკითხე წიგნი თუთ ცხოვრებისა მისისა და მუნ სცნობ“ (ავტოგრ., 55)¹.

ვახუშტის შეუმოკლებია ქამთაღმწერელის თხზულებაც. ამ შემთხვევაში მას განოუტოვებია ყველა ის მასალა, რაც უშუალოდ საქართველოს არ შეეხებოდა. ზოგან საქართველოს შესახები მასალაც შეუმოკლებია. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მეცნიერ ბატონიშვილს ამ შემოკლების დროს მაინცდამაინც მატანეთა თხრობის უეჭველობისათვის განსაკუთრებული ყურადღება არ მიუქცევია.

მიუხედავად ამისა, შეუძლებელია ითქვას, რომ ვახუშტი კრიტიკული მეთოდით არ სარგებლობდა, რომ ის თავის თხზულებებში მხოლოდ იმეორებდა ქართლის ცხოვრების ცნობებს. ვახუშტი ქართლის ცხოვრების გავლენის ქვეშ რჩებოდა მხოლოდ მაშინ, როცა მას არ გააჩნდა სხვა მასალა სათანადო შესწორების შეტანისათვის, მაგრამ, თუ კი ასეთი რამ ხელთ ჰქონდა, იგი აკრიტიკებდა, ასწორებდა და ავსებდა როგორც ძველ მემატინეთა ცნობებს, ასევე XVIII ს. რედაქტორთა მიერ დამატებულ მასალასაც.

ვახუშტის კრიტიკული მეთოდის ერთ-ერთ ნიმუშად შეიძლება წარმოვადგინოთ მისი კამათი XVIII ს. რედაქტორებთან ბაგრატიონთა წარმოშობასა და ქართლში დამკვიდრების შესახებ.

ვახუშტიმ სავესებით სწორად შენიშნა XVIII ს. რედაქტორების უხეირო კომპილაციის შედეგად მიღებული წინააღმდეგობანი ამ საკითხის გარკვევაში. მან პირველ რიგში მიუთითა იმ წინააღმდეგობებზე, რაც შეიძლებოდა გამოეწვია ჯუანშერის თხზულებებისა და სუმბატის ქრონიკის კომპილაციას.

როგორც ცნობილია, სუმბატ დავითის ძე არას ამბობს იმის შესახებ, რომ ბაგრატიონები, კერძოდ გურამი, იყო „ნათესავთაგანი მეფეთა ქართლისათა“. მისი აზრით, გურამი და მისი ძმები არიან „ძენი სოლომონისანი“ (სამი ხრ., 43), რომელთაგან ერთი, გურამი, მეფობის მოშლის შემდეგ, ხდება ქართლის ერისშთავარი (იქვე, 45).

ჯუანშერის მიხედვით კი გურამი ქართველ მეფეთა მონათესავე იყო, „მისწული მიოდატისი, ვახტანგის ძისა... რომელ მთავრობდა კლარჯეთს და ჯვახეთს“ (A 143; B 161)². ამდენად ამ ორ წყაროს შორის მრავალგვარი წინააღმდეგობა იყო, რაც ქართლის ცხოვრების XVIII ს. რედაქტორებს ვერ შეუნიშნავთ. ვახუშტიმ ყოველივე ეს ადვილად შეამჩნია.

აღსანიშნავია, რომ ვახუშტი როგორც ჯუანშერის, ასევე სუმბატის ცნობასაც ნდობით უყურებდა. მხოლოდ საქარო იყო ჯერ მათი კრიტიკა, სათანადოდ შესწორება და მხოლოდ შემდეგ მოხერხებული შერიგება.

¹ ეს შენიშვნები ბაქრადისეულ გამოცემაში არ არის.

² M და B მიხედვით „დისწული მიოდატისი“.

როგორია ვახუშტის კრიტიკა და საბუთები ამ ორ სხვადასხვა წყაროს კომპილატორთა წინააღმდეგ?

...„ზირველად, წერს ვახუშტი, წერილ არს ცხოვრებასა შინა, რამეთუ გუ-
რამ იყო დისწულისაგან ვახტანგ გორგასალის ძისა, და თუმცა ეს გურამ, რო-
მელი გამეფდა შვიდთა ძმათაგანი იყო, არღარა ასულის წული იქმნების ვახ-
ტანგ გორგასალისა, ვინადგან სოლომონს ფილისტიმესა შინა არა ესეა ვახტანგ
მეფის ასული ცოლად“ (საქ. ცხბა, 232—233). ე. ი. თუ ის გურამი, რომე-
ლიც გამეფდა, სოლომონის ძეთაგანი იყო, ვახტანგის ასულის წული როგორ
იქნებოდა, როცა სოლომონს ცოლად ვახტანგის ასული არ ყოლიაო. ამას გარ-
და, წერს ვახუშტი, „გარნა კვალად წერილ არს კურატპალატობა მეფისა გუ-
რამისა: ჰსცან, რამეთუ არა იგი შვიდთა ძმათაგანი იყო კურატპალატი“ (იქვე,
233). „კვალად წერილ არს,—განაგრძობს ვახუშტი, ცხოვრებასა შინა, რამეთუ
არჩილ მეფემან მისცა გურამ კურატპალატის [მამის] ძმის ძის ძეს ასული მირ
მეფისა, ესეც სცან რამეთუ შვიდთა ძმათაგანსა გურამს არა ესეა მამის ძმა,
არცა მამის ძმის ძე, ვინადგან შვიდნი ძმანი მოვიდნენ და არა ბიძა-ძმის-
წულნი“ (იქვე). მართლაც სუმბატის მიხედვით, სომხეთში და საქართველოში
შვიდი ძმა მოვიდა და „არა ბიძა-ძმისწულნი“, ასე რომ გურამს არ შეიძლე-
ბოდა ყოლოდა „მამის ძმა და არცა მამის ძმის ძე“. მაგრამ, შეიძლება ფიქ-
რობს ვახუშტი, რომ მთხრობელს მხედველობაში ჰქონდა არა შვიდძმათაგანი
გურამი, არამედ სტეფანოზის ძე გურამი. ვახუშტი პასუხს აქაც პოულობს:
„უკეთუ სტეფანოზის ძის გურამ კურატპალატისას იტყვის ცხოვრება, არ ესეა
გურამის ბიძასა დემეტრეს, მთავრის სტეფანოზის ძმასა, ძე, ვინადგან სწეულ
იყო და უცოლო“ (იქვე). ჯუანშერის ცნობით, დემეტრე მართლაც სენით ყო-
ფილა შეპყრობილი (იხ. A 145; B 166). თუ ამ გურამის ბიძას დემეტრეს
ცოლი არ ჰყავდა, რა თქმა უნდა, სწორია ვახუშტი, ძეც არ ეყოლებოდა და
მის ძის ძეს ვერ მისცემდა არჩილი მირის ასულს ცოლად. ამრიგად, ვახუშტის
მიხედვით ქართლის მეფე გურამი ის მეფე კი არაა, რომელიც სოლომონის
სხვა შვილებთან ერთად ქართლს მოვიდა, და არც ის სტეფანოზის ძე გურა-
მია, რომელმაც შემდეგ კურატპალატობა მიიღო.

ვახუშტის სხვა საბუთიც მოჰყავს თავისი მოსაზრების დასამტკიცებლად:
„კვალად იტყვის ცხოვრება ბაგრატიონობასა მათსა, რამეთუ ესე გურამ არა
მის ბაგრატისაგან იყო, რომელიცა შეიყვანა რაქაელ დედოფალმან სიძედ ¹,
არამედ გურამისაგან ძმისა მისისა, რომელი მოვიდა ქართლს და ამისგან ჯერ
იყო გურამიანობა და არა ბაგრატიონობა“ (იქვე). თუკი ბაგრატი ქართლს
არ შემოსულა, აქ ბაგრატიონობა კი არ იქნებოდა, არამედ გურამიანობაო.
რომ საქართველოს მოსულნი „ძენი სოლომონისანი“ ბაგრატიონებად არ იწო-
დებოდნენ, ამას ვახუშტი იმიტაც ამტკიცებს, რომ გურამის დანარჩენი ძმები,
რომელნიც კახეთსა და კამბეჩოვანს დასახლდნენ, „ცხოვრებაში“ ბაგრატიონე-
ბად არ იხსენებიან (იხ. იქვე).

¹ შტრ. სამი ნრ., 45.

დასასრულს ვახუშტი კიდევ ერთ საბუთს ასახელებს: „კვალად მეხუთე, ესეცა წერილ არს, რამეთუ დავით აღმაშენებელი იყოს მესამოცდაათგრამეტე ნათესავი დავით წინასწარმეტყველისაგან და უკეთუ ესრეთ არ იყო, ვითარცა აღვწერეთ, გურამ, ბაგრატ და გურამ, მოაკლდების ორნი ნათესავნი დავით წინასწარმეტყველიდამ აღმაშენებელისამდე“ (იქვე, 233, 234). დავითის ისტორიკოსის თქმით, „იწყო აღმოსცისკრობად... სამეოცდამეთურამეტემან შვილმან დავითისამან, დავით“ (A 204; B 240), ე. ი. დავით აღმაშენებელი მე-78 ნათესავად ითვლებოდა. ხოლო XVIII ს. რედაქტორთა მიერ მიღებული ბაგრატიონთა გენეალოგიის მიხედვით დავითი მე-76 ნათესავი უნდა ყოფილიყო, რადგან ეს უკანასკნელნი ორ თაობას (ადარნასე და სტეფანოზ II) აკლბდნენ სუმბატის მიერ წარმოდგენილ ბაგრატიონთა შტოს. ყოველივე ამით კი, ვახუშტის სამართლიანი შენიშვნით, წინააღმდეგობაში მოდიოდნენ ძველ-ქართულ ისტორიოგრაფიაში განმტკიცებულ შეხედულებასთან.

როგორია ვახუშტის მოსაზრებანი ბაგრატიონთა შესახებ? სამცხეში, მირდატის ერისთაობის დროს, მოვიდა „ნათესავი დავით წინასწარმეტყველისა შვიდთა ძმათაგანი გურამ და ითხოვა მისგან მკვიდრობა მის თანა“ (საქ. ცხბა, 223). მირდატმა შეიწყნარა იგი და მისცა „დაჲ თვისი გურამს ცოლად და სამკვიდრებლად ტაო და... უწოდა ტაოს ერისთავად“ (იქვე).

ვახუშტიმ, როგორც ვხედავთ, მოხერხებულად დასძლია ის წინააღმდეგობა, რაც ჯუანშერისა და სუმბატის თხზულებებში შორის იყო და რაც ამდენად ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხებს ახასიათებდა. მაგრამ ამისათვის ვახუშტის მოუხდა სოლომონის ძეთა ქართლში მოსვლის თარიღის ოდნავ გადაწევა. ისინი ქართლში, ვახუშტით, მოდიან არა მეფობის დასასრულისათვის, არამედ ადრე, დიჩის მეფობისა და მირდატის ერისმთავრობის დროს (508 წ.). ყოველივე ამისათვის, რა თქმა უნდა, მას არავითარი ფაქტიური მასალა არ გააჩნდა, გარდა თავისი მახვილგონიერი მოსაზრებისა.

ვახუშტი ასწორებს რა სუმბატისა და ჯუანშერის ცნობებს, წერს: „ხოლო გურამ ტაოს ერისთაობასა შინა შვა ძე მირდატის დისაგან და უწოდა სახელად ბაგრატ, ძმისა თვისისა ბაგრატის სახელი“ (საქ. ცხბა, 224). გურამს მეორე ძეც ეყოლა, მის სახელს ვახუშტი არ იხსენიებს, ეს არცაა საინტერესო მისთვის.

გურამი დავითის ჩამომავალი და მირდატის სიძე, „ტაოს ერისთაობასა შინა მოკულა ქს ფლბ“ (532 წ.) (იქვე) ისე, რომ მას ქართლის მეფობისათვის არ მიუღწევია. ასევე, „მოკლდა ბაგრატ (გურამის ძე, შ. მ.) ერისთავი მორჩილებასა შინა მირდატის ძისათა ქს ფაჲ (568 წ.) და დაუტყევა ძე გურამ სახელით“ (იქვე, 224, 225). ამასობაში ამოწყდნენ მირდატის ძენიც, და „პაპი-დისწულსა თვისსა გურამს“ დაუმკვიდრეს მათი სამკვიდრებელი და „უწოდეს მირდატოვანი“ (იქვე). მაგრამ, გურამმა „მერმე შეიცვალა სახელი მირდატოვნობისა ბაგრატიონად მამისა თვისისა სახელისათვის“ (იქვე, 225), რომელსაც კეისარმა ჯერ კურაპალატობა მიანიჭა, ხოლო შემდეგ „მისცა მეფობა საქართველოსი“ (იქვე).

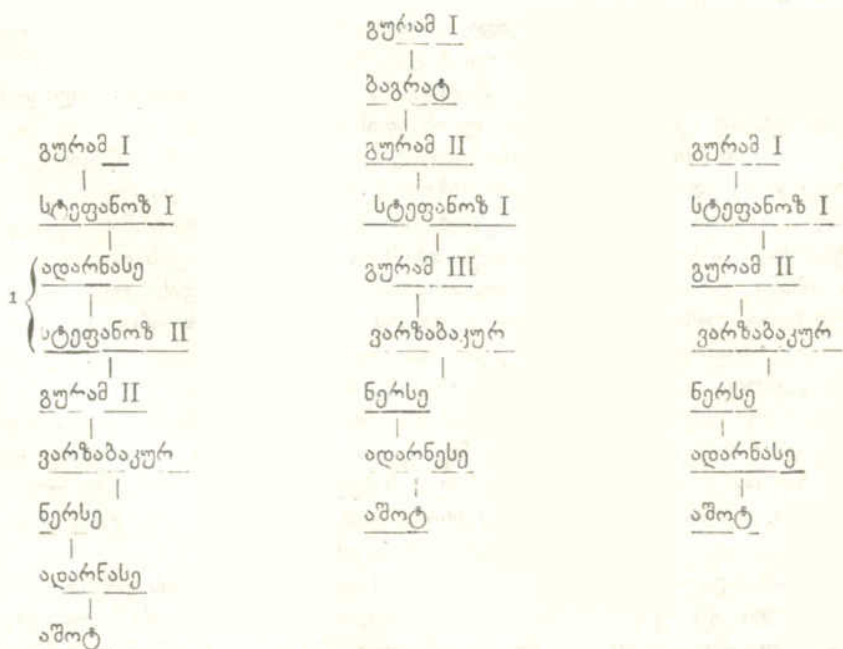
ამრიგად, წყაროთა მახვილგონიერი შესწორებით ვახუშტიმ უჩვენა, რომ ბაგრატიონები დავითის ჩამომავალი არიან (ე. ი. დაიცვა სუმბატის მითითება), რომ მათი პირველი წარმომადგენელი დაესიძა ქართველ მეფეთა ჩამომავლებს და ამით დაამტკიცა მომავალი მეფის, გურამ ბაგრატიონის ნათესაობა ქართველ მეფეებთან (ე. ი. დაიცვა ჯუანშერის მოთხრობა) და ბოლოს უჩვენა, თუ რატომ უნდა წოდებოდათ სოლომონის ამ ჩამომავლებს ბაგრატიონები, რაც სუმბატის ქრონიკიდან და არც XVIII ს. ქართლის ცხოვრებიდან არ ჩანდა.

თუ სუმბატის, ვახუშტისა და XVIII ს. რედაქტორების მიერ შემუშავებულ ბაგრატიონთა გენეალოგიას ერთმანეთს შევადარებთ, შემდეგ სურათს მივიღებთ:

სუმბატის ქრონიკით

ვახუშტით

ქართლის ცხოვრების ვახუშტის რედაქციის მიხედვით

გენეალოგიურ შტოთა შედარება გვარწმუნებს, რომ ვახუშტის მიერ ქართლის ცხოვრების XVIII ს. ნუსხებში შეტანილი მთავარი შესწორება „ორი ნათესავის“—გურამისა და ბაგრატის,—დამატებაში გამოიხატა, რითაც დაძლეულ იქნა ყველა ის წინააღმდეგობა, რაც სუმბატისა და ჯუანშერის თხზულებათა კომპილაციით იყო გამოწვეული.

¹ ადარნასე და სტეფანოზ II, როგორც ბაქურის მემკვიდრენი, ამოღებული აქვთ ვახუშტისა და XVIII ს. რედაქტორებს ბაგრატიონთა გენეალოგიიდან.

რაკი ჯუანშერი აღარნასეს ბაკურის ძედ აცხადებდა, XVIII ს. რედაქტორებმა აღარნასე და მისი ძე სტეფანოზი სუმბატის მიერ შემუშავებული ბაგრატიონთა გენეალოგიიდან ამოიღეს (იხ. B 186) და ამის გამო გენეალოგიაც ნაკლები აღმოჩნდა. ვახუშტმაც ეს ნაკლი „ორი ნათესავის“ დამატებით შეავსო, სხვა მხრივ კი სავსებით გაიმეორა ის გენეალოგია, რომელიც XVIII ს. რედაქტორების მიერ შეტანილ იქნა ქართლის ცხოვრებაში.

ვახუშტმაც კრიტიკულად შეხედა აგრეთვე XVIII ს. რედაქტორთა მიერ ქართლის ცხოვრებაში შეტანილ ნაწყვეტებს პეტრე იბერის ცხოვრებიდან, რომლის მიხედვით პეტრე იბერის მამა, ვარაზ-ბაქარი, მცირე თეოდოსის დროს მოღვაწეობდა (იხ. B 103, 104). ვახუშტი არ ეთანხმება ამ ცნობას და თავის თხზულებაში შენიშნავს: „მეფე ესე (ვარაზ-ბაქარი, შ. მ.) დიდი თეოდოსის ჟამს იყო და ძე ამისი წმინდა პეტრე მცირე თეოდოსის ჟამს. თუმცა ესრეთ არ იყოს, ს (200) წელი მეორის ფარსმანისამდე მეტი იქნება და არც ვახტანგ გორგასალის ჟამი იქნების სწორედ შესრულებული“ (საქ. ისტ., 80, შენ. 1; ავტოგრ., 31). ვარაზ-ბაქარი, ვახუშტის ქრონოლოგიით, 394 წლამდე მეფობდა; მაშასადამე, მან სამართლიანად მიიჩნია იგი თეოდოს I თანამედროვედ. შეიძლება ამ შემთხვევაში ჩვენი მეცნიერი ცდებოდა, მაგრამ ამჟამად საინტერესოა არა ეს, არამედ მისი კრიტიკული მეთოდი, რომლითაც იგი ხელმძღვანელობდა თავისი „ისტორიის“ წერის დროს.

სხვადასხვა წყაროს მოშველიებით. (თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულება, მატერიალური კულტურის ძეგლები და სხვ.) ვახუშტი ასწორებს XVIII ს. რედაქტორების მიერ ჩართულ ცნობას დავით სოსლანის მამით ბაგრატიონობის შესახებ. თუ კი XVIII ს. რედაქტორების მიხედვით დავით მეექვსე შთამომავალი იყო დემეტრე გიორგის ძისა (იხ. B 291—292), ვახუშტის ცნობით იგი მეხუთე შთამომავალი იყო: „ესე დავით იყო მეფის გიორგის ძის დიმიტრისაგან... რამეთუ დიმიტრის აფხაზეთს ანაკოფიას დაშთა ძე და ივლტოდა ბებიით ოვსეთს. მუნ შეიღებულმან იქორწინა ოვსთა მეფის ასულსა ზედა და ძე მისი ოვსეთს მყოფი იგი მამულთ, იწოდა მეფედ ოვსთა და ძის ძის ძე დიმიტრისა და ამ დავითის მამა შერთეს რუსუდენს, რომელმან შეიყვარა ქალწულება ოთხმოცისა წლისა დღეთა... ხოლო ქმარს ამისსა სხვა ცოლთან ესვა ძე დავით, რომელი წარმოიყვანა ამან რუსუდან (თამარის მეორე მამიდან, შ. მ.) და აღზარდა თჳსად ძედ, არამედ ეყოდა თამარს დედით, რამეთუ დედა თამარისა ოვსთა მეფის ქალი იყო, რამეთუ დედით მესამე ნათესავი იყო, **ხოლო დიმიტრით მეხუთე**“ (საქ. ისტ. 202; ავტოგრ., 59). ვახუშტი ამ შენიშვნითაც არ კმაყოფილდება და „ქაირის ჳევის“ მეორე ეკლესიის ფრესკის მოშველიებით აღგენს დავით სოსლანის გენეალოგიას (იხ. იქვე).

*
* * *

ვახუშტი არა მარტო აკრიტიკებდა და ასწორებდა ქართლის ცხოვრების ცნობებს, არამედ მას თავის თხზულებაში შეჰქონდა არა ერთი ახალი მასალა, რომელიც მის ძირითად წყაროში არ მოიპოვებოდა. ასე მაგ., ვახუშტის თავის „ისტორიაში“ შეაქვს ცნობა მიქელ ეპისკოპოზის შესახებ, რომელსაც „ქართ-

ლის ეკლესიის მატიანენი სწერენ კათალიკოზად¹ და რომელმაც „ღვთის განგებით“ მოჰკლა პეტროზ მკაწვრელი: „ამ მიქელს სწერენ ქართლის ეკლესიის მემატიანენი კათალიკოზად. ამ მიქელს მიუწერა პეტროზ მკაწვრელმან, ოდეს შერია სომხითი ხაჟე ჯვარს, რომელ არს სამწმინდაობასა შინა, რომელი ჯვარს ეცვა ჩვენთვის, რათა იქმნეს მრსთანა აღმასრულებელი წვალეზისა მისისა. ხოლო მიქელ წარვიდა და წარიყვანა ოდენიმე ეპისკოპოზნი თვისთა თანა... ხოლო მოვიდა რა მიქელ, იხილა პეტროზ, რომელსა შეეკმნა ხარისხი და მუნით გარდმეტევა სახლე, რათა თაყვანი სცენ ყოველთა და ჰგონა აწცა მიქელისგან ეგრე თაყვანება. არაიედ მიქელ მოზიდნა სახლესა და გარდმოადგო ხარისხი დამ პეტროზ და დაჰკრიბნა ქვანი ივინი და მისთანათა მათ ყოველთა და მოკვდა პეტროზ. ხოლო მიქელ წარმოვიდა... და მოვიდა მცხეთას. ხოლო მიერიოვან იქმნა ქართველთა და სომეხთა შორის ცილობა სარწმუნოებისათვის და განყრილება რჯულთა“ (საქ. ისტ., 89; ავტოგრ., 33).

სანამ ვახუშტი მოუთხრობდეს ბაგრატიონთა გამეფების ამბავს, მას თავის თხზულებაში შეუტანია ცნობა სპარსთა მძლავრობის დროს კურიონ ქართლის კათალიკოზის მიერ ცურტავის მონოფიზიტ ეპისკოპოზის განდევნისა და ჰერეთის სომხური მწვალებლობისადმი მიდრეკის შესახებ (იხ. საქ. ისტ., 108; ავტოგრ., 38). ასევე, ბაგრატ III-ის მეფობის ამბავის მოთხრობისას ვახუშტის მოჰყავს ცნობა სომეხთა წინამძღვრის სოსთენის მოსვლისა და მისი ექვთიმე გრძელთან პაექრობის შესახებ (ავტოგრ., 49)¹.

ვახუშტი დავითის ისტორიკოსის მოთხრობას ავსებს ახალი მასალით, კერძოდ ანისის აღებასთან დაკავშირებით, რომ დავითმა ბერძენთა მეფის ასულის დედოფალ კატორნიკეს მიერ აშენებული, თურქთა მიერ მიზვითად ქცეული, ანისის ეკლესია განაახლა და აკურთხა (იხ. საქ. ისტ., 182—183; ავტოგრ., 55).

ახალი ცნობები აქვს ვახუშტის დემეტრე I-ის შესახებაც. იგი წერდა: „ამასვე წელსა (1130, შ. მ.) მოადგა დიმიტრი მეფე დმანისს და აღიღო იგი ციხითურთ და... შემდგომად ამისა მოუხდა სალდუხ ყენი ანისს ქალაქს და გარდმოდგომილ ყო. ამის მცნობი დიმიტრი მეფე მიუხდა სპითა თჯითა და იკვეთენ და ბოტა სალდუხ და შემოიქცა გამარჯვებული“ (საქ. ისტ., 187—188; ავტოგრ., 56).

აღსანიშნავია, რომ „ქართლის მატიანე“ არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ ვინ შეიპყრო ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ მებრძოლი ფადლონი. იქ დასახელებულია „კაცი ვინმე მუცნიერი“ (იხ. A 194). ვახუშტის მიხედვით კი ფადლონის შემპყრობი იყო ნიანია (იხ. საქ. ისტ., 165; ავტოგრ., 52). ვახუშტის თხზულებაში სხვაც მრავალია ამგვარივე ხასიათის ახალი მასალა, რომლის შესახებ ნაწილობრივ ქვემოთაც გვექნება საუბარი.

ზემოჩამოთვლილ მასალათა გარდა, ვახუშტის თავის „ისტორიაში“ შეუტანია არა ერთი მნიშვნელოვანი ცნობა მოწამეების, ქართველ საეკლესიო მოღვაწეების-მთარგმნელი მეცნიერების შესახებაც. ყოველივე ამით მას სურდა

¹ ეს ცნობა ბაქრაძისეულ გამოცემაში არ არის.

გავერცო საეკლესიო მოთხრობა, რომელიც, მისი. აზრით, ასე შემოკლებით იყო წარმოდგენილი მემატიანეთა მიერ.

თუმცა ქართლის ცხოვრების ანასეულსა და XVIII ს. ნუსხებში შეტანილი იყო ცნობები სირიელ მამათა შესახებ, ვახუშტის თვით დაურთავს მოკლე ცნობა ამავე საგანზე. რომ ვახუშტი ამ შემთხვევაში უშუალოდ პირველ წყაროთი სარგებლობდა, ამაში ჩვენ საესებით გვარწმუნებს ის განსხვავება, რომელიც ვახუშტის მიერ გამოყენებულ წყაროსა და XVIII ს. რედაქტორების მიერ ქართლის ცხოვრებაში შეტანილ ტექსტს შორის არის. ვახუშტის მიხედვით, „მოვიდნენ იგ (13) მამანი, შუა მდინარიდამ, მიეგება ევლიაოზ კათალიკოზი და ზოიკითხა ასურულითა ენითა. ხოლო მათ ქართულ ჰასუბ უგეს“ (საქ. ისტ., 104; ავტოგრ., 37). ამგვარი ცნობა, რომელიც ვახუშტის შიოს ცხოვრების მეტაფრასიდან ამოულია, ქართლის ცხოვრების არც ანასეულსა და არც XVIII ს. ნუსხებში არ არის.

როგორც ზემოთ მივუთითეთ, ვახუშტის თავის თხზულებაში, რაჟდენისა და ეგსტათე მცხეთელის მარტვილობათა მიხედვით, სათანადო აღვილას შეუტანია მოკლე მითითება მათი წამების შესახებ. ამგვარადვე იგი იძლევა მოკლე ცნობებს ალი შუაბის ძის ლაშქრობის აღწერისას აბო თბილელის წამების (იხ. საქ. ისტ., 119; ავტოგრ., 40), ხოლო ბუღას ლაშქრობასთან დაკავშირებით კონსტანტინეს წამების შესახებ (საქ. ისტ., 123; ავტოგრ., 41).

ვახუშტის თხზულებაში გვხვდება აგრეთვე მითითებანი ქართველ მოღვაწეთა შესახებ. როცა იგი ნასრის კონსტანტინებოლში გაქცევის ამბავს მოუთხრობს, სხვათა შორის შენიშნავს: „ილარიონ ქართველი გარდაიცვალა ქრისტესა ყპზ (882), ქართულად რზ (202) (საქ. ისტ., 125; ავტოგრ., 46). სუმბატ აღარნასის ძის დროს, ვახუშტის მიხედვით, „მთარგმნელი წიგნთა ქართულად... იყო იოვანე“ (ავტოგრ., 47)¹. ქვემოთ იგი უფრო კონკრეტულად მიუთითებს, რომ იოვანე იყო „მამა ეფთვიმისი“, „ქვეყნისაგან ტაოსა“ (საქ. ისტ., 140; ავტოგრ., 47).

ბაგრატ III-ის დროინდელ მოღვაწეებად ვახუშტი ასახელებს ექვთიმე ქართველს, გრძელის ძე არსენ ნინოწმინდელს, იოვანე ხახულელ ოქროპირს. ზაქარია მირდატის ძეს და სხვ. (იხ. საქ. ისტ., 143; ავტოგრ., 48). ასევე ვახუშტი ჩამოთვლის ბაგრატ IV-ის დროინდელ მთარგმნელებსაც. სხვადასხვა ამბავთან დაკავშირებით იგი ხშირად მიუთითებს გიორგი მთაწმინდელზე, მისი საქართველოში ყოფნის, აქედან წასვლის თუ გარდაცვალების შესახებ (იხ. მაგ., საქ. ისტ., 160, 161; ავტოგრ., 51), რაც ვახუშტის, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, გიორგი ხუცეს-მონაზონის თხზულებიდან ამოულია.

შეუძლებელია არ აღინიშნოს, რომ ვახუშტის თავის „ისტორიაში“ შეუტანია მსოფლიო ისტორიის ზოგი ფაქტიც. ამით ჩვენს სახელოვან მეცნიერს სურდა საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი მოვლენების დაკავშირება მსოფლიო ისტორიასთან.

¹ ეს შენიშვნა ბაქრაძისეულ გამოცემაში არაა.

ვახუშტის ნაჩვენები აქვს თუ როდის იყო ნიკეის კრება (საქ. ისტ., 72, შენ. 2; ავტოგრ., 37), „ეფესოს კრება ყოვლისა სოფლისა“, „ხალკიდონური კრება“ (საქ. ისტ., 87, 88, ავტოგრ., 33)⁽¹⁾, კოსტანტინეპოლის კრება (საქ. ისტ., 104; ავტოგრ., 37) და სხვ. ასევე, ვახუშტი მიუთითებს მუჰამადის გამოჩენის, აბუბაქრის ხალიფობის, რუსთა ხელმწიფის ვლადიმირის მოქცევისა და სხვ. წლებზე (იხ. საქ. ისტ., 113, 135; ავტოგრ., 39, 48).

ამას გარდა, აღსანიშნავია, რომ ვახუშტი თავის თხზულებაში გზადაგზა, განმარტავდა რა ზოგ არაქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებას, უჩვენებდა მის ადგილმდებარეობასაც. ასე, მაგ., ვახუშტის მიხედვით „ხაზარეთის მდინარე არის დონის წყალი და ხაზარეთი დონის წყლიდან დნესტრამდე, შავი ზღვის პირი ლიტვამდე და რუსეთამდე“ (საქ. ისტ., 32; ავტოგრ., 16). მსგავს განმარტებას იძლევა იგი ჯიქეთისა და პაქანიკეთზე, ყივჩაყთზე, რუსეთზე და სხვ. (იხ. საქ. ისტ., 91, 179, 222; ავტოგრ., 34, 54, 64).

როგორც ჩანს, ვახუშტი ყოველთვის ნდობით როდი უყურებდა მის ძირითად წყაროს—ქართლის ცხოვრების კრებულში შესულ ისტორიკოსთა და XVIII ს. რედაქტორთა ცნობებს, იგი ხშირად აკრიტიკებდა, ასწორებდა და ამოკლებდა მათ. ასე მოპოვებული მასალა მას, ჰქონდა რა წინასწარ შემუშავებული გეგმა, შეჰქონდა თავის თხზულებაში. ამას გარდა, ვახუშტის სხვადასხვა წყაროდან ბევრი ახალი საგულისხმეო ცნობა ამოუკრებიდა და საქართველოს ძველი ისტორიის მოთხრობისათვის გამოუყენებია.

III

ვახუშტის წყაროები

1. ქართული წყაროები

ვახუშტის უმთავრეს წყაროდ, როგორც აღვნიშნეთ, ის საისტორიო თხზულებები იყო, რომლებიც ქართლის ცხოვრებაში არის შეტანილი. იგი ზოგჯერ კიდევ მიუთითებს ამ წყაროზე, მაგრამ სადაც ეს მითითებაც არ არის, იქაც მოთხრობა უმთავრესად დამყარებულია ქართლის ცხოვრების ცნობებზე.

ქართლის ცხოვრების კრებულის გარდა, ვახუშტის ხელთ ჰქონია სხვა საისტორიო ხასიათის თხზულებანიც, რომელთაც იგი იყენებდა ძირითად წყაროს შესასწორებლად და შესავსებად, საქართველოს ძველი ისტორიის მოთხრობისათვის.

ვახუშტის ერთი ამგვარი წყარო იყო სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, რომელსაც ის „ეკლესიის მატთანეს“ უწოდებდა. „ჩვენი ქართლის მატთანენი სწერენ ძველს ეკლესიის მატთანეს ბაგრატიონთათვის რამეთუ... მოვიდნენ ბერძენი და აღწერეს სრულად იბერია ანუ საქართველო“

⁽¹⁾ მითითება ქალკედონის საეკლესიო კრების შესახებ არაა ვახუშტის „ისტორიის“ ავტოგრაფში.

(საქ. ისტ., 112; ავტოგრ., 39). სუმბატის თხზულებაში მართლაც არის მითითება სტეფანოზ ადარნასეს ძის დროს ბერძენთა მიერ „ქართლის ქუეყანის აღწერის“ შესახებ (სამი ხრ., 50), რაც ჩვენ გვარწმუნებს იმაში, რომ „ეკლესიის მატიანეში“ ვახუშტის სუმბატის თხზულება ჰქონდა ნაგულისხმევი.

ზემო მიუთითეთ, რომ ვახუშტი სუმბატის ქრონიკას იცნობდა იმ ჩანართების მიხედვითაც, რაც XVIII ს. რედაქტორებს ამ თხზულებიდან ქართლის ცხოვრებაში შეუტანიათ. მაგრამ, ვახუშტის შრომიდან ჩანს, რომ იგი ხშირად უშუალოდ სარგებლობდა სუმბატის ქრონიკით და დამოუკიდებლად იყენებდა მას. სადაც „ქართლის მატიანე“ მოუთხრობს ბაგრატ III-ის მიერ რატის დამარცხების ამბავს, იქ XVIII ს. ნუსხებში ჩართულია სუმბატის ქრონიკიდან ამოღებული ჩაწყვეტი (იხ. B 209—210). ვახუშტიმ თავის თხზულებაში გაიმეორა ეს დამატება, მაგრამ თავის მხრივ დასძინა იმავე ქრონიკიდან ამოღებული ერთი წინადადება: „ხოლო შემდგომად მამისა თვისისა დაიპყრა ბაგრატ აფხაზთა მეფემან ნაქონები მამისა და მამობილისა დავითისა“, რაც სუმბატის ქრონიკაში ხსენებულ ნაწყვეტს უშუალოდ მოსდევს და რაც XVIII ს. რედაქტორებს გამოუტოვებიათ (იხ. საქ. ისტ., 140; ავტოგრ., 48; შდრ., სამი ხრ., 65). ვახუშტის სუმბატის ქრონიკა დამოუკიდებლად გამოუყენებია სხვა შემთხვევაშიაც, მაგრამ ამჟამად ამაზე სიტყვას არ გავაგრძელებთ (იხ. საქ. ისტ., 106, 136; ავტოგრ., 38, 48 და სხვ.).

სუმბატის ქრონიკის გარდა, როგორც ივ. ჯავახიშვილმა დაასაბუთა, ვახუშტის თავის „ისტორიის“ წერის დროს გამოუყენებია თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულება (იხ. ძველი ქართული საისტ. მწერლობა, 402—403).

როგორც ირკვევა ვახუშტი სარგებლობდა აგრეთვე ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემკთიანის თხზულებით და ამ მემკთიანის ტექსტს იცნობდა არა მარტო იმ ჩანართების სახით, რაც XVIII ს. რედაქტორებს ქართლის ცხოვრებაში შეუტანიათ.

გიორგი III ის დროს ორბელთა აჯანყების დამარცხების შემდეგ დემნას დასჯისა და ორბელთა ამოწყვეტის შესახებ თამარის ისტორიკოსებს არაფერი აქვთ ნათქვამი, არც XVIII ს. რედაქტორებს ჩაურთავთ რაიმე ცნობა ამის შესახებ. ვახუშტი კი წერდა: „ორბელნი მოსწყვიტნა და შემცოდენი სხვანი ექსორია ყო სხვათა ქვეყანათა შინა და დიმიტრი შეაყენეს კლდეკარს. შემდგომად დასწვნეს თვალნი და მოკუდა, დაფლეს ჩხეთას“ (საქ. ისტ., 195; ავტოგრ., 57). საესებით ამგვარივე ცნობა, დემნა უფლისწულის განდგომის დასასრულისა და მონაწილეთა დასჯის შესახებ, მოეპოვება მხოლოდ ლაშა-გიორგის-დროინდელ მემკთიანეს (იხ. ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემკთიანე, გამოსცა ივ. ჯავახიშვილმა, 1927 წ., 12—13).

საისტორიო თხზულებათა გარდა, ვახუშტის გამოუყენებია სხვადასხვა ძველი ხელნაწერიდან ამოკრებილი ისტორიული ცნობებიც. ამ წყაროს მიხედვით მოუთხრობს ვახუშტი დავით აღმაშენებლის მიერ ანისის დაპყრობისა და ანისის ეკლესიის „გაბრიანთაგან გაწმენდის“ შესახებ (საქ. ისტ., 182—183; ავტოგრ., 55. შდრ., ე. თაყაიშვილი, მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან, ძველი საქართველო, II, 37). ამ წყაროდანვე ამოუღია ვახუშტის ჩვენ

მიერ ზემომოყვანილი ცნობა დემეტრე I მიერ დმანისის ალემისა და ანისში გალაშქრების შესახებ (იხ. საქ. ისტ., 187—188; ავტოგრ., 56; შდრ., ე. თაყაიშვილი, იქვე, 38).

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს ძველი ისტორიის გასათვალისწინებლად ვახუშტის, როგორც მეღვინის, გამოყენებია სამართლის ძეგლები და გუჯრებიც. იგი შენიშნავდა: „თუმცა ამ ორთა გიორგის (გიორგი დავითის ძე და გიორგი დიმიტრის ძე, შ. მ.) ცხორება ბნელ არს, არამედ იცნობის ცხორებასა შინავე ზემო ქვემოთაგან ესრეთ, ვითარცა ვსწერთ და კვალად გუჯართა და ამის მიერის სამართლის წიგნისაგან“ (საქ. ისტ., 276; ავტოგრ., 81). როგორც ჩანს, ქაშაღაღმწერელის ზოგი ცნობის ნათელსაყოფად და შესავსებად ვახუშტის გამოყენებია გუჯრები და გიორგი ბრწყინვალის „სამართლის წიგნი“. რომ ვახუშტი მართლაც იყენებდა გიორგის „სამართლის წიგნს“, ეს ჩანს მისი შემდეგი მითითებიდან: „კვალად განიხილა მეფემან მთიულთა და კავკასთა საქმენი, რამეთუ მრავალნი უჯერონი იქმნებოდნენ, რომლისთვისაც შემოკრიბნა შან სპანი, შევიდა და დაიმორჩილნა ყოველნი უმეტეს პირველისა კავკასისა შინა მყოფნი. ხოლო მუნიდან ჩამოვლო ცხრა ზმასა ზედა, მოვიდა მუხარანს და ჩამოიყვანნა მუნ რომელნიცა კავკასიასა შინა ქრისტიანენი იყვნენ, თავნი მათნი და ჯევის ბერნი. შემოვიდა ტფილისს და შემოიტანა ივინიცა და განუჩინა მათ სამართალი და წესნი და დაუხსნა წიგნით, რათა ჰყოფდნენ წარმართ ეგრეთ“ (საქ. ისტ., 278; ავტოგრ., 82). ადვილად მისაბუძრებია, რომ ეს ცნობა ვახუშტის ამოღებული აქვს თვით გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დებიდან“. ამას გარდა, როგორც ივ. ჯავახიშვილმა შენიშნა, ძველი საქართველოს სამოხელეო წესწყობილების შესასწავლად ვახუშტის „ტელმწიფის კარის გარიგებაც“ უნდა ჰქონოდა გამოყენებული (იხ. ძველი ქართული საისტ. მწერლობა, 344, 346).

როგორც აღვნიშნეთ, ვახუშტის თავისი შრომის პირველ ნაწილში გუჯრებითაც უსარგებლობია. როცა ვახუშტი დავით VII შესახებ საუბრობს, შენიშნავს: „ამის მეფობის ქორონიკონზედ (ვახუშტით 1346—1360 წწ., შ. მ.) ლევან მეფის გუჯარიც არის. მე ვგონებ, ორივე სახელი ამას ერქვა—დავით და ლევან, ვითარცა დავით და ბაგრატ რეგვენს ერქვა“ (საქ. ისტ., 280; ავტოგრ., 83). ვახუშტის გამოყენებული აქვს აგრეთვე „გუჯარი ბარათანთა“, რომლის მიხედვითაც მას დაუდგენია, რომ ბაგრატ V (ვახუშტით 1360—1395 წწ.) „ძე იყო დავით მეფისა“ (ავტოგრ., 83)¹ და, რომ მეფე „ალექსანდრე ძე არს გიორგი მეფისა“ (საქ. ისტ., 297, შენ. 3; ავტოგრ., 88). ვახუშტის შრომის ეს წყარო, როგორც ცნობილია, ე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა და მანვე ნათელყო, რომ ვახუშტი თავის ამ წყაროს კრიტიკულად უყურებდა, რომ ვახუშტის თავის ამ შრომაში არ შეუტანია ბარათაშვილების გუჯრის არც ერთი თარიღი და არც ცნობა ბირიან აბაშის საქართველოში მოსვლისა და დამკვიდრების შესახებ და სხვ. „აქედან ჩანს, წერდა ე. თაყაიშვილი, რამდენად ფრთხილსა და კრიტიკულს დამოკიდებულებას იჩენდა ის (ვახუშტი, შ. მ.)

(¹ ეს შენიშვნა ბაქრაძისეულ გამოცემაში არ არის.)

თავის ისტორიის წყაროებისადმი“... (Е. Такайшвили, Еще один из источников истории Грузии царевича Вахушта, Зап. Вост. отдел. Импер. русск. Арх. общества, т. VIII, в. I—II, 1893 г. 125).

ვახუშტის მითითებიდან ჩანს, რომ მას ხელთ ჰქონია „ბარათიანთ გაყრის წიგნიც“: „აქ ჩანს ისევ ერთი მეფობა იყო და არა სამი, რამეთუ ყაბალის გზა კახეთი არის, ვით აჩენს გაყრის წიგნი ბარათიანთა“ (საქ. ისტ., 303; ავტოგრ., 90).

ვახუშტის გამოუყენებია აგრეთვე გიორგი VIII დროინდელი გუჯარიც იოთამის ძისათვის ამილახორობის ბოძების შესახებ „მსახურებისათჳს მამისა მისისათჳს“ (საქ. ისტ., 307; ავტოგრ., 91—92).

როგორც ვხედავთ, ვახუშტის თავის შრომის პირველ ნაწილში, უხვად, კრიტიკულად და ფრთხილად გამოუყენებია გიორგი ბრწყინვალის შემდეგ-დროინდელი გუჯრები, მაგრამ ჩვენ ვერ ვიტყვი, რომ მას გამოუყენებელი ჰქონდეს სხვა, გიორგის წინააღმდეგელი გუჯრებიც.

საეკლესიო ამბების შედარებით ვრცლად მოსათხრობლად, ვახუშტის წყარო მრავალმხრივი იყო. წმ. ნინოს მოღვაწეობის აღსაწერად მას უსარგებლნია არა მარტო ლეონტი მროველის თხზულებით არამედ წმ. ნინოს ცხოვრების მეტაფრასითაც: „უერცელესი ცხოვრება მეტაფრასა შინა იკითხე ამისათვის“ (ნინოსათვის, შ. მ.; საქ. ისტ., 73; ავტოგრ., 30). ვახუშტი იცნობდა აგრეთვე პეტრე იბერიის ცხოვრებასაც: „ვარზა-ბაქარს ეშვა ძე და უწოდეს მურვანოს, რომელი იწოდა პეტრე და იქმნა წმინდა და მაიმონის ეპისკოპოსი, რომლისა ცხოვრებასა მოგვითხრობს მეტაფრასი მისი“ (საქ. ისტ., 79; ავტოგრ., 31). როგორც აღვნიშნეთ, ვახუშტის ხელთ ჰქონია სირიელ მამათა, კერძოდ შიოს ცხოვრების მეტაფრასი, საიდანაც მას ამოუღია სათანადო ცნობები და შეუტანია თავის თხზულებაში, ასევე, იგი სარგებლობდა ილარიონ ქართველის ცხოვრებითაც. მას თავისი „ისტორიის“ პირველ ნაწილში უხვად გამოუყენებია გიორგი მთაწმინდელის თხზულებიდან ამოღებული ცნობები. ამაში გვარწმუნებს ჩვენ მიერ შემომოტანილი ვახუშტის არა ერთი მითითება ილარიონის, იოანესა და ექვთიმეს შესახებ.

ვახუშტი თავისი მოსაზრების გასამტკიცებლად ხშირად იშველებდა გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებას. „ქართლის მატიანის“ ერთი ცნობის დასადასტურებლად ვახუშტი შენიშნავდა: „ამას მოწმობს გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება კეისრიაჲგან ცოლის მოცემისა, ვინაიდან გიორგი მთაწმინდელიც კოსტანტინეპოლეს იყო“ (ავტოგრ., 49)¹; ხოლო ქვემოთ, როცა ვახუშტი უჩვენებს, თუ როდის შეიპყრეს ლიპარიტი, ისევ მიუთითებს: „ამავე ქორონიკონს მოწოდებითა მეფისათა მოვიდა გიორგი მთაწმინდელი ქაროლს, ამას მოწმობს გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“ (საქ. ისტ., 160; ავტოგრ., 51). ეს და სხვა მსგავსი მითითებანი, რომლებიც მრავლადაა ვახუშტის შრომაში, ჩვენ სავსებით გვარწმუნებს, რომ ის გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებას იყენებდა.

¹ ეს შენიშვნა ბაქრაძისეულ გამოცემაში არაა.

არა მარტო ქართლის ცხოვრების შესავსებად, არამედ ზოგი ცნობის უქველობის დასადასტურებლად.

ვახუშტის წყაროებს შორის დასახელებული უნდა იქნეს „რაქდენის წამება“. როგორც აღვნიშნეთ ჯუანშერი შემთხვევით ახსენებს სპარსთა მიერ წამებულ რაქდენს, ვახუშტი კი მიუთითებს: „დროთა ამათ შეიპყრეს ვახტანგის ცოლის მამამთქმე რაქდენ, რომელმან მოკლნა მრავალნი გოლიათნი და მხნელ იბრძოდა“, რაც ვახუშტის ამოუღია თვით „რაქდენის წამებიდან“ (იხ. საქ. ისტ., 65; ავტოგრ., 30; შდრ. საბინინი, საქ. სამოთხე, 172).

ამგვარადვე ვახუშტის ცნობა ევსტათე მცხეთელის შესახებ ამოუღია „ევსტათეს მარტილოზიდან“: „აწამეს ქრისტესათვის, წერს ვახუშტი, ესტატე მცხეთელი კათალიკოსობასა შინა საშოელისასა“ (საქ. ისტ., 111; ავტოგრ., 38). როგორც ცნობილია, „ევსტათეს მარტილოზის“ ავტორი ევსტათეს, თანამედროვეთა შორის ასახელებს „სამოელ ქართლისა კათალიკოსს“ (საბინინი, საქ. სამოთხე, 315). ვახუშტი ხომ თვით ასახელებს კოსტანტინეს წანების მეტაფრასს: „ამან ჰულამ შეიპყრა კოსტანტინე ქართველი და... აწამა... ვითარცა გვაუწყებს მეტაფრასი მისი“ (საქ. ისტ., 123; ავტოგრ., 41). ამათ გარდა ვახუშტის ხელთ ჰქონია აბიბოს ნეკრესელისა და აბო თბილელის მარტილოზანიც, რომელთა მიხედვითაც მას, როგორც მიუვითითეთ, სათანადო აღვილას მოკლე ცნობები შეუტანია მათი წანების შესახებ.

მის მიერ გამოყენებულ ავტორთა შორის ვახუშტი ხშირად ასახელებს „ქართლის ეკლესიის მემატიანეებს“. მას „ეკლესიის მემატიანეთაგან“ აღვია ჩვენ მიერ ზემომოტანილი ცნობა მიქელ ეპისკოპოსისა და მის მიერ პეტროზ მკაწვრელის მოკლლის შესახებ. ის თხზულება, რომელსაც ამ შემთხვევაში ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი დაპყრდნობია, არის „უწყებაჲ სუბულის ძისა სარგისისათჳს“ (იხ. საბინინი, საქ. სამოთხე, 632; Xp. Восток, V, в. II, 93--96).

„ეკლესიის მემატიანენი ქართველნი“ ვახუშტის დამოწმებული ჰყავს სხვა შემთხვევაშიაც: „ამ ჟამებთა ცილება იქმნა ქართველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებისათჳს, ხოლო კჳრიონ ანუ სჳმიონ კათალიკოსჲმან ქართლისამან განდევნა ცორტაჲის ეპისკოპოსი შუშანიკის საფლავისაგან მწვალებლობისათჳს სომეხთა და იქმნა უმეტეს განყრილობა. ხოლო ჰერეთი იქმნა სომეხთა წვალებისა მიდრეკილნი, ესრეთ სწერენ ეკლესიის მემატიანენი ქართველნი“ (საქ. ისტ., 108; ავტოგრ., 38). ეს ცნობა კი, როგორც ჩანს, ვახუშტის ამოღებული აქვს არსენის ცნობილ თხზულებიდან—„განყოფისათჳს ქართლისა და სომხთათჳს“ (იხ. თ. ე. ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, I, 320).

საეკლესიო მოთხოვნის გასაერცობად ვახუშტის გამოუყენებია აგრეთვე წერილი „სიტყჳს გება ბერისა ეფთჳმე გრძელისა სოსთენის მიმართ სომეხთ მოძღურისა“ (იხ. საბინინი, საქ. სამოთხე, 615—621), საიდანაც მას ამოუღია ცნობა ბაგრატ III-ის დროს ექვთიმე გრძელისა და სოსთენის პაექრობის შესახებ (იხ. ავტოგრ., 49)¹.

¹ ვახუშტის ვრცელი შენიშვნა ამ პაექრობის შესახებ ბაქრაძისეულ გამოცემაში არაა.

როგორც ვხედავთ ვახუშტის მიერ გამოყენებული ქართული წყაროები, საქართველოს ძველი ისტორიის მოთხრობისათვის, მრავალმხრივი იყო. იგი იყენებდა არა მარტო საისტორიო ხასიათის თხზულებებს, არამედ სახელმწიფოებრივი სამართლის ძეგლებს, გუჯრებს, საეკლესიო მოღვაწეთა ცხოვრებას, ორიგინალურ ჰაგიოგრაფიულ ძეგლებსა და ქართული ეკლესიის ისტორიისათვის სხვა მნიშვნელოვან წყაროებს. ამ წყაროებიდან ამოღებული ცნობებით ვახუშტი არა მარტო ავსებდა ქართლის ცხოვრების ნაკლს, არამედ ზოგჯერ ასწორებდა მემატიანეთა შეცდომებს და იყენებდა მათ თავის ძირითად მოსაზრებათა დასადასტურებლად. მაგრამ, ზოგი მნიშვნელოვანი ფაქტის დასადგენად, მეცნიერ ბატონიშვილს არ აკმაყოფილებდა მარტო ქართული წყაროების მითითება და ხშირად ამ მიზნისათვის იგი უცხოურსაც იშველიებდა.

2. უცხოური წყაროები, ზეპირსიტყვიერება და ნივთიერი კულტურის ძეგლები

ქართული წყაროების ცნობათა შესავსებად, შესასწორებლად თუ დასადასტურებლად ვახუშტი ხშირად იყენებდა უცხოურსაც, უმთავრესად მისთვის ხელმისაწვდომ „ბერძნულ ხრონოლოგიებს“. აღსანიშნავია რომ ვახუშტი არ კმაყოფილდებოდა ერთი რომელიმე წყაროს მითითებით და ამა თუ იმ საკითხის გასარკვევად რამდენიმეს იშველიებდა. ამ მხრივ დამახასიათებელია მისი შემდეგი განცხადება: „გარნა შრომა ჩვენი არა მცირე იყო, რომელსა ზედა ვიშრომეთ კინლა წელნი სამნი მარადის წვრითა, გამოძიებითა, მატიანებთა და ცხოვრებათა ძიებითა, რამეთუ არა დაუტევეთ ხრონოლოგნი ბერძნისა, არა თუ ერთისა ვირწმუნენით არამედ სხვადასხვათა შემოწმებითა. ეგრეთვე განყრილობისა შემდგომად რომაულთა კეისართაგან, მეფეთა ევროპელთა, აწინდელთა სულტნებთა სტანბოლისათა, სპარსთა მეფეთა შიხთა გამოვიპოვეთ და შემოწმებულად ვქმენით, რომელნი მოწმობენ ჩვენთა მატიანეთა და ქორონიკონებთა“ (აღწერა, 9). როგორც ჩანს ვახუშტის ჯერ „მატიანეები და ცხოვრებანი“ გამოუძიებია, ისე რომ არ დაუტოვებია „ხრონოლოგიანი ბერძნისა“ თუ სხვა, ყოველივე ეს კი ქართულ „მატიანეთა და ქორონიკონების“ ცნობათათვის შეუწამებია და სხვადასხვა წყაროდან ამოღებული, შედარებული და შემო მეზული მასალა თავის თხზულებაში შეუტარია. ასე მოიქცა ვახუშტი, მაგ., მაშინ, როცა ქართველთა გაქრისტიანების თარიღს არკვედა. ქართველთა გაქრისტიანების დასათარიღებლად ვახუშტი იყენებდა არა მარტო წმ. ნინოს ცხოვრების ცნობებს, არამედ ვიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებასაც, ცეზარ ბარონიუსის მითითებას; ამავე საკითხის გასარკვევად მას აგრეთვე გამოუყენებია „სომეხთა და ჩვენი ეკლესიის მატიანენი“ და კოსტანტინეს „ყოველნი მემატიანენი“ (იხ. საქ. ისტ., 67—68, შენ. 1, 2; ავტოგრ. 30).

მაგრამ, ვახუშტი უცხოურ წყაროებს იშველიებდა არა მარტო თარიღების, არამედ ზოგი მნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტის დასადგენად. ასე, მაგ., მას ბაგრატ IV-ის კონსტანტინეპოლში ყოფნის დასადასტურებლად დამოწმე-

ბული აქვს „ბერძნული ხრონოლოგია“: „ამას მოწმობს ხრონოლოგია ბერძნული რაქამს ბაგრატ მეფე აფხაზთა მივიდა კოსტანტინეპოლს“ (ავტოგრ., 51)¹.

„ბერძნული ხრონოლოგია“ ვახუშტის დამოწმებული აქვს სხვა შემთხვევაშიც: „ამას მოწმობს ხრონოლოგია ბერძნული, რომელ ხონთაქარმან მუსამ წარმოაღვლინა სპანი საქართველოს დასაპყრობად“ (საქ. ისტ., 297, შენ. 2; ავტოგრ., 88). ვახუშტის უცხო წყაროთა შორის შეიძლება დავასახელოთ „ალმოსავლეთის ეკლესიის მატიანეც“. „ამას ემოწმება, წერს ვახუშტი, ჩვენი აღმოსავლეთის ეკლესიის მატიანე, რომ ჯვარი ამ ეამს გამოაჩინა ელენე დედოფალმან“ (საქ. ისტ., 69; ავტოგრ., 30).

ვახუშტის გამოუყენებია აგრეთვე სხვადასხვა „ხრონოლოგები“, სადაც საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი ცნობები ყოფილა: „სწერენ ხრონოლოგებსა შინა, რამეთუ ფლორენციის კრებასა ზედა იყო ერთი მიტროპოლიტი სოფრონ და ეპისკოპოზი ერთი წელსა ქრისტესა ჩუღუ (1433), ქართველნი“ (საქ. ისტ., 300; ავტოგრ., 89).

ბერძნულ წყაროთა გარდა ვახუშტის გამოუყენებია სომხურიც: „ქართლის მოქცევა უწინ იყო ჯვრის პოვნისაგან, ვითარცა აჩენს ჩვენი ცხოვრება და ემოწმებიან სომეხთა და ჩვენი ეკლესიის მატიანე“ (საქ. ისტ., 67; ავტოგრ., 30). ვახუშტი, როცა მოუთხრობს გიორგი VII-ის მიერ „ალიჯანის ციხის“ აღებისა და თემურისაგან დატყვევებული „თიარჯალათის სულტნის“ განთავისუფლების შესახებ, შენიშნავს: „ამას მამოწმობს სომეხთა მემატიანე ესრეთ ყოფასა მეფისა გიორგისაგან“ (საქ. ისტ., 291, შენ. 1; ავტოგრ., 86).

ვახუშტის თავისი შრომის პირველ ნაწილში გამოუყენებია მისი დროისათვის არსებული მნიშვნელოვანი უცხოური გამოკვლევებიც, რომელთაგან ამოუღია როგორც მსოფლიო, ასევე საქართველოს ისტორიის ზოგი მნიშვნელოვანი ფაქტი. ვახუშტი ხშირად იმოწმებს ბარონიას (იხ. მაგ., აღწერა, 6, შენ., საქ. ისტ., 67—68; ავტოგრ. 30 და სხვ.). ვახუშტის მიერ დამოწმებული ბარონია არის კარდინალი ცეზარ ბარონიუსი (Caesar Baronius), რომელსაც ეკუთვნის ცნობილი „საეკლესიო ანალები“ (Annales ecclesiastici) და რომელსაც დღემდე არ დაუკარგავს თავისი მეცნიერული მნიშვნელობა. როგორც² ჩანს, ცეზარ ბარონიუსის თხზულება ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში გადათარგმნილი ყოფილა რუსულად, ხოლო 1719 წ. დაუბეჭდიათ კიდევ მოსკოვში სათაურით „Дѣянія церковныя и гражданскія“, ასე რომ ვახუშტის შეეძლო ამ თხზულების როგორც ორიგინალით, ასევე შემოკლებული რუსული თარგმნითაც ესარგებლა.

ვახუშტის დამოწმებული აქვს აგრეთვე ე. წ. „თეატრის მატიანე“: „თეატრის მატიანის მწერალი მოწმობს, წერს ვახუშტი, რომ იუსტინე კეისარმან მოსცა შეწევნა სომეხთა და გიორგიელთა სპარსთა ზედა რომელი განამართლებს, აქ წერილს“ (საქ. ისტ., 107; ავტოგრ., 38), ან კიდევ: „თეატრის მატიანის მწერალი სწერს ამ ჩხნ (1250) წელს სომეხთ ორ ბუნების წვალებისა და სხვათა ზედა წინ აღუდგებოდნენ ძლიერად გორგანელნი, რომლისთჳს

¹ ეს შენიშვნა ბაქრაძისეულ გამოცემაში არაა.

უმეტეს განეზოგრა ურთიერთას, რომელსა ჩვენი შემატიანე არ მოიხსენიებს... ეგებ ეკლესიის მატთანში იყოს სადმე, თქვენ იხილეთ“ (საქ. ისტ., 242; ავტოგრ., 70). „თეტრის მატთანის მწერალი“ არის ვილჰელმ სტრატემანი, რომლის თხზულებაც „Theatrum historicum“, როგორც ქრ. შარაშიძემ გა-
არკვია, ვახუშტის უთარგმნია კიდევ ქართულად, სათაურით „თეატრო, ანუ ასპარეზი მატთანური“. თავისი შრომის პირველი ნაწილის დასასრულს ვახუშ-
ტი ასახელებს „პოლშის მემატიანეს“, საიდანაც მას ამოუღია ცნობა სულთან მაჰმედის მიერ ტრაპიზონის აღებისა და მეფე დავითის შეპყრობის შესახებ: „სწერს პოლშის მემატიანე ქრისტესა ჩუნჴ (1457) აღიღო ხონთქარმან სულ-
თან მაჰმედ ბ ტრაპიზონი და მეფე მისი დავით ცოლითა და ძეებით მიიყვანა ედრენაპოლს“ (საქ. ისტ., 309; ავტოგრ., 91). თუ რომელ ავტორს გულისხ-
მობდა ვახუშტი „პოლშის მემატიანეში“, ჯერ-ჯერობით ჩვენთვის უცნობია.

როგორც ჩანს, ვახუშტი საქართველოს ძველი ისტორიის მოთხრობი-
სათვის იყენებდა არა მარტო ქართულს, არამედ უცხოურ (ბერძნულ სომ-
ხურ და სხვ.) წყაროებსაც. ამას გარდა, ის ყურადღების გარეშე არ სტო-
ვებდა მის დროს არსებულ გამოკვლევებს და იქ დატულ ცნობებს საქართვე-
ლოს ისტორიისა თუ მასთან დაკავშირებულ საკითხებზე.

* *

ვახუშტის, როგორც თავისი დროის დიდ ისტორიკოსს, განსაკუთრებუ-
ლი ყურადღება მიუქცევია, ძველისძველ ზნე-ჩვეულებათა გამოსარკვევად, მის
დროინდელ ზნე-ჩვეულებისა და ანდაზებისათვის.

ვახუშტი, იმეორებდა რა ლეონტი მროველის ცნობას „მამასახლისობის
დროინდელ“ ქართველთა ზნე-ჩვეულების შესახებ, წერდა, რომ ქართველნი
„იქმნენ... უუსჯულოესნი, რამეთუ არღარა უწყოდენ ნათესაობანი და შერეულ
იყუნენ შეყოფითა... კვალად შესძინეს ამას ზედა, რამეთუ, რა მოკუდის ვინმე
კაცი, ანუ ბრძოლასა, — მეორე ივასხის და შესჰამდიან“ (აღწერა, 13). თავისი
წყაროს ამ ცნობის დასადასტურებლად ვახუშტის ქართველებში და მის მო-
ნათესავე ტომებში დარჩენილი ზნე-ჩვეულებანი და ანდაზები გამოუყენებია.
რომ ქართველებმა „არღარა უწყოდენ ნათესაობანი“, ვახუშტი ადასტურებს
დიდოელებში დარჩენილი ზნე-ჩვეულებით. მისი აზრით, ამაში გვარწმუნებს
ქართველთა მონათესავე, სარკინეთით „ლტოლვილნი დიდონი, რომელნი აწამდე
წესსა მას ზედა დგანან, თჳნიერ კაცის ჰამისა“ (აღწერა, 13). ხოლო მეორე
ცნობას, რომ ქართველები ერთ დროს „მკვდარსა კაცსა სჰამდენ“, ვახუშტი
ადასტურებს ხალხში დარჩენილი ანდაზით კარსნელთა შესახებ, რომ „კარს-
ნელთა მართებს კოდმანელთა ხუთი მკუდარი დღემდე“ (იქვე). ჩვენი შეცნირი
ცდებოდა, როცა ანდაზას ამგვარ განმარტებას აძლევდა, მაგრამ მის მიერ გა-
მოყენებული მეთოდი — ზნე-ჩვეულებისა და ანდაზებისათვის მნიშვნელობის მი-
ნიჭება ისტორიული სურათის აღსადგენად — საესებით ნიშანდობლივია და ვა-
ხუშტის, როგორც ისტორიკოსის სიდიადეზე მიგვითითებს.

ვახუშტი ცდილობს ხალხის თანამედროვე ჩვეულებაში მისი ცხოვრების
უძველესი ნაშთი აღმოაჩინოს და ამის მიხედვით ქართველთა თავდაპირველი

სარწმუნოებისა და ყოფაცხოვრების სურათი აღადგინოს. ამ მხრივ უაღრესად მნიშვნელოვანია ვახუშტის შენიშვნა ქართველთა კერპთაყვანისმცემლობის შესახებ: „უმეტეს დიდი იყო დღესასწაული არმაზისა და შემდგომად თაყვანისცემისა ჰყვიან ნადიმნი და განცხრომანი დიდითა ქაშითა და ლენის სმითა, როკვითა ფერკისითა, პირობითა, სახიობითა და ძნობითა სამ დღე და მოიქციან თჳსთჳსად სახიდ... ხოლო ქაშისა ქრისტიანობისასა ნაკერპავთა მათ მათთა მალალთა და ბორცვთა ზედა ესევეთარი იყო განცხრომა-როკვანი, ამისათჳს აღაშენეს მათ ზედა ეკლესიანი და ჯვარებობდიან მუნ, ვითარცა აწ, ფერკისა სიმღერითა გაათენიან“ (აღწერა, 18—19). ე. ი., ვახუშტის აზრით, ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ქართველებში შენახული წესი ეკლესიებში „განცხრომა-როკვისანი“ და „ფერკისა სიმღერითა“ გათენებისა წინაქრისტიანული ხანის, ანუ კერპთაყვანისმცემლობის დროინდელი ჩვეულებაა.

არც თქმულებები დარჩენილა სახელოვანი მეცნიერის ყურადღების გარეშე. აღსანიშნავია, რომ ვახუშტის ყურადღება მიუქცევია არგონავტების შესახებ თქმულებისათვის. საგულისხმოა, რომ ვახუშტი ამა თუ იმ უცხო თქმულებას მხოლოდ მაშინ იყენებდა, როცა იქ მოცემული ცნობები ქართული წყაროების მიხედვით ასე თუ ისე დასტურდებოდა: „ამას (ოდიშს, შ. მ.), სწერენ ეგროპელნი კოლხიდად, სადიდამ იაზონ წარიღო ოქროს რუნი ანუ საწმისი, არამედ ქალაკი იგი აქა არსადა მოიპოვების. არცა მათიანე ჩენი მოიგსენებს მას“ (აღწერა, 165), და რაკი ვახუშტის ეგონა, რომ „ქალაკი იგი“ (კოლხიდა), საქართველოში „არსადა მოიპოვების“ და „არცა მათიანე ჩენი მოიგსენებს მას“, ამ მეტად მნიშვნელოვანი თქმულებისათვის მას სათანადო ყურადღება არ მიუქცევია და აქ დაცული ცნობები ჯეროვნად არ გამოუყენებია.

ვახუშტის თავის შრომაში შეუტანია ზოგი ქართული გადმოცემა ანუ „სიტყვა“, მაგ., ბაგრატიონთა შესახებ. „ვგონებ, შენიშნავს ვახუშტი, ვითარცა სიტყვა არს ივერიელთა შინა, რამეთუ ირემმან განზარდა ბაგრატონი“ (საქ. ცნება, 225. შენ.). ასევე ვახუშტის თავისი ისტორიის პირველ წიგნში შეუტანია თამართან დაკავშირებული ორიოდ გადმოცემა (იხ. საქ., ისტ., 208, 212).

ვახუშტიმ ყურადღება მიაქცია ნივთიერი კულტურის ძეგლებსაც, როგორც საქართველოს ისტორიის შესწავლის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს.

ვახუშტის მიერ მოცემული ქართული ისტორიული ჩატყდაზღრვის შესწავლის ცდა, როგორც მისივე მითითებიდან ჩანს, საისტორიო მხატვრობაზეა დამყარებული. ძველ საქართველოში ხმარებული ტანსაცმელი, შენიშნავს ვახუშტი, „იცნობებიან ნახატთა ზედა“ (აღწერა, 32). როგორც ჩანს, ამ მიზნისათვის მას ეკლესიის კედლებზე და ხელნაწერებში შენახული ძველი სურათები გამოუყენებია ხსენებული საკითხის შესასწავლად. ვახუშტის მიერ შერჩეული საშუალება, იგ. ჯავახიშვილის სიტყვით რომ ეთქვას, „საუცხოვო და ამასთანავე თითქმის ერთადერთი მეთოდოლოგიური საშუალება არის“ (ძველი ქართული საისტ. მწერლობა, 349).

ვახუშტი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა მატერიალური კულტურის სხვა სახის ძეგლებსაც და მისი გამოკვლევები—„ზნენი და ჩვეულებანი“

და სხვ., ნაწილობრივ ამგვარი ძეგლების შესწავლაზედაცაა დამყარებული: „არა სადმე ვიხილავთ დიდთა შენებულთა და ეკლესია-მონასტერთა, ანუ ხატთა და ჯუართა ძვირ-ფასთა, რომელთა ზედა იყოს სხუათა მეფეთა სახელნი თჳნიერ ჩვენ მეფემან საქართველოსაჲან ანუ ქართლისა და აფხაზეთისამან“... რომელთა ზედწერილ არიან ქვათა, ხატთა და ჯუართა ზედა“ (საქ. ცხ-ბა 4).

საქირო შემთხვევაში ვახუშტი მშვენივრად იყენებდა ამ „ზედწერილებს“. ასე, მაგ., თავისი მოსაზრების დასადასტურებლად, რომ დავით სოსლანი იყო დემეტრე გიორგის ძის მეხუთე შთამომავალი, იგი იმოწმებს „კასრისკვეის“ მცირე ეკლესიის ფრესკას: „მოწამე არსა მისი მცირე ეკლესია კასრის გვესა შინა, სადაც დახატულ არიან და დიწერილნი ზედ დიმიტრი და ძე მისი დავით. ძე დავითისი ათონ, ძე ათონისა ჯადარონ, ძე ჯადარონისა სოსლან დავით, რომელი იყო ქმარი თამარისა“ (საქ. ისტ., 202; ავტოგრ., 59). როგორც ირკვევა, ვახუშტის მიერ დამოწმებული წარწერა დაზიანებული სახით დღესაც შემონახულია, მხოლოდ ამჟამად იქ იკითხება: „...ათონ, ჯადარონ, სოსლან...“ (1).

აღსანიშნავია შემდეგი გარემოებაც. იმის დასამტკიცებლად, რომ 1407 წ. ერთ-ერთი ბრძოლა ნახიდურთან უნდა ყოვილიყო, ვახუშტი იმოწმებს „დიდ-დიდითა ფიქლის ქვით მოზღუდვილ“ საფლავთ: „საფუნებელ არს ბრძოლა ესე ნაჯიდურს, სადაც არს საფლავნი მრავალთა გვამთა შეყრილნი, რომლისა იტყვიანცა მუნ მოწყყედილთა მრავალთა ქართველთა და არღარა წარიღეს თჳს თჳსთა სასაფლაოთა და დაფლნეს მუნვე ვინადგან მეფე მოკლეს, არღარა ივლტოდენ და მოსწყდენ სრულიად, რომელი საინოდ არს დიდ-დიდითა ფიქლის ქვით მოზღუდვილი“ (საქ. ისტ., 296, შენ. 1; ავტოგრ., 88).

როგორც ვხედავთ, ვახუშტი საქართველოს ძველი ისტორიის შესასწავლად იყენებდა არა მარტო ქართლის ცხოვრებაში შესულ ისტორიკოსთა თხზულებებს, არამედ სხვა მის დროს არსებულ ორიგინალურ ქართულ წყაროებს; მათი დახმარებით აცხებდა და ასწორებდა როგორც ძველი ისტორიკოსების, ასევე XVIII ს. რედაქტორთა ნაკლსა და შეცდომებს. საქართველოს ძველი ისტორიის დასამუშავებლად მას გამოუყენებია აგრეთვე, მისი დროის შესაძლებლობის მიხედვით, უცხოური წყაროები და გამოკვლევები, ზეპირი გადმოცემები და ნივთიერი კულტურის ძეგლები.

ყველაფერი ეს ერთხელ კიდევ გვარწმუნებს, რომ სახელმწიფო მცენიერის „საქართველოს ისტორიის“ პირველი ნაწილი არის არა უბრალო შემოკლება ქართლის ცხოვრების კრებულში დაცული ცნობებისა, როგორც ეს ზოგიერთს ეგონა,⁽²⁾ არამედ თავის დროისათვის მნიშვნელოვანი გამოკვლევა საქართველოს ძველი ისტორიის შესახებ.

(1) იხ. А. Новикова, Гробница Давида Сослана, „Социалистическая Осетия“, 9.VI.1946 г. და ამ საკითხთან დაკავშირებით აკად. ს. ჯანაშიას შენიშვნა — „Заря Востока“, 21 VI.1946 г.

(2) ცნობილია, რომ ვახუშტის საქართველოს ისტორიის პირველი ნაწილი არის ქართლის ცხოვრების შინაარსის მოკლე განმეორება“ (ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 96).

3. გაბაშვილი

ვახუშტი XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე

ქართული ისტორიოგრაფიის ისტორიაში ვახუშტი ბაგრატიონს თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. ვახუშტიმ ქართული ისტორიოგრაფია განვითარების სრულიად ახალ გზაზე გამოიყვანა. ქართულ სინამდვილეში მან ისტორიის ცოდნა ისტორიის მეცნიერებად აქცია. ამის მკაფიო მოწმობაა, უწინარეს ყოვლისა, როგორც მისი „ისტორიის“ კომპოზიცია, ისე მეთოდოლოგიური მხარე.

ვახუშტიმ პირველად სცადა საქართველოს ისტორიული წარსულის განზოგადება. აღებული თემის ისტორიულად დამუშავებით მან დღის წესრიგში დააყენა ქვეყნის „შინაგანი“ ისტორია; მანვე მნიშვნელოვნად გააფართოვა წყაროების წრე და ახალ სიმაღლეზე აიყვანა წყაროს ისტორიული კრიტიკა.

ვახუშტი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული წინარე ხანის და თანამედროვე ქართულ საისტორიო მწერლობასთან. აქ არის საძიებელი მისი ისტორიული შემოქმედების და, განსაკუთრებით, აზროვნების მთავარი წყარო. ამავე დროს, ნან ბევრი რამ აიღო და შეითვისა XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიიდან. მისი „ისტორიის“ საშენი მასალა ქართულ-უცხოური ელემენტებიდან შედგებოდა. სწორედ ამ თავისებურებით განსხვავდება ვახუშტი წინამორბედ და, ნაწილობრივ, მომდევნო ხანის ქართველ ისტორიკოსთაგან.

ჩვენი ამოცანაა ამ „თავისებურების“ ყოველმხრივი შესწავლა იმის დასადგენად, თუ რა არის ვახუშტის ისტორიულ შემოქმედებაში საკუთრივ ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებასთან დაკავშირებული და რა არის ნასესხებ-შეთვისებული XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიიდან.

საჭიროა წინასწარ აღინიშნოს, რომ წინამდებარე შრომა ისტორიოგრაფიული ხასიათის ნარკვევია, ისტორიოგრაფია კი ისტორიული მეცნიერების ისტორიაა. ის არაა ისტორიკოსთა ისტორია ან საისტორიო ნაწარმოებთა ბიბლიოგრაფია. ამიტომ ვახუშტის სახელთან დაკავშირებული ისტორიოგრაფიული საკითხები განხილულია ისტორიული მეცნიერების განვითარების ფონზე.

ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მკვლევარი აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ „ძველი საისტორიო თხზულების განხილვის დროს მკვლევარს მარტო ავტორის თანამედროვეობა-კი არ უნდა ახსოვდეს, არამედ მისი პიროვნებაც, განათლება, აზროვნება და მედასეობა, მისი წყაროების თვისება, უამთა აღმწერლის წერის წესი და მეთოდები. საისტორიო ნაწარმოების ქრთნოლოგიური განხილვა მხოლოდ თანამედროვეობის მხრივ შეტად მარტივი საშუალებაა“¹. მოტანილი დებულების შესაბამისადაა დამუშა-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916 წ. გვ. XII.

ვებული აკად. ივ. ჯავახიშვილის მონოგრაფიული გამოკვლევა: „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“. ამ გამოკვლევის წყალობით შესაძლებელია ფეოდალური ხანის ქართული ისტორიოგრაფიის მთავარი ეტაპების გათვალისწინება.

ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მიმოხილვა იმ მხრივაცაა საჭირო და საყურადღებო, რომ, მაგალითად, XI—XII სს ქართულ ისტორიოგრაფიას უკვე მოეპოვებოდა ის ნიშნები, რაც საერთოდ დამახასიათებელი იყო XV—XVII სს. ახალი ევროპული ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიისათვის. გარდა ამისა, ევროპული ცოდნის გავლენა ეტყობა ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ კომისიის ნამუშავევსაც. ყოველ შემთხვევაში, ჯერ კიდევ ვახუშტამდე, „სწავლულნი კაცი“ დაინტერესდნენ ქრონოლოგიის, გენეალოგიის, ისტორიული გეოგრაფიის და წყაროს კრიტიკის საკითხებით. მათვე კოლექტიურად შეაგროვეს ქართული საისტორიო წყაროები და გამოიყენეს სრულიად ახალი მეთოდი დოკუმენტებით სარგებლობისა. ამასთან იმდროინდელი ქართველი მოღვაწენი ისტორიასაც მჭიდროდ უკავშირებდნენ „ქართველობისათვის“ ბრძოლის და ქართული სახელმწიფოს მშენებლობის იდეურ-პოლიტიკურ მიზნებს. ყველა ამის გათვალისწინება კი აუცილებელია იმის გასაგებად, თუ სად, როდის, რატომ და როგორ გაიმართა მეცნიერულად XVIII ს-ის გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის „საქართველოს ისტორია“.

1. ვახუშტის წინამორბედი ქართული ისტორიოგრაფია

ქართულმა ისტორიოგრაფიამ განვითარების მეტად რთული და გრძელი გზა გაიარა.

ქართულმა საისტორიო მწერლობამ შექმნა: „ყოველი დარგის ნაწარმოები უმარტივეს, ლიტონად დაწერილ თხზულებათაგან მოყოლებული, რომლებშიაც მხოლოდ ამბავია მოთხრობილი, ისეთ ურთულეს და უწარჩინებულეს საისტორიო ნაწარმოებათამდე, როგორიც არის გიორგი მერჩულის, ბასილ ზარზმელის, გიორგი მთაწმინდელის, გიორგი ხუცეს-მონაზონის, ეფრემ მცირეს, დავით აღმაშენებლის და თამარ მეფის ისტორიკოსებისა და ვახუშტი ბატონიშვილის ქმნილებანი“¹.

IX—X სს ქართულ საისტორიო მწერლობაში შემუშავდა საისტორიო თხზულების წერის ტექნიკა და მეთოდები. თვითეულ თხზულებას მოეპოვებოდა განსაკუთრებული შემადგენელი ნაწილები. მოსათხრობი ამბიდან გადახვევა ანუ „წიადსვლა“ ბუნებრივად იყო ჩართული ნაწარმოებში, რის გამოც მოთხრობის მთლიანობა არ ირღვეოდა და შინაარსი უსაგნო არ გამოდიოდა. ამრიგად, ქართულ საისტორიო მწერლობაშიც არსებობდა „გარკვეული, მტკიცე თეორიული მოძღვრება, თუ როგორ და რა გზით უნდა დაწერილიყო კარგი და სამაგალითო საისტორიო თხზულება“². ამით ქართველ ისტორიკოსთა ნაწარმოებები დადებითად განსხვავდებოდნენ თანამედროვე ევროპული „ქრონიკე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი. Op. cit., გვ. XIX.

² იქვე, გვ. XIX.

ბისაგან“, რომელთა ავტორები ზმირად ჰკარგავდნენ თხრობის საგანს მათი თხზულებების მეტად მარტივი და გაუმართავი კომპოზიციის გამო¹.

ქართველი ისტორიკოსი ზრუნავდნენ მოთხრობის უეჭველობისათვის და სანდო წყაროებით სარგებლობდნენ. თხზულების დაწერამდე ისინი აგროვებდნენ საქირო ცნობებს და მასალებს „კმად მოსათხრობლად“².

XI—XII სს ქართველ ისტორიკოსთა წყაროები მრავალგვარი და მრავალმხრივი იყო. ისინი სარგებლობდნენ ანტიკური, ბიზანტიური, სომხური და მაჰმადიანური საისტორიო მწერლობის ცნობებით. ამავე დროს ისინი იყენებდნენ წერილობით, ნივთიერ და ზეპირ წყაროებსაც. მაგ., გიორგი ათონელის თხზულებაში დამოწმებულია სამივე რიგის წყაროს გამოყენების ფაქტები. მას „საქიროდ მიიჩნდა თავისი თხზულება დაეწერა: „თუთ მეგრ მათ (ესე იგი იოანეს და ეფთჳმეს) საქმეთაგან, რომელნი იგი დღემლით წამებენ და ჳმამალლად ჟადაგებენ ღუაწლთა და შრომათა მათთა“, ესე იგი,—შენიშნავს აკად. ივ. ჯავახიშვილი,—ისეთი ნივთიერი საბუთებით, რომელნიც დღემლითაც კი მოღვაწეთა დიდ საქმეებს ამტკიცებდნენ. საყურადღებოა, რომ ავტორი ნივთიერ წყაროებად ყოველგვარ მასალებს სთვლიდა (ზაზი ავტორისაა. ვ. გ.), როგორც საზეურნეო ქონებას, რომელიც მათ ივერთა მონასტრის შესძინეს, მაგ. ლავრა, ეკლესიანი, დაბანი, სოფელნი, მონასტერნი და დასაყუდებულონი, ისე სხვადასხვა სამწერლობო ძეგლებსა და იურიდიულ საბუთებს, მაგ. წიგნები, რომლებითაც მათ ლავრა აავსეს, მათ თარგმანებით შემკული და აყვავებული ქართული ენა, მათ მიერ დადგენილნი სამონასტრო წესნი და კანონნი, მფლობელობის სიმტკიცენი ჴელწერილნი და ბიზანტიის კეისართა ოქრობეჲდნი ანუ ხრიზოზმულნი ერთი სიტყვით, გიორგი მთაწმინდელს უსარგებლია მათი მოღვაწეობის დამაზახისათებელ ყოველგვარ ნაშთებით და საბუთებით“³.

გიორგი ათონელი „უხვად სარგებლობს ყოველგვარ წერილობითი საბუთებით“ და „სარწმუნო კაცთა“ ზეპირ ცნობებით⁴. ამრიგად, XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსი თანამედროვე მეცნიერ-ისტორიკოსივით იყენებს წერილობით, ნივთიერ და ზეპირ წყაროებს. ამასთან გიორგი ათონელს „ქეშმარიტ“, „უტყუველ“ და გამოსადეგ მასალად მხოლოდ საბუთის დედანი მიაჩნდა. მას კარგად ესმოდა, რა დიდი განსხვავებაა საბუთის დედანსა და მის პირს შორის⁵. XI საუკუნეში გამოყენებულ წყაროთა თვისების გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ „თანამედროვე საისტორიო მეთოდოლოგია ამ მხრივ ასეთისავე წყაროებითა და ამგვარისავე საშუალებებით სარგებლობს. ქართულ მწერლო-

¹ О. Л. В а й н ш т е и н. Историография средних веков. [Москва—Ленинград, 1941, стр. 26-27.

² ივ. ჯავახიშვილი. Op. cit., გვ. XVII.

³ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916 წ., გვ. 78.

⁴ იქვე, გვ. 79.

⁵ იქვე, გვ. 79.

ბაში მამასადამე მეთერთმეტე საუკუნეში გიორგი ათონელის წყალობით საისტორიო თხზულებათა მეთოდოლოგიური მხარე იმდენად განვითარებული და დამთავრებული იყო უკვე, რომ თანამედროვე მკაცრ სამეცნიერო მოთხოვნისადაც კი დააკმაყოფილებს¹.

მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა რიგის წყაროს ასე უხვად გამოყენება გიორგი ათონელის თხზულებაში გამოწვეული იყო ათონის მონასტრის ქართველ ბერთა მფლობელობითი და ქონებრივი უფლებების დაცვის სურვილით. ამიტომ ეს როდი იყო დამახასიათებელი აღებული ხანის ყველა ქართული საისტორიო ნაწარმოებისათვის. ამის მიუხედავად, საყურადღებოა თვითონ იმ ფაქტის დადასტურება, თუ რამდენად სრული იყო XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსის წყაროების წრე, რადგან თვით XV—XVI სს ევროპულ ისტორიოგრაფიაში წერილობითი წყაროების გვერდით ნივთიერი საბუთების გამოყენების მხოლოდ ერთეული მაგალითების დასახელება შეიძლება.

XI—XII სს ქართველ ისტორიკოსთა დამოკიდებულება ისტორიული წყაროებისადმი ფრთხილი და საკმაოდ კრიტიკული იყო. მარტივი ისტორიული კრიტიკის მკაფიო ნიმუშს გვაწვდის იგივე გიორგი ათონელი, როცა გაბრიელ ქართველისა და ლეონ პროშის ურთიერთობის ამბავს მოგვითხრობს, ავტორი ექვს გამოსთქვამს იმის გამო, რომ ქართულის უცოდინარ რომაელ ლეონს და ლათინურის უცოდინარ ქართველ გაბრიელს ერთმანეთთან თავისუფლად საუბარი შეეძლოთ. მას ეს ამბავი თავის თხზულებაში მხოლოდ მონასტრის ბერების, გაბრიელისა და ლეონის თანამედროვეების, ფიცის შემდეგ შეუტანია².

უკვე VIII—XII სს ქართველმა ისტორიკოსებმა კარგად იცოდნენ, რომ თვით ამბის „თანადამხდურის“ და „თვითმხილველის“ ცნობა შეიძლებოდა განგებ შეთხზული ან გაზვიადებული ყოფილიყო³. ამიტომ მათ საჭიროდ მიაჩნდათ საექვო ცნობის წინასწარ შემოწმება მისი ნატყუარობის თუ სინამდვილის გამოსარკვევად. გიორგი ათონელის აზრით, თუ ამა თუ იმ მოღვაწის ცნობება ან ამბის აღწერა იწერებოდა „შემდგომად მრავლისა ჟამისა“, მაშინ მკითხველს შეეძლო „ურწმუნო ყოფილიყო და ექვის თვალით შეეხედნა ამგვარი თხზულებისათვის“⁴. ზეპირი წყაროებით სარგებლობისას საჭირო იყო იმ კაცის ვინაობის გამორკვევა, რომელიც ისტორიკოსს რომელსაღე მოღვაწეზე ან შემთხვევაზე უამბობდა; ცნობის მიმწოდებელს მოღვაწეცა და შემთხვევაც თავის თვალთ უნდა ენახა, ამასთან მოღვაწესთან დაახლოებული კაცი უნდა ყოფილიყო, „ემსახურა მათდა“, როგორც ეს გიორგი ათონელს აქვს აღნიშნული⁵. გარდა ამისა, თვითონ მომთხრობელიც ნდობის ღირსი, „სარწმუნო“ უნდა ყოფილიყო, „რომელნი იგი უცხო იყვნეს ყოვლითურთ ტყუელისაგან“. მომთხ-

¹ იქვე, გვ. 79.

² იქვე გვ. 76.

³ იქვე, გვ. XIX. თუ დავეუფრებთ „ახალი ისტორიოგრაფიის ისტორიის“ ავტორს, ფოტერს, ამ დასკვნამდე, ჯერ კიდევ ვოლტერაძე, მხოლოდ XVIII ს-ის იტალიელი ისტორიკოსი მურატორი მივიდა (იხ. Fueter, Geschichte der neueren Historiographie, 1911, p. 319).

⁴ ივ. გაბაშვილი, Op. cit., გვ. 77.

⁵ იქვე, გვ. 79.

რობელნი უეპველად „სარწმუნონი კაცი“ უნდა ყოფილიყვნენ. ეს გარემოება შეგნებული ჰქონდა ყველა ქართველ ისტორიკოსს გიორგი მერჩულიდან მოყოლებული ომან ხერხეულიძემდე¹.

ქართული ისტორიული კრიტიკა სხვა მხრივაცაა საყურადღებო. მაგ., ეფრემ მცირეს საისტორიო თხზულებაში სრულიად მოულოდნელად საგნობრივი კრიტიკის ელემენტებსაც ვხვდებით. ამ მეთოდს იგი მოვლენის შესაძლებლობის დასადგენად მიმართავს იმასთან დაკავშირებით, რომ ქართულ წერილობით წყაროებში საქართველოში მირონის შემოღების უფლების დამადასტურებელი ცნობისათვის ვერ მიუვნია. ეფრემ მცირეს აზრით, „საგონებელ არს, ვითარმედ სიშორისათჳს გზისა და რომელ ფრიად საშიშ არს უცხო თესლთა შორის გმელით ანტიოქიით ქართლს წაღებაჲ წისა მიჰრონისაჲ, ამისთჳს თუთ აღგილსა დაწესებულ არსა მათდა კურთხევაჲ მიჰრონისაჲ“². აღსანიშნავია რომ საგნობრივი კრიტიკის პირველი შემთხვევა, როგორც ეს ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, დადასტურებულია XV ს-ის იტალიელი ისტორიკოსის ჯუსტინიანის საისტორიო თხზულებაში. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ის გარემოებაც, რომ ეფრემ მცირე, XI—XII სს გამოჩენილი ქართველი ფილოლოგი, ფილოსოფოსი და ისტორიკოსი,—წყაროს ტექსტის რთულ ფილოლოგიურ ინტერპრეტაციასაც აწარმოებდა³. ამ მხრივაც იგი რამდენიმე საუკუნით წინ უსწრებს იტალიელ ჰუმანისტ ისტორიკოსებს⁴.

XI—XII სს ქართულ საისტორიო მწერლობაში ჩვეულებრივი იყო გამოყენებული წყაროს დასახელება-დამოწმების წესი. ეს განსაკუთრებით დამახასიათებელი იყო საეკლესიო წრიდან გამოსული ისტორიკოსებისათვის, რომელთაც წყაროს ნიშანდობლივი დამოწმება სჭირდებოდათ კონფესიონალური პაექრობის დროს ან ქართლის მოქცევის სადაო საკითხების გარკვევა-დამტკიცებისათვის. მაგ., ეფრემ მცირეს საისტორიო თხზულებაში: „უწყებაჲ მიზეზისა ქართველთა მოქცევისაჲ თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიქსენების“, დასაბეღებულია წიგნის სათაური, ავტორის სახელი და დამოწმებული ადგილი: „მოიგხენებჲ თიოდორიტე საეკლესიოჲსა მოთხოზასა წიგნსა შინა თჳსსა ოცდამეოთხე თავსა“⁵. ან კიდევ: „ევაგრე ეპიფანესი საეკლესიო მოთხოზასა შინა თჳსსა აღწერს ოცდამეორე თავსა შინა“⁶. გამოყენებულ წყაროებს ასახელებდნენ აგრეთვე საერო ისტორიკოსებიც. მაგ., ჯუანშერი, ლეონტი მროველი, სუმბატი, ქართლის მატიანეს ავტორი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, თამარ მეფის ისტორიკოსები, ჟამთააღმწერელი⁷.

XI—XII სს ქართული საისტორიო მწერლობისათვის უცხო არ იყო ანალოგიის მეთოდიც. თუ გავიხსენებთ, რომ ისტორიულ-შეღარებითი მეთოდი XVII ს-ის ევროპული ისტორიოგრაფიის წარმონაქმია, გასაგები გახდება, რამდენად რთული იყო XI—XII სს ქართული ისტორიოგრაფიის საისტორიო მეთოდოლოგია.

¹ იქვე, გვ. XIX.

² თ. ქორდანია. ქრონიკები, წიგნი I, გვ. 47.

³ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916 წ., გვ. 95-99.

⁴ ქრონიკები, წიგნი I, გვ. 34.

⁵ ქრონიკები, Op. cit., გვ. 53.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი. Op. cit., გვ. 125-126, 131, 136, 147-148, 159, 181, 204-206.

ცნობილია, რომ ეფრემ მცირე ისტორიული მოვლენის ასახსნელად ანალოგიის მეთოდსაც იყენებდა. მაგ., ანდრია მოციქულის საქართველოში ყოფნისა და წმ. ნინოს ქადაგების საქორებების დასამტკიცებლად იგი ყურადღებას აქცევდა იმ გარემოებას, რომ გაქრისტიანებულ ხალხებში ზოგჯერ თავს იჩენდა წარმართობისადმი მიდრეკილება; რისთვისაც საჭირო ხდებოდა ქრისტეს სარწმუნოების ქადაგებათა განახლება „მეკერპეთა ღვარძლის“ ამოსაგდებად: „ამათ წმიდათა სამოციქულონი მოძღურობისა თვისთა ანელუნი მრავალჟამ დაიპყრნა ლუარძლმან მეკერპეთამან, — ამბობს ეფრემ მცირე, — არა თუ ჩუენ ზორის, არამედ თუთ მათ ბერძენთაცა ზორის“¹. აქ რა თქმა უნდა, საინტერესოა ეფრემ მცირეს მსჯელობის მეთოდოლოგიური მხარე და არა მისი რწმენა ანდრია მოციქულის საქართველოში ყოფნის შესახებ.

ხშირად მიმართავდა შედარებითს მეთოდს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსიც. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „იგი ამ სამოთხრობო მეთოდს წამდაუშუმ ხმარობდა ზოლმე. ებრაელების ისტორია იქნება თუ ქრისტიანობის, ძველი წარმართ ბერძენებისა თუ სპარსელების ისტორია იქნებოდა, ჩვენი ავტორისათვის სულ ერთია, — მას სრულებით თავისუფლად მოჰყავს ყველა ხალხების და მეფეების ცხოვრებებს მაგალითები და საქართველოს მდგომარეობას და საქართველოს მეფის მოღვაწეობას იმ მაგალითებს აღარებს. მისი მხედველობისა და შედარების ასპარეზი ფართო და თითქმის განუსაზღვრელია, მისი აზროვნება მსოფლიო-ისტორიულ სფეროში დანავარდობს“². XI—XIII სს ქართულ საისტორიო მწერლობაში შედარებითი მეთოდის გამოყენება უეჭველად განვითარებული ისტორიული აზროვნების მკაფიო მოწმობაა.

აღსანიშნავია, რომ XI—XII სს ქართული საისტორიო თხზულებები იწერებოდა „ველოვნებითა რიტორებისათა“ ან „ჯეროვნად რიტორებისა“. თუ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის საისტორიო მქვერმეტყველება ზომიერი და თავშეკავებულია, სამავიეროდ თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში რიტორიკულ მომენტს მთავარი ადგილი უჭირავს³.

ეს გარემოება ადვილი ასახსნელია, რადგან XI—XII სს ქართული ისტორიოგრაფიისათვის, როგორც ჩანს, სანიმუშო იყო ანტიკური საისტორიო მწერლობა, რომელიც განსაკუთრებულ ყურადღებას სწორედ თხრობის რიტორიკულ მხარეს აქცევდა.

აღებული ხანის ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებები აჭრელებულია ანტიკურ ღვთაებათა (კრონოს, ზევსი, აფროდიტე, ერმი, აპოლონ, არესი), გმირთა (აქილევი, ჰექტორ, პრიამოს, ალამენონ, ოდისეოს, ორესტი), პირთა ჰომეროს, არისტოტელი, პლატონი, თემისტოკლე) სახელებით. სანიმუშოდ მოგვაქვს ერთი ადგილი დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებიდან: „ამად რა თხრობად მოვიწიე, ვაებისა ღირსად შევრაცხენ დიდნი იგი და სახელოვანნი მეტყუელნი, — ვიტყუ უკუე უმაროსსა და არისტოტელსა ელინთა, ხოლო იოსიპოს ებრაელთა, — რომელთაგანმან ერთმან ტროადელთა და აქილეველთანი შე-

¹ ქრონიკები, წ. I, გვ. 34; ივ. ჯავახიშვილი. Op. cit., გვ. 110.

² ივ. ჯავახიშვილი. Op. cit., გვ. 163-164.

³ იქვე, გვ. 162, 179.

ამყუნა თხრობანი, თუ ვითარ აღამენონ და პრიაიმოს, ანუ აქილევი და ჰექტორ, მერმეცა ოდისეოს და ორესტი ეკუთვნეს და ვინ ვის მძლე ექმნა, და მეორემან ალექსანდრესნი წარმოთქუნა მწეგაცეხანი და ძლევენი. ხოლო მესამემან ტიტოს-მიერნი მეტოშეთა თესთა-ხედანი ჭირნი მისცნა აღწერად¹ და სხვა¹. თამარ მეფის ისტორიკოსიც „ელნიურ მწერლობის ისეთი მოტრფიალე ყოფილა, რომ გიორგი მეფეს იმნაირად აღაპარაკებს, თითქმის მეფე ბერძენთა მბრძანებელი იყოს“². ანტიკურ კულტურისადმი დამოკიდებულება იყო არა მწიგნობრული, არამედ ესთეტიკური აღქმისა და განწყობილების შედეგი³.

აღნიშნული გავრემობანი სრულიადაც არ არის მოულოდნელი, რადგან XI—XII სს ლიტერატურული რენესანსის ხანა იყო საქართველოში. ამ დროის ქართულ ისტორიოგრაფიას მოეპოვებოდა ისეთი რიგის ნიშნები, რაც რამდენიმე საუკუნით გვიან დამახასიათებელი იყო XV—XVI სს იტალიური ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიისათვის. ეს ნიშნებია: წყაროთა დამოწმების წესის არსებობა, საისტორიო თხზულებების კომპოზიციური მთლიანობა, ისტორიული კრიტიკის მარტივი წესების გამოყენების შემთხვევები, ტექსტების ფილოლოგიური ინტერპრეტაცია და, განსაკუთრებით, **ანტიკური მწერლობით გატაცება**. ამას არსებითი მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ისტორიული მეცნიერების განვითარების ზოგადი ისტორიის თვალსაზრისით, არამედ იმ მხრითაც, რომ ვახუშტის შეეძლო XI—XII სს ქართული ისტორიოგრაფიიდან აეღო ის, რაც XVII—XVIII სს ევროპულმა ისტორიოგრაფიამ შეითვისა და განავითარა წინამორბედი ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიიდან.

მაგრამ ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიისაგან განსხვავებით ქართულ საისტორიო მწერლობაში ისტორიის სეკულარიზაცია არ მომხდარა. ქართული ისტორიოგრაფიისათვის საერთოდ დამახასიათებელი იყო „პროვიდენციალიზმი“ ისევე, როგორც ევროპულ „ქრონიკების“ ყველა ავტორისათვის. მაგ., ისეთი ისტორიკოსის აზროვნებითაც კი, როგორც იყო დავით აღმა-

¹ ციტირებულია ივ. ჯავახიშვილის „ძვ. საისტ. მწერლობის“ მიხედვით, გვ. 159.

² იქვე, გვ. 178.

³ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ XVII ს-ის მეორე ნახევრამდე: „ძველ რუს მწიგნობარებს ქრონოგრაფებიდან, მატინებიდან, „ალექსანდრიანიდან“ არა ერთხელ „გაეგონათ აპოლონის, არესის, ვირგილიუსის, ვნეს, ჰომეროსის და სხვათა სახელები. მაგრამ მთელი ამ მასალის გამოყენება მკითხველზე ესთეტიკური ზეგავლენის მოხდენის მიზნით სრულიად ახალი მოღონა იყო“ XVII—XVIII სს რუსული მწერლობისათვის (История русского антилитературы, Москва-Ленинград, 1941, т. III, часть I, стр. 8). ანტიკურ კულტურასა და მწერლობას XVII—XVIII სს რუსი მკითხველი ეცნობოდა ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის მეშვეობით. საყურადღებოა, რომ მსოფლიო საეკლესიო ისტორიების მთარგმნელი გაბრიელ ბუვინსკი თარგმნის აგრეთვე ინგლისში მოღვაწე იტალიელი ჰუმანისტი ისტორიკოსის პოლიდორ ვერგილის ნაწარმოებს (П. Пекарский, Наука и литература в России при Петре Великом, т. I, стр. 211, 486, 487). ანტიკური მწერლობის ცოდნა საქართველოში საზოგადოდ საკმაოდ საფუძვლანია უნდა ყოფილიყო (ივ. ჯავახიშვილი, Op. cit., გვ. XXXII). „საგულისხმეო და მეტად დამახასიათებელია,—ამბობს აკად. ივ. ჯავახიშვილი,—რომ ელლინურ საისტორიო მწერლობის ცოდნა ქართველებს გარდა ძველს მახლობელ აღმოსავლეთში თითქმის არავის ემნევა და არც არაბულმა, არც სპარსულმა არც სომხურმა ძველმა საისტორიო მწერლობამ თითქმის არაფერი იცოდა ელლინურ ისტორიათა აღმწერლობისა“ (იქვე, გვ. XXXII).

შენებლის ისტორიკოსი, ქვეყნის უბედურება, მტრის შემოსევა ან სხვა რამ განსაძღვლი „ზეგარდმონი, ღვთივ მოვლინებულნი“ იყო „ცოდვათა ჩუენთათჳს“¹. ასევე თამარ მეფის ისტორიკოსი დარწმუნებული იყო, რომ ადამიანთა და სამეფოთა ცხოვრებაში ყველაფერი ღვთის წინასწარ განკარგულებაზეა და-მოკიდებული². XI—XII სს საისტორიო ნაწარმოებებში თითო-ორიოლა სასწაულებრივ ამბავსაც გვხვდებით, მაგრამ ისეთი რიგისას, რომელთა ახსნა ადვილად შეიძლება³. ამდროინდელი ისტორიკოსებისათვის უცხოა ისეთი გასაოცარი და წარმოუდგენელი სასწაულები, როგორიც საკმაოდ მრავლად მოიპოვება ქანთაღმწერლის თხზულებაში.

მაინცდამაინც „პროვინდენციალიზმით“, და ზოგს შემთხვევაში „სასწაულებითაც“, XI—XII სს ქართული საისტორიო მწერლობა უახლოვდება თანამედროვე ევროპულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიას. საისტორიო მეთოდების მხრით კი, —საამისოდ ზემოთ არა ერთი მაგალითი იყო ნაჩვენები, მისგან არსებობად განსხვავდებოდა.

იმ დროს, როდესაც ევროპაში უმწეო, კომპოზიციურად გაუმართავი „ქრონიკები“ იწერებოდა, ქართული საისტორიო მწერლობის სარბიელზე მოღვაწეობდნენ ერუდიტი ისტორიკოსები (გიორგი ათონელი, გიორგი ხუცეს-მონაზონი, ეფრემ მცირე), რომელთაც განავითარეს საისტორიო-საეკლესიო მწერლობა, გაათავსოვეს ისტორიული წყაროების წრე და მეტ-ნაკლები სისტრულით მოიმარჯვეს ისტორიული კრიტიკა⁴. მართალია, ყოველივე ეს იმით იყო ნაკარნახევი, რომ უკეთ და დამაჯერებლად ყოფილიყო დაცული ქართული ეკლესიის ისტორიული უფლებები ან საეკლესიო-სამონასტრო ქონების ხელშეუხებლობა, მაგრამ ამას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული საისტორიო მეთოდების შემუშავებისათვის. მომდევნო საუკუნეების დას. ევროპაშიც ისტორიული წყაროებისადმი კრიტიკული დამოკიდებულება კონფესიონალური და კლასობრივი ბრძოლის იარაღად იყო გამოყენებული, რაც თავისთავად ხელს უწყობდა ისტორიოგრაფიის დაწინაურება-განვითარებას.

არა ნაკლებ მნიშვნელოვანი იყო პოლიტიკურ-რიტორიკული მიმართულების ქართველ ისტორიკოსთა (ქართლის მათიანეს ავტორი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, თამარ მეფის ისტორიკოსები, ქამთაღმწერელი) მოღვაწეობა. ისინი, როგორც ერთმეფობის იდეის მატარებლები და დიდგვარიან აზნაურთა ოპოზიციის მოწინააღმდეგენი, ისტორიას პრაქტიკული პოლიტიკური მიზნებისათვის იყენებდნენ და ამის შესაბამისად ქართველ ხელმწიფე-დიდებულების სახელმწიფო, სამხედრო თუ კულტურული მოღვაწეობის მკვეთრ დახასიათებებს იძლეოდნენ. მათ მკაფიოდ აქვთ გადმოცემული სახელმწიფოს განსამტკიცებლად გატარებულ ღონისძიებათა მიზეზები, მნიშვნელობა და შედეგები. რათა უფრო მეტად აემაღლებინათ ქართული სახელმწიფოს გაძლიერების მესვეურნი, ისინი ანტიკური საისტორიო მწერლობიდან სესხულობდნენ თხრობის რიტორიკულ ხერხებს, რაც მხოლოდ მათი პოლიტიკური ტენდენციების გარეგ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, Op. cit., 158-159.

² იქვე, გვ. 173. ³ იქვე, გვ. 200.

⁴ საამისოდ მაგ.ები მოტანილია ივ. ჯავახიშვილის დას. ნაშ-ში, გვ. 199—200.

ნული ფორმა იყო, რომელშიაც ხელოვნურად თავსდებოდა ანტიკურობისაგან განსხვავებული ფეოდალური საზოგადოების აზრები და იდეები. თუ განზე დავტოვებთ ლეონტი მროველის დაჯუანშერის საისტორიო თხზულებებს, რომელთაც, სხვათა შორის, უფრო ბევრი რამ აქვთ საერთო შუასაუკუნეების ევროპულ „ქრონიკებთან“, XI—XII სს ყველა სხვა ისტორიკოსი თანამედროვე ამბების აღმწერელი იყო და, ცხადია, თვითებული მათგანი ყურადღებას, უწინარეს ყოვლისა, პოლიტიკური რიგის მომენტებზე ამახვილებდა. ამიტომაც მათი თხრობის მთავარი საგანი ღირსშესანიშნავი მოვლენები და ომები იყო. მათს ნაწარმოებებში ნაკლებად ან თითქმის სულ არ ვხვდებით „შინაგანი“ ისტორიის ელემენტებს.

XI—XII სს ქართული ისტორიოგრაფიის, ისევე როგორც ქართული კულტურის სხვა დარგების, წარმატება-განვითარებას ნიადაგი მოუშალა გაერთიანებულ საქართველოს, წინა აზიის უძლიერესი სახელმწიფოს, განვითარებულმა პოლიტიკურმა და ეკონომიურმა პირობებმა. საქართველოს პოლიტიკურმა დაშლილობამ კი ქართული ისტორიოგრაფიის დაქვეითებაც გამოიწვია. XIV—XVI საუკუნეებში რთული საისტორიო ნაწარმოების მაგიერ მარტივი „ქრონიკები“ და „მატიანეები“ იწერებოდა¹. თვითონ ცოდნა და განათლება იმდენად შეიზღუდა, რომ ამის გამო ვახუშტი გულისტკივილით შენიშნავდა: „არამედ არს ეამი რაოდენიმე, არღარა ისახელების ცოდნა, თუნიერ წიგნის კითხვისა და წერისა, გალობა-სიმღერისა და სამგებდროსაგან კიდე, და ჰგონებენ დიდ-მცოდინარობად“².

ქართული საისტორიო მწერლობა ხელახლად აღორძინდა მხოლოდ XVII ს-ის მეორე ნახევარში.

XVII—XVIII სს-ში, მიუხედავად ერანის პოლიტიკური ბატონობისა, საქართველო კულტურულად და ეკონომიურად დაწინაურდა: „ქვეყანა მოშენდა, ეკონომიურად მოღონიერდა. შორეულსა თუ ახლო ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობა გაცხოველდა, თანდათან გაიშალა კულტურული მუშაობა“³. ხელახლად გაიბა კავშირი დასავლეთის კულტურულ კერებთან. ქართული საზოგადოება დაეწაფა ევროპულ ცოდნასა და კულტურას. „ევროპასთან ურთიერთობას საქართველოსათვის მეტად დიდი კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ ურთიერთობის შედეგად ქართველმა მეფე-ფეოდალებმა გაიცნეს დას. ევროპა, მისი მიღწევები... კათოლიკე პატრებთან სწავლობდნენ მოქალაქენი, თავად-აზნაურნი, მეფის ძენი და თვით მკუფნი“⁴. კათოლიკე მისიონერთა სკოლაში სწავლობდა ვახუშტი ბაგრატიონიც⁵. საქართველოში მყოფ „მისიონერებს შორის არა ერთი იყო ექიმი, მხატვარი, მწერალი, ინჟინერი, გეოგრაფ-ასტრონომი და სხვ. „საერო“ ცოდნით აღჭურვილი“⁶. ყველა ამათ საქართველოში უნდა შემოეტანათ, ევროპულ ცოდნასთან ერთად, ევროპული ისტორიოგრაფიის მიღწევებიც.

¹ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916, გვ. XXXI.

² ვახუშტი. აღწერა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედ. გვ. 32.

³ ვახუშტი. Op. cit., ნ. ბერძენიშვილის წინასიტყვაობა, გვ. XVII.

⁴ იქვე, გვ. XV—XVI.

⁵ იქვე, გვ. XVII.

⁶ იქვე, გვ. XIII.

მაგრამ ვახუშტის წარმატება საისტორიო მწერლობის სარბიელზე მარტო ევროპული ცოდნით ან ნასესხები იდეებით ვერ აიხსნება. მეცნიერულად გამართულ „საქართველოს ცხოვრების“ წარმოშობას ნიადაგი მოუზნადა XVII—XVIII სს საქართველოს პოლიტიკურმა და კულტურულმა ვითარებამ. „ისტორიაც“ „ქართველობისათვის“ იდეური ბრძოლის ერთი მკაფიო გამოხატულებაა თანაგანი იყო.

XVII—XVIII სს საქართველოში „ფიზიკურ საშუალებათა გვერდით თანდათან შემუშავდა იდეური ბრძოლის საშუალებანი. თანდათან ჩამოყალიბდა იდეურ-პოლიტიკურ მოღვაწეთა ძლიერი დასი: პოეტ-ლიტერატორები, მეცნიერ-ისტორიკოსები, სახელმწიფო და საეკლესიო მოღვაწენი. სათანადო მებრძოლი მოტივები გაჩნდა პოეზიაში (არჩილი, იოსებ თბილელი), საამისოდ „გაიმართა“ ისტორიაც („ახალი ქართლის ცხოვრება“), გაჩაღდა მაჰმადიანობის წინააღმდეგ პროპაგანდა (გიორგი XI, იაკობ შემოქმედელი), დაიწყო ქრისტიანობის აღდგენისაკენ მიმართული ენერგიული მოქმედება (არჩილი, ვახტანგ VI)¹. მაგრამ ქართველ მოღვაწეთა იდეურ-პოლიტიკური დასი ამაზე შორსაც მიდიოდა: „თავადების პოლიტიკური უფლებების შეზღუდვა, სახელმწიფო, სამოქალაქო და ადმინისტრაციული სამართლის მოწესრიგება, ქვეყნის ეკონომიური და კულტურული წინსვლისათვის ხელის შეწყობა ამ დასის საშინაო სამოქმედო პროგრამას შეადგენდა. მეორე მხრით, ქართლ-კახეთის ერთ სამეფოდ გადაქცევა, ხოლო „იმერეთის მპყრობელთა“ და სხვა მთავრებთან ჯავშირი ქართლის ჰეგემონიით მისივე პოლიტიკის მიზანი იყო“².

ცხადია, ამ პოლიტიკური მიზნის შესაბამისად უნდა გამართულიყო საქართველოს ისტორიაც. საამისოდ კი საჭირო იყო საქართველოს ისტორიული წარსულის მთლიანი სურათის აღდგენა, „ერთმთავრობისა“ და „ერთობის“ ისტორიულად დამტკიცება, საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობის მიზეზების ისტორიულადვე გარკვევა. ამრიგად, ისტორიისადმი ინტერესის გაზრდა-გაძლიერება მწიგნობრული ინტერესებით ან გარედან შემოტანილი იდეებით კნ არ იყო გამოწვეული, არამედ გარკვეული პოლიტიკური მიზანდასახულებით.

ვახტანგ VI თაოსნობით შექმნილი „სწავლულ კაცთა“ კომისიის განსაკუთრებული ყურადღების საგნად იქცა XIV—XVIII სს საქართველოს ისტორია. და ეს არა მარტო იმიტომ, რომ ამ ხანის შესახებ გაბმული თხრობის შემცველი ისტორია არ არსებობდა, არამედ იმიტომაც, რომ სწორედ აქ იყო საძიებელი საქართველოს სამეფო-სამთავროების დაყოფის დრო და მიზეზები—როდის და როგორ „იქმნა განყოფილება“. მეტად დამახასიათებელია, რომ „სწავლულ კაცთ“ განუზრახვით და შეუდგენიან კიდევ მთელი, სრულიად საქართველოს ისტორია და არა საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის ან ნაწილისა“³. ისტორიის ამგვარად გამართვა საცხები შეესაბამებოდა „ქართველობის“ პოლიტიკას.

XVII—XVIII სს ისტორიის შედგენისას „სწავლულ კაცებს“ მრავალი რთული, გასარკვევი და ბუნდოვანი საკითხი უნდა გამოერკვიათ: ა) საქართვე-

¹ ვახუშტი. Op. cit., გვ. XII.

² იქვე, გვ. XII.

³ ივ. ჯაბაშვილი. Op. cit., გვ. 276.

ლოს რამდენიმე სამეფოდ და სამთავროებად დაყოფის დრო და მიზეზი, ბ) ამ სამეფოებისა და სამთავროების ბატონ-პატრონთა შთამომავლობითი შტო, და გ) თვითეული სამეფოს და სამთავროს საზღვრები¹, ე. ი., მათ უნდა ეწარმოებინათ ისტორიულ-პოლიტიკური, ქრონოლოგიური, გენეალოგიური და გეოგრაფიული ხასიათის კვლევა-ძიებანი, რაც მათ, მართალია, ბოლომდე ვერ შეასრულეს და ბევრი შეცდომაც დაუშვეს, მაგრამ ამ მხრივაც მათ უეჭველად გზა გაუკაფეს მერმინდელ ისტორიკოსებს, უწინარეს ყოვლისა კი ვახუშტი ბაგრატიონს.

„სწავლულ კაცთა“ კომისიამ თავისი მოღვაწეობა ისტორიული ძეგლების შეგროვება-შემოწმებით დაიწყო. განს. აკად. ივ. ჯავახიშვილი ამის გამო შენიშნავდა, რომ სწავლულ კაცთ „უმათერესი საისტორიო თხზულებები, საქართველოს წარსულის დამსურათებელნი, როგორც ადგილობრივი, ისე სპარსული, სომხურიც და ბერძნულიც, შეუკრებიან, ამასთანავე უსარგებლიათ ქორონიკონებითაც. ორსავე შემთხვევაში მომავალ მკვლევართ უფალი გზა გაუკაფეს და თითქმის მთელი მასალა შეაგროვეს. ამ მხრივ მერმინდელმა მეცნიერებმა თვალსაჩინო და ახალი წყარო კვლევის საგანს ბევრი არაფერი შეჰმატეს“². ეს გარემოება იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ XVII—XVIII სს დას. ევროპასა და რუსეთშიაც განსაკუთრებული ყურადღება ისტორიული მასალების შეგროვებას ექცეოდა, რათა მათს საფუძველზე მეცნიერულად გამართული ისტორია დაწერილიყო.

„სწავლული კაცები“ სარგებლობდნენ: 1) წერილობითი წყაროებით: ქართულ-უცხოური „მატიანეებით“, ქორონიკონებით, საბუთებით („გუჯრებით“) და 2) ზეპირწყაროებით: „ძველთა კაცთა“, „თუთ თუალითა მნახეელთა და ომებთა შინა მყოფთა კაცთა“ გარდმოცემებით³. მათ აკლდათ მხოლოდ ნივთიერი საბუთები, რათა გამოყენებული წყაროების წრე საჭირო სისრულით ყოფილიყო წარმოდგენილი.

დოკუმენტის გამოყენებით „სწავლულ კაცებმა“ სათავე დაუდეს ქართულ ისტორიულ მეტიერებას. ეს იყო ერთი მნიშვნელოვანი პირობათაგანი სამეცნიერო-საისტორიო შემოქმედებისათვის. ყველგან ამით გაიბა გზა ისტორიის ცოდნიდან ისტორიის მეცნიერებისაკენ. მართალია, „სწავლულ კაცებს“ გუჯრებით შედარებით ნაკლებად უსარგებლიათ, მაგრამ ამ მხრივაც მერმინდელ ისტორიკოსებს მათ პირველი მაგალითი უჩვენეს, თუმცა ქართულ საისტორიო მწერლობაში საბუთებითგან ამოღებული ცნობებით სარგებლობა ახალი ხილი არ იყო და უკვე გიორგი მთაწმინდელი უხეად სარგებლობდა ამგვარი მასალებით, მონგოლთა დროინდელ ქამთაბლმწერელსაც თხზულების წერის დროს სიგელ-გუჯრებიც ხელთა ჰქონია, მაგრამ არც ერთი ზემოაღნიშნული ისტორიკოსთაგანი იმნაირ მდგომარეობაში არ ყოფილა რა მდგომარეობაშიც იყვნენ ვახტანგ მეფის მიერ შეგროვილი „სწავლულნი“. იმათ საბუთები სჭირდებოდათ თითო-ორიოლა საკითხის, ხშირად შედარებით მეორეხარისხოვანი საკითხის გამოსარკ-

¹ იქვე, გვ. 275.

² ივ. ჯავახიშვილი. Op. cit., გვ. 281.

³ იქვე, გვ. 275—282.

ვევით, უმთავრესი ამბებისათვის კი ცნობები ბლომად მოეპოვებოდათ, ამათ კი ხშირად, როგორც მაგალითად, ალექსანდრე მეფეთ მეფის შესახებ, გუჯრებს გარდა სხვა არავითარი მასალები და ცნობები არა ჰქონდათ. გუჯრები იყო მათი ერთადერთი წყარო და ამ გუჯრების საშუალებით უნდა აღედგინათ ზოგიერთ მეფეთა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ისტორია. ეს კი, რასაკვირველია, ესლაც მეტად ძნელი და რთული საქმეა თანამედროვე დახელოვნებულ მეცნიერ-ისტორიკოსისათვისაც-კი, მაშინ ხომ, რა თქმა უნდა, უფრო ძნელი უნდა ყოფილიყო. ამასთანავე მაშინ ეს სრულებით უცნობი და ახალი საშუალება და მეთოდი იყო და „სწავლულ კაცთა“ ღვაწლად ამ მეთოდის შემოღება უნდა ჩაითვალოს¹.

გარდა ამისა, „სწავლულ კაცებმა“ წყაროს კრიტიკის საჭიროებაც იცოდნენ: „რაოდენი საეჭველი იყო უნებარ ვყავით, ხოლო მართალი აღგვიწერია“. დამოწმებული ადგილის გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილს ნათქვამი აქვს: „მათ თავდაპირველად ცნობების უეჭველ-საეჭველობისათვის მიუქცევიათ ყურადღება და უმუშევრიათ. მაშასადამე, ისინი სხვადასხვა წყაროებითგან ამონაწერების ერთმანეთზე გადაბმითა და დაკავშირებით კი არ დაკმაყოფილებულან და უბრალო კომპილატორები კი არ ყოფილან, არამედ „სწავლული“ მკვლევარნი, რომელნიც შეძლებისდაგვარად პირნათლად ასრულებენ თავიანთ მოვალეობას“².

„სწავლულ კაცთა“ მოღვაწეობის ზოგადი შეფასებისა და მათი ნამუშავეების ნაკლოვანება—შეცდომათა აღნიშვნასთან ერთად აკად. ივ. ჯავახიშვილი ამბობს: „მაინცდამაინც უსამართლო იქნებოდა დაგვევიწყა, რომ მათ მხოლოდ კრიტიკულ განხილვისა და დაფასების შემდგომ ჰსურდათ ესარგებლათ შეგროვილ წყაროების ცნობებით, რომ მათაც იგრძნეს, თუ რაოდენ საჭიროა წყაროების კრიტიკული განხილვა, მათი საეჭველ-უეჭველობის გამოკვლევა და თითონაც შეძლებისდაგვარად განახორციელეს კიდევ“³.

ზემოთ აღნიშნული მაგალითებიდან ცხადი უნდა იყოს, თუ რამდენად ახალი, მნიშვნელოვანი და ნაყოფიერი იყო „სწავლულ კაცთა“ მოღვაწეობა. უამისოდ წარმოუდგენელი იქნებოდა ვახუშტის წარმატება საისტორიო მწერლობის საზრბიელზე. უეჭველია, მათმა მოღვაწეობამ მოუშადა ნიადაგი ქართული ისტორიული მწერლობის ახალ განვითარებას XVIII ს-ის საქართველოში. ამის მკაფიო მოწმობაა არა მარტო ვახუშტის „საქართველოს ცხოვრება“, არამედ „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების გადამკეთებლის ნაწარმოებიც—ქართული ისტორიული შემოქმედებისა და აზროვნების ერთი მკაფიო ნიმუშთაგანი. ამ თხზულების ავტორმაც, ვახუშტის მსგავსად, გამოამჟღავნა კრიტიკული დამოკიდებულება „სწავლულ კაცების“ მიერ შედგენილი XIV—XVIII სს ისტორიისადმი, მეტი სიფაქიზით მოეკიდა საბუთებს, სიტყვა-სიტყვით ამოიწერა საბუთებიდან მისთვის საჭირო ცნობები, თანამიმდევრულად დააღაფა ისინი და მათი შემწეობით აღადგინა და დაახასიათა, მაგალითად, ალექსანდრე მეფეთ მეფის ცხოვრება და მოღვაწეობა⁴.

ასეთი იყო ვახუშტის წინამორბედი და თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფია, რომელსაც ორგანულად უკავშირდება საკუთრივ მისი ისტორიული შე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი. *Op.*, cit., გვ. 281—282. ხაზი ყველგან ავტორისა.

² იქვე, გვ. 282.

³ იქვე, გვ. 282.

⁴ იქვე, გვ. 310—317.

მოქმედება და აზროვნება. მან ნიჟერად აითვისა ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მდიდარი ისტორიული მემკვიდრეობა, რაციონალურად გამოიყენა „სწავლულ კაცთა“ მიღწევები, შეასწორა მათს ნამუშავეებში შენიშნული „უსწორებლობანი“, გააუმჯობესა, დახვეწა და განავითარა მათ მიერ მარტივად გამოყენებული საისტორიო მეთოდები (ისტორიული მასალების წინასწარი შეგროვება-შემოწმება, დოკუმენტებით სარგებლობა, ქრონოლოგიური და გენეალოგიური რიგის ძიებანი) და ახლებურად გამართა „საქართველოს ისტორია“, მაგრამ თავის მხრით ვახუშტის ქართულ ისტორიოგრაფიაში შემოაქვს ისტორიის წერისა და შედგენის ახალი, მანამდე უცნობი მეთოდები, აფართოებს ისტორიულ თემატიკას, აზოგადებს ისტორიულ ფაქტებს, საისტორიო თხზულების კომპოზიციაში შეაქვს ახალი შემადგენელი ელემენტები (კრიტიკულ-ისტორიული შესავალი, ცალკეული საკითხებისათვის გამიზნული ნაკვეთები, რეალური კომენტარები, საძიებლები და რუკები) და ამით განვითარების სრულიად ახალ გზაზე გამოჰყავს ქართული ისტორიოგრაფია.

ის, რაც ახალია ვახუშტის საისტორიო შრომაში, აღებულია ახალი ევროპული ისტორიოგრაფიიდან. საყურადღებოა, რომ ევროპული ისტორიოგრაფიის გავლენის ანარეკლი ეტყობა ვახტანგ VI „სწავლულ კაცთა“ მოღვაწეობის ზოგიერთ მხარესაც. ამიტომ აუცილებლივ საჭიროა XVII—XVIII სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის ვითარების გათვალისწინება, რათა საჭირო სისრულით იქნეს წესწავლილი XVIII ს-ის საკუთრივ ქართულ ისტორიოგრაფიასთან დაკავშირებული საკითხები. ამ მიზნით ქვემოთ განხილული იქნება XVII—XVIII სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის მთავარი მიმდინარეობანი: 1) ჰუმანისტური, 2) საისტორიო-საეკლესიო და 3) ერუდიტულ-ისტორიული, საიდანაც ვახუშტის უნდა გამოეტანა ახალი წარმოდგენა ისტორიის მეცნიერების ამოცანებსა და მეთოდებზე. ნაწილობრივ გვერდს ვუვლით მხოლოდ XVII ს-ის „განმანათლებელთა“ ისტორიოგრაფიას, რადგან ამ მიმართულების მთავარ წარმომადგენელთა ინტენსიური შემოქმედებითი მოღვაწეობა იწყება, უპირატესად, XVIII ს-ის შუაწლებიდან, როცა ვახუშტის „საქართველოს ცხოვრება“ უკვე დასრულებული იყო.

ამთავითვე უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება: წინამდებარე ნარკვევის მთავარ მიზანს შეადგენს არა იმდენად ევროპული ისტორიოგრაფიის უეჭველი გავლენის დადგენა-დადასტურება ვახუშტის ისტორიულ შემოქმედებაში, რამდენადაც იმის გარკვევა, თუ როგორ გამოიყურება ვახუშტი ბაგრატიონი, როგორც ისტორიკოსი, XVII—XVIII სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე. ამითვე აიხსნება, რომ ქვემოთ სათანადო ყურადღება აქვს დათმობილი XVII—XVIII სს. რუსულ ისტორიოგრაფიასაც, ეს უკანასკნელი კი იმ მხრივაცაა გასათვალისწინებელი, რომ ვახუშტი ზოგჯერ შემოვლილი, რუსულად თარგმნილი ისტორიული ლიტერატურის საშუალებით ეცნობოდა ევროპულ ისტორიოგრაფიას.

2. XVII-XVIII სს მხროვნული ისტორიოგრაფია

ა. ჰუმანისტური ისტორიოგრაფია

ახალი ისტორიოგრაფიის ისტორია რენესანსის ეპოქაში იწყება, როცა ახალგაზრდა ბურჟუაზია დაუბირისპირდა ფეოდალიზმს, ფეოდალურ ინსტიტუტებს, ფეოდალურ მწერლობასა და კულტურას.

ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის სამშობლო იტალიაა. ამ ქვეყნის საზოგადოებრივმა და ეკონომიურმა განვითარებამ მოუშვადა ნიადაგი რენესანსის ლიტერატურისა და ხელოვნების დარგებში.

ისტორიოგრაფიის ახალი ხანა პეტრარკასა და ბოკაჩოს საისტორიო ნაწარმოებებით იწყება¹. მათს „ისტორიებში“ პირველად ვლინდება ჰუმანისტურ-ესთეტიკური მიდრეკილებანი. მაგრამ პეტრარკა და ბოკაჩო ისტორიას წერდნენ როგორც მორალისტები და ლიტერატორები². ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიისათვის კი დამახასიათებელი იყო პუბლიცისტური და პოლიტიკური ტენდენციები. ისტორიას ისინი პრაქტიკულ პოლიტიკურ მიზნებს უკავშირებდნენ³.

ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის მთავარი ნიშნებია ა) მჭიდრო კავშირი ანტიკურ საისტორიო მწერლობასთან, ბ) ისტორიის სექულარიზაცია, გ) პოლიტიკური ტენდენციები⁴.

ჰუმანისტურმა ისტორიოგრაფიამ აღადგინა ანტიკური „ისტორიების“ რიტორიკული თხრობა. ჰუმანისტი ისტორიკოსებისათვის სანიშნო და სამაგალითო იყო რომაელ ისტორიკოსთა: ტიტე ლივის, სვეტონის, ტაციტის, ცეზარის საისტორიო ნაწარმოებები. მათ განსაკუთრებით ჰიბლავდათ ტიტე ლივის ანალებსებური თხრობით დაწერილი საისტორიო თხზულების ფორმა, მისი ისტორიის ღირსშესანიშნავი და ამაღელვებელი ამბები: ომები და რევოლუციები⁵. ისინი უკრიტიკოდ იღებდნენ უკლებლივ ყველა ცნობას, ნამდვილსა თუ ნატყუარს, ანტიკური და ადრინდელ შუა საუკუნეთა საისტორიო ნაწარმოებებიდან. ერთგვარ მკრეხელობად ითვლებოდა ანტიკური ხანის მწერლის ამა თუ იმ ცნობაში დაეჭვება. ჰუმანისტი ისტორიკოსები თანამედროვე საგნებს, ცნებებსა და ტერმინებს ძველ, ანტიკური სამყაროდან აღებულ, სახელებს უწოდებდნენ. მათს „ისტორიებში“ ისტორიული პიროვნებები ანტიკური გმირების ენით ლაპარაკობდნენ. ისინი თვითონ აღგენდნენ იმ სიტყვის შინაარსს, რომელიც საჯაროდ უნდა წარმოეთქვა გამოჩენილ ხელმწიფეს, მთავარს, პოლიტიკურ ან საეკლესიო მოღვაწეს ომის ასპარეზზე, სასახლეში ან ეკლესიაში. მიუხედავად ამ თვალსაჩინო ნაკლისა, ჰუმანისტურ ანალისტიკას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ისტორიოგრაფიის განვითარებისათვის. ჰუმანისტურმა ისტორიოგრაფიამ ბოლო მოუღო შუა საუკუნეთა კომპილატორების მიერ საისტ-

¹ Eduard Fueter. Geschichte der neueren Historiographie, München und Berlin, 1911, s. 2—8; Hans Baron, Das Erwachen des Historischen Denkens, Hist. Zeitschr. 1932, Bd. 147, H. 1.

² Fueter. Op. cit., გვ. 9.

³ იქვე, გვ. 9; О. Л. Вагнштейн, Историография средних веков, 1940, стр. 47—48, 55—56.

⁴ Fueter. Op. cit. გვ. 9—11.

⁵ იქვე, გვ. 10.

ტორიო ნაწარმოების უმწეოდ და უაზროდ "შედგენას. XIV—XV სს შემუშავდა ისტორიის წერის ტექნიკა. ამიერიდან ისტორიკოსს შეეძლო ისტორიული ამბები ისე დაელაგებინა, რომ თხრობის საგანი არ დაეკარგა¹.

ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის ერთი მთავარი დამსახურება ისტორიის სეკულარიზაცია². უარყოფილ იქნა ისტორიის წერის საეკლესიო ფორმა. მსოფლიო ისტორიას გამოეყო ადგილობრივი, საკუთარი ქვეყნის ისტორია. ჰუმანისტი ისტორიკოსები არ იზიარებდნენ წმ. ავკუსტინეს ისტორიულ კონცეფციებს და „ოთხი მონარქიის“ იდეას. მიუხედავად ამისა მათ არ გაუშარიათ პაექრობა, XVIII ს-ის „განმანათლებელი“ ფილოსოფოსებისა და ისტორიკოსების მსგავსად, ეკლესიის დოგმატებისა და ისტორიაზე საეკლესიო წარმოდგენების წინააღმდეგ³. ისინი ჰკვიანურად დუმდნენ, როცა საქმე ქრისტიანობას და ეკლესიას ეხებოდა. სხვა შესაძლებლობა გამორიცხული იყო XV—XVI საუკუნეებში. სამაგიეროდ მათთვის სრულიად უცხო იყო სასწაულები და ქრისტიანული ლეგენდები. მაგრამ „ესეც პოლემიკის გარეშე იდგა ისე, რომ სასწაულები პრინციპულად უარყოფილი არ ყოფილა“⁴.

ჰუმანისტურმა ისტორიოგრაფიამ დღის წესრიგში დააყენა პოლიტიკური ისტორია. შუა საუკუნეთა „ქრონიკების“ ავტორებისაგან განსხვავებით, რომელნიც ან ბერები იყვნენ, ანდა ეპისკოპოსები, ჰუმანისტი ისტორიკოსები „საეროთა“ წრეს ეკუთვნოდნენ. ამავე დროს, მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი სახელმწიფო მოღვაწის ან დიპლომატის მოვალეობას ასრულებდა. თვითელი მათგანი ისტორიას საკუთარი ქალაქის ან რესპუბლიკის პოლიტიკური ინტერესების შესაბამისად წერდა. ჰუმანისტ ისტორიკოსებს სძაგდათ ფეოდალიზმთან და შუა საუკუნეებთან დაკავშირებული სოციალური და პოლიტიკური ინსტიტუტები. მათში ზიზღს იწვევდა ფეოდალური მწერლობა და კულტურა, როგორც დამალა რამ იმასთან შედარებით, რაც ანტიკურ მწერალთა და ხელოვანთა ხელიდან იყო გამოკლებული. ისინი უპირისპირდებოდნენ იმპერატორთა და რომის პაპთა პოლიტიკას. პოლიტიკასაღმე ყურადღების გამახვილებამ გამოიწვია ისეთი წყაროებისა და საბუთების გასინჯვა-შემოწმების აუცილებლობა, სადაც საუბარი იყო რომის იმპერიის „შემკვიდრე-გამგრძელებელთა“ და რომის პაპის უფლებებზე. მთავარი მაინც ის იყო, რომ ახალგაზრდა ბურჟუაზიამ სცადა ექვემდებარებინა საერო და საეკლესიო ფეოდალების წოდებრივი და ქონებრივი უპირატესობის გამომხატველი „დოკუმენტები“. საამისოდ კი საჭირო იყო ისტორიული კრიტიკის მოპოვება. ამრიგად, წყაროს კრიტიკა კლასობრივი ბრძოლის იარაღად იქცა.

ჰუმანისტურ ისტორიოგრაფიაში არსებობდა ორი სკოლა: პოლიტიკურ-რიტორიკული (ლეონარდო ბრუნი, მაკიაველი, გვიჩარდინი, პეტიტინგერი, ვიშნელანგი) და ერუდიტული (ფლავიუს ბიონდო, პოპონოზო ლეტა, ლორენცო ვალა, ბეატ რენანი)⁵. პოლიტიკურ-რიტორიკული სკოლა უპირატესად ომებისა და დიპლომატიის ისტორიით იყო დაინტერესებული. სამაგიეროდ ერუდიტუ-

¹ იქვე, გვ. 11, Fueter შეაშინებს „...mit den Humanisten die häufig ganz gedankenlose Geschichtsglitterung mittelalterlicher Kompilatoren ein Ende nahm“. Байнштейн, Op. cit., გვ. 50—51.

² იქვე, გვ. 11—12;

³ Fueter, Op. cit. გვ. 12.

⁴ Fueter, Op. cit., გვ. 13.

⁵ Байнштейн, Op. cit., გვ. 55—56.

ლი სკოლა უფრო წყაროების შეგროვებას და წყაროს კრიტიკას აქცევდა მთავარ ყურადღებას¹.

იტალიური ერუდიტული სკოლას მეთაური იყო ფლამბიოს ბიონდო (1389—1463). ბიონდო წყაროებით სარგებლობისას მიმართავდა შედარების წესს. მანვე წესად აქცია გამოყენებული წყაროს დამოწმება. ბიონდო პირველი ევროპელი მწერალია, რომლის ნაწარმოებს მოგვობა სამეცნიერო აპარატი: გამოყენებულ წყაროთა დასახელება-დამოწმება, შენიშვნები, ციტატების ტექსტიდან გამოყოფის წესი და სხვ. მაგრამ ბიონდო ამ მხრით თითქმის ერთადერთი გამოჩენილი იყო XV—XVI სს ისტორიკოსთა შორის. ბიონდოს სახელთანაა დაკავშირებული ისტორიის ახლებური პერიოდიზაციის (*medium aevum*, *med. a tempestas*) პირველი ცდაც.

მეორე იტალიელმა ერუდიტმა ლორენცო ვალამ ფილოლოგიურ-ისტორიული კრიტიკის გზით დაადგინა ისეთი ცნობილი დოკუმენტის სიყალბე, როგორიც იყო შუა საუკუნეებში შეთხზული „კონსტანტინეს ბოძებულება“. ეს გარემოება იმ მხრივაც იყო მნიშვნელოვანი, რომ კრიტიკულად განხილული იყო არა „ქრონიკის“ სათანადო ადგილი, არამედ დოკუმენტი (*Fueter, Geschichte der neueren Historiographie*, p. 112).

ვენეციელმა ისტორიკოსმა ბერნარდო ჯუსტინიანიმ (1403—1481) პირველად გამოიყენა საგნობრივი კრიტიკა (*Sachkritik*) ისტორიული მოვლენის შესაძლებლობის დასადგენად. მას მიზნად არ დაუსახავს ვალასავით დოკუმენტის ნატყუარობის გამორკვევა, ან ბიონდოსავით შეგროვებული საბუთების ერთდემეორესთან შედარება, მან საფუძველი ჩაუყარა ისტორიული კვლევა-ძიების იმ დარგს, რომელიც არა ნაკლებ მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე ისტორიული ან ფილოლოგიური კრიტიკა².

ჯუსტინიანემ ყალბად გამოაცხადა ატილას მიერ ქ. აკვილას სამწლოვანი გარემოცვის ცნობა. ჯუსტინიანის დაკვირვებით ეს იყო უაზრო, სულელური ცნობა, რადგან, ქალაქის სანაპიერების განსაზღვრული სიგრძისა და ადგილის ნაყოფიერების გამო, შეუძლებელი იყო მრავალრიცხოვანი მეომრების გამოკვება, ისიც იმ დროს, როცა რომაელთა ფლოტი აწარმოებდა სანაპირო ზოლის ბლოკირებას, ხოლო ქალაქის მცხოვრებთ წინასწარ გადაეხუტათ მინდვრები და სურსათ-სანოვავე ქალაქში ჰქონდათ შენახული³. ჯუსტინიანი შეეცადა ტოპოგრაფიული ძიებით დაედგინა ის გზა, რომლითაც ატილა თავისი ჯარებით იტალიაში უნდა შეჭრილიყო⁴.

მაგრამ ჰუმანისტ-ერუდიტ-ისტორიკოსთა ისტორიულ-კრიტიკა ჯერ ისევ მარტივი და მეთოდოლოგიურად დაუმუშავებელი იყო. ისინი შორს იდგნენ წყა-

¹ თუ პოლიტიკურ-რიტორიკული სკოლა ერიდებოდა პირველ წყაროებს და ხშირად უცხო ავტორთა თხზულებების უბრალო კომპინირებით კმაყოფილდებოდა, ერუდიტი ჰუმანისტი ისტორიკოსები უპირატესად ისტორიული ფაქტის დადგენით იყვნენ დაინტერესებული. ისინი სარგებლობდნენ არა მარტო წყაროებით, არამედ ნივთიერი საბუთებითაც. პირველად მათ სცადეს აგრეთვე ტექსტის ფილოლოგიური ანალიზი (იხ. Вайнштейн, *Op. cit.* გვ. 55.)

² Fueter. *Op. cit.*, გვ. 114.

³ იქვე, გვ. 114.

⁴ იქვე, გვ. 115.

როს ნამდვილი და არსებითი კრიტიკისაგან¹. ამასთანავე, ერუდიტული სკოლა სრულიადაც არ სარგებლობდა იმ დიდი გავლენით, რომლითაც სარგებლობდა რიტორიკულ-პოლიტიკური სკოლა როგორც საკუთრივ იტალიაში, ისე მის გარეთ. აღსანიშნავია, რომ ბიონდოს მიერ დაწყებული საქმის გამგრძელებლები და მიმდევრები აღმოჩნდნენ მხოლოდ XVII ს-ის საფრანგეთში და ნაწილობრივ XVI ს-ის გერმანიაში (ბეატ რენანი)².

მიუხედავად საკმაოდ მრავალი ნაკლისა (ჰუმანისტი ისტორიკოსები მოღვაწეობდნენ ფეოდალურ გარემოცვაში და პოლომდე თავისუფალი არ იყვნენ ფეოდალური ისტორიოგრაფიის გავლენისაგან), იტალიურმა ისტორიოგრაფიამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ახალი ისტორიოგრაფიის განვითარების საქმეში. XV—XVI სს იტალიაში, ჰუმანისტ ისტორიკოსთა მოღვაწეობის წყალობით, დაიწყო ისტორიის მეცნიერულ დისციპლინად ჩამოყალიბების პროცესი³. კარლ VIII იტალიური ომების დროს ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის გავლენა საფრანგეთშიც გავრცელდა⁴. მალე მისი გავლენა ევროპის ყველა ქვეყანას მოედო⁵.

საყურადღებოა, რომ იტალიის გარეთ XV—XVI სს დაწერილი ჰუმანისტური „ისტორიების“ პირველ ავტორებად იტალიელი ისტორიკოსები იყვნენ. მაგ., საფრანგეთში—პაულუს ემილი, ინგლისში—ჰოლიდორ ვერგილი, ესპანეთში—ლუცი მარიჩეო, პოლონეთში—ფილიპო ბუანაკორსი, უნგრეთში—ანტონიო ბონფინი⁶. ესენი საგანგებოდ იყვნენ იტალიიდან მოწვეული ნაციონალური „ისტორიის“ შესადგენად. მაგრამ მათი ადგილი მალე დაიკირეს ადგილობრივმა ისტორიკოსებმა, რომელთაც მთლიანად გადმოიღეს და შეითვისეს იტალიური ისტორიოგრაფიის მიერ შემუშავებული სტილი, წერის მანერა, კომპოზიცია და ისტორიული კონცეფციები.

ამ მხრით თითქმის ერთადერთ გამონაკლისს გერმანია წარმოადგენდა. გერმანიის ისტორია არასოდეს არ დაუქუშავებია უცხოელს⁷. გერმანული ისტორიოგრაფია შეასაუკუნებრივ ხასიათის მატარებელი იყო⁸. აქ არ მომხდარა ისტორიის სეკულარიზაცია და მოდერნიზირება⁹. გერმანელ ისტორიკოსთა ქრისტიანულ-თეოლოგიური მსოფლგაცება შერწყმული იყო მკაფიოდ გამოხატულ ნაციონალურ ინტერესებთან. მათი ყურადღების მთავარი საგანი მსოფლიო, ტომობრივი და ლოკალური ისტორია იყო. დიდი გასაყალი ჰქონდა გერმანიაში შუა საუკუნეების „ქრონიკებს“, განსაკუთრებით „მსოფლიო ქრონიკას“, რომელსაც, გერმანელ ისტორიკოსთა აზრით, მჭიდროდ უკავშირდებოდა გერმანიის ისტორია იმდენად, რამდენადაც გერმანია წარმოდგენილი იყო რომის იმპერიის გავრძელებად. ყოველივე ეს, უწინარეს ყოვლისა, აიხსნება ამ ქვეყნის განვითარების თავისებურებით. „ახალი ისტორიოგრაფიის ისტორიის“ ცნობილი ავტორი გერმანელი ფოეტერი შენიშნავდა, რომ „საზოგადოდ არც ერთ ქვეყანაში ისტორიული კრიტიკა არ მდგარა ისეთ დაბალ საფეხურზე, როგორც გერმანიაში“ (In keinem andern Lande blieb die historische Kritik im allgemeinen auf einer so niedern Stufe stehen)¹⁰. მიუხედავად ამისა, გერმანია-

¹ Fueter Op. cit. გვ. 112—116.

² Вайнштейн. Op. cit., გვ. 68.

³ იქვე, გვ. 68.

⁴ იქვე, გვ. 72.

⁵ იქვე, გვ. 72.

⁶ Fueter, Op. cit., გვ. 139—141, 164, 243.

⁷ Fueter, Op. cit., გვ. 181.

⁸ იქვე, გვ. 181.

⁹ იქვე, გვ. 81—182.

¹⁰ იქვე, გვ. 181.

ში მაინც მოიპოვებოდნენ ცალკეული ერუდიტი ისტორიკოსები, რომელთა მოღვაწეობის წყალობით გაფართოვდა ისტორიული წყაროების წრე.

ასეთი იყო, მაგ., ბიონდოს გერმანელი მოწაფე ბეატუს რენანი (1482—1547). მან პირველად გამოიყენა ტოპონიმის, გეოგრაფიისა და ენობრივი მეტყველების მონაცემები, როგორც ისტორიის დასმარე წყაროები¹. გერმანელი ისტორიკოსი პეტინგერი ნივთიერ ძეგლებს იყენებდა წერილობითი წყაროების შესამოწმებლად, აგროვებდა მონეტებს, მემდლიონებს და წარწერებს. მასვე მოეპოვება დაკვირვებები გენეალოგიისა და ნუმიზმატიკისათვის². გერმანელმა ისტორიკოსებმა პირველად მიაქციეს ყურადღება ხალხურ თქმულებებს, სიმღერებს და სხვ. დემოკრატიული მიმართულების ისტორიკოსი იოჰან ავენტინი (1477—1534) „ბავარული ანალები“ სხვა ღიზსებებთან ერთად იმითაცაა საყურადღებო, რომ იქ მოიპოვება ქვეყნისა და მოსახლეობის მკვეთრი დახასიათება, რაც, მართალია, სრულიადაც არ იყო ახალი ამბავი იმდროინდელ ისტორიოგრაფიაში, რაკი ამერიკის აღმოჩენის შემდეგ თითქმის ყველა ჰუმანისტი ისტორიკოსი თავის მოვალეობად სთვლიდა თხრობაში ჩაერთო გეოგრაფიულ-ეთნოგრაფიული ექსკურსები³. მაგრამ ავენტინის გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული აღწერილობა ემყარებოდა პირად დაკვირვებებსა და წინასწარ შემუშავებულ პროგრამას, რის გამოც იგი გაცილებით სჯობდა პოლიდორ ვერგის, ბუშმანის და სხვ. ანალოგიურ აღწერილობებს⁴.

საზოგადოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ამერიკის აღმოჩენამ დიდი გავლენა იქონია ზოგად ისტორიოგრაფიაზე. მხოლოდ ამერიკის აღმოჩენისა და იქაური ხალხების შესახები ცნობების შეკრება-გამოქვეყნების შემდეგ შემოვიდა წესად: ევროპული ქვეყნის ისტორიის დაწყება ქვეყნისა და მისი მოსახლეობის აღწერილებითი გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული აღწერილობით⁵. ასევეა შედგენილი XVIII ს-ის ქართველი ისტორიკოსის ვახუშტის „ისტორიაც“.

ჰუმანისტურ ისტორიოგრაფიას თვალსაჩინო მიღწევებთან ერთად ბევრი ნაკლიც ჰქონდა. მან ბოლომდე შეინარჩუნა ისტორიის ანალებისებური თხრობის წესი, რასაც ნაწილობრივ მხოლოდ მაკიაველმა გადაუხვია. გარდა ამისა, ზოგი მათგანი თავის ისტორიას საფუძვლად უდებდა გარკვეულ საისტორიო ნაწარმოებს, ხშირად ავტორის დაუსახელებლად. მაგ., მაკიაველის თავის „იტალიის ისტორიის“ პირველი წიგნისათვის გამოუყენებია ბიონდის დეკადები, მეორე წიგნისათვის — ჯიოვანი ვილანის ქრონიკა, მეხუთე და მეექვსე წიგნების მნიშვნელოვანი ნაწილისათვის (ფლორენციის შინაური ამბების გამოკლებით) სიმონეტ⁶. ასევე იქცეოდნენ ფრანგი, ინგლისელი, პოლონელი და სხვა ჰუმანისტი ისტორიკოსები. მთავარი კი ის არის, რომ ჰუმანისტი ისტორიკოსთა დიდი უმეტესობა არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა სოციალურ ურთიერთობას და

¹ Вайнштейн. Op. cit., გვ. 80; Fueter. Op. cit., გვ. 190—192.

² Вайнштейн. Op. cit., გვ. 81.

³ Fueter. Op. cit., გვ. 197, 291.

⁴ იქვე, გვ. 197.

⁵ იქვე, გვ. 291.

⁶ იქვე, გვ. 69.

ეკონომიურ საკითხებს, ასევე უყურადღებოდ იყო დატოვებული სახელმწიფო დაწესებულებების განვითარების ისტორია. ქვეყნის „შინაგანი“ ისტორიით ჰუმანისტური ისტორიოგრაფია არ დაინტერესებულა.

XVII ს-ში ჰუმანისტური ისტორიოგრაფია დაქვეითების გზას დაადგა, ხოლო ამავე საუკუნის დამლევისათვის მან დაკარგა ის გავლენა, რომლითაც იგი წინა საუკუნეებში სარგებლობდა.

მაგრამ ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის გავლენა კარგა ხანს გაგრძელდა იტალიაში. ამ გარემოებას სათანადო ყურადღება უნდა მიაქციოს იმ ქართველმა მეკლესიომა, რომელიც XVII—XVIII სს საქართველოში მყოფი იტალიელი მწერლების ცოდნისა და განათლების გამოარკვევით დაინტერესდება, რადგან, საფიქრებელია, ვახუშტი მარტო მწიგნობრული ან შემოვლითი გზით, უცხოელ ავტორთა (მაგ., ბარონიუსის) მეშვეობით არ უნდა გასცნობოდა ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის მიღწევებს.

ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის გავლენა ჯერ ისევ ეტყობათ XVII—XVIII სს ისეთ თვალსაჩინო ისტორიკოსებს, როგორიც იყო ფრანგი ფრანსუა მეზერე და იტალიელი ლოდოვიკო მურატორი.

ფრანსუა მეზერეს (1610—1683), წინამორბედ ფრანგ ჰუმანის ჯ-ისტორიკოსებთან შედარებით, ის უპირატესობა ჰქონდა, რომ მის მოღვაწეობას საისტორიო მწერლობის სარბიელზე წინ უსწრებდა ასწლოვანი მუშაობა ისტორიის სხვადასხვა დარგში (პოლიტიკური ისტორია, საეკლესიო ისტორია, ეთნოგრაფია). მეზერემ, ერთი მხრით, გააღრმავა ისტორიული კრიტიკა (მაგ., ის ეპყობდა მეფე ფარამონდის არსებობას და ანტიკურ მწერალთა ყველა ცნობა სიმართლედ არ მიაჩნდა), ხოლო, მეორე მხრით, გააფართოვა ისტორიის თემატიკა¹. საეკლესიო ისტორიას, წეს-ჩვეულებებს, სამართალს იგი უთმობდა განსაკუთრებულ ნაკვეთებს². ასევე იქცევა ვახუშტიც, რომლის „ისტორიის“ შესავლის საგანგებოდ დასათაურებულ ნაკვეთებში განხილულია ქვეყნის „შინაგანი“ ისტორიის სხვადასხვა საკითხი.

ქვეყნის „შინაგანი“ ისტორია დღის წესრიგში დგება XVIII ს-ში, მაგრამ ეს საკითხი ჰუმანისტურა ისტორიოგრაფიის კარზე დგას.

ბ. საეკლესიო ისტორიოგრაფია

საისტორიო-საეკლესიო მწერლობა ერთგვარი რეაქცია იყო XV—XVI სს ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის წინააღმდეგ, მაგრამ პირველმა უკანასკნელის გავლენა მაინც განიცადა, ოღონდ არა ისტორიული აზროვნების მხრით, არამედ წყაროთმცოდნეობითი ხასიათის დაკვირვებისა და კვლევა-ძიების მეთოდოლოგიური ხერხების შეთვისებით. ამიტომ თანამედროვე ლიტერატურაში ამ ისტორიულ სკოლას სქოლასტიკურ-ჰუმანისტური მიმდინარეობა ეწოდება.

საეკლესიო ისტორიოგრაფიის ყველაზე ნიჭიერი და დიდი წარმომადგენელი XVII ს-ში იყო ფრანგი ეპისკოპოსი ბოსუე (Bossuet), ავტორი თხზუ-

¹ Fueter. Op. cit., გვ. 143; Вайнштейн. Op. cit., გვ. 91, 92.

² Fueter. Op. cit., გვ. 143; Вайнштейн. Op. cit.; გვ. 91.

ლებისა „Discours sur l'histoire universelle“ (პარიზი, 1681 წ.)¹. ბოსუემ ხელახლად აღადგინა წმ. ავგუსტინეს ისტორიული კონცეფციები და შუასაუკუნოებრივი „პროვიდენციალიზმი“. მის თხზულებაში, რომლის თხრობაც ადამიდან იწყება, ცალ-ცალკე წარმოდგენილი საეკლესიო და სამოქალაქო ისტორია. ისტორიის ამ ორ მთავარ დარგად დაყოფა სწორედ საეკლესიო ისტორიოგრაფიამ დააყენა.

საეკლესიო ისტორიოგრაფია მსოფლიო ისტორიის თეოლოგიური მსოფლგაგებით უდგებოდა. ამგვარად იყო განხილული როგორც ძველი, ისე ახალი ისტორია. ბოსუეს განმარტებით სახელმწიფოთა ბედ-იღბალი ღვთაებრივი განგების საიდუმლო კანონებზე იყო დამოკიდებული². საეკლესიო ისტორიკოსთა წარმოდგენით ღმერთმა ესპანელებს ამერიკა აჩუქა, რათა ღირსეულად დაეჯილდებინა ისინი მავრების წინააღმდეგ გაწეული ბრძოლის გამო; ღვთის ნებას მიაწერდნენ ლოიოლას გამოჩენას ლუტერის მოკამათედ და სხვა³.

მავრამ XVI—XVII სს საისტორიო-საეკლესიო მწერლობამ, მიუხედავად მისი რეაქციული ბუნებისა, დიდად შეუწყო ხელი ისტორიის წყაროთმცოდნეობის დარგების განვითარებას.

ახალი საეკლესიო ისტორიოგრაფია რეფორმაციის წარმონაქმი იყო. პროტესტანტობამ ისტორია თავის რელიგიურ-პოლიტიკური მიზნების სამსახურში გამოიყვანა. პროტესტანტმა ისტორიკოსებმა შეაგროვეს, შეისწავლეს და გამოიყენეს კათოლიკური ეკლესიის წინააღმდეგ მიმართული ყველა საბუთი. თავის მხრით კათოლიკე ისტორიკოსებმა მიმართეს პროტესტანტთა საწინააღმდეგო ან მათ მიერ საეპოქოდ გამოყენებულ საბუთებს. კათოლიკე და პროტესტანტ მწერალთა პაექრობამ უნებლიეთ გაამახვილა ისტორიული კრიტიკა, რადგან ესა თუ ის ფაქტი, დებულება თუ დასკვნა კრიტიკულად განხილული საბუთით უნდა ყოფილიყო შემავრებული. ამრიგად, ისტორიული კრიტიკა კონფესიონალური ბრძოლის იარაღად იქცა.

ცეზარ ბარონიუსის (1538—1607)⁴ „საეკლესიო ანალები“, რომელსაც ასე ხშირად იმოწმებს ვახუშტი თავის ისტორიაში, პროტესტანტი ისტორიკოსი მათე ვლასიჩის (1520—1575)⁵ „მაგდებურგის ცენტურიონის“ საპასუხოდ დაწერილი ნაწარმოები იყო.

ვლასიჩის უზარმაზარი საისტორიო ნაწარმოები კოლექტიური შრომის შედეგი იყო. თვით ეს გარეშობა თავისთავად საყურადღებოა იმდენად, რამდენადაც ისტორიული წყაროებისა და დოკუმენტების წარმატებით შეგროვება ბევრად არის დამოკიდებული შრომის განაწილებასა და მცოდნე „კაცთა“ მონაწილეობაზე. ვლასიჩმა მრავალი თანამშრომლის დახმარებით თავი მოუყა-

¹ Fueter. Op. cit., გვ. 265—267, 239—291; Ritter, Studien über die Entwicklung der Geschichtswissenschaft, Hist. Zeitschr., 1911, Bd. 107, s. 276—286; Вайнштейн, Op. cit., გვ. 92—94.

² Bossuet. Discours sur l'histoire universelle. Paris, 1855, p. 427.

³ Fueter. Op. cit., გვ. 288.

⁴ იქვე, გვ. 263—265. Вайнштейн, Op. cit., გვ. 79.

⁵ Fueter. Op. cit., გვ. 249—253; Вайнштейн, Op. cit., გვ. 77—79.

რა, შეაგროვა და შეამოწმა აუარებელი ისეთი საბუთი, რომლებიც სახელს უტეხდნენ რომის პაპებსა და კათოლიკურ ეკლესიას. ისტორიული კრიტიკის იმდროინდელი შესაძლებლობის კვალობაზე ვლასიჩმა ამხილა რომის პაპთა ყალბი დეკრეტალები, პოლიტიკური მიზნით შეთხზული საეკლესიო ლეგენდები და სხვ. პაპიზმის ისტორიასთან დაკავშირებული ესა თუ ის უარყოფითი მოვლენა სათანადო საბუთით იყო დამტკიცებული.

„მაგდებურგის ცენტურიონმა“ დიდად ააღელვა მთელი კათოლიკური სამყარო. ამ ნაწარმოების გამოძახილი იყო კათოლიკური ოპოზიციის წარმოშობა, რომლის ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენლები არიან: ბარონიუსი და ბოსუე.

კარდინალ ანტონიო კარაფას დავალებით ცეზარ ბარონიუსმა „მაგდებურგის ცენტურიონის“ საპასუხოდ გამოაქვეყნა თავისი ცნობილი „საეკლესიო ანალები“, რომლის დასაწყერადაც ავტორმა გამოიყენა ვატიკანის წიდიდარი ბიბლიოთეკა და არქივი. ამრიგად, პროტესტანტულ საეკლესიო ისტორიას კათოლიკური საეკლესიო ისტორია დაუპირისპირდა.

ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით „ანალები“ და „ცენტურიონები“ თანაბარ სიმაღლეზე დგანან. თუმცა, როგორც ფოეტური შენაშნავს, ანალები უფრო ახლოს დგას ბიონდოს სკოლასთან, ვიდრე გერმანული ნაწარმოები¹. მაგ., ბარონიუსი გულდასმით უკვირდებოდა შუა საუკუნეთა წყაროებს, არ იმოწმებდა გვიანდელ კომპილატორებს აღრიხედელ საუკუნეთა მოვლენების განხილვისას, მეტი რაოდენობით მოჰქონდა გამოუქვეყნებელი დოკუმენტები, მაგრამ ორივე ნაწარმოების ზოგადი პრინციპი ერთი და იგივე იყო². ერთნაირი იყო თხრობის მატრიანსებური ფორმაც. იქაც და აქაც განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ეკლესიის „შინაგან“ ისტორიას. ეს კი საერთოდ სრულიად ახალი მოვლენა იყო საეკლესიო მწერლობაში³. ბარონიუსიც, ვლასიჩის მსგავსად, ტენდენციურად სარგებლობდა წყაროებით, კათოლიკური ეკლესიის ინტერესების შესაბამისად აგროვებდა და იყენებდა საბუთებს. გარდა ამისა, როცა საბუთი მოწინააღმდეგის სასარგებლოდ ლაპარაკობდა, ბარონიუსი დუმილით უვლიდა მას გვერდს⁴. მაგრამ თავის მხრით ბარონიუსმა, რომელიც უფრო განათლებული და დახვეწილი გემოვნების მკვლევარი იყო, ამხილა და ცხადყო პროტესტანტ ისტორიკოსთა მიერ ტენდენციურად შერჩეულ-გამოყენებული საბუთები.

კონფესიონალურ პაექრობას უნდა გამოეწვია და გამოიწვია კიდევ წყაროს დამოწმების საჭიროება. კამათის წესი მოითხოვდა საბუთის მოტანას. მოკამათე ვალდებული იყო აღნიშნა, თუ საიდან და როგორ იყო მის მიერ გამოტანილი მისივე დებულების დამამტკიცებელი საბუთი. ეს იყო საეკლესიო ისტორიოგრაფიის ერთი მნიშვნელოვანი მიღწევათაგანი, რადგან ჰუმანიტური ისტორიოგრაფიისათვის წყაროს დამოწმების წესი თითქმის სრულიად უცხო იყო. წყაროს დასახელება-დამოწმება წესად იქცა მხოლოდ XVII ს-ში. აღებული ხანის ერუდიტულ-ისტორიული სკოლის ისტორიკოსნი, რომელთა უმეტესობას

¹ Fueter, Op. cit., გვ. 264.

² იქვე, გვ. 264.

³ იქვე, გვ. 264.

⁴ Вайнштейн, Op. cit., გვ., 79.

სასულიერო შეადგენდნენ, ამ მხრით, ცეზარ ბარონიუსის ნაწარმოებით იყვნენ განსწავლული¹.

კათოლიკე და პროტესტანტ ისტორიკოსთა პეჭრობამ² გააცხოველა საისტორიო მეთოდები და კრიტიკა. ამასთან შინაარსობრივად რეაქციონური მათი საისტორიო თხზულებები გარეგნულად საუცხოოდ იყო გაფორმებული. ამდენად, ცხადია, ასეთ ნაწარმოებთა გაცნობას დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ვახუშტის ისტორიული კრიტიკის ჩამოყალიბებისა და მისივე საისტორიო შრომის გარეგნული გაფორმებისათვის, ე. ი., შრომის სამეცნიერო აპარატით შემკობისათვის. ვახუშტი კი იცნობდა როგორც კათოლიკე (ბარონიუსი), ისე პროტესტანტ (სტრატემანი) მწერალთა საისტორიო ნაწარმოებებს.

საეკლესიო ისტორიოგრაფიაში განეკრძოებით დგას იეზუიტების საისტორიო მწერლობა³. იეზუიტი ისტორიკოსები ერთდროულად და მრავალნაირად დაკავშირებული იყვნენ საისტორიო-საეკლესიო მწერლობასთან, ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიასთან და ახალ ეთნოგრაფიულ მიმართულებასთან.

იეზუიტმა ისტორიკოსებმა ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის მიღწევები თავიანთი სარწმუნოებრივი ბრძოლის იარაღად გამოიყენეს. ისინი ეკვის თვალთ უყურებდნენ შუა საუკუნეთა „ქრონიკებს“. მათ „წმინდათა ცხოვრებებიდანაც“ კი ამოიღეს სასწაულები და ლეგენდები, რათა მოწინააღმდეგეთათვის წმინდა საგნების დაცინვისა და გაბათილების საბაბი მოესპოთ. ამით, მათი რწმენით, უკეთ იქნებოდა დაცული ქრისტეს სახელი. იეზუიტებისათვის დამახასიათებელი იყო მკაცრი კრიტიციზმი. ამ მხრით მათ რამდენადმე უკან მოიტოვეს ჰუმანისტი ერუდიტი ისტორიკოსები. წყაროს „შინაგანი“ კრიტიკის ელემენტებს სწორედ იეზუიტ ისტორიკოსთა საისტორიო ნაწარმოებებში ვხვდებით. იეზუიტ ისტორიკოსთა დაკვირვების დიდი უნარის წყალობით გაეცნო ევროპა აღმოსავლეთის ქვეყნებსა და ხალხებს.

საგულისხმოა, რომ XVIII ს-ში იეზუიტ ისტორიკოსთა თაოსნობა-მოღვაწეობით ყალიბდება ისტორიის დამხმარე დისციპლინების მნიშვნელოვანი დარგები (მაგ., ქრონოლოგია, პალეოგრაფია, ეთნოგრაფია და სხვ.). წყაროებისადმი იეზუიტთა კრიტიკული დამოკიდებულება იმდენად შორს მიდიოდა, რომ ლათინური პალეოგრაფიის ფუძემდებელმა, იეზუიტმა პაპე ბროხმა, ექვს ქვეშ დააყენა შუა საუკუნეების თითქმის ყველა დოკუმენტი. ამან მისცა საბაბი მავრისტ ეან მაბილონს შეედგინა და გამოექვეყნებინა თავისი „დიპლომატიკა“.

გ. ერუდიტულ-ისტორიული სკოლა

თანამედროვე ისტორიულ მეცნიერებას სათავე დაუდო XVII—XVIII სს ერუდიტულ-ისტორიულმა სკოლამ⁴. განსაკუთრებით თვალსაჩინო და ნაყოფი-

¹ Fueter. Op. cit., გვ. 309.

² იქვე, გვ. 278—288, 311, 325, 329.

³ G. Lanson. Hommes et livres (L'Erudition monastique au XVII-e et XVIII-e siècle). Paris, 1895; Fueter. Op. cit., გვ. 307—330; Вайнштейн, Op. cit., გვ. 95—107.

ერი იყო ერუდიტულ-ისტორიული სკოლის ისტორიკოსთა მოღვაწეობა საფრანგეთში.

ერუდიტ ისტორიკოსთა ზრუნვის მთავარ საგანს ისტორიული წყაროების შეგროვება შეადგენდა.

ისტორიული მასალების შეგროვებით დაინტერესება, გარდა უშუალო მეცნიერული ინტერესებისა, იმითაც იყო ნაკარნახევი, რომ ლუდოვიკე XIV დროს ისტორიკოსები მოკლებული იყვნენ აზრის თავისუფლად გამოთქმის იმ შეზღუდულ უფლებასაც კი, რომლითაც ისინი სარგებლობდნენ ფრანდის ხანაში¹. ამიტომაც ისტორიკოსები უფრო მეტი ხალისით დოკუმენტების პუბლიკაციას ეტანებოდნენ, ვიდრე ისტორიის წერა-შედგენას. ამით აიხსნება, რომ XVII ს-ის დაახლოებით 70-იანი წლებიდან მოკიდებული ქვეყნდება უნიჭო და უმწეო „ისტორიები“, რომელთაც გასავალი ჰქონდათ ჯერ კიდევ XVIII ს-ის მეორე ნახევრის საფრანგეთში. კათოლიკურ-აბსოლუტისტური რეაქციის პირობებში უკვე შეუძლებელი იყო ისეთი შესანიშნავი საისტორიო შრომის წარმოშობა, როგორიც იყო ფრანსუა მეზერეს „საფრანგეთის ისტორია“.

ერუდიტულ-ისტორიული სკოლის ისტორიკოსთა უმეტესობას კათოლიკური კონგრეგაციების სწავლული ბერები შეადგენდნენ. მათი მოღვაწეობის მთავარი მიზანი იყო სახელი გაეტეხათ ჰუმანისტური და პროტესტანტული ისტორიოგრაფიისათვის. საამისოდ მათ, უწინარეს ყოვლისა, მოიმარჯვეს დოკუმენტები, რადგან წყაროების სუსტი ცოდნა დამახასიათებელი იყო როგორც ჰუმანისტი, ისე პროტესტანტი ისტორიკოსებისათვის².

ერუდიტულ-ისტორიული სკოლა წარმოდგენდა რეაქციას ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის წინააღმდეგ³. ეს სკოლა „ძველისაგან განსხვავდებოდა ორი მთავარი თავისებურებითა და სიახლით: ა) ერუდიტი ისტორიკოსების მიერ მეცნიერულად დამუშავდა ისტორიის დამხმარე დისციპლინები: ქრონოლოგია, გენეალოგია, პალეოგრაფია, ეპიგრაფიკა, ლექსიკოგრაფია და დიპლომატიკა; მათ პირველად სცადეს წყაროების შეგროვება და მათი შესწავლა ისტორიის გარკვეული მონაკვეთების მიხედვით; მათ დროს შემუშავდა მეცნიერული მეთოდი ნამდვილი დოკუმენტის ნატყუარისაგან გასარჩევად; წესად იქცა ტექსტის ფილოლოგიური ინტერპრეტაცია, ბ) მეორე თავისებურება და სიახლე იმაში მდგომარეობდა, რომ სრულიად უარყოფილ იქნა ისტორიის წერის ჰუმანისტური მანერა. დაკანონდა გამოყენებული წყაროს ზუსტი დამოწმების წესი⁴.

ისტორიოგრაფიის ახალი სკოლისათვის დამახასიათებელი იყო კოლექტიურად წარმოებული ისტორიული კვლევა-ძიება, რასაც ხელს უწყობდა სამონასტრო წყობილება, მკაცრი დისციპლინა და ქონებრივი სახსრები. ისტორიკოსთა ერთს გარკვეულ ორგანიზაციაში გაერთიანებამ და შრომის განაწილებამ სათანადო შედეგიც მოიტანა. კათოლიკე ისტორიკოსთა ნაყოფიერი და

¹ Вагнштейн. Op. cit., გვ. 92, 95.

² Fueter. Op. cit., გვ. 311; Вагнштейн, Op. cit., გვ. 98.

³ Fueter. Op. cit., გვ. 308—309.

⁴ იქვე გვ. 309.

მრავალმხრივი მოღვაწეობა, მიუხედავად მათი აპოლოგეტური მისწრაფებებისა, ერთი არსებითი პირობათაგანი იყო „ისტორიის ცოდნის ისტორიის მეცნიერებად გადაქცევისათვის“.

XVII—XVIII სს ერუდიტული სკოლის ისტორიკოსთა დამოკიდებულება წყაროსადმი ერუდიტული იყო, ე. ი., ნამდვილად ისინი მხოლოდ წყაროს გარეგანი კრიტიკით კმაყოფილდებოდნენ. ამასთანავე, ყველა ერუდიტი ისტორიკოსის ისტორიული კრიტიკა თანაბარ სიმაღლეზე როდი იდგა. მაგ., მაგრისტები (წმ. მაგრის კონგრეგაციის ბენედიქტინელები) უფრო წყაროების პუბლიკაციას აქცევდნენ განსაკუთრებულ ყურადღებას, ვიდრე ისტორიულ კრიტიკას. სამაგიეროდ იეზუიტებისათვის დამახასიათებელი იყო მკაცრი ისტორიული კრიტიკა, რითაც ისინი თვალსაჩინოდ განსხვავდებოდნენ ჰუმანისტი ისტორიკოსების, აგრეთვე კათოლიკე და პროტესტანტ მწერლებისაგან, რომელთა კრიტიკული დამოკიდებულება წყაროსადმი საკმაოდ შეზღუდული და ნაკლები იყო¹.

XVII—XVIII სს ერუდიტ-ისტორიკოსთა მიერ შეგროვებული, შემოწმებული და გამოქვეყნებული მასალები დიდი მეცნიერული ღირებულების მასალა იყო და არის². მაგრამ ამ მასალის გამოყენება-განზოგადება ისტორიული წარსულის სრული და უტყუარი სურათის აღსადგენად მათს შესაძლებლობას აღემატებოდა. ცნობილია, რომ მათი საისტორიო ნაწარმოებები მათსავე პუბლიკაციებსა და სპეციალურ გამოკვლევებზე დაბლა იდგა. ამის გამო ფოეტერი შენიშნავდა, რომ „მათ აკლდათ, უწინარეს ყოვლისა, ისტორიული (სოციოლოგიური) მსოფლმხედველობა. ისტორიული ფაქტები მათ მიერ მხოლოდ გარეგნულად—ქრონოლოგიურად, გენეალოგიურად იყო ერთიმეორესთან დაკავშირებული. ისინი გვაწვდიდნენ მხოლოდ ისტორიულ ცნობებს. მათ არ ჰქონდათ წარმოდგენა იმაზე, რასაც შემდეგ ორგანული განვითარება ეწოდა. მათ აკლდათ განზოგადების უნარი. მაგრამ ეს ამოცანა მთლიანად ვერც განმანათლებელთა ისტორიოგრაფიამ გადაჭრა“³.

ეს იყო XVII—XVIII სს ერუდიტული სკოლის მეცნიერული ანალიტიკის მთავარი ნაკლი. მეცნიერული ანალიტიკის ფუძემდებელია „დიპლომატიკის“ ავტორი ჟან მაბილონი (1632—1707). მისი „წმ. ბენედიქტეს ორდენის ანალები“ მეცნიერული ანალიტიკის სანიმუშო ნაწარმოებად ითვლება.

ჟან მაბილონი ფრთხილი და დაკვირვებული მკვლევარი იყო. იგი შესანიშნავად იცნობდა და ფლობდა ისტორიულ მასალას. მარჯვედ იყენებდა იგი როგორც დოკუმენტალურ, ისე ლიტერატურულ წყაროებს. მან პირველად მიაჩნა დოკუმენტის ის მნიშვნელობა, რომლითაც იგი დღესაც სარგებლობს

¹ Fueter. Op. cit., გვ. 311.

² მაგრისტებისა და ბოლანდისტების განთქმული და მონუმენტური დოკუმენტების, მარტივობათა, ლიტერატურული და საისტორიო ძეგლების კრებულები, საგრო ერუდიტი ისტორიკოსების: დიუკანეს „შუა საუფროების ლათინური ლექსიკონი“, ბალიუზის „Regum francorum capitularia“ და „Conciliorum nova collectio“ და სხვ.

³ Fueter. Op. cit., გვ. 310.

თანამედროვე ისტორიულ მეცნიერებაში¹. ჟან მაბილონს განსაკუთრებული სიფაქიზით აქვს დამუშავებული ქრონოლოგიის საკითხები. მაგრამ მისი თხზულების ანალიზისებური თხრობა იმდენად პედანტურია, რომ ყურადღების გარეშე რჩება ბენედიქტინელთა ორდენის შინაგანი განვითარებისა და მისი ეკლესიასთან ცვალებადი დამოკიდებულების ისტორია. „დიპლომატიკის“ ავტორი როგორც ისტორიკოსი შედარებით სუსტი იყო². ჟან მაბილონს სწამდა სასწაულები და მთელი მისი ნაწარმოები გამსჭვალულია შუასაუკუნებრივი მონასტრული იდეალით³.

ჟან მაბილონის „ანალებზე“ ადრე გამოქვეყნდა ლუი სებასტიან Tillemont-ის (1637—1698)⁴ „რომის იმპერატოართა ისტორია“. მაგრამ Tillemont-ი კიდევ უფრო ნაკლებადაა ისტორიკოსი, ვიდრე მაბილონი. იგი მხოლოდ და მხოლოდ ლიტერატურულ წყაროებს ემყარებოდა. მისი თხზულების თხრობითი ნაწილი შედგება ანტიკურ ისტორიკოსთა ფრაგმენტებიდან გამოკრებილ სიტყვასიტყვითი თარგმანებიდან, საკუთარი დამატებანი კი საგანგებო ფრაგმენტებში აქვს მოთავსებული. თარგმნილი სიტყვის სიზუსტის დასაცავად მას კიდევზე გაჰქონდა მისი ბერძნული ან ლათინური შესატყვისები. Tillemont-ისთვის უცხო იყო ისტორიული კრიტიკა და დოკუმენტის ნამდვილი მნიშვნელობა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჟან მაბილონის ანალებთან შედარებით მის თხზულებას ის უპირატესობა აქვს, რომ იგი ანალებისებური ფორმით მოგვითხრობს მხოლოდ პოლიტიკურ ისტორიას, ხოლო კულტურულ-ისტორიული თემატიკა, სახელმწიფო სამართლისა და ლიტერატურის ისტორია კი გატანილია განსაკუთრებულ ნაგვეთებში⁵. ამის გამოა, რომ ზოგიერთი მკვლევარი Tillemont-ს და მის თხზულებას ადვილს უთმობს ახალი ისტორიოგრაფიის ისტორიას.

გარდა კათოლიკე ერუდიტებისა: დენი პეტოს, ჟან მაბილონის, ბერნარ მონფოკონის და მარტინ ბუკესი, აღსანიშნავია აგრეთვე „საერო“ ერუდიტი ისტორიკოსების: დიუჟანჟის, ბალიუზის, მურატორის, ტირაბოლსკისა და ლაიბნიცის ნაყოფიერი მოღვაწეობა საფრანგეთში, იტალიასა და გერმანიაში. მურატორი და ლაიბნიცი მეცნიერულად გამართული „ანალების“ ავტორები არიან.

იტალიელი ერუდიტი ისტორიკოსი ლოდოვიკო მურატორი (1672—1750)⁶ მაბილონის სკოლას ეკუთვნოდა. მისი „იტალიის ანალების“ ნიმუშად „წმ. ბენედიქტის ანალები“ აღებული⁷. მაგრამ მათ შორის არსებითი განსხვავება მაინც არსებობდა. ჯერ ერთი, მურატორი საერო კაცი იყო, მაბილონი კი ბერი. იტალიელი ისტორიკოსი სასწაულებს ისევე ეკიდებოდა, როგორც ძველი ჰუმანისტები. ამავე დროს, მურატორი მკაფიოდ გამოხატულ პოლიტიკურ

¹ Fueter. Op. cit. გვ. 313.

² იქვე, გვ. 313.

³ Вагнштейн. Op. cit. გვ. 101.

⁴ Fueter. Op. cit., გვ. 313—315.

⁵ Fueter. Op. cit., გვ. 314.

⁶ იქვე გვ. 318—320; Вагнштейн, Op. cit. გვ. 102—103.

⁷ იქვე, გვ. 319.

სიმპათიებს ამჟღავნებს, როცა იმპერატორებისა და პაპების ბრძოლას მოგვითხრობს და აშკარად დგება იმპერატორთა მხარეზე¹. იგი ყველა შესაძლებელ შემთხვევას იყენებდა, რათა პაპების აპოლოგეტი ცეზარ ბარონიუსი, ეს *sagacio e zelante porporato* (ქვიანი და ბეჯითი ოსტატი), გაეკრიტიკებინა².

ნურატორიმ ახალ სიმაღლეზე აიყვანა წყაროს კრიტიკა. თავისი წინამორბედებისაგან განსხვავებით იგი არა მარტო არჩევდა აღრინდელ და გვიანდელ ცნობას, ზრამედ ასწორებდა გარეთვე კარგ ისტორიულ გადმოცემასაც, როცა იგი შინაგანი მიზეზების გამო მას საეჭვოდ ეჩვენებოდა ხოლმე. „არც ერთ ძველ ისტორიკოსს ვოლტერამდე, — ამბობს ფოეტერი, — ისე კარგად არ შეუგნია ის აზრი, როგორც მურატორის, რომ თვით თანამედროვეისა და თანადამხდურის ცნობა შეიძლება ტენდენციურად იყოს გაყალბებული; არავის ასე გულდასმით არ გამოუყვლევიან წყარო“³. მურატორიმ პრაქტიკულად გამოიყენა ქრონოლოგიისა და დიპლომატიკის საფუძვლები. მაგრამ, ყველა ამის მიუხედავად, არც მისი „იტალიის ანალები“ იძლევა თემის ისტორიულ დამუშავებას⁴. მის „ანალებში“ წარმოდგენილია მხოლოდ პოლიტიკური ისტორია. მთავარი ადგილი მის თხრობაში ქრონოლოგიური რიგის ძიებას უჭირავს. თავის დაკვირვებებს სახელმწიფო დაწესებულებებისა და კულტურულ-ისტორიული ზემოქმედებიდან კი მურატორი იყენებდა მხოლოდ პოლიტიკური მოვლენების ასახსნელად. მას არ მოუცია კულტურის ან სახელმწიფო სამართლის დამოუკიდებელი ისტორია. მისი თხრობა გამოყვლევისაგან გამოყოფილი არ არის⁵. მურატორის ყურადღების საგანი იყო არა იტალიის „შინაგანი“, არამედ „გარეგანი“ ისტორია: დიპლომატია და ომები⁶.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მურატორის ღვაწლი იტალიის ისტორიული ძეგლების — *Rerum italicarum scriptores* — შეგროვება-პუბლიკაციის გამო⁷. მისი მოღვაწეობის ეს მხარე, ისევე როგორც ფრანგი ერუდიტი ისტორიკოსებისა, მეცნიერულად უფრო დიდი ღირებულებისაა, ვიდრე მისივე „იტალიის ანალები“.

გამოჩენილმა ფილოსოფოსმა, მათემატიკოსმა და ისტორიკოსმა გოტფრიდ ვილჰელმ ლაიბნიცმა (1646 — 1716)⁸ გერმანიაში პირველად სცადა ახალი საისტორიო-მეცნიერო მეთოდების გამოყენება. მას სურდა გერმანული ისტორიოგრაფია განვითარების იმ გზაზე გამოეყვანა, რომელზედაც იდგა ფრანგული და, ნაწილობრივ, იტალიური ისტორიოგრაფია⁹. ლაიბნიცი აპირებდა მავრისტების მეცნიერული ორგანიზაციის მსგავსად მოეწყო Collegium

¹ Вайнштейн. Op. cit., გვ. 103.

² Fueter. Op. cit., გვ. 319.

³ იქვე, გვ. 319.

⁴ იქვე, გვ. 320.

⁵ იქვე, გვ. 320.

⁶ Вайнштейн. Op. cit., გვ. 103.

⁷ იქვე, გვ. 102.

⁸ Fueter. Op. cit., გვ. 316—318; Вайнштейн, op. cit. გვ. 103.

⁹ Fueter. Op. cit., გვ. 316.

Historicum Germanicum გერმანული ისტორიული მასალების შეგროვება-გამოქვეყნების მიზნით. მაგრამ საამისო პირობები იმ დროს გერმანიაში არ არსებობდა¹. ლაიპნიცის მფარველი ბრაუნშვეიგული დინასტია მხოლოდ საკუთრივ დინასტიური და კუთხური ინტერესებით ხელმძღვანელობდა, როცა თავის კარის ისტორიოგრაფს ისტორიის შედგენას ავალებდა. ამიტომ ლაიპნიცი შეუდგა ბრაუნშვეიგული ანალების დამუშავებას იმის მაგივრად, რომ განზრახული რაიხსანალები დაეწერა. სხვა მხრივაც ლაიპნიცი, როგორც კარის ისტორიოგრაფი, ნებისთ თუ უნებლიეთ, მეცნიერულ ინტერესებზე მალა ნაციონალურ და დინასტიურ ინტერესებს აყენებდა.

ლაიპნიცის „ბრაუნშვეიგული ანალები“ მავრისტების ისტორიული პრინციპების მიხედვით იყო გაკეთებული. გერმანელი ერუდიტიც, უწინარეს ყოვლისა, რივიანი და შემოწმებული წყაროებით სარგებლობდა. ამასთან მან წყაროს „შინაგან“ კრიტიკის მომარჯვებაც სცადა². გარდა ამისა, იგი, სადაც კი ეს შესაძლებელი იყო, ხსნიდა ან არბილებდა სასწაულებრივ ამბებს. მაგრამ მისთვისაც, როგორც ყველა ერუდიტი ისტორიკოსისათვის, მთავარი იყო არა წყაროდან გამოტანილი ფაქტების ისტორიული ახსნა-განზოგადება, არამედ მათი ქრონოლოგიური და გენეალოგიური თანამიმდევრობით დალაგება³. მისი „ანალების“ ყურადღების ცენტრში დგას მთავრების ისტორია და სრულებით უგულვებელყოფილია კულტურული, ეკონომიური და სოციალური ურთიერთობის საკითხები⁴. ავტორის შენიშვნები და კამათიც თხრობიდან გამოყოფილი არაა⁵. ამიტომ ლაიპნიცის ისტორიულ შემოქმედება-აზროვნებას არაფერი აქვს საერთო XVIII ს-ის „განმანათლებელთა“ ისტორიოგრაფიასთან, რომელმაც სწორედ აღნიშნული საკითხების შესწავლა-დამუშავებას მიაქცია განსაკუთრებული ყურადღება.

XVII—XVIII სს ერუდიტული ანალიტიკის ძლიერ მხარეს ქრონოლოგია-სა და გენეალოგიის მარჯვედ გამოყენება შეადგენდა. საერთოდ, ისტორიის წერისას ერუდიტებმა პირველად გამოიყენეს პრაქტიკულად ისტორიის დამხმარე დისციპლინები (ზუსტი დათარიღების, სრული ჩამომავლობითი შტოს შედგენის და დოკუმენტების ანალიზის მიზნით); ამიტომაც ეწოდება მათს ანალისტიკას მეცნიერული, მაგრამ სამაგიეროდ ისინი მოკლებული იყვნენ ისტორიული ფაქტების განზოგადების უნარს.

თავის ადგილას ნაჩვენები იქნება, რომ ქრონოლოგია და გენეალოგია ვახუშტის „ისტორიის“ ერთი ძლიერი მხარეთაგანია. შესანიშნავად არის მის მიერვე დამუშავებული ისტორიული გეოგრაფია, როგორც ისტორიის დამხმარე დისციპლინა. მანვე, პირველად ქართულ საისტორიო მწერლობაში, გამოიყენა დიპლომატიკის მარტივი წესები აღრიხდელი და გვიანდელი დოკუმენტების გასარჩევად. მაგრამ XVII—XVIII სს ერუდიტ ისტორიკოსებზე ვახუშტი გაცი-

¹ Fueter. Op. cit. გვ. 316—317.

² იქვე, გვ. 317.

³ იქვე, გვ. 317.

⁴ Вайнштейн. Op. cit., გვ. 103.

⁵ Fueter. Op. cit., გვ. 317.

ლებით მალლა იდგა იმით, რომ მან შესძლო ისტორიული წარსულის განზოგადება თავისი „ისტორიის“ შესავალში. ვახუშტის მიერ ღრისა და განვითარებაში განხილულია ქართული რელიგიის, წოდებრიობის, კულტურის, ხელოვნების, სახელმწიფო ინსტიტუტების და ეთნოგრაფიის საკითხები, რითაც იგი უახლოვდება XVIII ს-ის „განმანათლებელთა“ ისტორიოგრაფიის წინამორბედ ისტორიკოსებს.

XVII—XVIII სს ერუდიტულ-ისტორიულ სკოლის მოღვაწეობა ერთი მნიშვნელოვანი პირობათაგანი იყო ისტორიული მეცნიერების წარმოშობა-განვითარებისათვის. სამისოდ კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი პირობა იყო დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენები და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა წარმატება.

XVIII ს-ში გეოგრაფიული პირობებია და ეთნოგრაფიის შესწავლა ინტენსიური ყურადღების საგანი გახდა. ამან გააფართოვა XVIII ს-ის ისტორიკოსთა არა მარტო გეოგრაფიული, არამედ ისტორიული პორიზონტიც. ახალი ქვეყნების აღმოჩენამ, ახალი ხალხების გაცნობამ და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა წარმატებებმა შეარყიეს თეოლოგიური წარმოდგენები და მსოფლმხედველობა. ისტორია თანდათანობით განთავისუფლდა „პროვოდენციალიზმი-საგან“. ისტორიული განვითარება XVIII ს-ის ისტორიკოსებისათვის ღვთის ნების გარეშე დგება. პრაგმატიკულს ისტორიაში პირველად ვლინდება მიზეზობრიობის ახსნის პრინციპი. ფეხი აიდგა ისტორიულ-შეღარებითმა მეთოდმა. შემუშავდა ისტორიის პროგრესული განვითარების თეორია. აღსანიშნავია, რომ თვით ისტორიული კრიტიკის დახვეწა-ჩამოყალიბებაზე, აგრეთვე ისტორიული კანონზომიერების გაგება შეგნებაზე, ერთგვარი გავლენა უნდა მოეხდინა ბუნებისმეტყველებასა და მათემატიკაში შემუშავებულ ცდისა და დაკვირვების წესებს. მეტად თვალსაჩინო იყო ბურჟუაზიული რაციონალური ფილოსოფიის გავლენაც. ყველა ამან XVIII ს-ში „ცოდნა მეცნიერებად იქცა“ (ენგელსი). ისტორიის ცოდნა ამ დროს ისტორიის მეცნიერებად იქცა. ამ მხრით დამახასიათებელია ჯამ ბატისტა ვიკოს (1688—1744) საისტორიო თხზულების, ფაქტიურად პირველი მეცნიერული საისტორიო გამოკვლევის, სათაური: „ახალი მეცნიერების საფუძვლები ხალხთა საერთო ბუნებასთან დაკავშირებით“ („*Principi della scienza nuova d'intorno alla commune natura della nazioni*“).

გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, ისტორიული მეცნიერების წარმატების მთავარი და არსებითი მნიშვნელობის პირობა იყო XVIII ს-ში ბურჟუაზიასა და ფეოდალიზმს შორის გამართული კლასობრივი და იდეოლოგიური ბრძოლა, რამაც დიდად დააწინაურა ისტორიული აზროვნება და დღის წესრიგში დააყენა „შინაგანი“ ისტორიის—სახელმწიფო დაწესებულებების, კულტურისა და ეთნოგრაფიის საკითხები. მოწინააღმდეგე კლასებს ისტორია თავიანთი კლასობრივი ინტერესების სამსახურში გამოჰყავდათ. ამ მიზნითაა დაწერილი არისტოკრატ ბულენვილიეს „საფრანგეთის ძველი ხელისუფლების ისტორია“ (*Histoire de l'ancien gouvernement de la France*, 1727 წ.) და ბურჟუაზიის იდეოლოგის დიუბოს „გალიაში ფრანგული მონარქიის დაარსების კრიტიკული ისტორია“ (*Histoire critique de l'établissement de la monarchie dans les*

Gaules, 1734 წ.). ფაქტურად ამ ორი ხსენებული ნაწარმოებით იწყება ფეოდალური ინსტიტუტების ინტენსიური შესწავლა.

XVIII ს-ის „განმანათლებელთა“ ისტორიოგრაფიის (ვოლტერი, იუმი, რობერტსონი, გიბონი, შლეცერი) ყურადღების საგანს უბრატესად „შინაგანი“ ისტორიის საკითხები შეადგენდა. მაგრამ „განმანათლებლებამდე“ ქვეყნის „შინაგანი“ ისტორიის დამუშავებას შეუდგნენ პიერ ბეილი (1647—1706), ლუი დე ბოფორი (1695—1750), ჟან ბაპტისტ დიუბო (1670—1742) და ბულენვილიე (1658—1722). ამათ ერუდიტ ისტორიკოსებსა და „განმანათლებელ“ ისტორიკოსთა შორის რაღაც გარდამავალი საფეხური უჭირავთ და თუმცა ორივე მიმართულებით აქვთ გაბაჟული დამაკავშირებელი ძაფები, მაინც დამოუკიდებელი და თავისებურია მათი ისტორიული შემოქმედება XVIII ს-ის პირველი ნახევრისათვის.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს XVII—XVIII სს ისტორიოგრაფიის ერთი მნიშვნელოვანი წარმონაქმი, ე. წ. „ეროვნული ისტორია“. ასეთია, მაგ., მეზერეს „საფრანგეთის ისტორია“, ტატიშჩევის „რუსეთის ისტორია“, ჟუან ფერერას „ესპანეთის ისტორია“ და სხვ. ეს „ისტორიები“ გამომატველი იყო ამა თუ იმ ქვეყნის პოლიტიკური და ეროვნული შეგნებისა. მათი უმეტესობა მეტნაკლებად დაწერილია აღებული ხანის ისტორიოგრაფიის მიღწევათა საფუძველზე. მართალია, „ეროვნული ისტორიების“ ავტორებს ბევრი რამ ერთი საერთო წყაროდან, ზოგად ისტორიოგრაფიის მიღწევათა საღაროდან ჰქონდათ აღებული, მაგრამ მათ ისტორიულ აზროვნებას, ცხადია, ჰქვებავდა საკუთარი ქვეყნის ისტორიოგრაფიის ტრადიცია-თავისებურება და, უწინარეს ყოვლისა, ის სოციალური და პოლიტიკური გარემო, რომელშიაც მათ უჩდებოდათ ცხოვრება და მოღვაწეობა. ერთი სიტყვით, მიუხედავად მათი ისტორიული შემოქმედების ზოგიერთი საერთო ნიშნებისა და მსგავსებისა, ისინი სრულიად დამოუკიდებელი იყვნენ და თავიანთი მოღვაწეობით ახალ საფეხურს ჰქმნიდნენ მშობლიური ისტორიოგრაფიის განვითარების ისტორიაში.

3. XVII—XVIII სს რუსული ისტორიოგრაფია

რუსი ბურჟუაზიული ისტორიკოსები რუსული ისტორიოგრაფიის ისტორიას ჩვეულებრივ XVIII საუკუნიდან იწყებდნენ. რუსეთის „ისტორიის მამად“ ტატიშჩევი იყო გამოცხადებული. ეს მცდარი შეხედულება ჟაჩყოფილია საბჭოთა ისტორიოგრაფიის მიერ. ფაქტური მასალების დამოწმებით და მეცნიერული დამაჯერებლობით დამტკიცებულია, რომ „რუსეთის ისტორიის ცოდნის ისტორიის მეცნიერებად გადაქცევას“ XVIII ს-ში წინ უძღოდა რუს მემატიანეთა ხანგრძლივი და ნაყოფიერი მოღვაწეობა საისტორიო მწერლობის საბიელებზე¹.

მეტად საყურადღებოა, რომ XVII—XVIII სს რუსეთშიაც, სანამ „ისტორია“ დაიწერ ბოდა, წინასწარ ისტორიული წყაროებისა და მასალების შეგროვებას წეოდგნენ.

¹ Рубинштейн. Русская историография, 1941, стр. 85.

ალექსი ხელმწიფის 1657 წლის 3 ნოემბრის ბრძანებით შეიქმნა საგანგებო „Записной приказ“, — რომელსაც დაევეალა რუსეთის ისტორიის შედგენა. ეს ისტორია ივანე შრისხანეს დროიდან უნდა დაწყებულიყო¹. ამრიგად, მომდევნო ხანის ისტორია „Степенная книга“-ს გაგრძელებად იყო ნაგარაუდები.

„Записной приказ“-ის ხელმძღვანელი ტიმოთე კუდრიავეცევი რვა თანამშრომლის მონაწილეობით შეუდგა მუშაობას. როგორც ეს ს. ბელოკუროვმა გამოარკვია², კუდრიავეცეს მოქმედების ფართო გეგმა დაუსახავს. იგი აპირებდა შეეკრიბა ყველა რიგის ისტორიული წერილობითი წყაროები: მატიაწეები, მატიაწეთა გაგრძელებები, ოფიციალურ და ნახევრად ოფიციალურ უწყებათა დოკუმენტები, აგრეთვე კერძო პირთა (პატრიარქის ბიბლიოთეკის, მონასტრებისა და ცალკეულ ბოიართა) მფლობელობაში მყოფი გრამოტები და სხვ. მაგრამ მან ყველგან უარი მიიღო მიეწოდებინათ მისთვის საჭირო მასალები. 1659 წლის ახლო ხანში „Записной приказ“-ი დაიხურა. კუდრიავეცევი იძულებული იყო თავდაპირველ განზრახვაზე ხელი აეღო და XVI—XVIII სს ისტორიის დაწერა-გაგრძელების მაგივრად რუსეთის ისტორიის ძველი ხანის საკითხების შესწავლას შესდგომოდა მის ხელთ არსებული მატიაწეებისა და პოლონური ქრონიკების მიხედვით.

„Записной приказ“-ის მოღვაწეთაგან დამოუკიდებლად დიაკ თეოდორე გრიბოედოვმა 1669 წელს დაწერა: „История о царях и великих князьях земли Русской“. თავისი სტრუქტურით გრიბოედოვის „ისტორია“ უშუალოდ უკავშირდება „Степенная книга“-ს. იქ, სადაც წყდება ამ მატიაწეს თხრობა, გამოყენებულია ახალი მასალა: მეორე რედაქციის ქრონოგრაფი, აბრამ პალიცინის თქმულება, გრამოტები და პრიკაზის მასალები. ერთგვარი სიახლე გრიბოედოვის „ისტორიაში“ არის წყაროთა დამოწმება. გრიბოედოვსაც რომანოვები, ისევე როგორც მის წინამორბედებს რიურაეები, გამოჰყავდა იმპერატორ ავგუსტიდან და მისა ძმა პრუსიიდან. მისი „ისტორია“ ნამდვილად რომანოვების სახლას პანეგირიკს წარმოადგენს³.

XVII ს-ის რუსული საისტორიო მწერლობის წინაშე საკმაოდ მნიშვნელოვანი დეაწლი მიუძღვით უკრაინელ მწერლებს. XVII ს-ში უკრაინაში არსებობდა კულტურის ისეთი თვალსაჩინო კერა, როგორიც იყო სლავურ-ბერძნულ-ლათინური აკადემია. უკრაინაში დიდი გავლენით სარგებლობდა პოლონური ისტორიოგრაფია, რომელიც თავის მხრით განიცდიდა ჰუმანისტურ და საისტორიო-საეკლესიო ისტორიოგრაფიის მძაფრ გავლენას.

XVII ს-ის მეორე ნახევარში გაცხოველდა რუსეთის ურთიერთობა დას. ევროპის ქვეყნებთან. მართალია, დასავლეთთან კულტურული ურთიერთობა მანამდე არსებობდა, მაგრამ თათართა ბატონობის დროს მოიშალა უშუალო დამოკიდებულების შესაძლებლობა ბიზანტიისა თუ ევროპის კულტურულ კერებთან. უფრო გვიან კი რუსეთის დასავლეთით მდებარე ქვეყნების აგრესიული

¹ Рубинштейн. Русская историография, стр. 39.

² С. А. Белокуров. Из духовной жизни Московского общества 17 в., стр. 55.

³ Рубинштейн. Op. cit., გვ. 41.

პოლიტიკა, რაც ერთდროულად ნაციონალურ და სარწმუნოებრივ დევნულობასაც გულისხმობდა, რუს ხალხში აღვივებდა დასავლეთისა და კათოლიკურ სამყაროსადმი მტრული განწყობილების გრძნობას. მხოლოდ XVII ს-ის მეორე ნახევარში, როცა რუსეთის სახელმწიფო თვალსაჩინოდ გაძლიერდა, დასავლეთთან დამოკიდებულება არსებითად შეიცვალა.

პეტრე მოგილამ კიევის აკადემია იეზუიტთა კოლეგიუმების მსგავსად მოაწყო. რა თქმა უნდა, კათოლიკური კულტურის გაცნობა-შეთვისება სრულიადაც არ ანელებდა კათოლიკურ პროპაგანდისადმი ფრთხილ და ფხიზელ დამოკიდებულებას. ყურადღების მთავარი საგანი იყო მხოლოდ ახალი ლათინური კულტურა და ლიტერატურა. ამ მხრით ერთგვარი შეამავლის როლს თავაშობდნენ პოლონელი კათოლიკე მწერლები, რომლებიც რუსეთის ინტელექტუალურ წრეებს აწვდიდნენ იმას, რასაც თვითონ ისინი, თავის მხრით, ოღონდ დაგვიანებით, სესხულობდნენ დას. ევროპის ლიტერატურიდან, ამიტომ პოლონური მწიგნობრობის გავლენა XVII ს-ის მეორე ნახევრისა და XVIII-ის დამდეგის რუსულ ლიტერატურაზე გამორიცხულია, პოლონური წიგნი, რომლითაც რუსი მწიგნობარი სარგებლობდა, სრულიადაც არ იყო პოლონური ორიგინალური აზროვნების ნაყოფი¹.

XVII ს-ის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული, კიევიდან მოსკოვს მიდიან მთელი რიგი მოღვაწენი. სამხრეთის რუსების ასეთი იმიგრაცია გრძელდებოდა XVIII ს-ის პირველ ნახევარშიაც. აღებული ხანის გამოჩენილი მოღვაწენი: თეოფანე პროკოპოვიჩი, სტეფანე იავორსკი, გაბრიელ ბუჟინსკი და სხვ., გადმოსული იყვნენ კიევიდან, ხოლო თეოფანე პროკოპოვიჩი, პეტრე ხელმწიფის პოლიტიკის ერთგული მსგეურთავანი, თავის დროზე სწავლობდა რომში კათოლიკეთა უმაღლეს თეოლოგიურ სასწავლებელში. 1700 წ. მოსკოვის სლავურ-ბერძნულ-ლათინური აკადემია ლათინურ საფუძველზე გადაკეთდა. ამრიგად რუსეთი მხრამხელ ცოდნას (შუასაუკუნოებრივ—ფეოდალურს) თავდაპირველად კათოლიკეთა მეშვეობით გაეცნო, ახალ ევროპულ მეცნიერებას კი პეტრე I დროს მიექცა განსაკუთრებული ყურადღება. პეტრეს დროს დასავლეთიდან იღებდნენ მხოლოდ იმას, რაც რუსეთის სახელმწიფოს შემდგომი განვითარება-გაძლიერებისათვის საჭირო და სასარგებლო იყო.

კათოლიკურ კულტურასთან ახლო მდგარმა უკრაინელებმა: თეოდორე საფონოვიჩმა და ინოკენტი გიზელმა პირველად სცადეს რუსეთის ზოგადი ისტორიის შედგენა.

1672 წელს დაწერილ საფონოვიჩის „ქრონიკის“ პირველი ნაწილის თხრობა, რომელიც იპატევის მატაიანს უბრალო რეპროდუქციად, გრძელდება 1292 წლამდე, მეორე ნაწილი კი ფაქტურად დაუმუშავებელ, ნედლი მასალების კრებულს წარმოადგენს. სხვათა შორის, ამ კრებულზეა დამოკიდებული ინოკენტ გიზელის „სინოპსისი“ და მანკიევის „Ядро“, რომელთა ისტორიული ხასიათის ცნობები აღებულია ან საფონოვიჩიდან ან მის მიერ გამოყენებული წყაროე-

¹ История русской литературы, т. III, ч. I, 1941, стр. 7.

ბიდან. საფონოვიჩის ისტორიული თემატიკა საკმაოდ მრავალფეროვანი იყო. მისი კრებული ისტორიული ცოდნის ერთგვარი ენციკლოპედიაა. აქ გამოკრებით მოტანილია მოსკოვის მთავრების ისტორია, XVII ს-ის შესახები ცნობები და დოკუმენტები, ასტრახანის სამეფოს, ლიტვის, პოლონეთის, თურქეთის იმპერიის აღწერილობა და სხვ. აღსანიშნავია, რომ საფონოვიჩის „ქრონიკაში“ შეტანილია გეოგრაფიული ხასიათის ცნობებიც.

ინოკენტი გიზელის „სინოპსისი“ დაიბეჭდა 1674 წელს¹.

გიზელიც თავის წინამორბედივით ხშირად მიმართავდა გამოყენებული ლიტერატურული ძეგლების მექანიკურ რეპროდუქციას. მისი თხრობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ემყარება პოლონელი ისტორიკოსის სტრიკოვსკის თხზულების ტექსტს. მაგრამ მის ნაწარმოებში შეინიშნება სრულიად ახალი დამოკიდებულება ისტორიული წყაროებისადმი. გიზელი თავის შრომის აშეგზე ასახელებდა ამა თუ იმ ფაქტის ან ამბის ამსახველ წყაროს. მისი თხზულების წყაროებიც საკმაოდ მრავალფეროვანია, მაგ... „სინოპსისში“ დამოწმებულია ზონარა, მრავალრიცხოვანი ბერძნული ქრონოგრაფები, „გერმანელი მემატიანე კრანციუსი“ („Летописец немецкий Кранциус“), ცეზარი პარონიუსის მსოფლიო საეკლესიო ისტორია და სხვ.

გიზელი უყუყმანოდ იმეორებდა იმას, რასაც წყარო უკარნახებდა. თვითონ „სინოპსისი“ ტექსტი ლიტერატურული კომპილაციაა. მაგრამ მიუხედავად ამისა პირველად გიზელმა დააყენა რუსულ საისტორიო მწერლობაში წყაროს საკითხი. მასვე მოეპოება კრიტიკის ელემენტარული ნიმუშები. მან პირველად სცადა სხვადასხვა წყაროს ერთი-მეორესთან შედარება და „უთრთიერთმოწმობის“ საკითხის გამორკვევა. მაგრამ ყველაფერი ეს ჯერ კიდევ სრულიად ნარტივი და განუვითარებელი იყო. დამოწმებული წყარო ფაქტიურად კრიტიკისა და ანალიზის გარეშე იდგა².

საფონოვიჩის „ქრონიკაზე“ და გიზელის „სინოპსის“-ზე დაბლა იდგა თავისი ღირსებით ალექსეი მანკიევის მიერ 1715 წელს დაწერილი „Ядро российской истории“³. ეს იყო არა საისტორიო ნაწარმოები, არამედ ისტორიული მოთხრობა, რომლის ნიმუშად ისევ ძველი რუსული მატიანეები იყო აღებული. ახალი იყო მანკიევის შრომაში მხოლოდ XVII ს-ის და XVIII ს-ის დამდეგის ისტორია, 1712 წლამდე რომ გრძელდებოდა.

რუსული ისტორიული მეცნიერება პეტრე I მოღვაწეობის ხანაში ყალიბდებოდა. მის დროს დამყარდა მკიდრო პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობა დას. ევროპის ქვეყნებთან. XVIII ს-ის რუსი ადამიანები გაეცნენ ევროპული მეცნიერების მიღწევებს. პეტრე ხელმწიფის თაოსნობითვე დაარსდა მეცნიერებისა და კულტურის დიდი კერა—აკადემია. მისივე თაოსნობით და მონაწილეობით დაიწყო წინასწარი მოსამზადებელი მუშაობა „რუსეთის ისტორიის“

¹ XVIII ს-ში „სინოპსისი“ რუსეთის ისტორიის სახელმძღვანელოდ ითვლებოდა, „სინოპსისით“ სწავლბდა ისტორიას ლომონოსოვიც. 1836 წლამდე „სინოპსისი“ პე-ჯერ გამოიცა.

² Рубинштейн. Op. cit., გვ. 47.

³ იქვე, გვ. 61; Соловьев. Писатели русской истории XVIII века, стр. 5—10 (სოლოვიოვის „Ядро“ შედარებული აქვს „სინოპსისთან“).

მეცნიერულად გასამართავად. ცხადია, სახელმწიფოს დაკვეთით შედგენილი „ისტორია“ იმდროინდელი რუსეთის საზოგადოებრივ-ეკონომიური პირობებისა და პეტრე ხელმწიფის პოლიტიკის შესაბამისად უნდა ყოფილიყო გამართული.

მეცნიერულად გამართული ისტორიის შედგენა-დამუშავება, ისევე როგორც ევროპასა და საქართველოში, რუსეთშიაც ისტორიული წყაროებისა და მასალების შეგროვებით დაიწყო.

პეტრე I საგანგებო ბრძანებით (1720 წ. 20 დეკემბრის, 1721 წლის 17 მაისის და 1722 წლ. 16 თებერვლის)¹ სახელმწიფო დაწესებულებებს, საეკლესიო აღმინისტრაციის და კერძო პირებს ევალეზოდან სენატში გადაეგზავნათ ისტორიული მასალები: წყალობის სიგელები, საეკლესიო და სამოქალაქო მატინებები², ქრონოგრაფები, ხელნაწერი და დაბეჭდილი ისტორიული წიგნები. პეტრესავე მიითვლებოდა ისტორიული წყაროებისა და მასალების შეგროვების პარალელურად წარმოებდა ევროპულ საისტორიო თხზულებათა თარგმნა.

მაგ., 1718 წ. დაიბეჭდა პუფენდორფის „ევროპის ისტორიის შესავალი“ („Введение к истории замечательнейших государств“), რომლის მეორე გამოცემა 1724 წ. გამოქვეყნდა³. 1719 წ. გამოვიდა ცეზარ ბარონიუსის „საეკლესიო ანალები“ („Деяния церковная и гражданская“)⁴, ხოლო 1724 წელს ვილჰელმ სტრატემანის „თეატრონი, ანუ ისტორიული სანახაობა“ („феатрон или позор исторический“)⁵. ევროპელ ისტორიკოსთა ნაწარმოებების თარგმნა მოწმობდა ისტორიულ მეცნიერებისადმი ინტერესის ზრდის რუსეთში. ამავე დროს ეს თხზულებები იძლეოდნენ ევროპული ისტორიოგრაფიის შეთვისების შესაძლებლობას⁶.

¹ П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т. I, 1862, стр. 317—318.

² პეტრე პირველის 1722 წ. 16 თებერვლის ბრძანებაში ნახმარია გამოთქმა „Церковные и гражданские летописи“ (Пекарский, *Op. cit.*, გვ. 317), ამიტომ მცდარია რუბინშტეინის აზრი, რომ 1724 წ. დაბეჭდილ სტრატემანის თხზულების წინასიტყვაობაში გაბრიელ ბუენისკიმ, პირველად რუსულ საისტორიო მწერლობაში, გამოიყენა ტერმინი „სამოქალაქო ისტორია“ (И. А. Рубинштейн, *Русская историография*, 1941, стр. 60). გარდა ამისა, იგივე ტერმინი ნახმარია 1719 წ. რუსულად დაბეჭდილ ბარონიუსის „საეკლესიო ანალებში“.

³ Пекарский. *Op. cit.*, გვ. 324—327.

⁴ იქვე, გვ. 327—328.

⁵ იქვე, გვ. 328—330; ამ საისტორიო ნაწარმოებთა თარგმნა ერთგვარად ნიადაგი მოუზიდა რუსული ისტორიოგრაფიის განვითარებას ამავე საუკუნის რუსეთში (ტატიშჩევი, ლომონოსოვი, შერბატოვი). იხ. Рубинштейн. *Op. cit.*, გვ. 60—61.

⁶ გარდა ევროპელ ისტორიკოსთა თხზულებებისა, პეტრეს დროსვე რუსულად გამოათარგმნა კვინტ კურტიუსის *De rebus gestis Alexandri magni libri* „Книга Квинта Куртия о делах содеянных Александра великого, Царя македонского“ (Пекарский, *op. cit.*, стр. 332). სხვათა შორის, ეს ნაწარმოები, ეტყობა, რუსულიდან ქართულადაც ითარგმნა 1733 წ. (საქ. საზ. მეზღუდის ხელნაწერთა განვ. ფონდი № 240 Н). ამ დროსვე გამოქვეყნდა აგრეთვე ფრანგულად გადაკეთებული იულიუს კეისრის თხზულების თარგმანი: „Краткое описание о войнах из книг Цезариев“ (Пекарский, *Op. cit.*, გვ. 332). ჰუმანისტ ისტორიკოსთაგან გაბრიელ ბუენისკიმ თარგმნა პოლიდორ ვირგილის თხზულება: „De rebus inventoribus libri octo“ — „Полидор Виргилия урбинского осьм книг о изобретателях вещей“ (Пекарский, 436). ამრიგად, XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის რუსეთში ერთდროულად ქვეყნდებოდა ანტიკური, ჰუმანისტური და საისტორიო-საეკლესიო მწერლობის ნიმუშები.

ევროპულ საისტორიო თხზულებებს რუსი მთარგმნელები ჩვეულებრივ, ურთავდნენ წინასიტყვაობას, სადაც საუბარი იყო ისტორიის მიზნისა და მეთოდების შესახებ. თუ ორიგინალური არ იყო თვითონ თხზულება, საპაგიე-როდ რამდენადმე ორიგინალური იყო წინასიტყვაობა ისევე, როგორც XVI ს-ში ბერძნული ქრონოგრაფების რუსული რედაქციები, ხოლო XVII ს-ში რუსულადვე გადაკეთებული პოლონური ქრონიკები. ამიტომ ხსენებულ წინასიტყვაობათა შინაარსი საყურადღებოა XVIII ს-ის პირველი მეოთხედის რუსი მწიგნობრების ისტორიული აზროვნებისა და ისტორიულ შემოქმედებაზე მათი წარმოდგენის გასათვალისწინებლად.

მაგ., გაბრიელ ბუჟინსკის წინასიტყვაობაში, რომელიც მან წაუშ-ძღვარა სტრატეგიის თხზულებას, აღნიშნულია ისტორიის საგნის მნიშვნე-ლობა და დანიშნულება, აგრეთვე ის **სარგებლობა**, ისტორიის კითხვას რომ უნ-და მოეტანა მკითხველისათვის¹. გაბრიელ ბუჟინსკის წინასიტყვაობას ერთდროუ-ლად ეტყობა ძველი „ქრონიკების“ პროლოგების და ახალი ისტორიოგრაფიის, განსაკუთრებით სქოლასტიკურ-პუშმანისტურის, გავლენის კვალი. მას სწამს „ოთხი მონარქიის“ იდეა, ე. ი., აღიარებს ისტორიის პერიოდიზაციის შუა საუკუნეებ-რივ სისტემას. ისტორიული ხასიათის და, საერთოდ, საერო წიგნების (მათ შორის წარმართულის) საჭიროება და მათი კითხვის შეწყნარება-გამართლება და-საბუთებულია პეტრე და პავლე მოციქულების, იოანე დამასკელის, იოანე ოქ-როპირის, გრიგოლ ღვთისმეტყველის (ნაზიანზელი), ბასილ დიდის და სხვ. ეპისტოლეებიდან და თხზულებებიდან მოტანილი სათანადო ადგილებით².

საყურადღებოა, რომ გაბრიელ ბუჟინსკის წინასიტყვაობის ერთგვარად იდენტურია ვახუშტის „ისტორიის“ წინასიტყვაობის შინაარსიც, დასაწყისიდან ვიდრე ქართული ქრონოლოგიის კრიტიკულ მიმოხილვამდე³. ვახუშტისავით ბუჟინსკიც საისტორიო თხზულების შემადგენელ ნაწილებად ასახელებს: **ქრო-ნოლოგიას, გენეალოგიას, ტოპიკას** (გეოგრაფიას) და საკუთრივ კონკრეტულ ისტორიას, ანუ **პრაგმატოლოგიას**. ეს უკანასკნელი კი დაყოფილია ორ დარ-გად: **საეკლესიო და სამოქალაქო ისტორიად**⁴.

მაგრამ ბუჟინსკი ამ მხრით სრულიადაც არ ყოფილა ორიგინალური. ჯერ კიდევ 1699 წ. ამსტერდამში დაბეჭდილ კოპიეცკის ისტორიის სახელმძღვანე-ლოში: „Введение во всякую историю по чине историчном от создания мира ясно и совершенно описанное“ ვხვდებით ისეთსავე წარმოდგენებს ისტორიის საგანსა და დარგებზე, როგორსაც ბუჟინსკის წინასიტყვაობაში.

კოპიეცკის განმარტებით: ისტორია განამტკიცებს გარდასული ამბე-ღის ხსოვნას, აღწერს წარსულისა და აწმყოს „ქმნულებებს“, გარდა ამისა „познает и не забывает ни один род“ (ე. ი. შეიცავს **გენეალოგიას**). მასმო-აქვს **სარგებლობა**, ართობს და ამხნევეს მკითხველს (აქაც ისტორიის მიზანი

¹ Пекарский. Op. cit., ტ. II, გვ. 614.

² Пекарский. Op. cit., ტ. II, გვ. 614.

³ ვახუშტი. საქართველოს აღწერა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 1-3; საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. I-II, 7.

⁴ Пекарский. Op. cit., ტ. II, გვ. 614.

პრაქტიკულ-ჟუტილიტარული თვალსაზრისითაა განსაზღვრული). ამას მოსდევს მოთხოვნა წმინდა ისტორიიდან, შემდეგ დასახელებულია ბაბილონეთის, სპარსეთის, მაკედონიის და რომის ხელმწიფენი (ე. ი. აღებულია ამბები კონკრეტული ისტორიიდან), ნაჩვენებია მათი მეფობის წლები და, ბოლოს, განმარტებულია დრო, ეპოქა და სინქრონიზმები (განხილულია ქრონოლოგიის საკითხები). ისტორიას მოსდევს გეოგრაფია, რომელიც შეიცავს ზღვების, ტბების, მდინარეების, კუნძულების, მთების და, აგრეთვე, მიწის საზომი ერთეულების აღწერას¹.

ისტორიის დარგებად დაყოფასა და მის შემადგენელ ნაწილებზე საუბარი აქვს ევრობიდან რუსეთს მიწვეულ მილერსაც, რომელმაც დიდი ამაგი დასდო რუსულ ისტორიულ მეცნიერებას, ისტორიულ გეოგრაფიას და განსაკუთრებით არქეოგრაფიას. 1732 წ. მეცნიერებათა აკადემიამ სანკტ-პეტერბურგში დაბეჭდა მილერის „Объявление предложения до исправления Российской истории“, სადაც რუსეთის ისტორიის შესახებ მასალების შეგროვების საჭიროების აღნიშვნასთან ერთად, ნათქვამია: „Сего ради приемлется здесь история российского государства во всем своем пространстве, так что до оныя не только гражданския, церковныя, ученыя и естественныя приключения принадлежать имеют, но также и древности, знание монет, хронология, география, и пр.“². რა თქმა უნდა, მილერი აქ ბარ იმეორებს ბუენისკის, მას ეს შეხედულება, გავრცობილი სახით, აღებული აქვს ახალ ევროპულ ისტორიოგრაფიიდან.

ევროპულ საისტორიო თხზულების რუსულად თარგმნას სხვა მხრივაც ჰქონდა მნიშვნელობა. მათ გავლენა უნდა მოეხდინათ XVIII ს-ის რუსულ საისტორიო ნაწარმოებთა ახლებურად გამართვაზე, რადგან ისინი უკვე შეიცავდნენ თანამედროვე საისტორიო გამოკვლევის შემადგენელ ელემენტებს. მაგ., ბარონიუსის თხზულების რუსულ თარგმანს დართული აქვს „Алфавитный указатель имен и дел“³, ასევე სტრატიშკინის თხზულებას მოეპოება ანბანზე გაწყობილი საძიებელი⁴, ხოლო პუფენდორფის „ევროპის ისტორიის შესავალს“ იურიდიული და სხვა გაუგებარი სიტყვების განმარტებანი: „Толкование неких речений трудных, в книзе сей обретающихся“⁵. ეს საძიებლები პირდაპირ ორიგინალებიდან იყო უცვლელად გადმოღებულ-გადმოთარგმნილი, რადგან რუსი მთარგმნელები საერთოდ ერიდებოდნენ რაიმე ცვლილებების შეტანას კა-

¹ Пекарский. Op. cit., ტ. I, გვ. 19.

² Попов. Татищев и его время, стр. 446—447; 1773 წელს დაბეჭდილ რუსეთის გეოგრაფიულ ლექსიკონში მილერი წერდა: „К историческим наукам, как всякому известно (ხაზი ჩვენია, ვ. გ.), принадлежит, во-первых, гражданская, церковная, ученая и художественная история. Потом к ним же причисляются и особенные науки: землеописание (география), летоисчисление (хронология), родословие (генеалогия), знание гербов (геральдика), знание древних и новых книг (ars Nummaris) и всякие древности, какого звания они не были“. ციტირებულია ვ. გუჩუას წიგნის მიხედვით: В. Н. Гучева, Географический департамент Академии Наук XVIII века, М.-Л., 1946, стр. 29.

³ Пекарский. Op. cit., ტ. II, გვ. 446.

⁴ Пекарский. Op. cit., ტ. II, გვ. 613—615.

⁵ იქვე, გვ. 439.

თოლიკე და პროტესტანტი მწერლების თხზულებებში, რათა მათთვის კათოლიკური ან პროტესტანტული სარწმუნოებისადმი მიდრეკილება არ დაებრალე-ბინათ.¹ მაგრამ ტატიშჩევი უკვე დამოუკიდებლად ადგენს თავისი ისტორიისათვის საგნობრივ, საკუთარ და გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელს. ასევე მოიქცა ვახუშტი ბაგრატიონი, რომელმაც, პირველად ქართულ საისტორიო მწერლობაში, „საქართველოს ისტორიის“ დაურთო ვრცელი საძიებლები. ერთსაც და მეორესაც ეს აღებული აქვთ ერთი საერთო წყაროდან: ევროპული ისტორიოგრაფიიდან.

გარდა იმისა, რომ რუსულად ითარგმნებოდა ევროპული საისტორიო თხზულებები, საკუთრივ რუსეთის ისტორიის დასაშუშავებლად პეტრე I მიიწვია ევროპელი ისტორიკოსები. ტატიშჩევს ვახუშტისთან შედარებით ერთი დიდი უპირატესობა ჰქონდა: მას ჰყავდა ევროპულად განსწავლული წინამორბედი ბაიერის სახით. ბაიერი კი მრავალმხრივი ცოდნით აღჭურვილი მეცნიერი იყო. მართალია, ისტორიკოსი, ფილოლოგი და ლინგვისტი ბაიერი რუსული ისტორიოგრაფიის გარეშე დგას, მაგრამ ყურადსაღებია ის გარემოება, რომ მან პირველად სცადა რუსეთის ისტორიის ძველი ხანის საკითხების დამუშავება ახალი მეცნიერული მეთოდებით.

მიუხედავად პეტრე I და მისი მახლობელი პირების (პროკოპოვიჩი, შაფიროვი) ინტენსიური მოღვაწეობისა, „რუსეთის ისტორიის“ დაწერა ვერ მოხერხდა. „ჩრდილოეთის ომების ისტორიის“ გამოქვეყნება სრულიადაც არ იყო მთავარი მიზნის გამოხატულება.

ეს საპატიო ამოცანა რეალურად განახორციელა მხოლოდ ტატიშჩევმა. პეტრე ხელმწიფის წრიდან გამოსულმა განათლებულმა და ნიჭიერმა სახელმწიფო მოღვაწემ. ვასილ ნიკიტის-ძე ტატიშჩევი XVIII ს-ის პირველი რუსი მეცნიერ-ისტორიკოსი იყო. ტატიშჩევის (1686—1750) „Российская история“ 1727—1738 წლებში იწერებოდა. ამ თხზულების პირველი ტომი მიღერმა 1768—1769 წწ დაბეჭდა (უკანასკნელი V ტომი გამოქვეყნდა მხოლოდ 1848 წ.). ასევე ტატიშჩევის „Лексикон Российской, исторической, географической, политической и гражданской“ ავტორის გარდაცვალებიდან 43 წლის შემდეგ 1793 წ. დაიბეჭდა.

ამრიგად, თუ არ დავუშვებთ ვარაუდს, რომ ვახუშტი ხსენებულ შრომებს ხელნაწერებში იცნობდა, ცხადი უნდა იყოს, რომ მას არაფრის ალება არ შეეძ-

¹ იქვე, გვ. 430. ასევე ფრთხილობდნენ კონფესიონალურ მოსახრებათა გამო ქართველი მწერლებიც. მაგ., „სამდივნო წიგნში“ ვკითხულობთ: „საბამო დიდად იღვაწა და დიდი შომა თავს იღვა, სომეხთა და ფრანგთა ლექსიკონთა შემოწმებითა განასრულა და იხარებს ყოველი საპიროთა წერილითა გამოყველევით. ხოლო მე ყოვლად უღირსმან და უგულისხმომან ტფილისის ქალაქის სიონის დეკანოზის ძემან ბენეშკან მღვდელმან, კინმან ზუკესმან იოსებ ვიწყე-აღწერად და გარდმოღებად თვით მის ხელითა მისითა აღწერილსა ზედა გადმოვწერე. თუცა ხადმე ჩვენსა და ფრანგთა შორის საცილებელს მათ კერძო მოწმობა აღეწეროს, მე ნუ მახრალეობ, რამეთუ მას მათ კერძო აქვნდა თვისება. (საქ. სახ. მუხ. ხელნ. № 1334 H.). ციტირებულია აკად. ნ. ბერძენიშვილის წინასიტყვაობის მიხედვით (იხ. ვახუშტი, საქართველოს აღწერა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. XVI).

ლო XVIII ს-ის რუსული ისტორიული მეცნიერებიდან. ტატიშჩევისა და ვახუშტის „ისტორიების“ ზოგიერთი უძველესი შეხვედრა საერთო წყაროდან, XVII—XVIII სს ზოგადი ისტორიოგრაფიიდან უნდა მომდინარეობდეს¹.

ტატიშჩევის „ისტორია“ ორი ნაწილისაგან შედგება. თითოეული მათგანი ერთიმეორისაგან განსხვავდება თავისი შინაარსით და მეცნიერული მნიშვნელობით.

პირველი ნაწილი წარმოადგენს ისტორიის „შესავალს“, სადაც ავტორის მიერ განხილულია რუსეთის ისტორიის ძირითადი საკითხები, განსაზღვრულია ისტორიის მიზანი და მეთოდები, განმარტებულია სამშობლოს ისტორიის ცოდნის მნიშვნელობა, რაც გაშუქებულია დიდაქტიკურ-უტილიტარული თვალსაზრისით. აქვე პირველად დაყენებულია ისტორიული გეოგრაფიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები, მოკლედ გადმოცემულია რუსეთის სახელმწიფოს მთავრობისა და იერარქიის ისტორია.

თხზულების მეორე ნაწილი, საკუთრივ ამბის მოთხრობა, გაერთიანებული და კომბინირებული კონკრეტულ-ისტორიული მასალისაგან შედგება. ტატიშჩევის ისტორიის ამ ნაწილის, როგორც წყაროს, გამოყენების შესაძლებლობა მუდამ ექვესქვეშ იყო დაყენებული.

„შესავალში“ ტატიშჩევი არსებითად დგას იმდროინდელი ისტორიული მეცნიერების ნიადაგზე. კრიტიკულად ამოწმებს და სწავლობს წყაროებს. პირველად აყენებს რუსეთის ისტორიის უმნიშვნელოვანეს საკითხებს. იძლევა რუსეთის ისტორიის პერიოდიზაციას, რომელსაც შემდეგ სხვადასხვა ვარიანტით იმეორებენ მომდევნო ხანის რუსი ისტორიკოსები. ერთი სიტყვით, რუსულ ისტორიოგრაფიაში ის ჰქმნის გარდამავალ საფეხურს ისტორიის მეცნიერებისაკენ. მაგრამ „შესავალში“ დაყენებული საკითხები მოწყვეტილია კონკრეტული ისტორიიდან. მის ისტორიაში თხრობა წყაროდან გამოყოფილი არაა. მან გამო-

¹ მიუხედავად ამისა ვახუშტი ბაგრატიონისა და ტატიშჩევის ურთიერთობა გამორიცხული არ არის. ყოველ შემთხვევაში, ეს საკითხი სპეციალურ შესწავლას საჭიროებს. სახელდახლოდ შეიძლება შემდეგი აღინიშნოს: ტატიშჩევის „ისტორიაში“ იხსენიება ქართველი ტომები და საქართველოს გეოგრაფიული პუნქტები (იხ. Российская история, кн. 1, ч. 1, стр. 70, 114, пр. 3, 162—163, 169 пр. 3, 181, 215, пр. 9). ერთ ადგილას ტატიშჩევი სწერს: „Грузинцы объявляют, что в древния времена Лезгинцы по сами Понт Эвксинский жили, потом выгнати от Картулыицев [или Рузинов в Картуле провинции, которую обыкли называть Картулею] в горы ушли“ (იქვე, გვ. 70). ტატიშჩევი იცის, რომ „Грузинский праотец Картлос“-ი ქართველ ტომთა ეთნარქია. იქვე იხსენიება „ქართლის ცხოვრებით“ ცნობილი ქართლოსის ჩამომავლობა (მცხეთოს, კახოს, ბარდოს, კავკახოს, ლეზგოს, ეგროს). ტატიშჩევი აღნიშნავს: „В Грузинской истории говорится“ თუ როგორ გაუყო ქართლოსმა თავის შვილებს ქვეყნები, რომელთაც მაივე სახელები ეწოდათ (იქვე, გვ. 70). ამრიგად, ცხადია, ტატიშჩევი იცის „ქართლის ცხოვრების“ არსებობა. უნებლიეთ ისმის კითხვა: ვის უნდა მიეწოდებინა მისთვის საქართველოს შესახებ ცნობები? როგორც ირკვევა, ტატიშჩევი პირადად იცნობდა და მასთან ლიტერატურული ურთიერთობით იყო დაკავშირებული ბატონიშვილი ბაქარი, ვახუშტის ლეიპლი ძმა. ტატიშჩევის ბიოგრაფი პოპოვი ბაქარს იხსენიებს იმათ შორის, ვინც მასალებს აწვდიდა ტატიშჩეს და დასძენს: „Он ...говорит с грузинским царевичем Бакаром о книгах Мефодия Патарского“ (იხ. Н. Попов, Татишев и его время, стр. 434). იცნობდა თუ არა ტატიშჩევი ვახუშტისაც, ეს ჯერჯერობით გამოსარკვევია.

საცემად გაამზადა რუსული სამართლის წიგნი, შეაგროვა უამრავი ისტორიული მასალა, იმ დროის კვალობაზე გააშუქა რუსეთის ისტორიის საკითხები, მაგრამ მის, ეტყობა, მიზნად არ დაუსახავს რუსეთის ისტორიის დამოუკიდებელი და ისტორიის სახით შედგენა. ამიტომაც „если „Введение“ Татищева уже целиком стоит на почве науки XVIIIв., обращено к новому, то непосредственное историческое изложение еще исходит из прошлого, подытоживает старый исторический материал и не выходит за его пределы“¹. საყურადღებოა, რომ თვით „შესავალში“ ტატიშჩევს თავისუფლად შეაქვს უცხო ავტორების გამოკვლევები. მაგ., ბაიერის თხზულებები, საიდანაც მის აულია ნორმანიზმის თეორია (იხ. Российская история, т. 1, ч. 1, стр. 177—213; т. 1, ч. 2, стр. 225—260, 334—345, 393—424). მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ტატიშჩევს ახლებურად აქვს დაყენებული ისტორიის საკითხები და ახლებურადვე გამოყენებული მის მიერ საისტორიო მეთოდები.

ტატიშჩევის მიხედვით, ისტორია ოთხ დარგად განიყოფება: 1) ღვთაებრივ ისტორიად (История сакра или святая, но лучше сказать божественная), 2) საეკლესიოდ (Еклезიაстика или церковная), 3) სამოქალაქოდ (политика или гражданская), 4) მეცნიერებათა და მეცნიერთა ისტორიად². აქედან ჩანს, რომ ტატიშჩევი იზიარებდა ისტორიის დარგებად დაყოფის იმ სისტემას, რომელიც საეკლესიო ისტორიოგრაფიის მიერ იყო შემუშავებული.

ტატიშჩევის აზრით, ისტორიის გასაგებად აუცილებელია ქრონოლოგიის (летосказание), გეოგრაფიის (положения мест), გენეალოგიის (родословие) ცოდნა³. რუსულს ისტორიოგრაფიაში პირველად ტატიშჩევმა სცადა ისტორიის ამ დანშვარე დისციპლინების პრაქტიკულად გამოყენება.

ტატიშჩევის მიერ გამოყენებული წყაროები შრავალფეროვანია, იგი სარგებლობდა მის დროს ცნობილი ყველა რუსული მატერიათ, გრამოტებით, დიპლომატიური აქტებით, „თანადამხდურთა“ ბარათებით (იგნატი დიაკონი, მიტროპოლიტი მაკარი, კურბსკი, პალიცინი, სილვესტრ მედვედევი, მატკეევი და სხვ.), ლიტერატურული და საკანონმდებლო ძეგლებით, უცხო დამკვირვებელთა ცნობებით და გერმანული და პოლონური ისტორიული ლიტერატურით. ტატიშჩევი ასახელებს პეროდოტეს, სტრაბონს, პლინი სტოიკს, პტოლომეს, კონსტანტინე პორფირეგენეტს⁴. მისი ბიბლიოთეკის წიგნების მიხედვით შედგენილ ნუსხაში დასახელებულია მრავალი ევროპელი ისტორიკოსის თხზულება და ისტორიულ-გეოგრაფიული ლექსიკონი⁵.

სხვადასხვა წარმოშობის, რიგისა და ღირსების წყაროებს ტატიშჩევი სათანადო შემოწმების შემდეგ იყენებდა. 1738 წ. ტატიშჩევი სახელმწიფო კოლეგიის მისამართით დაწერილ ბარათში წერდა: „Известно государственной ко-

¹ Рубинштейн. *Op. cit.*, გვ. 82.

² Татищев. *Российская история*, т. 1, ч. 1, стр. 1—II.

³ Татищев. *Op. cit.*, გვ. 542, 544.

⁴ Рубинштейн. *Op. cit.*, გვ. 77—78.

⁵ Пекарский. Новые известия о В. Н. Татищеве. Приложение к IV-му тому Записок имп. Академии Наук, № 4, 1864, стр. 56—63.

легии, что древняя Российская история во многих знатных делах и обстоятельствах темна и неисправна.... которую я, с 1727 году начав, колико возможно о Европейскими а паче с польскими и немецкими Гисториками согласовал....¹.

ტატიშჩევი პირველ რიგში აყენებდა მოთხრობის ჰეგმონიკას „Правость писания“-ს². მისი დამოკიდებულება წყაროსადმი და წყაროს კრიტიკა იმდროინდელი წყაროთმცოდნეობის სიმალეზე იდგა, ე. ი. ჯერ კიდევ ფორმალური და მარტივი იყო. ტატიშჩევი აღნიშნავდა „Степенная книга“-ში დარღვეულ ქრონოლოგიურ თანამიმდევრობას, კრიტიკულად უდგებოდა „სინოპსის“, სადაც ბევრი რამ, მისი სიტყვით, ლეგენდარული იყო, კრიტიკულად სწავლობდა იოაკიმის მატიანეს, რადგან მისი ტექსტი სხვა ნუსხებისაგან განსხვავდებოდა და კრიტიკულადვე ამოწმებდა ანტიკური და ბიზანტიელი მწერლების რუსეთის შესახებ ცნობებს³. ტატიშჩევი თავისებურ ფილოლოგიურ ძიებასაც მიმართავდა, როცა რუსეთის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა ეთნოგენეზის დადგენას ცდილობდა მათი სახელების მიხედვით. რა თქმა უნდა, აქ საყურადღებოა არა „სლავის“ „славные“-დ გასაღება, ან „ალაზონების“ ბერძნულსავე „ამაზონებთან“ დაკავშირება, არამედ თვითონ ფილოლოგიური დაკვირვების ფაქტი⁴.

დიდი დრო მოუწოდებდა ტატიშჩევს კარტოგრაფიული მუშაობისათვის. მასვე შეუდგენია ისტორიული რუკები. მაგრამ მის „ისტორიას“ დარღული არა აქვს არც გეოგრაფიული აღწერილობა და არც რუკები. თუმცა მისი გეოგრაფიული ლექსიკონით მტკიცდება, რომ ის გეოგრაფიულ მასალას მჭიდროდ უკავშირებდა ისტორიას. ტატიშჩევის კარტოგრაფიული სამუშაოები დაკარგულად ითვლება. სხვათა შორის, ტატიშჩევი თანამშრომლობდა ფრანგ გეოგრაფ დელილთან, რომელმაც ფრანგულად თარგმნა ვახუშტის რუკები.

ტატიშჩევი მოწინავე აზროვნების ისტორიკოსი იყო. იგი იცნობდა XVI—XVIII სს ფილოსოფიურ სისტემებს, ბურჟუაზიულ რაციონალურ ფილოსოფიას, კითხულობდა ლოკისა და ჰობსის თხზულებებს⁵. ტატიშჩევი აღმაცერად უყურებდა სასწაულებს. მან უარყო ხალხთა წარმომავლობა ბიბლიური პერსონაჟებიდან, მანვე უკუაგდო არა მარტო რუს და სხვა ხალხთა ეთნარქების არსებობა, არამედ ისტორიულ ლეგენდად გამოაცხადა ქართველ ტომთა ეთნარქის ქართლოსის არსებობაც⁶. ამ შემთხვევაში იგი განზე გაუდგა შუასაუკუნებრივი ისტორიოგრაფიის ცნობილ ტრადიციას, რითაც იგი უშეძლად მალა დგას ვახუშტი ბაგრატიონზე.

მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ტატიშჩევი საერთოდ თავისუფალი იყო შუასაუკუნებრივი ფეოდალური ისტორიოგრაფიის გავლენისაგან. მაგალი-

¹ Н. Попов. А. Н. Татишев и его время, Москва, 1861, стр. 657—658.

² Татишев. Российская история, кн. 1, ч. 1, стр. IX—X.

³ Рубинштейн. Op. cit., гл. 78—79.

⁴ იქვე, გვ. 81.

⁵ Попов. Татишев и его время, 1861, стр. 433; Плеханов. Сочинения, т. XXI, стр. 57.

⁶ Татишев. Российская история, кн. 1, ч. 1, стр. 70.

თად, მან სასაცილოდ აიგდო რიურის გენეალოგია პრუსიდან, მაგრამ ეს ლეგენდა მანვე ახალი ლეგენდით შეცვალა, როცა ასევე თვითნებურად რიურის გოსტომისლს დაუკავშირა (Рубинштейн. *Op. cit.* გვ. 81). ძველი ისტორიოგრაფიის ძლიერი გავლენის მკაფიო მოწმობაა მისი „ისტორიის“ კომპოზიციაც.

თუ ტატიშჩევის „რუსეთის ისტორიის“ პირველი წიგნის „შესავალი“ XVIII ს-ის ისტორიულ მეცნიერებათა სიმაღლეზე იდგა, სამაგიეროდ ოთხი დანარჩენი წიგნი, რომლებშიც რუსეთის კონკრეტული ისტორიაა მოთხრობილი, ფაქტობრივად რუსულ მატერიაზეა კრებულს წარმოადგენს. ამიტომაც უწოდა მას სოლოვიოვმა „знаменитый Татищевский свод летописей“. სოლოვიოვის სიტყვით: „ტატიშჩევის მიზანს სრულიადაც არ შეადგენდა დაეწერა რუსეთის პრაგმატიკული ისტორია“¹. ამ აზრს იზიარებდა XVIII—XX სს ყველა რუსი ისტორიკოსი.

ჯერ კიდევ XVIII ს-ის მეორე ნახევრის რუსი ისტორიკოსი ბოლტინი შენიშნავდა, რომ ტატიშჩევი „не историю писал, а летопись“². სხვა ადგილას იგივე მწერალი ამბობს: „Он сам не называл ее историею, но летописью Нестора Черноризца“³. ბესტუჟევი-რიუმ-ნის აზრით: „Сочинение его — в сущности сводная летопись“⁴. სენიგოვიც, რომელმაც ფილოლოგიური ისტორიული თვალსაზრისით შეისწავლა და რუსულ მატერიაზეთან შეაჯერა ტატიშჩევის „ისტორიის“ დაბეჭდილი და ხელნაწერი ტექსტები, აღნიშნავდა, რომ ტატიშჩევის „მატიანეთა კრებულის“ მეორე ნაწილს შეცდომით ეწოდება ისტორია⁵.

ტატიშჩევი ბოლომდის შეინარჩუნა მატერიალისტური თხრობის ხასიათი. თავის „ისტორიის“ 1739 წ. პირველ რედაქციაში მან ხელუხლებლად დატოვა მატერიალთა ენა, ხოლო 1749 წ. მეორე რედაქციის დროს, მცირეოდენ შემოკლებასა და გამარტივებასთან ერთად, ტექსტი XVIII ს-ის რუსულ ენაზე თარგმნა. მის „ისტორიაში“ ავტორის ტექსტი გადატანილია შენიშვნებში, რომლებიც ამა თუ იმ მოვლენის რეალურ კომენტარებს წარმოადგენენ და, ამდენად, მეცნიერულ ღირებულებას არ არიან მოკლებული⁶. მაგრამ შენიშვნები ტექსტს დართული აქვს თათართა შემოსევაზე. საკუთრივ ისტორიის თხრობა კი XVII ს-ის შუაწლებამდეა მიყვანილი.

მაგრამ ტატიშჩევი მაინც შეჰქონდა მატერიალს ტექსტში ზოგიერთი შესწორება და დამატება. ყველა ის ცვლილება, რომელიც მის „ისტორიაში“ შეინიშნება, სენიგოვს გაუფიქროვებელი აქვს ორ ჯგუფად: 1) ენობრივ-ფილოლოგიური ხასიათის ცვლილებანი და 2) შინაარსობრივ-ისტორიული და ფაქტობრივი ცვლილებანი⁷.

¹ С. М. Соловьев, Писатели русской истории XVIII века. Архив историко-юридических сведений, относящихся до России. Москва, 1855 г., кн. II, 1—2 половина, отд. III, стр. 15—40.

² Болтин, Критические примечания на второй том истории князя Щербатова, С.-Петербург, 1794 года, стр. 69—70.

³ იქვე, გვ. 148. თვითონ ტატიშჩევი თავის „ისტორიას“ ასე უწოდებდა: „Мое собрание из древних русских летописцев“ (იხ. Росс. Ист. кн. 1, стр. 64).

⁴ К. Н. Бестужев-Рюмин, Русская история, 1872 г., стр. 172.

⁵ Сенигов, Историко-критические исследования о новгородских летописях и о русской истории В. Н. Татищева. Чтен. Общ. Ист., 1887, IV, стр. 200, 202—204.

⁶ Рубинштейн, Русская историография, стр. 83—84.

⁷ Сенигов. *Op. cit.*, გვ. 363.

მილიუკოვის დაკვირვებით (ეს დაკვირვება კი სენიგოვის სპეციალურ გამოკვლევას ემყარება), ტატიშჩევი მათიანეთა კრებული მართა უბრალო შედგენით არ კმაყოფილდებოდა; ყველა შესაძლებელ შემთხვევისას მას ტექსტში შეჰქონდა საკუთარი შესწორებანი, დამატებანი და გაგებანი. მაგ., 1) ასწორებდა, და ისიც არა ყოველთვის წესიერად, საკუთარ სახელებს, 2) თარგმნიდა მათ თვითნებურად (Пруси—Боруси, Огаряне—Сараинне), 3) იძლეოდა საკუთარ გაგებებსა და შესწორებებს, 4) თხზავდა ცნობებს იმ მონაცემების მიხედვით, მას რომ უტყუარად მიაჩნდა. მაგალითად, მთავრების გარდაცვალების დროის მიხედვით არკვევდა მათი დაბადების წელს და ამგვარად მოპოებულ ცნობას ურთავდა მათიანის სათანადო აღგის¹.

მატიანისადმი ასეთი დამოკიდებულება აიხსნება იმდროინდელი ისტორიკოსების წარმოდგენით საისტორიო შრომის ამოცანებსა და ხერხებზე. მათთვის ჯერ კიდევ ნათელი არ იყო განსხვავება წყაროსა და გამოკვლევას შორის². მიუხედავად ამისა, ტატიშჩევის ისტორია, მთლიანად აღებული, მაინც შეიცავს თანამედროვე საისტორიო ნაშრომის შემადგენელ ელემენტებს, როგორცაა: 1) შესავალი (ფილოსოფიური და კრიტიკული ნაწილი), 2) ისტორიული მოთხრობა, 3) საკუთარ, გეოგრაფიულ და საგნობრივ სახელთა საძიებელი³.

ასეთი იყო ტატიშჩევის ისტორიული შემოქმედებისა და მოღვაწეობის თავისებურებანი. სოლოვოვის მიერ შემდგენიარად არის დახასიათებული და შეფასებული XVIII ს-ის გამოჩენილი რუსი ისტორიკოსი: „Заслуга Татищева состоит в том, что он начал дело, как следовало начать: собрал материалы, подверг их критике, свел летописные известия, снабдил их примечаниями географическими, этнографическими и хронологическими, указал на многие важные вопросы, послужившие темами для позднейших исследований, собрал известия древних и новых писателей о древнейшем состоянии страны, получившей после название России—одним словом, указал путь и средства своим соотечественникам заниматься русской историей“⁴. ეს მოკლე, მაგრამ ამომწურავი შეფასება, რომლითაც დახასიათებულია ტატიშჩევის ისტორიული შემოქმედების მთელი თავისებურება, გაზიარებული და მრავალჯერის ციტირებულია სხვადასხვა დროისა და მიმართულების რუსი მწერლების მიერაც⁵.

ტატიშჩევე შორს არ წასულა ლომონოსოვიც. პირიქით, პირველთან შედარებით მას აკლდა წყაროსადმი კრიტიკული დამოკიდებულებისა და პირველწყაროებით სარგებლობის ხალისი. მის ისტორიაში, მართალია, ერთგვარი შენიშვნებით, მაგრამ მაინც სლავი—„მოსკიტები“ გამოყვანილი არიან „Мосоха, внука Ноева“-ს⁶ ჩამომავლებად, ხოლო რიურის წინაპრებად რომის იმპერატორები⁷. ლომონოსოვის მხატვრულ-რიტორიკული თხზულება უფრო

¹ И. Милуков. Главные течения русской исторической мысли, Москва, 1898, т. I, стр. 104—105.

² იქვე, გვ. 104.

³ Сенигов Op. cit., გვ. 201.

⁴ Соловьев. История России, изд. „Обществ. пользы“, т. IV, стр. 1483.

⁵ Сенигов. Op. cit., გვ. 201; Г. Плеханов. Сочинения, т. XXI 1925, стр. 77—78; Рубинштейн. Русская историография, 1941, стр. 76.

⁶ Ломоносов. Древняя Российская история, СПб, 1766, стр. 13.

⁷ იქვე, გვ. 14.

ლიტერატურული ნაწარმოებია, შედგენილი რუსეთის ისტორიის მოტივების მიხედვით, ვიდრე ისტორია. ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით ახალი რამ არ მოუციათ არც ლომონოსოვის მომდევნო ისტორიკოსებს: ემინსა¹ და ელ-გინს².

ამ დროს ჯერ ისევ გასავალი ჰქონდა ძველ რუსულ საისტორიო მწერლობას, ხოლო ისტორიოგრაფიის ახალ მიმართულებას ჯერ კიდევ ეტყობოდა ძველის ძლიერი გავლენა: „уже существовала „История Российская с самых древнейших времен“ Татищева (изданная лишь в 1763—1784 гг. не полностью), „Краткий российский летописец“ и „Древняя российская история Ломоносова“, но они не вытеснили из обихода рукописных летописей, хронографов, да и сами, несмотря на новые черты, сохранили много связей с допетровской исторической литературой“³.

ასეთი იყო რუსული ისტორიოგრაფიის ვითარება ვახუშტის ემიგრაციის წლებში.

ახალ აღმავლობას მიაღწია რუსულმა ისტორიოგრაფიამ მხოლოდ XVIII ს-ის ოთხმოციან წლებში, როცა კრიტიკულად იქნა განხილული ნესტორის ხელნაწერი, ხოლო შჩერბატოვმა სცადა რუსეთის ისტორიის პრაგმატიკული დამუშავება. მხოლოდ ახლა ითქვა ახალი სიტყვა ტატიშჩევის შემდეგ. მაგრამ შლეცერის, შჩერბატოვისა და ბოლტინის მოღვაწეობას მაინც ტატიშჩევმა მოუმზადა ნიადაგი იმით, რომ მან თავი მოუყარა აუარებელ ისტორიულ მასალას, მათ შორის ისეთსაც, რომელიც დღეს დაკარგულად ითვლება და მხოლოდ მისი ისტორიის ტექსტში არის შენახული.

ჩვენ გავეცანით XVII—XVIII სს ევროპულ და რუსულ ისტორიოგრაფიას, თვალი გავადევნეთ ევროპული ისტორიოგრაფიის განვითარებას XIV საუკუნიდან მოყოლებული XVIII საუკუნის შუაწლებამდე; აღნიშნული იყო ახალი ევროპული ისტორიოგრაფიის როგორც უძველესი მიღწევები, ისე თვალსაჩინო ნაკლიც.

ევროპულ—რუსული ისტორიოგრაფიის მიმოხილვისას განსაკუთრებული ყურადღება მივაქციეთ ისტორიის წერის ტექნიკურ მხარეს: ისტორიულ წყაროების თვისებას, წყაროებთან დამოკიდებულებას, წყაროებით სარგებლობას, საისტორიო მეთოდების თანდათანობით შემუშავება-განვითარებას და საკუთრივ კონკრეტული ისტორიის თხრობის წესებს. ამასთან სათანადო აღვნიშნეთ XVII—XVIII სს ევროპულ თუ რუს ისტორიკოსთა ისტორიულ აზროვნებასაც, მაგრამ ისტორიული აზროვნებიდან უპირატესად გათვალისწინებულია მხოლოდ ის, რაც დაკავშირებულია ისტორიოგრაფიის ზოგად განვითარებასთან.

ახლა გასათვალისწინებელია ერთი გარემოება: სად, როდის და როგორ უნდა გვეცნო ვახუშტის ევროპული ცოდნა და, კერძოდ, ევროპული ისტორიოგრაფიის მიღწევები.

¹ Эмин. Российская История, т. I—III, СПб, 1767—1768.

² Елагин. Опыт Повествования о России, кн. I, Москва, 1805.

³ История Русской литературы, т. III, ч. I, 1941, стр. 21.

ვახუშტის წინამორბედი ქართული ისტორიოგრაფიის მიმოხილვისას აღნიშნული იყო, თუ როდის და რატომ დაეწაფა ასე ხარბად ქართველი საზოგადოება „ფრანგულ სწავლას“. მეტად საყურადღებოა, რომ კათოლიკე მისიონერთა სასწავლებლებში ქართველები უფრო „საერო“ ცოდნას ეტანებოდნენ: „მეფე-ფეოდალებს უპირველეს ყოვლისა პოლიტიკა აინტერესებდათ და შემდეგ კი „სამოქალაქო მეცნიერებანი“ (პოეზია, უცხო ენები — ფილოლოგია, ისტორია, გეოგრაფია, ასტრონომია, მედიცინა...), ღვთისმეტყველებას თურმე ვერ ეწყობოდნენ“¹. 1709 წ. უფროსი პატრი ვახტანგ VI-ეს ასტრონომიის გაკვეთილებს აძლევდა, ხოლო საბა თრბელიანს ლექსიკონზე მუშაობისას „ფრანგები“ აქტიურად ეხმარებოდნენ². ყველა ამას უშედეგოდ არ ჩაუვლია.

სწორედ ვახუშტის საქართველოში ცხოვრებისა და მოღვაწეობის წლებში გაჩაღდა ისტორიული ხასიათის დიდი ერუდიტული მუშაობა. ასეთი იყო საქარველოს ისტორიისათვის საქირო მასალების შეგროვება, „ქართლის ცხოვრების“ რედაქცია, XIV—XVIII სს საქართველოს ისტორიის აღდგენა-გამართვა (უპირატესად დოკუმენტების მიხედვით), ვახტანგ VI მიერ ქართული სამართლის წიგნის შედგენა, მისივე „დასტურლამალი“ და კომენტარები რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნისათვის“, საბას ლექსიკოგრაფიული მუშაობა და სხვა. ყოველივე ეს გულისხმობს არა მარტო ძველი ქართული მწერლობის ზოგი ცნობილი ტრადიციის აღდგენა-განახლებას, არამედ წყაროებსა და წყაროს ტექსტებზე მუშაობის ევროპულ წესების ცოდნასაც.

ერთი ლიტერატურული ცნობის მიხედვით კათოლიკეთა სკოლაში მიუღია „ფრანგული სწავლა“ ვახუშტი ბაგრატიონსაც: „1727 წელს დაწერილს „ვახტანგისაში“ ფავლენიშვილი ამბობს ვახუშტის შესახებ:

„ვახუშტი ჭრისტეს მოსაფი მის მცნებაზედა დარგული,

სულ აღასრულა ყოველი სწავლა ლათინთა ფრანგული“...

ამ მოწმობით დასტურდება არა მარტო ის ფაქტი, რომ ვახუშტი კათოლიკე მისიონერებთან სწავლობდა, არამედ ისიც, რომ მან საცხებით შეითვისა მისიონერთა მიერ ქართლში მოტანილი ევროპული ცოდნა („სწავლა ლათინთა ფრანგული“). კერძოდ, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ვახუშტის თავისი კარტოგრაფიული მუშაობა კათოლიკე მისიონერების თანამშრომლობით უნდა შეესრულებინას³. ამიტომ ცხადია, ვახუშტი რუსეთს ხელცარიელი ვერ წავიდოდა. მაგრამ ემიგრაციის წლებში მას კიდევ უფრო უნდა გაედრმავებინა ევროპული ცოდნა რუსეთის მეცნიერულ წრებთან ურთიერთობისა და ევროპული ლიტერატურით სარგებლობის დროს.

სამწუხაროდ, ვახუშტის განათლების შესახებ ცნობების გამოტანა მისი ნაკლები ბიოგრაფიიდან საკმაო სისრულით ვერ ხერხდება. ამიტომ საამისოდ ისევ მის ისტორიულ შემოქმედებასა და აზროვნებას უნდა მივმართოთ.

XVIII ს-ის გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის ცოდნისა და განათლების შესახებ საკმაო მკაფიო ცნობებს გვაწვდის როგორც მისი Monumenta domestica — ქართული წყაროები, ისე Monumenta exstraria — უცხოური წყაროები.

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა..., თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. XVI.

² იქვე, გვ. XVI. ³ ვ ა ხ უ შ ტ ი. Op. cit., გვ. XVII.

4. ვახუშტის „ისტორიის“ უცხოური წყაროები

ვახუშტი სარგებლობდა როგორც ქართული, ისე უცხოური ლიტერატურული წყაროებით. ის ასახელებს: პლინიუს სტოიკს, ციკერონს, იოანე დამასკელს, მაქსიმე აღმსარებელს, ცეზარ ბარონიუსს, ვილჰელმ სტრატემანს, ლუი ფელიეს, უცნობ პოლონელ მწერალს, ქართულ, ბერძნულ, სომხურ და სპარსულ მატია-ნეებსა და ქორონიკონებს. ვახუშტი იცნობდა მათე ელასიჩის „მაგდებურგის ცენტურიონის“ შინაარსს, ბარონიუსის „საეკლესიო ანალების“ გადაშეთებულს პოლონელ სკარგას და რუსულ ისტორიულ მოთხრობებს. ვახუშტი იცნობდა აგრეთვე გალილეის და კოპერნიკის მოძღვრებას. ქრთი სიტყვით, ვახუშტი თავის დროის კვალობაზე ნაკითხი და ღიდად განათლებული ადამიანი იყო. XVIII ს-ის გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსი, რომელსაც შეიძლება პირველი ქართველი „განმანათლებელი“ ვუწოდოთ, კარგად იცნობდა XVII—XVIII სს ევროპულ ისტორიულ და გეოგრაფიულ მწერლობას.

საყურადღებოა, რომ ვახუშტის წინასწარ შეუკრებია და კრიტიკულად შეუმოწმებია უცხოური წყაროები. ეს მას საგანგებოდ აქვს აღნიშნული: „შრომა ჩვენი არა მცირე იყო, რომელსა ზედა ვიწრომეთ კნინლა წელნი სამნი მარადის წერიტა და გამოძიებითა, მატიანეთა და ცხოვრებათა ძიებითა; რამეთუ არა დაუტოვეთ ხრონოგრაფნი ბერძენთა: არა თუ ერთისა ვარწმუნენითა, არამედ სხვათა და სხვათა შემოწმებითა: ეგრეთვე გაყრილობისა შემდგომად რომაელთა კეისართაგან¹, შეფეთა ევროპიელთა, აწინდელთა სულტნებთა სტამბოლისათა, სპარსთა მეფეთა შიჰთათა გამოვიპოვეთ და შემოწმებულად ვქმენით, რომელნი მოწმობენ ჩვენთა მატიანეთა და ქორონიკონებთა“².

ვახუშტის „ისტორიაში“ მრავალგან დამოწმებული ბარონია არის კათოლიკე ისტორიკოსი ცეზარ ბარონიუსი, ავტორი განთქმული „საეკლესიო ანალებისა“, რომელსაც დღემდე არ დაუკარგავს მეცნიერული მნიშვნელობა³.

მაგრამ, როგორც ჩანს, ვახუშტი იცნობდა ცეზარ ბარონიუსის არა თორმეტ ტომისაგან შემდგარ ლათინურ ორიგინალს, არამედ მის რუსულ თარგმანს, რომელიც თავის მხრით პოლონურიდან იყო გადმოღებული. პოლონელმა იეზუიტმა სკარგამ (ვახუშტი მას სკარლას უწოდებს) ერთ ტომად გადააკეთა „საეკლესიო ანალები“ რაც თვითონ ავტორის მიერ იყო გასინჯული და მოწონებული⁴. რუსულ ნათესაობით ბრუნვაში დასმული ბარონიუსის გვარი „ბარონია“ (ევროპელნი მას ბარონიუსს, ბარონის ან ბარონიოს უწოდებენ), მოწმობს, რომ ვახუშტი რუსული თარგმანით სარგებლობდა⁵.

¹ ცხადია, „გაყრილობის შემდგომი“ წყაროები გვიანდელ (XV—XVIII სს) უცხოურ ისტორიულ ლიტერატურას გულისხმობს.

² ვახუშტი. საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ VI; ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 9.

³ В а й н ш т е й н. История средних веков, 1940, стр. 79.

⁴ П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т. 1 1862, стр. 327.

⁵ ბარონიუსის თხზულების რუსული თარგმანის სათაურია: „Деяния церковная и гражданская из летописаний Кесаря Барония собранная, переведенная с польского языка на славянский... напечатанные в царствующем граде Москве, первое: 1719.“

ვახუშტისეული „თეატრის მატიანის მწერალი“, რომლის გამოც დ. ბაქრაძე სწერდა: „თეატრი ჩვენ არსად შეგვხვედრიაო“¹, არის პროტესტანტი ისტორიკოსი, ოსნაბრუკის ეპისკოპოზი ვილჰელმ სტრატემანი. მისი ლათინურად დაწერილი მსოფლიო საეკლესიო ისტორია: „Theatrum historicum“, რომლის რუსული თარგმანი 1724 წ. გამოქვეყნდა, ვახუშტის რუსულიდან ქართულად უთარგმნია 1740 წ. სანკტ-პეტერბურგში².

ევროპელ გეოგრაფებიდან ვახუშტი ასახელებს ფრანგ გეოდეზისტსა და გეოგრაფს ლუი ფელესს. რომელსაც ის „უფალ ფელეს“ უწოდებს. „ქარტა ქართლისა მტკვრის სამხრეთის კერძისი, — ამბობს ვახუშტი, — სომხთ-საბარათიანისი და მეფის დროშისა, რომელიც შინა მგეშობს ხეობათა თვითეულად ახალს პოვნილს უფლის ფელეს მენასა ზედა ჩემ მიერ მეფის შვილის ვახუშტისაგან“³. საყურადღებოა, რომ ვახუშტის კარგად იცნობდნენ ევროპელი თუ რუსი გეოგრაფ-ქარტოგრაფები, რომლებიც დიდად სარგებლობდნენ ვახუშტის რუკებით მთელს XVIII ს-ში. ჯერ ისევ 1737 წელს ფრანგმა გეოგრაფმა და ასტრონომმა დელილმა ფრანგულად თარგმნა ვახუშტის რუკები. თავის მხრით ვახუშტის ჟნდა სცოდნოდა დელილის გეოგრაფიული შრომა: „Предложение о мере земли“, რომელიც 1737 წელს დაიბეჭდა სანკტ-პეტერბურგში. გეოგრაფიულა ლიტერატურიდან ვახუშტი ასახელებს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ 1745 წ. გამოცემულ დიდ ატლასს რუსულიდან ქართულად ნათარგმნ „მსოფლიო გეოგრაფიის სახელმძღვანელოში“.

ვახუშტის სხვა ევროპული და, საზოგადოდ, უცხოური წყაროების ზუსტი დასახელება, სამწუხაროდ, ვერ ხერხდება.

ცხადია, ვახუშტის ჟნდა ესარგებლა ბერძნულ-სომხურ-სპარსული მათიანეებითაც; იგი პირდაპირ მიუთითებს, რომ ესა და ეს თარიღები „სპარსულ ქრონიკონებითგან არიან აღმოწერილნი“⁴, მაგრამ ნიშანდობლივ არ ასახელებს თავისი შრომის სპარსულ წყაროებს. ასევე ავტორის ვინაობის აღუნიშნავად იმოწმებს იგი ბერძნულ ქრონოგრაფებს: „არა დაუტევეთ ზრონოგრაფნი ბერძენთა“, ანდა: „ამას მოწმობს სომეხთა მათიანე ესრეთ ყოფასა მეფისა გიორგისაგან“⁵. დასახელებული არ არის „ეგრეთვე გაყრილობისა შემდგომად რო-

¹ საქართველოს ისტორია, Op. cit., გვ. 107.

² სტრატემანის თხზულება ვახუშტის ერთ-ერთ წყაროდ ჩვენი მიერ დასახელებული იქნა ისე, რომ მისი ქართული თარგმანის არსებობა არ ვიცოდით (იხ. ვ. გაბაშვილი, გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსი, გახ. „კომუნისტი“, № 228 (7443), 1945 წ.). ჩვენი ვარაუდი ეყარებოდა სტრატემანის თხზულების რუსული თარგმანის და ვახუშტის „ისტორიის“ წინასიტყვაობათა შორის არსებულ შინაარსობრივ შეხვედრებს. ქართული თარგმანი შეისწავლა და აღწერა ქრ. შარაშიძემ.

³ ვახუშტის ერთი რუკის რუსულ თარგმანს სათაურად აქვს: „Карта генеральная новая начертанная Картаской или Иверинской или Георгианской по новейшему изчислению грависов господина Фельса... Сочинена грузинским паревичем Вахуштой Вахтангеевичем“. იხ. В. Ф. Гнучева, Географический департамент Академии Наук XVIII века, М.—Л., 1946, стр. 272, 1738 წ. მეცნიერებათა აკადემიის გეოგრაფიულმა ბიურომ რუსულად თარგმნა ვახუშტის ყველა რუკა (იქვე, გვ. 45).

⁴ ვახუშტი, საქ. ცხოვრება, ტიპ. გამოც., გვ. 360.

⁵ საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. VI.

მეღელთა კეისართაგან, მეფეთა ევრობიელთა, აწინდელთა სულტნებთა სტამბოლისათა, სპარსთა მეფეთა შიხთათა“ შესახები მის მიერ ნომინებული „მატიანენი“ და „ცხოვრებანი“. ამგვარადვე გაურკვეველია, თუ რომელი ნაწარმოებია საგულგებელი „აღმოსავლეთის მატიანეში“, რომლის გამო ვახუშტი ამბობს: „ამას ემოწმება ჩვენი აღმოსავლეთის მატიანე, რომელ ჯვარც ამ დროს გამოაჩინა ელენე დედოფალმან“¹. გამოსარკვევია, ვისი და რა დროის თხზულებაა „ძველი ლეოლრაფია“, საიდანაც ვახუშტის გამოაქვს ასეთი რიგის გეოგრაფიული ცნობები: „ამათ ყოველთა კრებით ქვეყანასა სწერენ ძველ ლეოლრაფიასა შინა, უწინარეს მაკედონელსაცა, სახელსა მოსხი, ესე იგი არს მესხი, და მათთა დევაბონისასა, ირიჯლუსას, ყალნუსა და თორთომისას—მესხის მთას“². ვინ აწვდის ასეთ ცნობას ვახუშტის? პტოლომე აღექსანდრიელი თუ სხვა ვინმე? ამ რიგის საკითხების ვასარკვევად განსაკუთრებული გამოკვლევა საჭიროა.

ვახუშტი თავისი „ისტორიის“ მეორე ნაწილში საუკუნეთა სივრცეზე იძლევა ოსმალთა სულტნების „ზეობის“ საკმაოდ ზუსტ თარიღებს³. საიდან მოაქვს მას საამისო ცნობები? თუ დაეფუძვებთ, რომ მას თურქულ წყაროებზე ხელი არ მიუწვდებოდა, მაშინ „აწინდელთა სულტნებთა სტამბოლისათა“ მატიანენი თუ ცხოვრებანი სათანადო ევროპულ ისტორიულ ლიტერატურაშია საძიებელი, რადგან ქართულ და სომხურ საისტორიო მწერლობაში საამისოდ თითო-ორთა თარიღი გვხვდება.

საფიქრებელია, ოსმალთა სულტნების ზეობის წლებს შესახები ცნობები ვახუშტის ამოღებული ჰქონდეს ინგლისელი ისტორიკოსის რიკოტის თხზულებიდან, რომლის რუსული თარგმანი, სათაურით: „Описание восточной России“, გამოქვეყნდა 1741 წელს სანკტ-პეტერბურგში, ე. ი., ოთხი წლით ადრე, სანამ ვახუშტი თავის შრომას დაასრულებდა. ამ „ცთულ პეტრეფსა მემატიან ს“, ვახუშტისავე ერთი გამოთქმა რომ მოეწველიათ, მხედველობიდან არ უნდა გამორჩენოდა ახლადგამოსული წიგნი. გარდა ამისა, ვახუშტი იმეორებს პრონოლოგიური ხასიათის ისეთ შეცდომებს, როგორიც რიკოტის დასახელებულ თხზულებაშიაც მოიპოვება. გასათვალისწინებელია აგრეთვე დიმიტრი კანტემირის ლათინურად დაწერილი „ოტომანთა იმპერიის ისტორია“, რომელიც ცნობილი იყო მთელს ევროპაში და თვით ვოლტერისათვის წარმოადგენდა ძირითად წყაროს ოსმალეთის ისტორიისათვის. ეს თხზულება ვახუშტის ხელთ უნდა ჰქონოდა. თუ მის მიერ ლათინურის ცოდნაში არ დევექვდებოთ.

ვახუშტის ისტორიაში მოტანილია ცნობები რუსეთის სხვადასხვა ხანის ისტორიიდანაც. მაგ., „დასაბამითგან 6495, ქორთიქონსა 103; მეთაქამეტე მოქცევისა ანუ 988 წ. მოიქცა ელადიმერ მეფე რუსთა სრულიად დიდსა რუსეთით“⁴. ან „რუსეთი არის პირველ ნოვეგოროდისა და შერამე მოსკოვის სამეფო“⁵. ეს ცნობები ვახუშტის შექველად რუსული მატიანეებიდან და, უფრო

¹ იქვე, გვ. 69, შენ. 1.

² ვახუშტი ი. აღწერა... ოპ. cit., გვ. 121.

³ საქართველოს ცხოვრება, კიბ. გამოც., გვ. 33, შენ. 1, 43, შენ. 1, 54, შენ. 2, 72, შენ. 1.

⁴ საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 135, შენ. 2.

⁵ საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 198; შენ. 1.

მოსალოდნელია, ინოკენტი გიშელის „სინოპსისიდან“ უნდა გამოვკრიბო, რადგან, როგორც ვიცით, XVIII ს-ის პირველი რუსული საისტორიო ნაწარმოები, სახელდობრ ალექსეი მანკიევის „Ядро россійской истории“, რომელიც 1715 წ. დაიწერა, მხოლოდ 1770 წ. გამოაქვეყნა მილერმა, ხოლო ტატიშჩევის მიერ 1737 წლისათვის დამთავრებული „Россійская история“-ს პირველი ტომი იმავე მილერმა დაბეჭდა 1768 წელს.

ვახუშტის უცხოური წყაროები უფრო ვრცელი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ეს მისი თხზულებიდან ჩანს. ამას მოწმობს, სხვათა შორის, მის მიერ შედგენილი ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური ტაბულები, სადაც ზეობის წლების აღნიშვნით ჩამოთვლილი არიან: რომისა და ბიზანტიის კეისრები, რომის პაპები, გერმანიის იმპერატორები, ინგლისის, საფრანგეთის, ესპანეთის, პორტუგალიის, რუსეთის, ავსტრიის, უნგარიის, პრუსიის, შვეციის მეფე-ხელმწიფენი, არაბთა ხალიფები, ოსმალეთის სულტნები, ირანის ილხანი მზრქანბეგები, თემურბაიანთა და „თეთრი ბაქტის“ დინასტიათა მეფენი და სეფიანთა ერანის შაჰინშაჰები. ცხადია ასეთი სრული ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური ტაბულის შედგენა მხოლოდ სხვადასხვა შინაარსობრივ-ისტორიულად მდიდარ თხზულებათა სარგებლობით შეიძლებოდა.

საიდან მოაქვს ვახუშტის საამისოდ საჭირო ცნობები? რადგან XVIII ს-ის პირველ ნახევარში რუსულად ზოგადი ისტორიული ხასიათის მხოლოდ რამდენიმე ნაწარმოები იყო ნათარგმნი, ხოლო რუსულად მსგავსი ორიგინალური ნაწარმოები არ არსებობდა, სავარაუდებელია, რომ ვახუშტის ლათინურად არსებული „ისტორიებით“ ესარგებლა. თუ ეს ასეა, მაშინ ვახუშტის ევროპული ისტორიული ლიტერატურა უნდა გავცნო როგორც რუსულ თარგმანებში, ისე ლათინურ ორიგინალებში. ამ მოსაზრებას ამაგრებს ის გარემოებაც, რომ ვახუშტის მიერ ლათინურის ცოდნა სარწმუნოდ ითვლება.

მაგრამ დასაშვებია და საფიქრებელია, რომ ვახუშტის შეეძლო XVIII ს-ში გამოქვეყნებული ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური ტაბულებით ესარგებლა. ეს გასათვალისწინებელი გარემოებაა და არა დამადასტურებელი, რადგან: 1) სათანადო ევროპულ თუ რუსულ ტაბულებში უპირატესად ევროპის მეფე-ხელმწიფენი ან რუსი მთავრები არიან წარმოდგენილი, 2) ვახუშტის ტაბულებში ევროპასა და აღმოსავლეთის ქვეყნების მეფე-ხელმწიფეთა სახელები თანამიმდევრულადაა აღნიშნული უძველესი დროიდან 1752 წლამდე, ე. ი. იმ დრომდე, როცა ვახუშტის ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური ტაბულის შედგენა დაუსრულებია. მაშასადამე, მას თანდათანობით, სხვადასხვა თხზულებისა თუ ზეპირი ცნობების მიხედვით უნდა შეეგვსო თავისი ტაბული. მაგ., ერანის უკანასკნელ მეფეებად მის მიერ დასახელებულია: „ნადირ ავშარ“ და „ადილ“, რომელთა სახელების შეტანა გამოქვეყნებულ ტაბულებში იმ დროს შეუძლებელი იყო; 3) თვითონ ვახუშტის აღნიშნული აქვს, რომ ის გართული ყოფილა „მატიანეთა და ცხოვრებთა ძიებითა“, არ დაუტოვებია „ზოროგრაფნი ბერძენთა“, გარდა ამისა, „ევრეთეე გაყრილობის შემდგომად რომაელთა კეისართაგან, მეფეთა

1 საქ. ცენტრ. არქივის ძველ საბუთთა განკ. ხელნაწერი, № 103.

ევროპიელთა, აწინდელთა სულტნებთა სტამბოლისათა, სპარსთა მეფეთა შიპთათა გამოვიპოვეთ და შემოვმებულათ ვქმენით“. მოტიანილ კონტექსტში ყველგან უცხოელთა „ისტორიები“, ვახუშტის ტერმინოლოგიით „მატიანნი“, „ცხოვრებანი“ და „ხრონოგრაფნი“ იგულისხმება.

იმის სასარგებლოდ, რომ ვახუშტის ზოგადი ხასიათის ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური ცნობები უშუალოდ ისტორიული ობიექტებიდან გამოჰქონდა, ლაპარაკობს ერთი მთავარი და არსებითი წინშეწელობის გარემოება. მის მიერ შედგენილ ქრონოლოგიურ-გენეალოგიურ ტაბულას აშკარად ეტყობა ცალკეული ავტორების ისტორიული კონცეფციების ანარეკლის კვალი, რის გამოტანაც მშრალი ტაბულიდან შეუძლებელი იქნებოდა, მაგრამ რის მიხედვითაც შესაძლებელია იმის გამორკვევა, თუ რომელი ქვეყნის და ან რა მიმართულების ისტორიკოსთა თხზულებები უნდა ყოფილიყო ვახუშტის ხელთ. ასე, მაგ., როცა იგი რომის იმპერატორების გადაშენების შემდეგ რომისავე იმპერატორებად შუა საუკუნეების გერმანელ იმპერატორებს ასახელებს, ადვილია იმ წყაროს მიგნება, საიდანაც მას ასეთი წარმოდგენა უნდა გამოეტანა.

უცხოურ ლიტერატურულ წყაროებს ვახუშტი იყენებდა უმთავრესად როგორც მსოფლიო ისტორიის თარიღების შესამოწმებლად, ისე ისტორიული მოვლენის ან ფაქტის დასადასტურებლად. იგივე წყაროები მას გამოუყენებია ქრონოლოგიური ხასიათის კვლევა-ძიებისას, როცა სინქრონიზმის ანუ თანამედროვეობის და საკალენდარო მეთოდებით ცდილობდა საქართველოს ისტორიის საექვო, მცდარი და უცნობი თარიღების დადგენას. ქვემოთ მოგვაქვს სამისო მაგალითები.

საქართველოში ქრისტიანობის გაერცელების დათარიღებასთან დაკავშირებით ვახუშტი იმოწმებს ბარონიუსის ცნობებს, რომში ქრისტიანობის გამარჯვებას რომ ეხება: „წელსა ქრისტესსა 306 მოკუდა კოსტანტი მამა კოსტანტინესი, და იქმნა კოსტანტინე კეისარი. 307 მოკუდა მაქსიმიან ღერკული, იქმნა კოსტანტინე ავეუსტი; 311 მოკუდა მაქსიმიან ლაღრიცა, და 312 რომს მიმავალს კოსტანტინეს გამოუჩნდა ჯვარი ცაში, და იქმნა ქრისტეანე, სძლო და მოკლა მაქსნეთი, დაიპყრა რომი და სრულიად კეისრობა, ვითარცა სწერს ბარონია¹. ბარონია დამოწმებულია სომეხთა მოქცევის დათარიღების გამოც² და აგრეთვე მაჰმადიანური სარწმუნოების გამარჯვების, მუჰამედის მოღვაწეობა-გარდაცვალების და ხალიფა აბუ-ბაქრის ზეობის თარიღების აღსანიშნავად³. სტრატემაის თხზულებიდანაც ამავე რიგის ცნობებია ამოღებული, მაგ., „თეატრის მათიანის მწერალი ჰმოწმობს, რომ იუსტინე კეისარმან მოსცა შეწევნა სომეხთა ზედა, რომელ განამართლებს აქა წერილსა და გიორგიელთა“⁴, ან „თეატრის მათიანის მწერალი სწერს ამ ჩვენს რიცხვს 1250 წელს. სომეხთა ორ-ბუნების წვალებათა და სხვათა ზედა წინააღმდეგობოდენო ძლიერად გიორგი-

¹ ვახუშტი. საქართველოს აღწერა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, გვ. 6.

² საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 59., შენ. 2.

³ იქვე, გვ. 113, შენ. 2.

⁴ იქვე, გვ. 107, შენ. 1.

„გლნი, რომლისათვის უმეტეს განეშორნენ ურთიერთარს, რომელსაც ჩვენი მატრიანე არ მოიხსენიებს, ვგონებ ამ ჟამის უცალებისათვის, ეგების ეკლესიის მატრიანეში იყოს: თქვენ იხილეთ“¹. პოლონური მატრიანედან ვახუშტის შემდეგი ცნობა ამოულთა: „1457 აღიღო ხვანთქარმან მაჰმად მეორემან ტრაპიზონი და შეფე მისი დავით ცოლით და ძეგებით მიიყვანა აღრეანეპოლს და მუნ აიძულებდა დატევებად ქრისტესსა; ხოლო მან არა ინება და მოიკლა ქრისტესათვის მის მიერ“².

ვახუშტი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მსოფლიო ისტორიის ცოდნას. ამიტომაც უთარგმნია მას სტრატეგიის თხზულება, რომლის წინასიტყვაობაში იგი შენიშნავდა: „გინათგან ენასა ზედა ჩვენ ქართველთასა ესრეთი მატრიანენი ნაკლულევანნი არიან, და არა თუ ნაკლულევანნი, არამედ სმენითაცა ძნაღნი, ამისთვის გვინდა და ვიმეცადინე გარდმოვლბასა რუსულისაგან ქართულსა ენასა ზედა“³. მაგრამ მოტანილ კონტექსტში კატეგორიულად არ არის უარყოფილი ზოგადი ისტორიების ქართულად არსებობა. ამას მოწმობს გამოთქმები: „ესრეთი მატრიანენი ნაკლულევანნი არიან“ და „სმენითაცა ძნაღნი“, ე. ი. იშვიათიო. მართლაც, ჯერ კიდევ ვახუშტამდე კარგა ხნით ადრე ქართულად თარგმნილი იყო იოსებ ფლახბიოსის საისტორიო თხზულება. 1733 წ. „ქალაქსა დიდსა სახელმწიფოსა, დიდსა მოსკოვსა ბრძანებითა საქართველოს მპყრობელისა მეფისა ვახტანგისათა ხელითა თუშანის შვილის პაპუასითა“ აღიწერა და დასრულდა წიგნი: კვტოს კორციოსისა „აღექსანდრეს მაკედონელის ცხოვრება“⁴. ვახუშტის შემდეგაც XVIII ს-ის მეორე ნახევარში და XIX ს-ის დამდეგს გრძელდებოდა უცხოური ისტორიების ქართულად თარგმნა.

გარდა იმისა, რომ ვახუშტი, ევროპული წყაროებით სარგებლობისას, ითვისებდა ევროპული ისტორიოგრაფიის მიღწევებს, მის მიერ ახლად შემუშავებულ წესებსა და ხერხებს, მას იქიდან ქართულს სინამდვილეში შემოაქონდა ახალი იდეები, ცნებები და ტერმინებიც.

ისტორიული ტერმინოლოგიიდან მან განამტკიცა ან პირველად შემოიტანა ქართულში: ქრონოლოგია (ხრონოლოდია), გენეალოგია (დენეალოგია), გეოგრაფია (ლეოღრაფია), პრაგმატოლოგია (პრალმათოლოდია), ისტორიოგრაფია (ისტორიოღრაფია), ეტიმოლოგია (ეთიმოლოდია).

ვახუშტის მიერ თარგმნილ თხზულებებში გვხვდება ქართულისათვის მანამდე სრულიად უცნობი ტერმინები: აკადემია (აკადიშია), პოლიტიკა (პოლექტიკა), პარლამენტი (პარლამენთი), დეპუტატი (დეფუთათი), დიქტატორი (დიქთათორი), არისტოკრატი (არისტოკრათი), დემოკრატი (დემოკრათი), რელიგია (რელიდია), პრივილეგია (პრივილედია), ბიბლიოთეკა (ბიბლიოთიკი),

¹ საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 242, შენ. 2.

² იქვე, გვ. 306, შენ. 1. დ. ბაქრაძეს ეს ადგილი შეცდომით ამოუწერია და დაუბეჭდავს „განდგომასა კახთასა სწერა პოლშის მემატიანე“. ნამდვილად ვახუშტის ისტორიის ავტოგრაფში სწერია: „სწერა პოლშის მემატიანე: კესა ჩნს აღიღო ხვანთქარმან მაჰმად ბ. ტრაპიზონი...“ და სხვ. (იხ. საქ. ცენტრ. არქივის ხელნაწერთა ფონდი, № 103, გვ. 91).

³ საქ. სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერი S/420.

⁴ საქ. სახ. მუხ. ხელნაწერთა ფონდი, № 462 H.

კატალოგი (კათალოგი), ტომი („ტომი—ნაწილი წიგნისა), ტრაქტატი (ტრაქტატი), უნივერსალი, იურისპრუდენცია (იურისპრუდენცია), ფიზიკა, ქიმიკა (ხიმიკა), მეტაფიზიკა, მედიცინა (მედიცინი), მათემატიკა (მათემატიკი), არითმეტიკა (არითმეტიკი), ტრაგედია (ტრაგედია), კომედია, თეატრი და სხვ. მრავალი (საქ. სახ. მუშ. ხელნაწერთა განყ. ფონდი № 420—S).

ვახუშტი ცდილობდა უცხო სიტყვებისათვის შესატყვისი ქართული სიტყვები მოეძებნა ან დაახლოებოთ განუმარტა, მაგრამ ზოგჯერ ამას ვერ ახერხებდა და უცხო სიტყვას განუმარტებლად სტოვებდა¹.

ქართულში ახლად შემოსული უცხოური ტერმინები გარკვეულ შინაარსთან იყო დაკავშირებული, ამიტომ მათს გავება-შეთვისებას უნდა გაეფართოვებინა იმდროინდელი ქართველი განათლებული ადამიანების ისტორიული, გეოგრაფიული და პოლიტიკური წარმოდგენები. ასე იღვამდა ფეხს ევროპული ცოდნა და განათლება XVII—XVIII სს საქართველოში. ევროპულ კულტურასთან დახლოვებას გავლენა უნდა მოეხდინა არა მარტო ქართული ისტორიოგრაფიის და, საზოგადოდ, ქართული კულტურის, არამედ თვით საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრების განვითარებაზედაც. ეს იყო XVII—XVIII სს ქართველ მოღვაწეთა მთავარი მიზანი, როცა კათოლიკე მისიონერთა ზემოქმედებით ისინი დაქინებოთ ცდილობდნენ საქართველოში გაეცრცელებინათ ევროპული ცოდნა და განათლება. მათ შორის ერთი პირველი ადგილთაგანი უჭირავს XVIII ს-ის გამოჩენილ ქართველ ისტორიკოსს ვახუშტი ბაგრატიონს.

5. ვახუშტის ისტორიული შემოქმედება

ა. ვახუშტის წყაროსთან დამოკიდებულება

ვახუშტიმ მნიშვნელოვნად გააფართოვა წყაროების წრე. მის მიერ გამოყენებული წყაროები ჯარეგნული ფორმისა და ნიშნების მიხედვით სამ ჯგუფად განიყოვება: 1) წერილობითი წყაროები, 2) ნივთიერი წყაროები და 3) ზეპირი გადმოცემები. ამაგად, ეს საესებათ უდგება თანამედროვე წყაროთმცოდნეობის წყაროთა დაყოფის ყველაზე გავრცელებულ სისტემას.

სანამ „ისტორიას“ წერას შეუდგებოდა, ვახუშტიმ დიდი დრო მოაწოდომა ისტორიული მასალების შეგროვება-შესწავლას; ამ მხრით მისი წინამორბედნი ვახტანგ VI-ის „სწავლული კაცნი“ იყვნენ. ზემოთ უკვე იყო საუბარი ვახუშტის უცხოურ ლიტერატურულ წყაროებზე. აქ მოკლე დღასახელებული იქნება მხოლოდ

¹ ასევე იტყვოდნენ ვახუშტის თანამოედროვე რუსი მოღვაწენაც. საამისო მაგალითები მოჰყავს პლენაოვს თავისი „რუსული აზროვნების განვითარების ისტორიაში“. მაგ., ანტიოქ კანოგ-მირის განმარტებით „физика, или естественная, учитъ познавать причину и обстоятельство всех естественныхъ действии и вещей“, „Метафизика“ или Преестествоница, дает намъ вниание сущаго в обществѣ (?—Г. П) и сущихъ бесплотныхъ, каковы суть души, Духи и Бог“. ასე სწავლობდა რუსი ადამიანი ფილოსოფიის ენას (Плаханов, сочинения, XXI, стр. 84—85) ვახუშტით: „ფიზიკა—ბუნებათმცოდნეობა ნიუთონის მოძღვრება“. „მეტაფიზიკა—ხესთა ბუნების ნიუთონის მოძღვრება“, „პრადმათოლოგია კმნულსიტყვებზე“, „ექსპერიენცია—საქმის გამოცდა“ და სხვ. ვახუშტის ამ განმარტებებს თავისთავად მნიშვნელობა აქვს ქართული ფილოსოფიური და ისტორიული აზროვნების განვითარების ისტორიისათვის.

მის მიერ გამოყენებული ქართული წყაროები: ნარატიული და დოკუმენტალური.

ნარატიული საისტორიო ძეგლებიდან ვახუშტის მთავარი წყაროა: „ქართლის ცხოვრება“—ძველ ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებათა კრებული. ვახუშტი, როგორც ჩანს, სარგებლობდა „ქართლის ცხოვრების“ სხვადასხვა ვარიანტებით. ამას მოწმობს გამოთქმები: „სხვა ქართლის ცხოვრება“ „ახალი და ძველი ქართლიმ ცხოვრება“ და მრავლობითში დასმული: „ქართლის ცხოვრებათა“. ამასვე მოწმობს ვახუშტისავე ცნობა: „დედანი მათიანისა იგი შეურყევლად ჰყოეს არა ერთი, არამედ მრავალი“¹. მაგრამ, როგორც ეს დოკ. შ. მესხიამ გამოარკვია, ვახუშტის თავის „ისტორიის“ ძველი ხანის თხრობის საფუძვლად დაუდგია „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული ნუსხა. დანარჩენი ნუსხები კი მას, ეტყობა, შედარებებისა და შემოწმებისათვის გამოუყენებია.

მართალია, ვახუშტი არ ასახელებს ყველა გამოყენებულ ქართულ წყაროს, მაგრამ ყოველ ექვს გარეშეა, რომ მას გარდა „იმერეთის ძველი გარეგების წიგნისა“, უნდა ესარგებლა სხვა ქართული საკანონმდებლო ძეგლებითაც, მაგ., „დასაქურთმალთ“². უამისოდ წარმოდგენილია ვახუშტის მოკლე, მაგრამ შინაარსობრივად საკმაოდ სრული, ქართული სახელმწიფოს, დაწესებულებების და მოხელეობის ისტორიის შედგენა. საზოგადოდ, ჯერ კიდევ საძიებელია ვახუშტის „ისტორიის“ ქართული ლიტერატურული წყაროები, რომელთა შესახებ არაპირდაპირი მითითება აქა-იქ თვითონ „ისტორიის“ ტექსტში მოიპოვება³. წყაროების საზოგადო ნუსხაში ვახუშტი ასახელებს მხოლოდ გარეგების წიგნს, მესხურ დავითნს, იმერულ სძლისპირს ეტრატისას, ტლაშაძის აღწერილ ქორონიკონს, ბარათიანთ და თუმანიანთ გუჯრებს, ქართლის ცხოვრებებს ძველსა და ახალს, სახარებებს და საეკლესიო წიგნებს⁴.

ამრიგად, ვახუშტის მიერ დასახელებული წიგნებას ნუსხა სრული არ არის. სიზუსტე აქვია მას წყაროს დამოწმების დროსაც. მის „ისტორიაში“ ერთადერთი შემთხვევაა, როცა ნიშანდობლივ მითითებულია ავტორს გარდა დამოწმებული ადგილიც. მაგ., „ვეითარცა იტყვიეს დამსჯელი იოანე წიგნსა და თავსა იმ“⁵. შესაძლებელია, ისტორიკოსმა ეს გამოწვევისი დაუშვა კონფესიონალური მოსაზრებითაც, რათა თავისი მტკიცება გარეშე წიგნების საქაროებისა და სარგებლობის შესახებ ეკლესიის მაშის ავტორიტეტით შეემაგრებინა. ყველა სხვა შემთხვევაში კი, წყაროს დამოწმებისას, როგორც წესი, ვახუშტი ასახელებს ან წიგნს სათაურს ან ავტორს, მაგ., „თეატრის მათიანის მწერალი“, „სწერს ბარონია“, „ეკლესიის მათიანე“ და სხვ.

¹ საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. VI.

² ივ. ჯავახიშვილი, ძვ. ქართ. საისტორიო მწერლობა, 1916, გვ. 304.

³ ერთად, მაგალითად, ვახუშტი გიორგი ათონელს იმოწმებს ქართლის ცხოვრების ქორონიკონის შესაბამისებლად (საქ. ისტორია, გვ. 67, შენ. 1). მის კომენტარიებსა და საკუთრივ თხრობას ტექსტში გაბნეული შენიშვნებიდან ჩანს, რომ მას უნდა ესარგებლა ნეტაფრასებით და წმიდათა ცვალებათა წიგნებით, მასვე უნდა გამოუყენებინა XVII—XVIII სს ქართული ისტორიული პოეზიები (მაგ. იოსებ თბილელია „დიდ-მოურავიანი“ და სხვ.),

⁴ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, კიბ. გამოც., გვ. 360.

⁵ აღწერა... ივ. cit., გვ. 2.

მაგრამ საერთოდ ვახუშტის წესად აქვს მიღებული წყაროს დამოწმება. იგი საგანგებოდ აღნიშნავდა „მოწმობის მოხსენების“ აუცილებლობას, როცა „სწავლულ კაცებს“ კამათს უმართავდა. სტრატემანის თხზულების თარგმანის წინასიტყვაობაში მკითხველის საყურადღებოდ ვახუშტი აღნიშნავდა: „იუწყე ესეცა, რომელ წიგნი ესე სამითა წერილისა ხელითა დაწერილი არს: მსხვილითა, საშუალოთა და წვრილითა. მსხვილი საღმთო წერილი, ანუ საჩინო, საშუალო მატიაგე, და წვრილი, ანუ მოწმობა ანუ ვისიმე თქმული ანუ ავტორი ხიტყვა ხოლო სწოლიოხა ზედა წმინდათ წერილნი მოწმობანი, და რომელნი ამ ნიშნით ო არიან, თარგმანი მის სიტყვისა“¹. სტრატემანი, რომლის თხზულება ვახუშტიმ ქართველ მკითხველებს გააცნო, საისტორიო-საეკლესიო მწერლობის სკოლიდან იყო გამოსული, საეკლესიო ისტორიოგრაფიის მიერ გაუმჯობესებულ-განვითარებულ წყაროთა დამოწმების წესს XVIII ს-ის ქართველ ისტორიკოსზეც დადებითი გავლენა უნდა მოეხდინა. დოკუმენტების გამოყენება-დამოწმების დროსაც ვახუშტი ჩვეულებრივ აღნიშნავდა ხოლმე: „რომელსა აცხადებს გუჯარნი და სიგელი მათნი“² ან „ვითარცა აჩენს მამულნი და სიგელნი მათნი“³.

გარდა ამისა, ვახუშტიმ, პირველად ქართულ საისტორიო მწერლობაში, წესად შემოიღო და თავის „ისტორიას“ დაურთო კიდევ წყაროების საზოგადო ნუსხა. ეს საიხლე კი მნიშვნელობას მოკლებული არ იყო⁴.

ვახუშტი კრიტიკულად უდგებოდა ისტორიულ წყაროებს. მართალია, ამ ნხრით ის „სწავლულ კაცთა“ მიერ დაწყებული საქმის გამგრძელებელია, მაგრამ სწორედ მან აიყვანა ახალ სიმაღლეზე ისტორიული კრიტიკა საქართველოში. მისი დამოკიდებულება წყაროსადმი უფრო ფრთხილი და გაცილებით მკაცრი იყო, ვიდრე „სწავლულ კაცების“. ვახუშტიმ პირველად შენიშნა, რომ „სწავლულ კაცთა“ ნამუშავეს „მრავალი უსწორობანი“ ახლდა თან. ვახუშტის სამართლიანი დაკვირვებით მათ მიერ გამოყენებული წყაროები „უსწორონი და წინააღდეგომნი არიან ერთი მეორისა“⁵. ისინი არ ასახელებდნენ წყაროებს: „მოწმობისა მომხსენე“ არ იყვნენ⁶, თანაც „გუჯართა მოწმობა“ აკლდათ⁷; მოთხრობაც „ამისთვის არა ჭეშმარიტ“ იყო⁸. მოთხრობის ჭეშმარიტებას⁹ კი ვახუშტი პირველ რიგში აყენებდა, რა თქმა უნდა, თავისი დროისა და პირობების კვალობაზე. ვახუშტი „სწავლულ კაცებს“ იმასაც უსაყვედურებდა, რომ მათი მოთხრობა, XIV—XVI სს საქართველოს ისტორიას რომ გადმოსცემდა, მშრალი და უსაგნო იყო: „იტყვის: „ჰმეფა და მოკუდა“ და სხუასა არღარა რასა“, —ამბობს ჩემნი ისტორიკოსნი“¹⁰.

¹ საქ. საზ. მუზეუმის ხელნაწერი S/420.

² საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 18.

³ იქვე, გვ. 18.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1, გვ. 308.

⁵ საქართველოს ცხოვრება, კიკ. გამოც. გვ. 9—10.

⁶ იქვე, გვ. 10.

⁷ იქვე, გვ. 10.

⁸ იქვე, გვ. 10.

⁹ „მატიანე მეტყველებს ჭეშმარიტსა, —ამბობს ვახუშტი, —და არა სცბის და მოწმობს სხვათა და სხვათა“ (იხ. საქ. ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც. გვ. 1).

¹⁰ საქართველოს ცხოვრება, კიკ. გამოც., გვ. 9—10.

ვახუშტისათვის დამახასიათებელი იყო წყაროს ერთდროული ანუ გარე-განი კრიტიკა. გარეგანი კრიტიკა, უწინარეს ყოვლისა, წყაროს სინამდვილისა თუ ნატყუარობის დადგენას გულისხმობს. გარეგანი კრიტიკის საგანია აგრეთვე „წყაროს უსწორო და წინააღმდეგომი“ ადგილების აღდგენა. ამავე საკითხების წრეში თავსდება წყაროს წარმოშობა—სადაურობის, ავტორის ვინაობის და თარიღის საკითხებიც. წყაროს „შინაგანი“ კრიტიკის ნიშნულები ვახუშტის არ შოუცია, ისევე როგორც XVII—XVIII სს ევროპულ ისტორიოგრაფიას.

საყურადღებოა, რომ ვახუშტი ერთი რომელიმე გარკვეული საისტორიო წყაროს ამა თუ იმ ცნობას მეორე წყაროს ანალოგიურ ცნობასთან შედარებით ამოწმებდა. მაგ., ბერძნულ ქრონოგრაფებთან დაკავშირებით მას ნათქვამი აქვს: „არა თუ ერთისა ვირწმენნით, არამედ სხვათა და სხვათა შემოწმებითა“. ამასთან ვახუშტის ანტერესებდა არა მარტო წყაროს, როგორც წყაროს, არამედ მოვლენის, ფაქტის შესაძლებლობის კრიტიკაც. ამისთვის სჭირდებოდა მას „სხვათა და სხვათა (ერთი რიგის, მაგრამ განსხვავებულ ცნობათა შემცველი წყაროების) შემოწმება“. ვახუშტი ახერხებდა წყაროდან მოტანილი ფაქტების ერთიმეორესთან დაკავშირებას, მათს ანალიზს და განზოგადებას. ასე შედგა მისი „ისტორიის“ ბრწყინვალე შესავალი.

ვახუშტის „ისტორიაში“ გვხვდებით საგნობრივი კრიტიკის (Sachkritik) ელემენტებსაც. საგნობრივი კრიტიკა, რომელიც ისტორიული კრიტიკის მარჯვე იარაღად იქცა XVIII ს-ის „განმანათლებელ“ ისტორიკოსთა ხელში. მოვლენის შესაძლებლობას გულისხმობს. მაგ., შაჰ-ისმაილის ლაშქრის მსვლელობა-მიმართულების გამო ვახუშტი შენიშნავს: „სწერს (მატიანე) წარმოვლო შაჰ-ისმაილ მთა კუმისისაო“, ხოლო ზეპირ სიტყვა არს: „წარმოვლო იაღლუჯა და დაიმალა ლელესა შინა“, ჩვენ ეს უმეტეს გვეჩქმნარიტა, ვინადგან იაღლუჯა უფრო მარჯვე გზა არს აღჯაყალისა, ვიდრე კუმისის მთა და ეს დადგენილია¹. თავის ადგილას ნაჩვენები იყო, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში მარტივი საგნობრივი კრიტიკის ნიშნუმი მოგვცა ჯერ კიდევ ეფრემ მცირემ, როცა საქართველოში მირონის კურთხევის დაწესება გზის სიშორით და სიძნელით ახსნა.

თუ გავიხსენებთ, რომ საგნობრივი კრიტიკის მარტივი წესის შემუშავება ახალი ისტორიოგრაფიის თვალსაჩინო მონაპოვრად ითვლება, გასაგები უნდა იყოს მისი გამოყენების მნიშვნელობა ქართულ საისტორიო მწერლობაში.

წყაროს კრიტიკისათვის ვახუშტი პრაქტიკულად იყენებდა ისტორიის დამხმარე დისციპლინებს—ქრონოლოგიასა და გენეალოგიას. მისი „ისტორიის“ წინასიტყვაობაში ვრცლად არის საუბარი ქრონოლოგიისა და გენეალოგიის საკითხებზე. ვახუშტიმ დიდი წინასწარი სამუშაო შეასრულა, რათა ქართული ქრონოლოგია „სწორრიცხული“ და „რიგანი“ ყოფილიყო. თარიღების „არა ურთიერთ მოწმობილობის“ მიზეზის გამოსარკვევად და საეჭვო, მცდარი ან

¹ ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება, ტიპ. გამოც., გვ. 31.

უცხოები თარიღების დასადგენად იგი იყენებდა სინქრონიზმისა და საკალენდრო ძიების რთულ მეთოდებს¹.

ვახუშტის გენეალოგიური ძიებაც მეცნიერულად გამართულია, „როცა იგი არკვევს, რამდენად ქეშმარიტი და ისტორიულად სწორია მეფეთა ჩამომავლობითი შტო და მათზე მოთხრობილი ამბები“². სანიშნოდ მოგვყავს აკად. ივ. ჯავახიშვილს მიერ თავის „დროზე და სწორედ ამის გამო დაპოვნებული მავალითი: „ბრწყინვალეს მეფის გიორგისაგან ვიდრე სვიმონ მეფისამდე არიან წელნი სკპ (228) და მეფენი ივ (12), რომლისა არა სარწმუნეოდ არს შობად ძეთა გონიერისაგან, ვინადგან თუთოთა ამათ მეფეთა მიხედვების წილი ივ (15), რომელნი ერთი მეორის ძენი არიან; კვალად უკეთუ ქეშმარიტობს, რადა არა იტყვის ქმედებასა მათთა, არამედ იტყვის: „ამეფა და მოკლდა“ და სხუასა არღარა რასა; კვალად არცა მოწმობს ქორონიკონთა და რომელთა მოწმობს, უსწორონი და წინააღმდეგონი არიან ერთმეორისა, ვითარცა ვიხილეთ, და ამისთვის არა ქეშმარიტ, და რომელნი აღწერეთ ჩვენ, უკეთუ არა ესრეთ იყოს, არცა ქეშმარიტ იქნებიან გუჯარი, სიველნი და ქორონიკონნი და ამისთვის უმჯობეს არს რწმუნებად ესევე ვიდრე-და წართქმისა უმოწმოსა, ვითარცა მუნ არც ერთისა მოწმობისა მომხსენე არს“ (საქ. ცხოვრება, ჭიკ. გამოც., გვ. 9—10)³.

ცნობილია, რომ ქრონოლოგია და გენეალოგია, ისევე როგორც ისტორიის სხვა დამხმარე დისციპლინები, მეცნიერულად გაიმართა მხოლოდ XVII—XVIII საუკუნეებში ერუდიტულ-ისტორიული სკოლის ისტორიკოსთა წყალობით. მეცნიერული ქრონოლოგიის ფუძემდებელი, პროტესტანტ სკალდგერთან ერთად, არის ფრანგი იეზუატი დენი პეტო, რომლის თხზულება „De doctrina temporum“ გამოქვეყნდა 1628 წელს.

ვახუშტის საკმაოდ ფაქიზი და ძლიერი ქრონოლოგიური ძიება მოწმობს, რომ მისთვის უცხო არ იყო XVII—XVIII სს მეცნიერულად გამართულ-განვითარებული ქრონოლოგიის რთული მეთოდები.

ისტორიის დამხმარე დისციპლინის მნიშვნელობა ჰქონდა ვახუშტისათვის ისტორიულ გეოგრაფიასაც. მისი ცნობილი საქართველოს გეოგრაფიული აღწერილობა ქართულ ისტორიულ წყაროებსა და პირად დაკვირვებებზეა დამყარებული. ვახუშტის „ისტორიის“ კომპოზიციიდან ძაფიოდ ჩანს, რომ ის გეოგრაფიულ პირობებს მკადროდ უკავშირებდა ისტორიას.

ვახუშტი მიმართავდა აგრეთვე ერთგვარად მარტივ და თავისებურ ფილოლოგიურ დაკვირვება-ძიებასაც, როცა გეოგრაფიული სახელის მნიშვნელობას არკვევდა ისტორიული ამბების ფონზე. მაგ., „ივერიის“ განმარტებისას მას ნათქვამი აქვს: „ხოლო მეორე სახელი, ივერია, ენითავე ქართულითა მიეცა, რამეთუ „ი“ არს შორის ყრილი, რომელ არს სასიხარულო ჳმა ზახილისა,

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916, გვ. 267—291. საკალენდრო მეთოდის გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს: „ამ მეთოდით გზავს ხელმძღვანელებს ზოლზე, ზოლო ქართულ საისტორიო მწერლობაში ეს მეთოდიც პოველად ვახუშტმა შემოიტანა“ (იქვე, გვ. 290—91).

² იქვე, გვ. 293.

³ იქვე, გვ. 293.

ხოლო „ვერიე“ — მოვერიევე, არამედ წყობისათჳს შეთხზულად „ივერია“, რამეთუ ოდეს ი მეფემან აღწერა მოკლა არშაკ, მეფე ქართლისა, გოლიათობით თჳსითა, მაშინ აღუტტა ჴმა ესე, და იტყოდაჲნ ყოველნი სიშენისა მისისათჳს; ამის გამო იწოდი ივერია¹. ამავე სიტყვის წარმოშობას ვახუშტი უკავშირებდა ჭრისტიანობის წარშართობაზე ვამარჯვებას: „... ხოლო „ვერიე“ მორევნასა კერპთა ზედა ძალსა ჯგერისასა და ჴსნისა ეშმაკისაგან საქართველოსასა“². ასევე ხელოვნურადი განმარტებული: არაგვის, დარიალის, ოდიშის, არტანუჯის, შავშეთისა და სხვ. ეტიმოლოგიები³. ყოველივე ამის შემდეგ მოულოდნელი და გასაოცარია ვახუშტის ზუსტი და სავსებით მართებული ფილოლოგიური დაკვირვება საქართველოს უცხოურ სახელწოდებათა გამო: „არამედ ევროპელნი და ბერძენნი უწმობენ ჯორჯიანსა, და რუსნი გრუზსა, და მაჰმადიანნი გურჯსა მათითა ორფორაფიის გამო, არამედ იგივე გიორგიავე არს“⁴.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ვახუშტის დამოკიდებულება დოკუმენტისადმი, დოკუმენტების არსებითი მნიშვნელობა მხოლოდ ვახუშტის შეიგნო ბოლომდე და გამოიყენა კიდევ ისინი თავისი „ისტორიის“ შედგენის დროს. ამის გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „სიგელების არსებითი მნიშვნელობა XIV — XVII ს-ეების საქართველოს ისტორიისათვის მხოლოდ ვახუშტის გამოარკვია: მხოლოდ მან სცნო საბუთები განსაკუთრებული ნდობის ღირსად, როდესაც სხვა წყაროების ცნობებს ცხადი შეუთანხმებლობა ეტყობოდა“⁵.

ვახუშტი კარგად არჩევდა ერთიმეორისაგან აღრიზდელ და გვიანდელ დოკუმენტებს XVII—XVIII სს ევროპელ ისტორიკოსთა მსგავსად. ამის მკაფიო მაჩვენებელია მისი „მეფეთა წერილისათჳს“, რომლის მრავალმხრივად საყურადღებო შინაარსი მუდამ საპატიო ადგილს დაიჭერს ქართული დიპლომატიკის ისტორიაში, ვახუშტის ქართული დოკუმენტების ფორმულებისა და დოკუმენტების შედგენ ღობის გამო ნათქვამი აქვს: „ხოლო მეფენი ამათ ყოველთა ზედა იწერებოდნენ ესრეთ: „ჩვენი ბრძანება არს, მესტუმრეო თუ მანდართუო, ესრეთ უამბე“, და შემდგომად რაი ჯერ იყო. ხოლო სიგელსა და გუჯარსა შინა: „ჩვენ, მეფეთ-მეფემან, ლეთი წყალობით ცხებულმან თუთმპყრობელმან და თუთ ხელმწიფემან, იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატონიან, შვიდთავე სამეფოთა მპყრობელმან [სახელი] გიწყალობეთ“. ხოლო აწინდელთა უამბო: „მესტუმრეო, ჩვენ მაგიერად ჩვენს დიდ-ბატონს [სახელი] ასრე უანბეთ“, ხოლო გუჯართა და სიგელთა: „ჩვენ, მეფემან ლეთი-ცხებით გვირგვინოსანმან, იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატონიან [სახელი] გიწყალობეთ“. ესრეთვე იმერნი და კახნი, არამედ ქართლისა კვალადცა მეფეთ მეფობით სწერდა წინავეთავე ჩვეულებითა“⁶. ამრიგად, ვახუშტიმ კარგად იცოდა ძველი და ახალი ქართული დოკუმენტების მეფეთა ტრადუციურობისა და ფორმულების შინაარსი, რის მიხედ-

¹ ვახუშტი ი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლიონურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 28.

² იქვე, გვ. 23.

³ იქვე, გვ. 62, 67—68, 121 და ა. შ.

⁴ ვახუშტი ი. აღწერა..., გვ. 28—29.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი ი. Op. cit. გვ. 308.

⁶ ვახუშტი ი. აღწერა..., გვ. 26—27.

უთაც, ცხადია, უკვე აღვილი იყო ძველი და ახალი საბუთების განსაზღვრა. ასეთსავე ხერხს მიმართავს თანამედროვე წყაროთმცოდნეობა.

ვახუშტი, როგორც ჩანს, დაჰკვირვებია ქართულა დოკუმენტების შედგენილობას (სხვა საკითხია თუ რამდენად სრულია მისი წარმოდგენა დოკუმენტის შემადგენელ ნაწილებზე) და აღუნიშნავს „სიგლის თავს“ შინაარსობრივი თავისებურებანი **დროსა და განვითარებაში**. ვახუშტის გაგებული აქვს ზოგადი დიპლომატიკის მთავარი კანონების: დოკუმენტის სახეობათა (ის ასახელებს: **ბრძანებას, გუჯარს, სიგელს**; ამავე დროს **ბრძანებასა სხვავეს** სიგელისა და გუჯარისაგან) და შემადგენელი ნაწილების ჯეოსის საჭიროების მნიშვნელობა.

აქად. ივ. ჯავახიშვილმა სწორად შეაფასა ვახუშტის მიერ დოკუმენტების გამოყენების მნიშვნელობა, მაგრამ გადაჭარბებულად გვეჩვენება განს. მეცნიერის შენიშვნა, რომ „საქმარისი იყო სახელოვანს ქართველს მეცნიერს კიდევ ერთი ნაბიჯი გადაეღა რომ მას სრულ ქვემარტებად მის მიეღწია. მაგრამ მას ეს ნაბიჯი არ გადაუდგამს და სწორედ ეს იყო, რომ ვახუშტის მუშაობას ამ მხრივ ზოგჯერ სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია და აქა-იქ შეცდომაც ჩაუდენინებია. ვახუშტი საბუთებისადმი გადამეტებული ნდობით იყო გამსჭვალული და თითქოს ფიქრადაც არ მოსდიოდა, რომ საბუთი შეიძლება ან ყალბი იყოს, ან მერმინდელი გადაწერის მიერ, თუ რომ ისტორიკოსს საბუთის დედნის მაგიერ მხოლოდ პირი ჰქონდა ხელთა, დამახინჯებული და უფარგისი ყოფილიყო“¹. მაგრამ ასეთი ნაბიჯი არც XVII—XVIII სს ევროპულ ისტორიოგრაფიას გადაუდგამს. ყოველივე ეს წყაროს „შინაგანი“ კრიტიკის საქმეა, რაც ვახუშტის დროს ჯერ კიდევ არ იყო საკმაოდ მომარჯვებული. XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელი იყო წყაროს ერუდიტული ანუ „გარეგანი“ კრიტიკა, „შინაგანი“ კრიტიკაზე გადასვლა კი თანდათანობით, მხოლოდ ცალკეული შემთხვევიდან შემთხვევამდე, ხდებოდა ხოლმე. მეცნიერულად სრული ისტორიული კრიტიკა წყაროს „გარეგანი“ და „შინაგანი“ კრიტიკის მთლიანობას გულისხმობს, ამას კი მხოლოდ XIX—XX სს ისტორიულმა მეცნიერებამ მიიღწია.

ვახუშტისათვის უცხო არ უნდა ყოფილიყო ნატყუარი საბუთების არსებობა, რადგან ჯერ კიდევ XV ს-ის საქართველოში არსებობდა მკაფიო წარმოდგენა ნატყუარ საბუთზე². ვახტანგის სამართლის წიგნშიაც საგანგებოდ აღნიშნული იყო, რომ საბუთს „გაუსინჯონ ბეჭედი, ქორონიკონი, დამწერი და მოწამე ამიტომ, რომე ბევრს ტყუილადაც მოიგონებენ“ (§ 143, შეად. აგრეთვე § 213). ვახუშტის დაკვირვებისა და აზრის სიახლე ის იყო, რომ მან გამოძებნა ზერხი და საშუალება ადრინდელი საბუთის გვიანდელისაგან გასარჩევად. ამ მხრითაც იგი ახალი ევროპული ისტორიოგრაფიის სიმამლუზე იდგა.

ისტორიული წყაროს მნიშვნელობა ჰქონდა ვახუშტისათვის ზეპირსიტყვაობასაც (ხსოვნამოთხრობითს, ხალხურ ანდაზებს და სხვ.)³. ვახუშტი უხვად სარგებლობდა პირადი დაკვირვებებით ისტორიული, გეოგრაფიული და ეთ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916 წ. გამოც. გვ. 309.

² ქრონიკები, წიგნ. II, გვ. 244; ივ. ჯავახიშვილი, Op. cit., გვ. 309.

³ იქვე, გვ. 306.

ნოვგრაფიული მასალების შეგროვების დროს¹. ამ შემთხვევაში ის თვითონ იყო თავისი „ისტორიის“ წყარო.

წყაროს მნიშვნელობითვე იყო გამოყენებული ენა და მეტყველების თავისებურებანი. ეს ვახუშტის სპირიტუბოდა ქართველ ტომთა ნათესაური ურთიერთობისა და ქართველთა ეროვნული ერთობის დასამტკიცებლად².

განსაკუთრებით საყურადღებოა ვახუშტის დამოკიდებულება ნივთიერი წყაროებისადმი.

XVIII ს-ის ქართველი ისტორიკოსი დიდი ყურადღებით სწავლობდა „დიდ შენებულთა მონასტერთა“ და „ქუათა, ხატთა და ჯუართა ზედა“ წარწერებს. ქართული ეპიგრაფიკული მასალები მას გამოუყენებია ისტორიული და გეოგრაფიული საკითხების გასაშუქებლად. ქართული ტანისამოსის ისტორია მის მიერ შესწავლილია კედლის მხატვრობისა და ხელნაწერების მიხედვით³. საქართველოს გეოგრაფიულ აღწერილობაში ვახუშტი „ყველა ისტორიულ ნაშთებსაც იხსენიებს: ციხე-ქალაქებს, ეკლესიებს, მონასტრებს, სასახლეებს, ხიდებს, რუებს და არხებს, ან ვისი აგებულია, ან როდის, ვინ გადააკეთა ან დაანგრია, საითგან იწყება და სად მიდის რუ-არხები, ან ვისი გამოღებულია და როდის“⁴. ვახუშტი უკვირდებოდა ეკლესია-მონასტრების და სასახლეების გარეგნულ ფორმა-მოყვანილობას, სააღმშენებლო მასალას, მდებარეობას (ნაქალაქარების და ნასოფლარების ადგილ-მდებარეობის გამოსარკვევად), ეცნობოდა მონუმენტალურ დამწერლობას, რომლის შინაარსის მიხედვით აღგენდა არა მარტო მშენებელთა ვინაობას, არამედ ისტორიული მნიშვნელობის ფაქტებსაც: „არამედ რაოდენნი ეკლესიანი ანუ მონასტერნი აღესწერენით, ანუ პალატნი,—ამბობს ვახუშტი,—არა არს არც ერთი, რომელნი არა იყოს თლილის ქვითა ნაშენნი, რამეთუ ყოველნივე თლილის ქვითა არიან აღშენებულნი. კვალად არა არიან დაბანი ანუ აგარაკნი, რომელსა შინა არა იდგეს ეკლესია თლილისა ქვისა, უგუნბათონი მცირენი და დიდნი, და მით იცნობის ნასოფლარი, სადაცა ღვას ეკლესია... კვალად, რომელნი ეკლესიათა აღმშენებელნი არა მოვიხსენეთ, ვინათგან დავსწერეთ მეფენი ეკლესიათა მაშენებელნი, მათ მიერ არიან აღშენებულნი ყოველნი, ხოლო ზოგნი მთავართა და ხუროთმოძღვართაგან, ვითარცა ზედვე ეკლესიათა წერილნი აჩვენენ“⁵. მოტანილი კონტექსტიდან ცხადად ჩანს, რომ ვახუშტი ისევე სარგებლობს ნივთიერი წყაროებით, როგორც თანამედროვე მეცლევარი-ისტორიკოსი.

გარდა ამისა, ვახუშტი ნივთიერი წყაროს წერილობითი წყაროს ცნობის შესა-მოწმებლადაც იყენებდა. მაგ., მისი მტკიცებები: „არს ახპატი და სანაინი მეფეთა ქართველთათა აღშენებულნი, ეკლესიანი გუნბათიანნი, კეთილნაშენი, საეპისკოპოზო გარნა აწ სხენან სომეხნი...“⁶ და იქვე კიდევ გააქვს წერილობითი წყაროდან მოტანილი შენიშვნა: „არამედ სომეხნი სწერენ: ოდეს ეპურათ სომეხთა მეფეთა, მათ მიერ არს აღშენებულნი“. ამრიგად, მაშასადამე, ვახუშ-

¹ იქვე, გვ. 286, 304, 306.

² იქვე, გვ. 295—296.

³ ივ. ჯავახიშვილი, *Op. cit.*, გვ. 307—308.

⁴ იქვე, გვ. 285. ⁵ ვახუშტი. *აღწერა...*, *Op. cit.*, გვ. 80—85. ⁶ იქვე, გვ. 35.

ტის კარგად ესმოდა ნივთიერი საბუთის მთავარი ღირებულება, რაც ნივთიერი და წერილობითი წყაროების ურთიერთმოწოდებას ან გამტყუნებას გულისხმობს.

ისტორიულ წყაროსადმი ვახუშტის დამოკიდებულება საკმაოდ კრიტიკული და გამართულია. ის საბუთებს ერთმანეთს უდარებს, არკვევს მათს ღირსება-ნაკლოვანებას და თავის თხუზულებას საისტორიო წყაროების საფუძვლიან შესწავლაზე ამყარებს (გაგიხსენოთ თუნდაც მისი ისტორიული გეოგრაფია ან XIV—XVIII სს საქართველოს ისტორია). თვითონ ვახუშტი შენიშნავს, რომ საბუთების „განჩევა საქაროდ არს და უბზ შრომა დიდი“¹. წყაროებსა და საბუთებზე დაკვირვებით, მათი შინაარსის გარჩევით, იგი კრებდა საჭირო ცნობებს („ვიუწყებთ ცხოვრებათა, გუჯრებათა და ქორონიკონებთაგან“)² და მათი შემწეობით აღადგენდა ხოლმე ნარატიული თხრობის ისტორიას. მაგ., ასეა აღდგენილი გიორგი ბრწყინვალისა და მისი წინამორბედების „ქართლის ცხოვრებით“ ნაკლული ხანა: „თუმცა ამ ორთა გიორგის ცხოვრება ბნელ არს — ამბობს ვახუშტი, — არამედ იცნობების ცხოვრებასავე შინა ზემოთ-ქვემოთ, ვითარც ეწერათ და გუჯართა და ამის (გიორგი ბრწყინვალის) სამართლის წიგნისაგანაცა“³. ასევე კახთ-ბატონების ჩამომავლობის საკითხის გამო ნათქვამია: „ვინადგან ბნელ და უჩინო არს ცხოვრება და ძნელად გამოხატუდევნი“, ამიტომ „ჩაოდენ შესაძლებელ არს გუჯრებათა, სივლებათა და ქორონიკონებთაგან წარმოვაჩინოთ“⁴.

ეს იყო ვახუშტის „საქართველოს ისტორიის“ წარმატებით შედგენის ერთი უმნიშვნელოვანესი პირობათაგანი. „ქართულ ხალხთათვის მწერლობაში პირველმა მან შეჰქმნა მძლავრი კრიტიკული მიმართულება, წყაროებისადმი წინანდელი სრული და განუსაზღვრელი ნდობის ნაცვარ იგი გაბედულად შეუდგა მათ კრიტიკულ განხილვას, მათი სხვადასხვაგვარი ნაკლულოვანება გამარაგებდა და შეძლებისდაგვარად შესწორა“⁵.

ბ. ვახუშტის „ისტორიის“ ფორმა და შინაარსი

ვახუშტის „ისტორია“ მეცნიერულად გამართული გამოკვლევაა. ავტორმა მას წაუმძღვარა წინასიტყვაობა („მეცნიერულათვის სიტყვა, თუ რაისათვის არს შრომა ესე“) და შესავალი ანუ ზოგადი ხასიათის ისტორიული მამოძიება („ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი). თვითონ ძირითადი ტექსტი შეიცავს საქართველოს გეოგრაფიულ აღწერილობას და საკუთრივ კონკრეტულ ისტორიას. ტექსტს დართული აქვს გამოყენებული ლიტერატურის ნუსხა, ქრონოლოგიური და გენეალოგიური ტაბულა, საკუთარ და გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი და რუკები. ამგვარად შედგენილი საისტორიო თხუ-

¹ საქართველოს ცხოვრება, კვ. გამოც. გვ. 4.

² იქვე, გვ. 154.

³ საქართველოს ისტორია, ბაქრაძის გამოც. გვ. 276, შენ. 1.

⁴ საქართველოს ცხოვრება, Op. cit., გვ. 156.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი. Op. cit., გვ. 310. ხაზი ავტორისა.

ლება სრულიად ახალი იყო ქართულს მწერლობაში, ხოლო XVII—XVIII სს ევროპულ მწერლობაში იმდენად იშვიათი, რომ ტატიშჩევი გულისტყვილით შენიშნავდა: „.....рр:писи алфаветическия имен, народов, людей, предметов, урочищ и проч. от лениости или от незнания так кратки сочинены, что многого сыскать невозможно, а все книги читать времени не достанешь“¹.

ვახუშტის „ისტორიის“ კომპოზიცია არსებითად განსხვავდებოდა ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებების კომპოზიციისაგან. გარეგნულად ეს საისტორიო შრომა ახლებურადაა გაფორმებული. ვახუშტის თხზულება შეიცავს თითქმის ისეთსავე შემადგენელ ელემენტებს, როგორსაც თანამედროვე საისტორიო ნაშრომი. ამით მან დაარღვია ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის ტრადიცია. ვახუშტიმ მათივე ისტორიად აქცია. მაგრამ, ამავე დროს, თუ „ისტორიის“ შინაგან ელემენტებს დავუყვრდებით, აღმოჩნდება, რომ მას მაინც შეუნარჩუნებია ქართული ისტორიოგრაფიის ხასიათი და ბევრი თავისებურება.

ვახუშტის „ისტორიის“ წინასიტყვაობაში განხილულია ისტორიის მიზნები და მეთოდები, ის წარმოადგენს თხზულების კრიტიკულ-ისტორიულ ნაწილს. „შესავალში“ დასმულია „შინაგანი“ ისტორიის საკითხები და იმ დროის კვალობაზე სანიმუშოდ შესწავლილ-გაშუქებულია ქართული სახელმწიფო დაწესებულებები, სოციალური ურთიერთობა, რელიგია, კულტურა, ხელოვნება, ეთნოგრაფია. აქ ვახუშტის მსჯელობა ემყარება ქართული საისტორიო წყაროებიდან გამოკრებილ ცნობებს და მათი ანალიზის შემწეობით ახდენს საქართველოს ისტორიული წარსულის განზოგადებას დროსა და განვითარებაში. ამით ვახუშტიმ უკან მოიტოვა XVII—XVIII სს ევროპულ ისტორიკოსთა დიდი უმეტესობა, რადგან, როგორც ვიცით, ქვეყნის „შინაგანი“ ისტორია მხოლოდ XVIII ს-ის „განმანათლებელთა“ ისტორიოგრაფიის ყურადღების საგანს შეადგენდა.

ზოგადი ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ვახუშტის „ისტორიაში“ გამოკვლევა თხრობისაგან გამოყოფილია. ეს ითქმის არა მარტო შესავალზე, არამედ შრომის სხვა ძირითად ნაწილებზედაც. მაგ., გვიანდელი საუკუნეების საქართველოს ისტორიას წამძღვრებული აქვს „უწყებულება მკითხველთათვის“, სადაც მეცნიერულად საყურადღებო ქრონოლოგიური ძიების გვერდით მოიპოვება, მეტად საინტერესო დაკვირვებანი ერისთავების გამთავრების და ერისთავ-უფლისწულების გამეფების პირობების გაგება-დასადგენად². ვახუშტი ხელმძღვანელობდა მიზეზობრიობის ბრინჯით. როცა იგი საქართველოს „დაშლილობის“ მიზეზების ახსნას ცდილობდა, ასეთ წინასწარ კვლევა-ძიებას კი ორგანიზულად უკავშირდება თვითონ კონკრეტული ისტორიის თხრობა.

გარდა ამისა, საკუთრივ თხრობის ტექსტში ვახუშტი კვადრატულ ფრჩხილებში ათავსებს სათანადო განმარტებას ან შენიშვნას, ხოლო კიდევზე გა-

¹ Татищев. Российская история, кн. 1, ч. 1, стр. XXIII.

² გვიანდელი საუკუნის ქართული ისტორიისათვის უძღვის გამოკვლევა „აღმოჩენა და დაყრდნობა აწინდელთა მეტატრინეთა კახეთისა“ (საქ. ცხოვრება, ტიპ. გამოც. გვ. 154—156).

აქვს არსებითი მნიშვნელობის შენიშვნები, რომლებიც ტექსტის რეალურ კომენტარებს წარმოადგენენ. ამნაირად არის შემაგრებული თხრობის დამაჯერებლობა. ისტორიული გეოგრაფია კი მთლიანად გამოკვლევაა, რადგან ვახუშტის გეოგრაფიული ცნობები ემყარება ქართულ საისტორიო წყაროებსა და ავტორის პირად დაკვირვებებს. ისტორიული გეოგრაფია ცალკე წიგნად ვახუშტის არ დაუწერია. საქართველოს გეოგრაფიული აღწერილობა „ისტორიის“ ორგანული ნაწილია. „საქართველოს აღწერის“ ყველა არსებული გამოცემა გამოცემლების მიერაა მექანიკურად შედგენილი და ერთ ნაწარმოებად გაერთიანებული. თვითონ ვახუშტის ავტოგრაფში კი ისტორიული გეოგრაფია დაშლილია საქართველოს ცალკეულ სამეფო-სამთავროების მიხედვით. მოყვანილი მაგალითებით ცხადი უნდა იყოს, თუ რამდენად დადებითად განსხვავდება ვახუშტის „ისტორია“ XVII—XVIII სს ევროპული მეცნიერული ანალიტიკის საისტორიო თხზულებების ფორმისა და შინაარსისაგან.

ვახუშტის „ისტორიის“ საკუთრივ ამბის მოთხრობა ანუ საქართველოს კონკრეტული ისტორია ორი ძირითადი ნაწილისაგან შედგება.

პირველი ნაწილი (უძველესი დროიდან XIV საუკუნემდე) ფაქტიურად „ძველი ქართლის ცხოვრების“ შემოკლებული რედაქციაა¹. ასეთი მტკიცების საბაბს, უწინარეს ყოვლისა, იძლევა თვითონ ვახუშტის ცნობა: „ხოლო შრომა ჩვენი ამისთვის არს... **გავრცელებული შევამოკლოთ**, რათა მკითხველთა არა საწყინოდ და ადრე საცნობელ იყოს“², რომლის უარყოფა თანამედროვე მკვლევარის მიერ გაჭირდებოდა. მაინც რამდენად შეიძლება ვახუშტის შრომის პირველი ნაწილი დამოუკიდებელ ნაწარმოებად ჩაითვალოს? იმდენად, რამდენათაც ისტორიკოსი იძლევა „ქართლის ცხოვრების“ შემოკლებულ რედაქციას უძველესი დროიდან XIV საუკუნემდე. ე. ი. აქ საქმე გვაქვს არა წყაროს უბრალო რეპროდუქციასთან, როგორც ეს ტატიშჩევის მაგალითიდან ვიცით, არამედ ტექსტის **შეკუმშვა-შემოკლებასთან**. საწინააღმდეგო მოსაზრებისათვის ვერ გამოდგებოდა „ისტორიის“ ამ ნაწილში დადასტურებულ დამატებებზე ან „ქართლის ცხოვრებისათვის“ უცხო წყაროებზე მითითება, რადგან, ზოგადი წყაროთმცოდნეობის და ისტორიოგრაფიის ენით რომ ვილაპარაკოთ, ვახუშტის მიერ შესრულებული სამუშაო ჩვეულებრივი **„დამატებაა“**, დამატება კი გულისხმობს ტექსტის **ინტერპოლაციასა და გაგრძელებას**.

ინტერპოლატორს ტექსტში შეაქვს ავტორის ხელნაწერისათვის უცხო სიტყვები და ფრაზები: ინტერპოლაცია ჩვეულებრივ შემთხვევითია და გადამწერლის უვიცობის შედეგია, მაგრამ ზოგჯერ ინტერპოლაცია **შეგნებული აქტია**. ასეთ შემთხვევაში ინტერპოლატორი ავტორის ფრაზებს უმატებს საკუთარ ფრაზებს, ასრულებს, ალამაზებს და ამახვილებს თხრობას. გაგრძელება კი სხვა რიგის მოვლენაა. გაგრძელება მოეპოვებოდა შუასაუკუნეების თითქმის ყველა ქრონიკას. გაგრძელების პრინციპითაა შედგენილი ვახტანგ VI „სწავ-

¹ აქად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ ვახუშტის საისტორიო შრომის „პირველი ნაწილი ქ-ის დამუშავება და შეესება“ (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ძვ. ქართ. საისტორიო მწერლობა, გვ. 287).

² საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. I—II.

ლულ კაცთა“ ნამუშავეები: XV—XVIII სს საქართველოს ისტორია. გავრძელებას გულისხმობს აგრეთვე ვახუშტის „ისტორიის“ მეორე ნაწილიც, მაგრამ ეს უკანასკნელი ძირითადად მეცნიერულად გამართული ნაწარმოები გამოვიდა.

ვახუშტის „ისტორიის“ პირველ ნაწილში დამოუკიდებელ მნიშვნელობას ინარჩუნებენ მხოლოდ მისი ქრონოლოგიური და სხვა რიგის შენიშვნები, რომლებიც მთავარი წყაროს ტექსტის გარეშე დგანან¹. თვით მეორე ნაწილშიაც შექანიკურად და თითქმის უცვლელადაა შეტანილი ე. წ. „მესხური მატიანე“ ვახუშტის არა მარტო ხელუხლებლივ შეუნახავს წყაროს დედნის ენა, არამედ მომთხრობელი მონაწილე მემკვიდრის პირით ლაპარაკობს, როცა XVI ს-ის ამბებს გადმოგვცემს. ამასთან „ზოგან ვახუშტის ისტორიის მოთხრობაში მესხური მატიანის პირვანდელი სახე და დედანი უკეთესად არის შენახული, ვიდრე იმ ხელნაწერში, რომელმაც ჩვენამდის მოაღწია და რომელიც თვით თავდაპირველ დედნად ითვლება“². ეს გარემოება მოწმობს, რომ ვახუშტი ბოლომდე თავისუფალი არ იყო შუასაუკუნოებრივი ისტორიოგრაფიის გავლენისაგან.

ის, რასაც ვახუშტი აკეთებდა, დამახასიათებელი იყო როგორც ადრინდელი, ისე გვიანდელი ქართული საისტორიო მწერლობისათვის. ამგვარად შედგა „ქართულის ცხოვრების კრებული“; ფარსადან გორგიჯანიძესაც ავტორის დაუსახებლელად გადმოჰქონდა მთელი ადგილები სპარსელი ისტორიკოსის ისკანდერ მენშის თხზულებიდან³; ასევე სეხნია ჩხიძე თავის „მეფეთა ცხოვრებას“ იწყებს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებიდან ამოღებული ვრცელი ტექსტით, სადაც მეფის ხელისუფლების პრიუგატიკებზეა საუბარი და რომელიც XVIII ს-ის ისტორიკოსის ნაწარმოებში დროისა და სივრცის გარეშე დგას. რა თქმა უნდა, ფარსადან გორგიჯანიძის და სეხნია ჩხიძის თხზულებათა ძირითადი ნაწილები ამით არ ჰკარგავენ პირველ წყაროების მნიშვნელობას, რამდენადაც ავტორები მათ მიერ აღწერილი გვიანდელი ამბების თანდამხდურნი და თვითმხილველნი არიან; მაგრამ ვახუშტის „ისტორიის“ პირველ ნაწილს კი სწორედ წყაროს ღირებულება აკლია, რადგან მეთოდოლოგიურად მკვლევარისათვის უმჯობესია უშუალოდ მიმართოს მისი თხრობის მთავარ წყაროს, ვიდრე მის მიერ კომპინირებულ ტექსტს⁴. თუ არ გვცდებით, ვახუშტის „ისტორიის“ პირველი ნაწილი, როგორც წყარო, არავის დაუმოწმებია და გამოუყენებია.

¹ ეს ცხადი უნდა იყოს ყველასათვის, ვისაც კი ვახუშტის ავტოგრაფი უნახავს. მაგალითების მოყვანა შორს წავეყვანა. სანამ უშოდ მოგვყავს მხოლოდ ერთი მათგანი: „ნინოს ქორონიკონი ცხოვრებასა შინა სხვა სწერია; არამედ ამ ქორონიკონსა შინა არც კონსტანტინე იყო და არც სივანი. ხოლო 14 წელს ქართლს ყოფა ნინოსი რომ სწერია, ეს 14 წელი მის მოსლვას რომ დავადგათ, ეს ქორონიკონი იქნება“ (საქ. ისტორია, გვ. 73, შენ. I). სწორედ ამის გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ „თავის ისტორიის პირველ ნაწილში ვახუშტი უმოკლეს ყურადღებას ქრონოლოგიის გამოკვლევას აქცევდა“ (ივ. ჯავახიშვილი, *Op. cit.*, გვ. 291).

² ივ. ჯავახიშვილი. *Op. cit.*, გვ. 224.

³ იქვე, გვ. 248.

⁴ თვითონ ვახუშტიც შენიშნავს: „არა თუ დატყვევებულ იქნას მატიანე იგი („ქართლის ცხოვრება“, გ. გ.), არამედ იგივე უმჯობეს სივრცელე, და ამის განმარტებისათვის, ხოლო ესე სიმოკლისა და რომლისად აღწერეთ სახმარად მისდა“ (ვახუშტი, *აღწერა*, გვ. 4).

„ისტორიის“ მეორე და მთავარი ნაწილი კი ძირითადად დამოუკიდებელი და ორიგინალური ნაწარმოებია. ამ შემთხვევაში ავტორი შეზღუდული არ არის „მატიანის ცხოვრების“ კონტექსტებით, ამიტომ იგი იძლევა მოვლენების დამოუკიდებელ ისტორიულ ახსნას. აქ უკვე ვახუშტი იყენებს არა მარტო მატიანეს, ქრონიკას ან „სწავლულ კაცთა“ ახალ ისტორიას, არამედ **დოკუმენტებს**. მან ხელახლად შეადგინა XIV—XVIII სს საქართველოს ისტორია.

იკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით: „ვახუშტის შრომის მეორე ნაწილი არის ამასთანავე მისი თხზულების საუკეთესო ნაწილიც. იგიც იმავე მიზანს ემსახურებოდა, რა მიზნითაც ვახტანგ მეფემ „სწავლულნი კაცნი“ შეკრიბა. — საქართველოს ისტორიის გამორკვევა და აღწერა გიორგი ბრწყინვალის შემდგომ დროითგან მოყოლებული. მან კარგად იცოდა, რომ ამავე საგანზე უკვე არსებობდა განსაკუთრებული თხზულება, რომელიც დაწერილი იყო „სახელითა ლევანის ძისა ვახტანგისითა“, მაგრამ მეცნიერი ბატონიშვილი ნათლად ხედავდა მის მრავალგვარს ნაკლულეფანებას... ვახუშტის ამ ნაწარმოების „ვითარება“ კარგად ჰქონდა შესწავლილი, იცოდა მისი „უსწორებლობანი“ და ამის გამო გადასწყვიტა, რომ უკეთესი იყო ამავე საგანზე ახალი შრომა დაწერილიყო, ვიდრე „სწავლულ კაცთა“ მრავალი შეცდომანი გასწორებულყო“¹. ვახუშტის განზრახული ჰქონდა აღედგინა XIV—XVIII სს საქართველოს ისტორიის უტყუარი სურათი, რისთვისაც მან მიმართა მრავალფეროვან ისტორიულ წყაროებს და, ამასთანავე, საამისოდ მოიმარჯვა ახალი საისტორიო მეთოდები.

ახლა გასარკვევია ერთი საკითხი: როგორია ვახუშტის „ისტორიის“ ფორმა? მატიანეა ის თუ ისტორია? ისტორიის აღსანიშნავად ვახუშტი ხმარობს მხოლოდ ორ ტერმინს: „ცხოვრებას“ და „მატიანეს“. მაგრამ იკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ „მატიანე“ ვახუშტის ისტორიის ზოგადი სახელის მნიშვნელობით აქვს ნახმარი². მართლაც, თავისთავად საინტერესო და საყურადღებოა, რომ ვახუშტის ერცელსა და დიდს ნაწარმოებში არსად არ იხსენიება სიტყვა „ისტორია“. უფრო მეტიც — მის მიერ რუსულიდან გადმოთარგმნილ საისტორიო თხზულებაში „ისტორია“ ყველგან „მატიანით“ არის შეცვლილი. მაგ., სტრატეგმანის Theatrum historicum-ის რუსული თარგმანის სათაურია: „Феатрон или позор исторический“, ვახუშტი კი ქართულ თარგმანს ასე ასათაურებს: „**თეატრო ანუ ასპარეზი მატიანული**“. თვით ტექსტშიაც „ისტორიის“ მაგიერ უკლებლივ „მატიანეა“ ნახმარი. სანიმუშოდ მოგვაქვს მხოლოდ ერთი მაგალითი. გაბრიელ ბუჟინსკი, სტრატეგმანის თხზულების რუსულად მთარგმნელი, თავის წინასიტყვაობაში წერს: „Позор сей исторический... не что иное есть, токмо наставление во истории юным, прочетшим же истории, всегдашнее прочтенных оглавление...“³. ვახუშტი ამას ასე თარგმნის: „რომელ ასპარეზი ესე მატიანული... არა რაი სხვა არს, გარნა განწვრთნილ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი. შვ. ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 291.

² ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გამოც., 1, გვ. XV.

³ Стратеман. Феатрон или позор исторический, стр. 2, ციტირებულია 1724 წ. გამოცემის მიხედვით.

ბა მატიანესა შინა ჭაბუკთა, ხოლო წარმკითხველთა მატიანე სამარადისოთ საკითხველთა თოვანებანი(sic)¹. ამჟამე თხზულების უცხო სიტყვათა ლექსიკონში („ლექსიკონი რომელნი წიგნსა ამას შინა უცხო სახელნი არიან“) აღნიშნული „ისტორიოგრაფი“ განმარტებულია როგორც „მატიანის მხაზველი, ან მწერალი“.

რატომ გაუჩინეს ვახუშტი „ისტორიის“ ხმარებას, როცა ეს სიტყვა ჯერ კიდევ XII ს-ის ქართული საისტორიო მწერლობის მიერ იყო შეთვისებული? განა არ იცოდა ვახუშტიმ, რომ მატიანე გარკვეული თვისებისა და შინაარსის საისტორიო თხზულების აღმნიშვნელი სახელი იყო? მხოლოდ ერთი რამ არის ცხადი: ვახუშტისათვის მატიანე ისტორიის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელია.

XVIII ს-ის ქართველი ისტორიკოსის შრომა „ისტორია“ და ირა „მატიანე“. ამის მოწმობაა ამ საისტორიო შრომის მთელი კომპოზიცია. მარტო ის რად ღირს, რომ მისი „შესავლის“ ისტორიულ-კრიტიკული მიმოხილვა „რთული საისტორიო შრომის ნაყოფია, ქართული საისტორიო და სხვაგვარ წყაროების შესწავლასა, დაკვირვებასა და კვლევაზეა დამყარებული“².

რამდენადმე მატიანისებურია ვახუშტის თხრობის წესი, რადგან კონკრეტული ისტორია დალაგებულია მეფეთა ან მთავართა ჯეოზის წლების მიხედვით, მაგრამ XIV—XVIII სს ისტორიის თხრობაში ის დებს ისეთ შინაარსს, რაც უკვე მოვლენების ისტორიულ აზნას ჭულსხმობს და არა მარტო მასალის უზრალო განაწილებას, კრონოლოგიური თანამიმდევრობით. აკად. ივ. ჯავახიშვილმა შესანიშნავად შენიშნა, რომ ვახუშტიმ „თითონ შეადგინა საქართველოს ისტორია გიორგი ბრწყინვალეთგან მოყოლებული თავის დრომდე, რომელშიაც მატიანისებური ელფერი და თვით წყაროების ცხადი კვალი თითქმის სრულებით წარბოცილია და ისტორიის სახით არის შედგენილი“³. ვახუშტი ბაგრატიონმა შესძლო აღებული თემის ისტორიულად დამუშავება.

ამრიგად, თუ „ისტორიის“ პირველი ნაწილი „ქართლის ცხოვრების“ მოკლე რედაქციაა, მეორე ნაწილი დამოუკიდებელი შედგენილი ისტორიაა.

ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით საინტერესოა თვითონ კონკრეტული ისტორიის შინაარსობრივი თვისების გარკვევა. ეს შესაძლებლობას მოგვცემდა გავვერკვია, თუ რა არის ვახუშტის ნაწარმოების კომპოზიციურ მთლიანობაში ახალი და რა არის ძველთან დაკავშირებული.

როგორც ცნობილია, ვახუშტის ისტორიის თხრობა, დაწყებული უძველესი დროიდან, გრძელდება მის დრომდე. ის ამოკლებს ძველი ხანის ისტორიას, ავრცელებს კრონოლოგიური ხასიათის ცნობებს, პირველად აღგვს ისტორიულ გეოგრაფიას და ახლად წერს XVII—XVIII სს ისტორიას.

„ისტორიის“ კომპოზიციასთან დაკავშირებით საყურადღებოა თვითონ ავტორის აზრი საისტორიო შრომის შემადგენელ ნაწილებზე. ვახუშტით: „მატიანე განიყოფების ოთხ წილად: ადგილის აღწერად, ნათესავებაჲთა ეზად,

¹ საქ. საზ. მუზეუმის ხელნ. S/420

² ივ. ჯავახიშვილი. ძვ. ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916 წ. გვ. 303.

³ იქვე, გვ. 311. ხაზი გველგან ჩვენი.

წლისმრიცხველობად და მოქმედების აღწერად“, ე. ი. სრული და უნაკლო საისტორიო თხზულება შეიცავს ან უნდა შეიცავდეს: გეოგრაფიას, გენეალოგიას, ქრონოლოგიას და საკუთრივ ცონკრეტულ ისტორიას (მოქმედების აღწერას¹). ამის მიხედვითაა შედგენილი მთელი შრომა, რითაც ეს უკანასკნელი გარკვეულ ადგილს იჭერს XVII—XVIII სს ზოგად ისტორიოგრაფიაში².

თავის მხრით „მოქმედების აღწერა განიყოფება ორად: საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ. საეკლესიო არს წმიდათა ცხოვრება და ქმნულება მათნი, ხოლო სამოქალაქო—ქმნულება სოფელსა შინანი დიდთა და მცირეთა“³. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „რამდენადაც შენახულ თხზულებებშით გან ჩანს, ქართულს საისტორიო მწერლობაში ვახუშტამდე არაეის ჩამოუვლია „მატიანეთა“ შემადგენელ ნაწილებზე საუბარი და ამგვარი დანაწილებაც პირველი შავალთია“⁴. ახლა უკვე ძნელი არაა იმის მიგნება, თუ საიდან მოაქვს ვახუშტის წარმოდგენა საისტორიო თხზულების შემადგენელ ნაწილებზე—XVII—XVIII სს გეროზულ ისტორიოგრაფიიდან.

საკუთრივ ისტორიის ორ მთავარ დარგად—საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ დაყოფის იდეა ვახუშტის უნდა აეღო საისტორიო-საეკლესიო მწერლობიდან, რადგან მისი ისტორიის ზოგიერთი თავისებურება ამავე მწერლობას უკავშირდება. მართალია, მას არ შემოაქვს თავის შრომაში საეკლესიო

¹ როგორც თავის ადგილას ვუჩვენეთ, ასეთივე შეხედულებისაა საისტორიო თხზულების შემადგენელ ნაწილებზე ტატიშჩევიც. ტატიშჩევამდე ეგზე აზრი გამოთქვა გაბრიელ ბუჟინსკიმ სტრატეგიის თხზულების თარგმანისათვის დართულ მიძღვნა-წინასიტყვაობაში (И. Букинский, Наука и литература в России при Петре Великом, т. II, стр. 614). რაკი ეს წინასიტყვაობა ვახუშტიმ ქართულად თარგმნა, სტრატეგიის თხზულებასთან ერთად შეიძლება გვევარაუდა, რომ ქართველი ისტორიკოსი ამ მხრით რუს მთარგმნელზე უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული. მაგრამ შეხედულება ისტორიის ოთხი შემადგენელი ნაწილის შესახებ იმდენად გავრცელებული იყო იმდროინდელ ისტორიულ ლიტერატურაში, რომ ეს არ შეიძლება არ სცოდნოდა ვახუშტის სხვა წყაროებიდანაც. თვითონ გაბრიელ ბუჟინსკი ამავე ლიტერატურაზე იყო დამოკიდებული. პეტარსკი შენიშნავდა, რომ ბუჟინსკი „В русском переводе предисловие „историческому описанию житийных знаменитостей с тогдешними понятиями об истории и вообще об иностранных произведениях“ (იქვე, გვ. 614). მეორე: თვითონ ვახუშტი აღნიშნავს: „ჩვენ ქართველთა მატიანე შემოიპყრობს საშა მას წილსა მატიანისასა, არამედ წლისმრიცხველობასა და მათესავე-მეტყველებასა მცირეთ, ხოლო მოქმედების აღწერას განაგრძობს“ (იხ. საქ. აღწერა თ. დომოვრის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 4). მაშასადამე, თუ ქრონოლოგია-გენეალოგია მცირედ იყო დამუშავებული, სამაგიეროდ მას ავლდა მხოლოდ „ადგილის აღწერა“, ანუ გეოგრაფია. ეს ნაკლი ვახუშტიმ შეავსო და თავისი შრომა ახლებელად გამართა. შესაძლოა: ვახუშტის აბასიათებს ქრონოლოგიური და გენეალოგიური ძიების რთული მეცნიერული მეთოდები. ბუჟინსკის წინასიტყვაობაში კი მხოლოდ ქრონოლოგია-გენეალოგიის ზოგად პრინციპებზეა საუბარი. მეორეს: პირდაპირ წარმოდგენილია, რომ ვახუშტის ეს აბაზი რუსეთში გაეყო და შემდეგ ისტორია შედგინა, ამ შეხედულების ცოდნას გულისხმობს არა მარტო „ისტორიის“ შენიშნობა, არამედ მასალებიც, რომელსაც ეყრდნობა თვითონ ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერილობა. ყოველ ეჭვს გარეშე, რომ მაგ., ისტორიული გეოგრაფიისათვის მასალების შეგროვება და პოვადი დაკვირვებების წარმოება ვახუშტის საქართველო-ში ყოფნის დროს უნდა მომხდარიყო. მაგრამ „ეგვიპტის აღწერისა და სამისის რუკების დანახვების გეგმა მას უნდა აზრად მოჰყოლიდა ისტორიულ სამეცნიერო ნუსხაობის პროექტი“ (იქვე, გვ. XIX). ამიტომ საფარულდებელია ეს შეხედულება მას საქართველოშიაყოლიე მისიონერთა სკოლაში შეთვისებინა.

² ვახუშტი. აღწერა..., Op. cit., გვ. 3.

³ ივ. ჯავახიშვილი. ძვ. ქართ. საისტორიო მწერლობა, 1916 წ. გვ. 284.

ისტორია, მაგრამ, სამაგიეროდ, „მოქმედების აღწერა იწყება „ღვთაებრივი ისტორიის“ ანუ, ვახუშტის ტერმინოლოგიით, „მატიანე ბუნებისანის“ მოკლე მოთხრობით. ისტორიის ამგვარად დაწყება ვახუშტის დამატებაა, რადგან „ქართლის ცხოვრების“ თხრობა იწყება „ნოდან ვიდრე ბრწყინვალეს მეფის გიორგისამდე“¹. ეს ახალი ვახუშტისეული დამატება აღებულა იმავე საისტორიო საეკლესიო მწერლობიდან. შესაძარბლად მოგვაქვს ბოსუეს და ვახუშტის კონკრეტულ ისტორიათა პირველი სტრიქონები:

ბოსუე:

ვახუშტი:

Premier âge du monde
La première époque vous présente
d'abord un grand spectacle: Dieu
qui crée le ciel et la terre par sa parole, et qui fait l'homme à son image...²

ღმერთმან სიბრძნითა თუხითა
მოწყალეობისათა, გამოუთქმელითა და
მიუწდომელითა, დაბადა კაცი...³

„ღვთაებრივი ისტორიის“ მისდევს ის, რითაც იწყება „ქართლის ცხოვრება“. ფაქტიურად სწორედ ეს არის სამოქალაქო ისტორიის დასაწყისი. მაგრამ აქ უკვე ვახუშტის თხრობა უკავშირდება შუასაუკუნეებრივი „ქრონიკის“ ჩვეულებრივ მოთხრობას. როცა ქართველ ტომთა ეთნარქებთან დაკავშირებულ ლეგენდას გადმოგვცემს.

XVIII ს-ის ისტორიკოსზე ძლიერ გავლენას ახდენდა ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის ტრადიციები. აქედან მოდის მისი „ისტორიის“ მრავალი ღირსება და ნაკლიც. იმავე დროს ის თავისუფალი არ იყო ახალი ისტორიოგრაფიისათვის (რომელსაც თავის მხრივ, ჯერ კიდევ ეტყობა ფეოდალური ისტორიოგრაფიის ერთგვარი გავლენა) დამახასიათებელი ნაკლულეგენებისაგან.

ვახუშტის ისევე სწამდა ქართლოსის არსებობა, როგორც XVII—XVIII სს. ფრანგ ჰუმანისტ ისტორიკოსებს მეფე ფარამონდის არსებობა (მხოლოდ მეზერემ დააყენა ემპირიულად ეს ისტორიული ლეგენდა). პოლონელი ისტორიკოსების მიხედვით იაფეტის ჩამომავლები იყვნენ: ჩები, ლეხი და რუსა. ი ნ ო კ ე ნ ტ გ ი ზ ე ლ ი რომს უკავშირებდა ბიბლიურ მოსოხს, რომელსაც იგი მოსკოვის დამაარსებლად და რუსი ხალხის ეთნარქად სთვლიდა⁴. მართალია, ტატიშჩევმა ეჭვს თვალთ შეხედა ამ ლეგენდას და უარყო კიდევ, მაგრამ ლომონოსოვი ხელახლად დაუბრუნდა მას და თავის ძველი „რუსეთის ისტორიაში“ მოსკოვი მოსოხიდან გამოჰყავდა. ზოლო ტობოლსკი თუბალებიდან.

ამრიგად, როგორც დავინახეთ, ვახუშტის ისტორია შინაარსობრივი თვისებების მიხედვით თანაბარი ღირებულებების არაა. მისი საისტორიო შრომის გარ-

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 4.

² Bossuet. Discours sur l'histoire universelle, Paris, 1855, p. 6.

³ ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 1.

⁴ П. Миллюков. Главные течения русской исторической мысли, т. 1, 1898, стр. 11.

კვეთილი ნაწილი შედგება ძველი და ახალი მწერლობის ნარევი ელემენტებისაგან. განსაკუთრებით ითქმის ეს შრომის პირველ ნაწილზე, რომელსაც მატია-ნისებური ელფერი აკრავს და „ქართლის ცხოვრების“ შემოკლებულ და თავისებურ რეპროდუქციას წარმოადგენს.

მეორე ნაწილი კი, პირიქით, ისტორიის სახით არის შედგენილი. მისი შინაარსი ემყარება მრავალგვარ კრიტიკულად შემოწმებულ წყაროებს და საყურადღებოა ისტორიული ფაქტების კანონზომიერი დალაგება-განზოგადებით, თუმცა უნდა ითქვას, რომ აქაც ახალთან ერთად ზოგი რამ ძველიდანაც არის შემონახული (მაგ., მესხური მატიანეს ჩართვა თხრობაში, ისტორიის თხრობა მეფეთა ზეობის წლების მიხედვით, სამცხე-საათაბაგოს ისტორიის შესავალი „ბაგრატიონთა წარმოჩენისათვის“ რომლითაც გურამ ბაგრატიონი დავით წინასწარმეტყველთან არის დაკავშირებული, უბირატესად ქორონიკონების ხმარება ქრისტიანული წელთ-აღრიცხვის მაგიერ მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთ მის წინამორბედს უკვე შემოღებული აქვს ახალი აღრიცხვა და სხვ. წერილ-მანი). მაგრამ ამასთან არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ვახუშტი მძინე თავისი დროის ისტორიკოსი იყო.

ვახუშტის საისტორიო შრომის სტილისტიკური წაღა ენობრივი გარჩევა ჩვენს საგანს არ შეადგენს, მაგრამ უნდა აღინიშნოს მისი თხრობის საღა, უბრალო და საქმიანი კილო, რითაც იგი განსხვავდება არა მარტო XI—XII სს ქართველ ისტორიკოსთა საისტორიო მჭევრმეტყველებისაგან, არამედ ზოგ უფროს და უმცროს თანამედროვე უცხო ისტორიკოსთათვის დამახასიათებელი რიტორიკული თხრობისაგანაც (მაგ. მეხერე, მურატორი, ლომონოსოვი).

სტილისტიკურად ვახუშტის თხრობა მკიდროდ უკავშირდება გვიან-ფეოდალურ საისტორიო მწერლობას.

როგორც ამდროინდელი ქართული საისტორიო მწერლობის, ისე ვახუშტის სამოთხრობო ენის ღირებულება გასაგები გახდება ჩვენთვის, თუ გავიხსენებთ, რომ პირველად XVII—XVIII სს მეცნიერულმა ანალისტიკამ აუხვია გვერდი ჰუმანისტურ ისტორიკოსთა ანტიკურ-რიტორიკულ თხრობას და ისტორია საღა მოთხრობის რეალურ ჩარჩოში მოათავსა.

მართალია, ვახუშტის „ისტორიის“ ზოგიერთი შინაგანი ელემენტი, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ძველს უახლოვდება, მაგრამ გარეგნულად თვითონ შრომა ახლებურად და მეცნიერულად არის გაფორმებული. თავისი ძირითადი შემადგენელი ნაწილებით (წინასიტყვაობა, შესავალი, კონკრეტული ისტორია, ისტორიული გეოგრაფია, საძიებლები, რუკები) ის თანამედროვე საისტორიო შრომის გვერდით დგება. მისი „ისტორიის“ ბრწყინვალე შესავალი, მისივე შესანიშნავი ისტორიული გეოგრაფია, ნაწილობრივ XIV—XVIII სს ისტორია—მეცნიერულად სავსებით გამართული დამოუკიდებელი და ორიგინალური ნაწილებია, რომლითაც იგი ერთბაშად აღმოჩნდა XVIII ს-ის ევროპული ისტორიოგრაფიის სიმალეზე.

გ. ვახუშტის ისტორიული აზროვნება

ვახუშტის ისტორიული აზროვნება, მისი დამოკიდებულება კონკრეტული ისტორიული მოვლენისადმი მკაფიოდაა გამოხატული მისივე შრომის წინასიტყვა-

ობაში, სადაც ისტორიის მიზნის, მეთოდებისა და მნიშვნელობის შესახებაა საუბარი და განსაკუთრებით „მესავალში“, სადაც პირველად არის დაყენებული საქართველოს ისტორიის მრავალი მნიშვნელოვანი საკითხი.

ვახუშტი დიდაქტიკურ-უტილიტარული თვალსაზრისით უდგებოდა ისტორიის საგანს. ისტორიის მიზანი და დანიშნულება მას ასე აქვს განმარტებული: „მატიანე მოგვახსენებს დასაბამითგანსა ქამსა, წელსა და საუკუნოსა; მატიანე განარჩევს კეთილსა და ბოროტსა, მატიანე აღამაღლებს კეთილის ქმნულებასა და გმობს უკეთურთ ქმნულებასა, მატიანე მეტყველებს ქვეშაირტსა და არა სცბის და მოწმობს სხვათა და სხვათა; მატიანე განამწნობს კაცსა და ერთგულ ჰყოფს ქვეყნისად; მატიანე აცნობებს ნათესავთ-ჩამომავლობასა, და დასდებს თავსა სარწმუნოებისათჳს, და მოყვარულ ჰყოფს მოყვასსა მოყუისსა მიმართ“¹. ასეთი დიდაქტიკურ-უტილიტარული შეხედულება ისტორიის საგანზე შეიძლება გამოეთქვა მწერალს მხოლოდ ისტორიული მეცნიერების განთავსებით XVII—XVIII სს ისტორიკოსთა თხზულებების წინასიტყვაობაში. ვახუშტი ამ მხრივაც ხარკს უხდიდა თავის დროს, მაგრამ მხოლოდ ნაწილობრივ, რადგან მისი ისტორიული აზროვნება იმდენად მწიგნობრულ განათლებაზე არ იყო დამოკიდებული, რამდენადაც მისი დროის საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებაზე.

ვახუშტის „ისტორია“ გარკვეული პოლიტიკური მიზნითაც არის დაწერილი. ამით მან ისტორია პოლიტიკის წიგნად აქცია. XVIII ს-ის სახელმწიფო მოღვაწე და გამოჩენილი ისტორიკოსი, უეჭველია, ეკუთვნოდა ქართველი საზოგადოების იმ დასს, რომლის სამოქმედო პროგრამას შეადგენდა: „თავადების პოლიტიკური უფლებების შეზღუდვა, სახელმწიფო, სამოქალაქო და ადმინისტრაციული სამართლის მოწესრიგება, ქვეყნის ეკონომიური და კულტურული წინსვლისათვის ხელის შეწყობა“². ვახუშტის ისტორიის თხრობიდან მკაფიოდ ჩანს, თუ ვის მხარეზეა მისი სიმპათიები, როცა ის ახასიათებს ამა თუ იმ ისტორიულ პიროვნებას (მაგ., გიორგი სააკაძე, როსტომ მეფე). ზოგადი ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ვახუშტი იძლევა ისტორიული პირობის ოსტატურ და მკვეთრ დახასიათებას, თუმცა ამ მხრით მას ჰყავდა ისეთი დიდი წინამორბედი, როგორიც იყო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი და ისეთი ნიჭიერი თანამედროვე, როგორც „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების გადამკეთებელი.

თავადური პოლიტიკის მოწინააღმდეგე ისტორიკოსი აწიშვლებდა თავგასული ქართველი ფეოდალების საეჭვო საქციელს, ზოგჯერ კი აშკარა მოღალატეობას. ვახუშტი აშკარად ლაპარაკობდა ისეთ ფაქტებზე, რომელთაც სხვა დუმილით აუვლიდა გვერდს. ამიტომაც დაიმსახურა მან ზოგი თავადის და, მათ შორის, ზოგიერთი ისტორიკოსის გულისწყრომა. ეს გარემოება ემიგრაციის წლებში გულისტკივილით აღნიშნა თვითონ ვახუშტიმ. სტრატეგმანის

¹ ვახუშტი. აღწერა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 24.

² ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, აკად. ნ. ბერძენიშვილის წინასიტყვაობა, გვ. XII.

თხზულების თარგმანის პატარა წინასიტყვიანობაში ის ამბობს: „დავშვარ და ვიყავ წერასა შინა ამისსა მრავალ ტანჯულ თვისთაგან.... ვითარცა განმადღეს და მომიძულეს ცუდად, მშრომელი მეფის შვილი ვახუშტი...“¹.

ფეოდალური დაქსაქსულობის პირობებში მცხოვრები ისტორიკოსისათვის ერთმეფობა ეროვნული და პოლიტიკური ერთობის გამომხატველი იყო. ვახუშტის მტკიცებით, „ერთმეფობა“ ქართველი ხალხის ძველის-ძველი ჩვეულებაა, „წესი დახაწყისითგანავე“, ბუნებრივი და თავდაპირველი, რომლიდანაც გადახვევა და „განყუფილება“ მუდამ „შინაური შფოთით“ და „გარეშე მტერთა“ ჩარევით იყო გამოწვეული: „ხოლო წესნი ესენი და ჩვეულებანი აქუნდათ, რომელნი ვთქვით, — ამბობს ისტორიკოსი, — და განუხეტქელობისათვის სამეფოსა მცდელობაჲნი და უკეთუ მიუღიან საზღვარნი თჳსნი, ყოველნი მწყობარებდნენ და ზღირვოდნენ კვალადგებასე, და მეფეთა თჳთა მიუღრეკლად ერთგულობდნენ. განა თუ სძლიან ვინმე მსლავრთაგანმან, არა დაემორჩილიან, არამედ კვალად იმყრიან თჳსნივე წესნი, და არა დაუტევიან ღმერთნი, და მეფე, და ჩვეულებანი“². მოტიანო კონტექსტში ხაზგასმითაა ნათქვამი, რომ სახელმწიფოს მთლიანობის შენარჩუნება, ქვეყნის დაცვა, მეფის ერთგულება, დაკარგული დამოუკიდებლობისა და „ქართველობის“ („თჳსნივე წესნი“) აღდგენა ქართველი ალხისთვის (ვახუშტით „ჩვეულებას“) შეადგენდა.

ვახუშტის აზრით, უძველესი დროიდან მოყოლებული განხეთქილებამდე საქართველო გაერთიანებული იყო და ერთიან სახელმწიფოში ერთმეფობა იყო გაბატონებული. ამ პრინციპს ემყარება ვახუშტისეული პერიოდიზაცია, რომლის მიხედვით საქართველოს მთელი ისტორიული წარსული სამ უმთავრეს ხანად არის დაყოფილი: 1) „პირველ განხეთქილებიანსა“, 2) „შემდგომად განყუფილებისა და განხეთქილებისა სამეფოთასა“ და 3) „აწინდელი“³.

საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის პირველი ცდა ვახუშტის ელთგენის, ამ მხრივაც იგი ემხრობა ახალ ისტორიოგრაფიას. რადგან ისტორიული ცხოვრების უმთავრეს ხანებად დაყოფა ისტორიული განვითარების შინაგანი ნიშნების მიხედვით ახალმა ისტორიოგრაფიამ შეიმუშავა.

ვახუშტისათვის ისტორია პატრიოტული მოთხრობაა: „მატიანე განაშენობს კაცსა და ერთგულ ჰყოფს ქვეყნისად“⁴. მისი ისტორია გამსჭვალულია პატრიოტულ-პოლიტიკური მოტივებით ისევე, როგორც მოწინავე ქართველი ისტორიკოსების: ბრჩილის, პაპუნა ორბელიანის, „ქართლის ცხოვრების“ გადამკეთებლის და სხვ. ნაწარმოებები. ყოველივე ეს ვახუშტის „ისტორიას“ ანიჭებდა „ეროვნული ისტორიის“ თვისებებსა და მნიშვნელობას.

ვახუშტიმ მენციერულად განაზოგადა საქართველოს ისტორიული წარსული. მისი ისტორიის შესავალში „ისტორიულად დასურათებულია საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წესწყობილება, ქართველთა სატყუშნობა,

¹ საქ. საზ. მუზეუმის პუბლ. S/420.

² ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 17—18.

³ ივ. ჯავახიშვილი. Op. cit., გვ. 300.

⁴ ვახუშტი. აღწერა... გვ. 3.

ქართული სამართალი, ზნე-ჩვეულებანი და შინაური ყოფა-ცხოვრება. ეს არის ქართველთა მრავალსაუკუნოვანი წარსულის საზოგადო ფილოსოფიურ-ისტორიული მიმოხილვა, რომლის მსგავსი ქართულს მწერლობაში არც წინათ დაწერილა და არც შემდეგში¹. — შენიშნავს აკად. ივ. ჯავახიშვილი. სახელმწიფო და სოციალური ინსტიტუტები ისტორიკოსთა ინტენსიური შესწავლის საგანი გახდა მხოლოდ XVII—XVIII სს მიჯნაზე, ხოლო კულტურის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მხოლოდ XVIII ს-ის „განმანათლებელთა“ ისტორიოგრაფიამ მიჰქცია განსაკუთრებული ყურადღება. სწორედ ამიტომ ვახუშტი, როგორც ისტორიკოსი, მაღლა დგას XVII—XVIII სს ისეთ ევროპელ ისტორიკოსებზე, როგორც იყვნენ ჟან შამბილონი, ლაიპნიცი და შერატორი.

ვახუშტი XVII—XVIII სს ერთი იმ იშვიათ ისტორიკოსთაგანია, რომელთაც დაკვირვებისა და შესწავლის საგნად აქცევს ფეოდალური ურთიერთობა და ინსტიტუტები.

ვახუშტის მოწინავე ისტორიული აზროვნების მკაფიო გამოხატულებას ის გარემოება, რომ ისტორიის „შესავალში“ დასმული საკითხები განხილულია დროსა და განვითარებაში. ვახუშტის წარმოდგენით: „ქართველთა სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წესწყობილება, ზნეჩვეულებანიც და შინაური ყოფა-ცხოვრებაც საუკუნეთა განმავლობაში თანდათან იცვლებოდა, ზოგჯერ მცირედენად, ზოგჯერ კიდევ არსებითადაც². ამრიგად, მაშასადამე, ვახუშტისათვის უცხო არ იყო ისტორიული განვითარების იდეა.

XVIII ს-ის ქართველი ისტორიკოსი მიზეზობრიობის პრინციპსაც იყენებდა ამა თუ იმ ქართული ისტორიული მოვლენის ასახსნელად. საქართველოს ისტორიული, პოლიტიკური და კულტურული ვითარების ცვალებადობათა მიზეზები გარკვეულია როგორც საქართველოს შინაგანი განვითარებისა და პირობების, ისე უცხო, გარეშე ძალების გავლენის გათვალისწინებით. ასეა, მაგალითად, ვახუშტის მიერ ახსნილი ერთიანი საქართველოს დანაწილების მიზეზები, როცა ამბობს: „შურითა ურთიერთთა (ე. ი. ფეოდალურ წინააღმდეგობათა. ვ. გ.) და გარეშეთა მტერთაგან იქმნა განყოფილება“³. ასევეა ახსნილი საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა ხანის სახელმწიფო წყობილების, რელიგიის, კულტურისა და სხვ. „წესნი დასაწყისისთაგანე“ (თავდაპირველ—ადრინდელი), „შეძინებული“ (დროთა განმავლობაში შემუშავებულ-შეთვისებული) და „შერეული წესნი“ (ქართულ-უცხოური) ურთიერთ გავლენის მაგალითებზე⁴.

ვახუშტის ისტორიული აზროვნების, დაკვირვების უნარის და რთული თეორიული მსჯელობის გასათვალისწინებლად განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ იგი ქართული წარმართობის გადმონათობა ელემენტებს ნახულობდა ქართული ქრისტიანობის წეს-ჩვეულებებში. წარმართულ „კერპთ დღესასწაულთათჳს“ განკუთვნილ ნაკვეთში ნათქვამია: „თაყვანისცემდნენ არმაზს, შემდგომად ზადენს და მერმე სხვათა ღმერთთა. არამედ უმეტეს დიდი იყო დღესასწაული არმაზისა და შემდგომად თაყვანისცემისა ჰყვიან ნადიმნი და განცხრო-

¹ ივ. ჯავახიშვილი. *Op. cit.*, გვ. 300.

² ივ. ჯავახიშვილი. *Op. cit.*, გვ. 300.

³ საქართველოს ცხოვრება, კიკ. გამოც., გვ. 4; ივ. ჯავახიშვილი, *Op. cit.*, გვ. 296.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, გვ. 300—301.

მანი დიდითა ქამითა და ღვინის სმითა, როკვითა ფერჯისათა, პურობითა, სახიობითა და ძნობითა სამ დღე და მოიქცეიან თუსთუსად სახიდ...“—ნაკვეთი სრულდება ტექსტში ჩართული, მაგრამ ფრჩხილებში მოთავსებული კომენტარით—[„ხოლო ქამისა ქრისტეანობისასა ნაკერპავთა მათ მათა მალალთა და ბორცვთა ზედა ესევეთარივე—იყო განცხრომა-როკვანი; ამისთჳს აღაშენეს მათ ზედა ეკლესიანი და ჯვარობდიან მუნ, ვითარცა აწ, ფერჯისა სიმღერითა გაათენიან“]¹.

საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ ქართული ეკლესიის ორგანიზაცია განხილულია ქართულ ფეოდალურ ინსტიტუტებთან დაკავშირებით. ვახუშტი აღნიშნავს: „ხოლო ვახტანგ გორგასალ დასვა კათალიკოზი და ეპისკოპოზი ყოველსა საქართველოსა შინა. ამით მიეცა პატივი—კათალიკოზსა მეფისა თანა და ეპისკოპოზსა ერისთავისა თანა, ხოლო მღვდელთა—აზნაურთა თანა“².

ამრიგად, ამჟამაა, რომ ვახუშტისათვის უცხო იყო „პროვიდენციალიზმი“. მან პირველად უარყო ქართულ საისტორიო მწერლობაში გაბატონებული „ღვთის მნებელობისა და მიშვებულობის“ თეორია. მისთვის ისტორიული განვითარება ღვთის ნების გარეშე იდგა. ამითაც ვახუშტი დადებითად განსხვავდება XVII—XVIII სს საისტორიო-საეკლესიო და ერუდიტულ-ისტორიული სკოლის ისტორიკოსებისაგან. მაგრამ, ცხადია, ისიც ისეთივე მორწმუნე ქრისტიანი იყო, როგორც მისი დროის ყველა ქართველი. თავის „ისტორიაში“ ვახუშტი მრავალგან სასოებით ლაპარაკობს ღვთაებაზე. მაგრამ მისთვის „ღმერთი მაინც ისტორიის გარეშე დგას, გარდა ერთადერთი შემთხვევისა, როცა მას ღმერთი გამოჰყავს დასაბამისა და ისტორიის დასაწყისის „ბიძგის“ მიმცემის როლში. მისი ისტორია ამგვარად იწყება: „ღმერთმან სიბრძნითა თჳსისა მოწყალებისათა, გამოუთქმელითა და მიუწოდებელითა, დაბადა კაცი“...³ და სხვ. ღმერთი ისტორიის ბიძგის მიმცემის როლში წარმოდგენილი ჰყავს საგრეთნებ ვიკოს თავის „ახალ მეცნიერებაში“. ვიკო კი ისტორიის პროგრესული განვითარების თეორიის ავტორია⁴.

მართალია, ვახუშტი განზე სტოვებს „პროვიდენციალიზმს“, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მისი დამოკიდებულება სასწაულებისადმი არარაციონალური იყო. ესაა მისი საკმაოდ გამართული და მოწინავე ისტორიული აზროვნების ერთი მთავარი ნაკლავი. ეტყობა, მას ისევე სწამდა სასწაულები, როგორც ჟან მაბილონს, დიპლომატიკის ფუძემდებელს. სანიშნოდ მოგვცეს მაგალითი, რომელიც რამდენადმე ვახუშტის დროსთან არის დაკავშირებული. შიო მღვიმის მონასტრის გამო ვახუშტის ნათქვამი აქვს: „არს მღვიმესა შინა საფლავი წმიდის შიოსი სასწაულთმოქმედი, რომლის გარემოს მისა ვერა იკადრებს მტეცნი შექმად პირუტყვთა მონასტრისასა“⁵. ტექსტის კიდევ გადატანილ შე-

¹ საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 10—11; ვახუშტი, აღწერა... გვ. 18—19; ივ. ჯავახიშვილი *Op. cit.*, გვ. 303.

² ვახუშტი. აღწერა..., გვ. 19, საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 11.

³ საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 1.

⁴ P. Виппер. Общественные учения и исторические теории XVIII—XIX вв., 1908, стр. 9.

⁵ ვახუშტი. აღწერა..., გვ. 62.

ნიშნაში კი ნათქვამია: „წმიდის შიოს ნაწილი აღმოვიდოდა წლითი-წლად, ძვალი შიშველი, თვნიერ ხორცთა, და თაყვანისცემდენ და მიიღებდენ კურნებასა. შანადირ მოაგონნა მოჰმადიანნი, რათა იხილონ, უცსთუ ჰეშმარიტ არს, ხოლო მათ შემუსრეს სამყოფი ნაწილთა და დაამტკრივეს. შემდგომად შეკრიბეს და დაასვენეს მუნვე. მიერით არლარა აღმოვაღს ამ ჟამამდე“¹. მსგავსი მაგალითების მოტანა მრავლად შეიძლება.

ჩვენ მიერ თავთავის აღგილას ნაჩვენები იყო ვახუშტის ისტორიული შემოქმედებისა და აზროვნების მრავალი ღირსება და ნაკლიც. შენიშნული ნაკლოვანების მთავარი წყარო ის არის, რომ ვახუშტი ბოლომდე თავისუფალი არ იყო შუასაუკუნოებრივი ფეოდალური ისტორიოგრაფიის გავლენისაგან. ამ გავლენის გამოხატველი მთავარი ნიშნებია: 1) უცხო ავტორის მთლიანად შეტანა საკუთარს ისტორიაში, 2) ისტორიის თხრობის ბიბლიური პერსონაჟებით დაწყება და ქართველ ტომთა ეთნარქის საკითხის შუასაუკუნოებრივი პრინციპით გადაწყვეტა, 3) სასწაულებისადმი არა რაციონალური დამოკიდებულება. მაგრამ ყველა ეს ნაკლი, მეტნაკლებად, დამახასიათებელი იყო XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიისათვისაც.

6. ვახუშტი XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე

(ზოგადი დასკვნები)

ვახუშტი ბაგრატიონი ევროპულად განათლებული მკვლევარი-ისტორიკოსი იყო. მისი ისტორიაც ევროპულადაა გამართული. ვახუშტის ისტორიული და გეოგრაფიული ჰორიზონტი შეუდარებლად ფართო იყო, ვიდრე წინამორბედი და მომდევნო ხანის ქართველი ისტორიკოსებისა.

ვახუშტი კარგად იცნობდა ევროპულ ისტორიულ და გეოგრაფიულ მწერლობას.

თავის მხრით ვახუშტის კარგად იცნობდნენ ევროპელი თუ რუსი კარტოგრაფები, რომლებიც დიდად სარგებლობდნენ ვახუშტისეული რუკებით XVIII ს-ის მთელ სივრცეზე². მისი ისტორია კი შედარებით გვიან გახდა სელმისაწვდომი (ბროსეს ფრანგული თარგმანის საშუალებით) ევროპელი ისტორიკოსების, იურისტებისა და ორიენტალისტებისათვის.

ვახუშტი თავისი ისტორიული შემოქმედებით მეტნაკლებად უკავშირდება XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიის სამსავე სკოლას: ჰუმანიტურს, საისტორიო-საეკლესიო და ერუდიტულ-ისტორიულს. ისტორიული ფაქტების დალაგებით, მათი განზოგადების უნარით და ფართო ისტორიული თემატიკით კი ვახუშტი ახლო დგას XVIII ს-ის „განმანათლებელ“ ისტორიკოსთა უშუალო წინამორბედებთან.

¹ ვახუშტი. აღწერა., გვ. 62.

² ვახუშტი. საქართველოს აღწერა, თ. ლომოური და ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. XVIII.

ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიის დამახასიათებელი თვისებები და მთავარი მიღწევები ვახუშტისათვის ცნობილი უნდა ყოფილიყო ძველი ქართული საისტორიო მწერლობიდანაც. გარდა ამისა, ამ ისტორიულ სკოლას იგი უნდა გასცნობოდა როგორც მწიგნობრული გზით, ისე საქართველოში მყოფ კათოლიკე მისიონერების დახმარებით. მაგრამ ვახუშტისათვის ეს სკოლა ისტორიოგრაფიის განვლილ საფეხურს წარმოადგენდა. მისთვის უცხო იყო ჰუმანისტური ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელი რიტორიკული თხრობის წესი. ამასთან მისი საისტორიო შრომა შეიცავს არა მარტო საქართველოს მეზობელ ქვეყნებთან ურთიერთობისა და ომების ისტორიას, არამედ იმ დროის კვალობაზე საკმაოდ გამართულ „შინაგან“ ისტორიასაც. ქართველი ისტორიკოსისათვის უფრო საყურადღებო უნდა ყოფილიყო ამავე ისტორიოგრაფიის ერთდრითული სკოლის მიღწევები, განსაკუთრებით კი ჰუმანისტურ ისტორიოგრაფიასთან დაკავშირებულ იმ კათოლიკე ისტორიკოსთა მოღვაწეობა, რომელთაც პირველად მოჰკიდეს ხელი გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული მასალების დამუშავებას. ქართველი ბალხის ყოფა-ცხოვრება და წეს-ჩვეულება ვახუშტის აღწერილი აქვს ახალი ეთნოგრაფიული მეთოდების მიხედვით. თუ გავისხენებთ საქართველოში მყოფ კათოლიკე მისიონერთა „რელაციონებს“ და ვრცელ აღწერილობებს, გასაგები გახდება, თუ სად, როდის და როგორ უნდა გავცნო ვახუშტის ახალი ეთნოგრაფიული მიმართულება. მასვე კარტოგრაფიული საშუალებები ჯერ კიდევ საქართველოში ყოფნის დროს კათოლიკე მისიონერებთან თანამშრომლობით შეუსრულებია.

კარგად იცნობდა ვახუშტი XVII—XVIII სს საეკლესიო ისტორიოგრაფიას (სქოლასტიკურ-ჰუმანისტურს). აქედან უნდა აეღო მას ისტორიის საეკლესიო და სამოქალაქო დარგებად დაყოფის იდეა. გარდა ამისა, ვახუშტის ისტორიული კრიტიკის ჩამოყალიბებაზე დადებითი გავლენა უნდა მოეხდინა საისტორიო-საეკლესიო მწერლობაში მომარჯვებულ წყაროთა ღირსება-თვისებას გარკვევის, შემოწმებისა და ციტირების წესს, რის შემუშავება-განვითარებას, როგორც ვიცით, ხელი შეუწყო ცხარე კონფესიონალურმა პაექრობამ. მაგრამ ვახუშტისათვის უცხო იყო „პროვიდენციალიზმი“, ისტორიის თეოლოგიური მსოფლგაგება. მისთვის ისტორიული განვითარება ღვთის ნების გარეშე იდგა. ამით იგი არსებითად განსხვავდებოდა XVI—XVIII სს განათლებულ საეკლესიო მწერლებისაგან.

ვახუშტის ბევრი რამ აქვს საერთო XVII—XVIII სს ერთდრითულ-ისტორიულ სკოლასთან. მაგრამ ზოგი უეჭველი მსგავსება იმდენად ისტორიული მასალების შეგროვება-შემოწმებასთან არაა დაკავშირებული, რამდენადაც ისტორიის დამხმარე დისციპლინების: ქრონოლოგიის, გენეალოგიისა და დიპლომატიკის პრაქტიკულ გამოყენებასთან. ვახუშტის რთული ქრონოლოგიური ძიების წყარო ამ სკოლის ისტორიკოსთა ნაყოფიერ მოღვაწეობაშია საძიებელი. მაგრამ ერთდრითულ-ისტორიული სკოლის მეცნიერულ ანალიზტიკასთან შედარებით ვახუშტის „ისტორიას“ თვალსაჩინო, ზოგად ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით მეტად საყურადღებო უპირატესობანი მოეპოვება. XVIII ს. გამომჩენილ ქართველ ისტორიკოსს შესწევდა ისტორიული წარსულის განზოგადების უნარი

და ყურადღებით ეპყრობოდა „შინაგანი“ ისტორიის საკითხებს, რის გამოც იგი გაცილებით მაღლა დგას XVII—XVIII სს ერუდიტ-ისტორიკოსებზე.

ვახუშტიმ შესძლო აღებული თემის, საქართველოს ისტორიის, ისტორიულად დამუშავება. XIV—XVIII სს საქართველოს ისტორიული ცხოვრების გადმოცემისას მან არსებითად გადაუხვია მატრიანისტური თხრობის წესს და ის ისტორიის სახით შეადგინა. მისი „ისტორიის“ მეორე ნაწილს დღემდე არ დაუკარგავს მნიშვნელობა, ხოლო მისივე ისტორიული გეოგრაფია თანამედროვე ქართველი ისტორიკოსისა და გეოგრაფის მაგიდის წიგნად ითვლება. ამასვე ვერ ვიტყვით ტატიშჩევის „რუსეთის ისტორიაზე“, რომელიც ფაქტიურად „მატიანეთა“ კრებულს წარმოადგენს.

ვახუშტი არა მარტო იღვა XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიის სიმალლეზე, არამედ, პირიქით, ზოგს შემთხვევაში, თვალსაჩინო უპირატესობით განსხვავდებოდა ისეთ სწავლულ ისტორიკოსებსაგანაც კი, როგორიც იყვნენ მაბილონი, ლაიზნიცი და მურატორი.

ვახუშტის „საქართველოს ცხოვრებას“ ბევრი ისეთი ღირსება და თვისება აქვს, რაც დამახასიათებელი იყო ვოლტერის წინამორბედი XVII ს-ის გამოჩენილი ფრანგი ისტორიკოსის ფრანსუა მეზერეს „საფრანგეთის ისტორიისათვის“, ოღონდ ქართველი ისტორიკოსისათვის სრულიადაც არ იყო დამახასიათებელი ფრანგი ჰუმანისტი ისტორიკოსის რიტორიკული თხრობის წესები. სამაგიეროდ მეზერე მასთან შედარებით შეუდარებლად წინ იდგა ისტორიული ლეგენდებისადმი კრიტიკული დამოკიდებულებით. მართალია, ვახუშტი სარგებლობდა XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიის მიერ შემუშავებული საისტორიო ძიებისა და ისტორიის შედგენის ტექნიკური მეთოდებით, მაგრამ ამასთანავე მან დამოუკიდებლად და ორიგინალურად განაზოგადა საქართველოს ისტორიული წარსული თავისი შრომის შესავალში.

თავ-თავის ადგილს ჩვენ მიერ ნაჩვენები იყო ვახუშტის საისტორიო შრომის ღირსებაც და ნაკლიც. 1745 წელს შედგენილი „საქართველოს ცხოვრება“ უნაკლო არ იყო. უნაკლო არ ყოფილა XVII—XVIII სს ევროპული ისტორიოგრაფიაც. ეს აიხსნება იმით, რომ XVIII ს-ში ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული ისტორიის მეცნიერებად ჩამოყალიბების პროცესი. ჯერ კიდევ ძლიერი იყო ისტორიოგრაფიულად მოძველებული საისტორიო წესების გავლენის კვალი. მაგ., მეზერე თვითონ აწვდიდა წინასწარ შედგენილ სიტყვებს ისტორიულ პიროვნებებს, ხოლო „განმანათლებელთა“ ისტორიოგრაფიის ერთი მთავარი წარმომადგენელთაგანი ინგლისელი ფილოსოფოსი და ისტორიკოსი იუმი ისტორიულ ამბავს მატრიანისტური თხრობის ჩარჩოში ათავსებდა.

მაგრამ ვახუშტის „ისტორიის“ არსებითი ნაკლი მაინც ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის ტრადიციებთანაა დაკავშირებული. აქედან მოაქვს მას ისტორიული ლეგენდები, შუასაუკუნეობრივი მცდარი წარმოდგენა ქართველ ტომთა ეთნარქზე, მატრიანეს თუ წყაროს უმბრალო რეპროდუქციის წესი და სხვა თავისებურებანი. ამავე დროს საფულისხმოა ისიც, რომ აქედანვე მოდის მისივე „ისტორიის“ მრავალი თვალსაჩინო, განსაკუთრებით საყურადღებო და დადებითი მნიშვნელობის ღირსება. ფაქტიურად ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებამ მოუშვადა ნიადაგი მეცნიერულად გამართული „საქართველოს ცხოვრების“ წარმოშობას.

XVIII საუკუნის თბილისი ვახუშტის გეგმის მიხედვით

თბილისის უძველესი გრაფიკული გამოსახულება (დღემდის მოღწეული მაინც) მხოლოდ XVII ს-ის მეორე ნახევარს მიეკუთვნება; ეს, როგორც ცნობილია, ის ნახატი, რომელიც შარდენის მოგზაურობის წიგნსა აქვს დართული (ნახ. 1). ქრონოლოგურად მომდევნო ადგილი თბილისის სურათთაგან ტურნეფორის ნახატს უჭირავს: იგი უკვე XVIII ს-ის დასაწყისშია შესრულებული (ნახ. 2). ამ მხრივ ჩვენი დედაქალაქის მდგომარეობა გაცილებით უარესია, ვიდრე ევროპისა და რუსეთის მრავალი ქალაქისა, რომელთა სახე ბევრად უფრო ადრეა ნახატებით აღბეჭდილი. შარდენისა და ტურნეფორის ნახატებს, განსაკუთრებით პირველს, რა თქმა უნდა, უმკველი ღირებულება და მნიშვნელობა აქვს: შარდენი გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს ქალაქის იმდროინდელი ფარგლებისა, მისი ზოგადი განლაგებისა და ძირითადი ნაწილების შესახებ, მის პანორამაში დაახლოებით მაინც სწორადაა აღნიშნული უმთავრეს ძეგლთა განთავსება, ზოგიერთ შემთხვევაში იგი თვით შენობათა გარეგნობის შეძლებისდაგვარად სწორ გადმოცემასაც ცდილობს. მაგრამ, თუ ამ საერთო შთაბეჭდილების შემდეგ, ნახატის უფრო დაწვრილებით განხილვას შევუდგებით. ადვილად აღმოვაჩენთ, რომ იგი ბევრ რაშიმე ნებისმიერია და ბევრს, ჩვენითვის საინტერესო საკითხს უბასუბოდ ტოვებს: სწორად არაა გადმოცემული ქალაქის კონფიგურაცია, მის ცალკეულ ნაწილთა ურთიერთშეფარდება, არ ჩანს ქალაქის მთავარი არტერიები, უზნებად დანაწილება, დასასრულ, არც ექსპლიკაციაა სრული და ყოველთვის გასაგები.

ტურნეფორის ნახატი უკეთესადაა შესრულებული, მაგრამ გაცილებით ნაკლებ კონკრეტულ მასალას გვაწვდის, ვიდრე შარდენისა, თანაც, არავითარი განმარტებითი ტექსტი არ ახლავს და, ამიტომ მისი გამოყენება საკმაოდ ძნელია. თავისთავად ცხადია, რომ ასეთ ვითარებაში კიდევ უფრო მეტი ინტერესი ენიჭება თბილისის ვახუშტისეულ გეგმას, რომელიც წარმოგვიდგენს ქალაქის სახეს XVIII ს-ის 30-ე წლებში. მიზანდასახულობის გარკვეულობა, საქმის ცოდნა და სიყვარული, დიდი კეთილსინდისიერება, დამახასიათებელი ვახუშტის ყველა ნაშრომისათვის, ადვილად მელანდება მის მიერ შესრულებულ რუკებსა და, კერძოდ, თბილისის გეგმასთან. ბუნებრივია, რომ ვახუშტისეული „თბილისი“ ტოპოგრაფიული აზომვის შედეგს არ წარმოადგენს და მას, ამ მხრივ, სიზუსტეს ვერ მოვთხოვთ; მაგრამ ამ ნახაზის ყურადღებით განხილვა და მისი შედარება ქალაქის დღევანდელ გეგმასთან დავარწმუნებს, რომ იგი მაინც სანდო ისტორიული დოკუმენტია, რომელსაც უწყყმანოდ შეგვიძლია დავეყრდნოთ თბილისის წარსულის შესწავლისას. ჩვენი მიზანი ამ წერილში საგნებით კონკრეტული და შემოფარგლულია: ჩვენ გვიანტერესს, როგორი იყო

თბილისი ვახუშტის დროს, ე. ი. XVIII ს-ის პირველ ნახევარში, რა არის იმ დროიდან შემორჩენილი დღემდის, რა შეიცვალა, რა დარჩა უცვლელად, ამ მომავალი განვითარების რა ელემენტები იყო უკვე მაშინ ჩასახული, ამის გასარკვევად ჩვენ ძირითადად სწორედ ვახუშტის აღნიშნულ გვეგმას მივმართავთ.

ვახუშტის რუკებში, როგორც ცნობილია, ჩვენამდის ორი განცალკევებული ატლასის სახით მოაღწია: ერთი—1735 წელს შედგენილი—საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაშია დაცული (H 2079), ხოლო მეორე, უფრო დიდი—საქ. შ.ს.ს ცენტრალურ საარქივო სამმართველოში (იგი უფრო გვიან უნდა იყოს შესრულებული)¹. თბილისის გვეგმა (ნახ.3) პირველ მათგანშია მოთავსებული, მესამე ტაბულის ზემო მარჯვენა კუთხეში (ამ ტაბულაზე ქართლის რუკაა). გვეგმა სწორკუთხა ჩარჩოში ზის (20,5 X 18 სმ) და ორმაგი არშია აქვს შემოვლებული: ყვითელი და აგურისფერი, მის ზემოთ, ამგვარსავე ჩარჩოში, ექსპლიკაციის ტექსტია 9 სვეტად, ხოლო ამ ორ ჩარჩოს შუა ერთ სტრიქონად წერია: «სახე ტბილისისა (sic) ახლად დახატული ამისავე მხაზველისა რომელი არს სატახტო ქართლისა: ნიშანნი ციფრით შემორწერილ არიან თვითვეულად ყოვლისა».

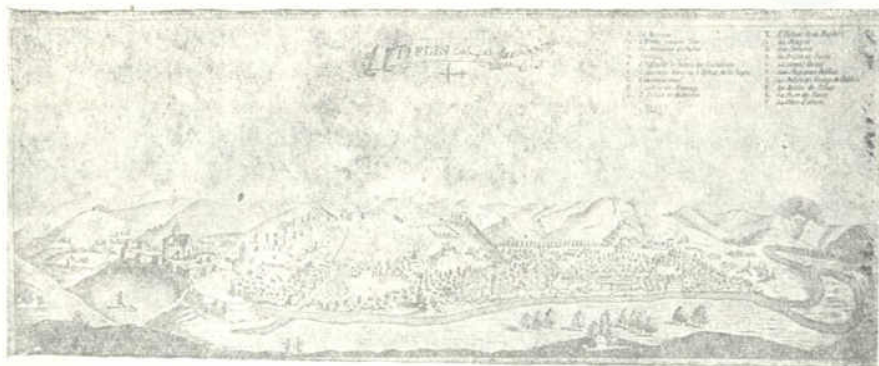
ექსპლიკაცია შეიცავს 65 №-ს არაბული ციფრებით და კიდევ 16-ს, ქართული ასოებით აღნიშნულს (ა—ივ). განმარტებულია პირობითი ნიშნებიც: გზა, დღე, გორა, დასასრულ, «განჯისკარი» უნომროდაა დარჩენილი და მცირე წრით (შიგ წერტილია ჩასმული) აღინიშნება. გვეგმის ფონი თავისი ფერით მთლიანი და ერთნაირი არაა: სხვადასხვა ადგილს ყვითელი, ღია მწვანე და ბალახისფერია, მაგრამ ისე კი, რომ სიჭრელის შთაბეჭდილება არ რჩება. ტონის ცვალებადობაში რაიმე კანონზომიერება არ ჩანს. თვით ნახატი, ისევე, როგორც განმარტებითი ტექსტი, შავი ტუშითაა შესრულებული და საკმაოდ მკაფიოდ გამოიყოფა ღია ფონზე.

ვახუშტი, შარდენისა და ტურნეფორის მსგავსად, ქალაქის სურათს კი არ იძლევა, ეს ნატურის ჩანახატი კი არაა, არამედ, როგორც ითქვას, გვეგმა: ეს თითქმის ჰორიზონტალური პროექციაა, რუკაა, მაგრამ ადვილი შესამჩნევია, რომ აქ ზოგი რამ პირობითაა გაკეთებული. ეკლესიები ვახუშტის ნაწვენებები აქვს ფასადის პირობითი გამოსახულებით (ვერტაკალური პროექცია), ქალაქის გალავანი და ციხე-სიმაგრე, კერძოდ, მრგვალი კოშკები—აქსონომეტრიულადაა წარმოდგენილი. ასევე აქსონომეტრიულია კალობანი (ვახუშტის ექსპლიკაცია № 34), მთაწმინდა (45), სომხის საყდარი (61), ახალი სოფელი (64, ესეც ეკლესიაა)². ეს პირობითობა არ ენებს ნახაზს: პირიქით, იგი უფრო ცოცხალი და თვალსაჩინოა. არსებითად, ესეც თავისებური პანორამაა, ამ პროექციისა და პანორამის შერწყმა, რადგანაც ამ გვეგმის ნახვისას ისეთი

¹ ს. ცხაკაია. საქართველოსა და აზიერკავკასიაში კარტოგრაფიის განვითარებისათვის 1735 წლიდან 1942 წლამდე, საქ. სსრ გეოგრაფიული საზოგადოების მოამბე, № 2, 1946, გვ. 99.

² ვახუშტი. ამას გარდა, ყველგან განასხვავებს გუმბათიანსა და უგუმბათო ეკლესიებს, მაგ. სრულიად გარკვევითაა მოხაზული ანჩისხატის ბაზილიკური პროფილი, ნაჩვენებია ერთნაგვანი ეკლესიებიც (მაგ., კვირაცხოველი, 63); იგი აღნიშნავს სამრევლოებასაც.

შთაბედილება იქმნება, რომ შემდგენელი ერთი გარკვეული წერტილიდან უყურებს ქალაქს: ეს წერტილი მახათას მთაზე მდებარეობს. ამიტომ გეგმაზე ჩრდილოეთი მარჯვნივაა მოქცეული.

ნახ. 1.

ამგვარი პირობითი გეგმები ვახუშტის თანამედროვე ევროპაში გავრცელებული იყო; ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ 1714 წელს დე ლა კაის მიერ შედგენილი გეგმა პარიზისა¹. ისევე, როგორც ამ გეგმაზე, ვახუშტისაც მხოლოდ მნიშვნელოვანი მონუმენტალური შენობები აქვს გამოყოფილი და აქსომეტრიულად ნაჩვენები (ციხე, ეკლესიები და კიდეც რამდენიმე ნაგებობა), საცხოვრებელი სახლები კი „გაუპიროვნებულია“: ეს მთლიანი, პირობითი მასაა, რომელიც მცირე უჯრედებისაგან შედგება, თითქოს ქუჩის მოკირწყლული ფენილი იყოს დახატული. ასეთ მცირე მასშტაბის რუკაზე სხვაგვარად, ცხადია, არც შეიძლებოდა. მიუხედავად ამისა, ქალაქის ძირითად ქუჩებსა და მოედნებს ვახუშტი ყველგან აღნიშნავს და, ამგვარად, ქალაქის განაშენიანებისა და უბანთა განლაგების შესახებ საკმარის მასალას გვაწვდის.

ვახუშტის ატლასები, მაშასადამე, თბილისის „სახეც“, მის მიერ უკვე რუსეთში ყოფნის დროსაა შესრულებული. რუსეთშივე ინახებოდა ეს რუკები საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების წლებამდე, როცა ქართულ სიძველეთა დიდი ნაწილი კვლავ საქართველოს დაუბრუნდა. კერძოდ, ის ატლასი, რომელიც ამჟამად (1923 წლიდან) საქ. სახ. მუზეუმს ეკუთვნის, წინათ ყაზანში იყო დაცული. წარსული საუკუნის ბოლოს, როცა თბილისის 1876 წლის აღწერის მასალები გამოსაცემად მზადდებოდა, ატლასი ყაზანიდან დროებით ჩამოიტანეს თბილისის და აქ, საგანგებო გამოცემისათვის, თბილისის გეგმის პირი იქნა გადმოღებული (ნახ. 4)². დღემდეც ამ პირითაა ცნო-

¹ Бунин, Ильин, Поляков, Шквариков.—Градостроительство, М., 1945, გვ. 186, სურ. 194.

² Тифлис по однодневной переписи 25-го марта 1876 года, составлен и редактирован... Д. А. Кобяковым. Сборник сведений о Кавказе, т. VI, თბილისი, 1880; ტაბ. 290—191 გვერდებს შუა და შენიშვნა 290 გვ-ზე.

ბილი ფართო საზოგადოებისათვის ვახუშტისეული გეგმა, რადგანაც ყველა სხვა გამოცემაშიაც ბეჭდავდნენ მას, და არა ორიგინალის რეპროდუქციას¹. ამიტომ აუცილებელია იმ განსხვავებების აღნიშვნა, რომელიც ორიგინალსა და აღნიშნულ პირს შორის არსებობს: პირი ორიგინალის სიდიდისა და ასევეა დაბეჭდილი. გამოტოვებული ან დამატებული მასში არსებითად არაფერი არაა, ასე რომ ამ პირით სარგებლობა თავისუფლად შეიძლება. მაგრამ იგი ორიგინალის შესრულების მანერას არ გადმოგვცემს: დაშტრიხვა ზოგან შეცვლილია, ზოგან შეგვეცილი; საცხოვრებელ კვარტალთა აღნიშვნელი უჯრედები, ეკლესიათა და სხვა ნაგებობათა კონტურები, რომლებიც ვახუშტის ხელით გაუფლია, აქ სახაზავითაა გატარებული. ზუსტად არც თბილისის შემომაგრებელი მთების აღნიშვნაა განმეორებული. ნახაზზევე არსებულთ განმარტებითი წარწერები აქ რუსულითაა შეცვლილი, ციფრებიც უფრო მკაფიოდაა მოხაზული. ყველა ეს ცვლილება, აშკარაა, რეპროდუქციების გასაადვილებლად შეტანილი, რადგანაც თვით ორიგინალი, დაშტრიხვის სიხშირის გამო (საცხოვრებელი კვარტალები), რამდენადმე ჩაშავებულია, ციფრები და წარწერებიც იმდენად წვრილია (ზოგან გადასულიც), რომ ძნელად იკითხება. მაგრამ, ამას გარდა, დაბეჭდილი გეგმის ექსპლიკაციის ნომრები მთლიანად არ ემთხვევა ორიგინალისას, ზოგი რამ გამოშვებულს გადაუსვამთ; დასასრულ, არის ორი-სამი შეცდომა, რომელთაც ქვემოთ თავ-თავის ადგილას აღვნიშნავთ.

ვახუშტის გეგმის განხილვისას, გარდა მისი ექსპლიკაციისა, ბუნებრივია, ის ტექსტიც უნდა ჩვენს გათვალისწინებული, რომელიც „საქართველოს აღწერაში“ თბილისისადმი მიძღვნილი. ამთავითვე უნდა ითქვას, რომ „აღწერის“ ტექსტი მთლიანად არ ემთხვევა „გეგმის“ მონაცემებს: წიგნში, რა თქმა უნდა, ყველაფერი არაა მითითებული, მაგრამ ზოგი რამ ისეთიცაა, რაც რუკაზე არ არის: ამას გარდა, ზოგიერთი ობიექტის სახელწოდება ვახუშტის ერთ შემთხვევაში ერთნაირად აქვს, მეორეში კი მეორენაირად. სხვა, არსებითი, განსხვავება „აღწერასა“ და გეგმას შორის არ არის.

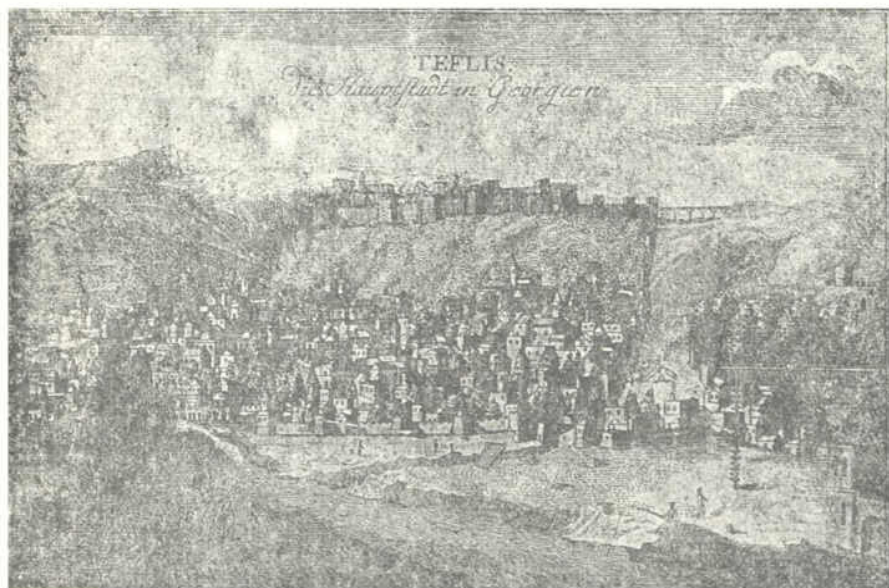
„ხოლო ტფილისი არს სამი ქალაქი—ტფილისი, კალა და ისნი. ჰყოფს მტკვარი კალას, ტფილისს და ისნს: კალას უდის ჩრდილოთ-აღმოსავლით, ტფილისს—ჩრდილოთ და ისნს დასავლით და სამკრით“². ასე იწყება ვახუშტის ცნობილ წიგნში თბილისის აღწერა და გეგმაზედაც ყველაფერი ეს საესებით გარკვევით ჩანს: ქალაქი მტკვრის ორსუვ ნაპირზეა გაშლილი, მაგრამ ძირითადად მაინც მარჯვენა ნაპირზე ვითარდება. ძველი ქალაქი მართლაც სამი ძირითადი ნაწილისაგან შედგება, მაგრამ უკვე გაჩენილია ახალი უბნებიც, რომლებიც სკარბობს კიდევ ზოგიერთ ძველ ნაწილს.

ყველაზე დიდი და მნიშვნელოვანი ნაწილი, ცენტრი ქალაქისა, რომელშიაც თავმოყრილია სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის შენობები—მეფის, დედოფლის, ბატონიშვილის სასახლეები, კათედრალი, ქარვასლები, მთავარი მოედ-

¹ М. А. Полиевктов, Г. Наталзе Старый Тифлис в известиях современников; 1929, ტაბ. 32 გვ.-თან იგივე ქართულად, 1930, ტაბ. 32 გვ.-თან (ექსპლიკაციის ტექსტი აქ რუსულიდანაა ნათარგმნი და საგრძნობლად განსხვავდება ორიგინალისაგან). იხ. აგრეთვე ნ. ბაძრია-შვილის Тифлис, მ. ილინას Архитектура Тбидиси და სხვ.

² აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 52.

ნები, უმეტესი ნაწილი ეკლესიებისა—კალაა; ამ ნაწილშივე შედის ქალაქის ციტადელიც: „კალას არს ციხე, ნაშენი მაღალს კლდესა ზედაო“. კალა მთლიანად გალავანშემორტყმული იყო და ამ გალავნის აგებას ვახუშტი შაჰ-აბაზ მეორეს მიაწერს („კალა მოზღუდა მეორე შააბაზ, პირველ შემუსვრილი“). მისი იმდროინდელი ფარგლები ადვილად შეიძლება შემოიხაზოს: ციტადელიდან, რომლის ნანგრევები დღესაც დაჰყურებს ძველ ქალაქს, იწყებოდა გალავანი,

ნახ. 2.

რომელიც მისდევდა სალაღაის ქედს (დაახლ. ახლანდელი კომკავშირის ხეივანის მიმართულებით). ეს გალავანი, რომელიც სამხრეთიდან საზღვრავდა კალას, მთავრდებოდა ციხით, რომელსაც ვახუშტი შაიხტახტ უწოდებს (№ 20 გეგმაზე. მისი ნანგრევები დღემდეა დარჩენილი). აქ გალავანი მკვეთრად უხვევდა ქვემოთ, თავქვე ეშვებოდა მთის კალთაზე (გალავნის ეს ნაწილიც კარგად ჩანს დღეს) და ჩრდილოეთისაკენ მიემართებოდა აწინდელი ფედერაციისა და პუშკინის¹ ქუჩების ხაზზე, დაახლოებით ბარათაშვილის ქუჩის კუთხემდის, სადაც დღემაც კარი იყო (22), აქ ისევ უხვევდა და ახლანდელ ბარათაშვილის ქუჩის მიმართულებით აღწევდა მტკვრის ნაპირს იქ, სადაც ახლა ბარათაშვილისავე ხიდია¹. შემდეგ გალავანი „უკან“, სამხრეთისკენვე ბრუნდებოდა.

¹ „დიღის კარის“ მიდამოებში ძველი გალავნის რაღაც ნარჩენები დღესაც ჩანს (ვიწრო ვასასელელში პუშკინის ქუჩის № 27 და 29 სახლებს შუა).

მტკვრის გაყოფებით და იმ ადგილის მახლობლად წყდებოდა, სადაც მტკვარი აღმოსავლეთისაკენ უხვევს¹, დაახლოებით აწინდელ „თათრის მოედანთან“ (მაშინ მას ციხის მეადანი ერქვა), გარეთა გალავნის მეოთხე კედელი (სამხრეთ-აღმოსავლეთისა) ციტადელიდან მტკვრისკენ ეშვებოდა, კლდეებზე, ახლანდელი მდ. დაბახანის პარალელურად, იმ ქუჩის თავზე, რომელიც ამჟამად ჯერ აბანოებისაკენ და შემდეგ ბოტანიკური ბაღის შესასვლელისკენ მიემართება. ამ კედლის პარალელურად, კალას შიგნით, ვახუშტის ნაჩვენებები აქვს კიდევ ერთი, რომელიც ციტადელიდანვე ეშვება ავლაბრის ხიდისკენ (იპ). ამ ორი კედლის შიგნითაა მოქცეული, მთის კალთაზე, ციტადელსა და მტკვარს შუა—ე. წ. ციხე დაბალი (შ=გამოცემული პირის № 71), რომელიც მთლიანად საცხოვრებელი უბნებითაა შეესებული. თვით ციტადელს ვახუშტი მაღალ ციხეს უწოდებს (18, თ=გამოცემის 72)².

ქალაქის მეორე მთავარ ნაწილს, „აღწერაში“ საკუთრივ „ტფილისად“ წოდებულს, გეგმის ექსპლიკაციაში სეიდაბადი ან ტბილისი ეწოდება: „აქ დასხნა შესეფი სეიდნი. მის გამო სპარსნი უწოდებენ სეიდაბადს“³. ეს ახლანდელი აბანოებისა და ბალნეოლოგიური კურორტის რაიონია. მოსახლეობა მაშინ მთის კალთაზე ყოფილა შეუენილი, მტკვრის გასწვრივ კი, მიუღ სიგრძეზე, ბაღები იყო გაშენებული: ტბილისის ბაღი სეიდაბადისა (47). „ტფილისის დის ცხელი წყალი კლდიდამ, არს მით აბანონი ექსნი და დიდშენნი, ავაზიანნიო“⁴. კალასაგან სეიდაბადი წავკისის წყლით (ახლანდელი „დაბახანა“) იყოფა („აღწერაში“ ვახუშტი ამ მდინარეს, რატომღაც, „სალალაკის წყალს“ უწოდებს. თუმცა კლაპროტის თანახმად მას წავკისისა ერქვა: „ხოლო კალასა და ტფილისს ჰყოფს სალალაკის წყალი, რომელი გამოსდის წავკისისა და კოქრის მთებსაო“. გეგმის განმარტებაში სალალაკის წყალი იმას ეწოდება, რომელიც ჯერ აღნიშნული წავკისის წყლის პარალელურად მოემართება, შემდეგ ორ მუხლად უხვევს და ახლანდელი კიროვის ქუჩის მახლობლად ჩამოდის ბერიას მოედნისაკენ. ეს წყალი ამჟამად ქუჩებქვეშაა გატარებული). ჩრდილო-აღმოსავლეთით სეიდაბადს მტკვარი საზღვრავდა, ამის შიპირდაპირე მხრიდან—მთაბორის კალთები („აქ მთაბორს, ყოფილა ციხე, არამედ აწ შემუსვრილი არს“),⁵ სამხრეთ-აღმოსავლეთით კი ბაღები გალავნით იყო შემოზღუდული; ამ გალავნის ნანგრევები დღესაც კარგად ჩანს: იგი ქალაქის ბაღშია, სანაპიროსა და ტავიზადეს ქუჩებს შუა, სწორედ იქ, სადაც მტკვრის მეორე (მარცხენა) ნაპირზე ე. წ. გოგილოს აბანოა.⁶

¹ შარდენის დროს მტკვრის გაყოფებით კალას გალავანი არ ჰქონია.

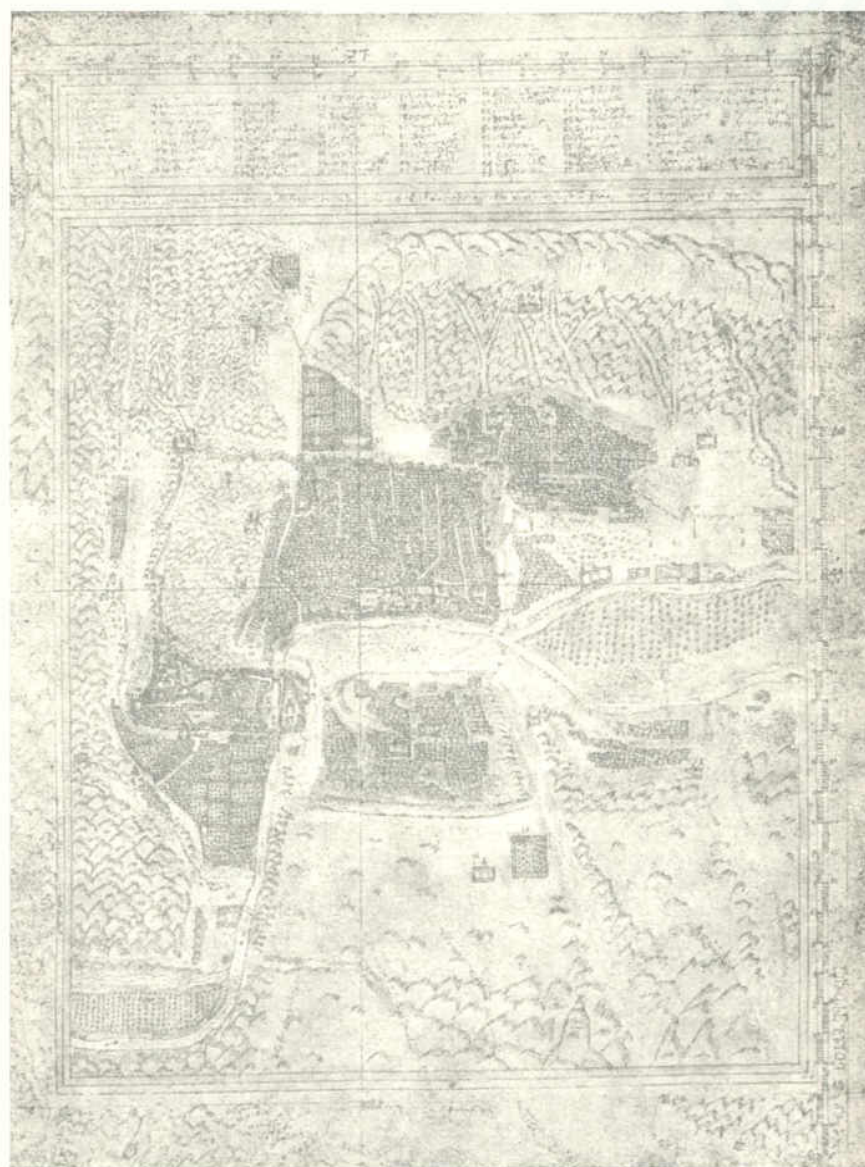
² პლ. იოსელიანის ცნობა კალას გალავნისათვის: „Стены эти...разломаны с 1820 по 1840 год и на их местах и из их материалов создались дома. Но по местам некоторые остатки их еще целы и свидетельствуют об их высоте и толщине. Высота их была и есть от 4 до 5 саженей, а в толщину не менее 2 1/2 аршин“. იხ. მისი Описание древностей города Тифлиса. 1866, გვ. 256.

³ აღწერა, გვ. 52.

⁴ იქვე, 52.

⁵ იქვე, 52.

⁶ დარჩენილია ორი ნახევარწრიული ბუჩქი და კედლების ნაწილი, ქვითა და აგურით ნაშენი. ძველ შენობათა ნანგრევები იქვე, ტავიზადეს ქუჩაზედაც ჩანს.

ნახ. 3.

ქალაქის მესამე ნაწილი—ისნი, რომელიც ერთადერთი ხიდით (ია) უკავშირდებოდა მეორე ნაპირს, ვახუშტის დროს შემოზღუდვით არ ყოფილა: მას გარს მხოლოდ თბილისი და ხევები უვლის. გალაგანშემოვლებული აქ მარტო მეტეხის ეკლესიაა. მეტეხს გარდა აქ კიდევ ორი დიდი ეკლესიაა აღნიშნული; გუმბათიანი სომხების საყდარი (57, დაბეჭდილ პირში 56) და ბერძნის საყდარი, უგუმბათო (58, გამოცემის 57).

ესაა ქალაქის ის ნაწილები, რომლებიც თბილისის ფარგლებში ძველთაგანვე იყო შესული. მაგრამ ვახუშტისეული გეგმა უკვე ქალაქის ზრდასაც გვიჩვენებს. ზრდა იმ დროს ისევე მიიმართებოდა, როგორც ადრევე, ქალაქის არსებობის უძველეს დროიდან, და როგორც შემდეგ, დღემდის: უმთავრესად მტკვრის აღმა, ჩრდილოეთისაკენ. რამდენიმე ეკლესია კალას გარეთ, ჩრდილოეთით, უკვე დიდი ხანია არსებობდა: ვახუშტის აღნიშნული აქვს სომეხთა კათედრალი ვანქი (25)—მტკვრის პირას, გალაგანშემოვლებული (ამ გალაგანის ერთი კოშკის ნანგრევი დღესაც დგას მტკვრის ქუჩაზე), კალოზანი (=კალოზბანს, რომელიც იქ იდგა, სადაც ახლა კინოთეატრი „რუსთაველია“, 34), ციხის საყდარი (36; ეს სახელწოდება გაუგებარია, ან იქნებ ნომერი იყოს შეცდომით დასმული: ეკლესია იქაა აღნიშნული, სადაც სომეხური, ე. წ. ქამონთ საყდარი იდგა—რუსთაველის პროსპექტისა და ყ. კომინტერნის ქუჩის შესაყარზე), დასასრულ ქაშოეთი (33), რომელიც განმარტოებით დგას, განაპირას. მაგრამ ვახუშტის დროს აქ უკვე არა მარტო ეკლესიებია: ვანქის მეზობლად, ჩრდილოეთით, აღნიშნულია მეიდნის სასახლე (27), მის წინ, დასავლეთით—მედანი (Sic!) ანუ ასპარეზი (28; ეს უნდა ყოფილიყო ბარათაშვილისდროინდელი „ყაბახი“) და იქვე საბაზიერო მეფისა (30). ეს რაიონი—ასპარეზი, რომელიც, უეჭველია, ქალაქის მცხოვრებთა ხშირი შეკრების ადგილი იქნებოდა, საბაზიერო და კიდევ საკმაოდ მოზრდილი ტერიტორია მის დასავლეთით, „ქაშოეთამდის“—დღეს კომუნარების (ყოფ. აღექსანდრეს) ბაღს უჭირავს.¹ „ქაშოეთის“ მახლობლადვე, დაახლ. იქ, სადაც ახლა კავშირგაბმულობის სახლი დგას, ციციშვილის სახლი მდგარა (32), ხოლო დაახლოებით იქ, სადაც პიონერების სასახლე ან საქართველოს მუზეუმი—არაგვის ერისთვის სახლი (35). მთელი ეს ფართობი—მტკვარსა და მთაწმინდის კალთებს, კალასა და „ასპარეზს“ შუა, „გარეთუნდალ“ წოდებული (იბ=გამოცემის D), უკვე მჭიდროდაა განაშენიანებული საცხოვრებელი სახლებით (მხოლოდ „ვანქთან“ უჭირავს მოზრდილი ადგილი სომეხების სასაფლაოს: 26. სასაფლაო სომეხთა, ასე რომ თბილისის იმდროინდელ საზღვრად ჩრდილოეთის მხრივ

¹ პლ. იოსელიანი „ასპარეზის“ შესახებ: В древности именовался он Аспарези, т. е. кристаллище; потом стали именовать его Кабахи (ყაბახი)—от персидского слова, означавшего мачту, на верху которой налагался приз в награду тому, кто ударит в цель... На этом же гипнодроме происходила игра в мяч (ბურთობა), скачка и военная эволюция. Площадь эта имела в длину 250 сажень, а ширину 120. С 1820 года половина этой площади по длине ее застроилась частными и казенными домами. Оставшаяся же площадь именовалась Александровской. Наместник Кавказский, князь А. И. Барятинский, в видах пользы города, велел развести здесь сад из тенистых деревьев, необходимых в знойные дни Тифлисского лета“. იმ. Описание древностей города Тифлиса, 1866, გვ. 266.

ქაშოეთი და ხსენებული ასპარეზი — კომუნარების ბალი უნდა ვიანგარიშოთ¹. თუ აქვე, შესადარებლად, ჩვენ შარდენის ნახატს მივმართავთ, ადვილად შევნიშნავთ, რომ „გარეთუბნის“ ზრდა, მოსახლეობის გაზრავლება ამ მხარეს, სწორედ დროის იმ მონაკვეთს მიეკუთვნება, რომელიც შარდენსა და ვახუშტისეულ გეგმას შუაა მოქცეული, ე. ი. XVII ს. უკანასკნელ მეოთხედსა და XVIII ს. პირველ მესამედს. მართლაც, შარდენის პანორამაში ამ ადგილას, ეკლესიებისა და თითო-ორიოლა შენობის გარდა, ჯერ კიდევ არაფერი არ არის. შარდენის დროს, თუ მისი ნახატი ამ მხრივ ზუსტია, არც „ასპარეზი“ ყოფილა: იგი პირველად ტურნეფორთან ჩნდება (ყველა ნიშნის თანახმად, სწორედ ასპარეზად უნდა მივიჩნიოთ ის მოედანი, რომელიც ტურნეფორს პირველ პლანზე აქვს ნაჩვენები, თუმცა მას „მეტეხი“ აქვე მოუთავსებია, მდინარის გამოღმა. „ასპარეზზე“ აღმართულია მაღალი ანძა საფეხურებითურთ).

მტკვრის აყოლებით მოსახლეობა უკვე მარცხენა ნაპირზედაცაა გაჩენილი, ისნის ჩრდილოეთით, ჩუღურეთში (62), მაგრამ ეს უბნები ჯერ კიდევ მოწყვეტილია ქალაქის მასივს და თვითონაც მცირეა. ეს უფრო ქალაქის მიმდებარე სოფელია, ვიდრე თვით მისი უბანი.

აქ ვახუშტის სამი ეკლესია აქვს აღნიშნული: სომხის საყდარი, რომელსაც ზედვე აქვს მიწერილი: „იაკობისა“ (61, გამოცემის 60)—ეს ისნის მახლობლადაა, ხევვალში; კვირაცხოველი (63, გამოცემის 62) ავქალის გზასთან, რომელიც დაახლ. მტკვრის პარალელურად მიემართება, და ახალი სოფელი მდინარის ნაპირის მახლობლად (64, გამოცემის 63).

შემდეგ რომ აღარ დაგუბრუნდეთ მტკვრის მარცხენა ნაპირს, აღვნიშნავთ, რომ ისნის აღმოსავლეთით, უკვე ქალაქგარეთ, მაგრამ დასახლებული უბნებისაგან არც მაინცადამაინც დიდ მანძილზე, ვახუშტის ნაჩვენები აქვს ერთიმეორის გვერდით მელიქის საყდარი და ბებუთას ბალი (59 და 60, გამოცემაში 58 და 59). ორივე შემდეგდროინდელ ხოჯავანქის სასაფლაოს ადგილსაა საგულისხმებელი: ხოჯავანქის ეკლესია ბებუთაშვილის გვარის ერთ-ერთი წარმომადგენელთაგანის მელიქ-ბებუთის აშენებულია XVII საუკუნეში (აქედან — „მელიქის საყდარი“)² და მათი საგვარეულო სასაფლაოც ამ ეკლესიასთან იყო დაკავშირებული. აღსანიშნავია ისიც, რომ დღევანდელ რიყზე ვახუშტის დროს არავითარი მოსახლეობა არ ჩანს, ისევე, როგორც იმ კუნძულზე, რომელსაც შემდეგ „მდათოვისა“ ერქვა. ეს უკანასკნელი — კუნძული — გეგმის თანახმად, მთლიანად ბაღს ეკირა: „ახალი ბალი მელიქისა“ (65), ასე უწოდებდა მას ვახუშტი (1880 წლის გამოცემაში, რატომღაც, ამ ბაღის ნომერი — 64 — რიყესა აქვს მიკუთვნებული, კუნძული კი განუმარტებლად რჩება).

¹ ვახუშტის გეგმაზე ასპარეზს ჩრდილოეთიდან საზღვრავს „ყაიბუღას ბალი“ (29). 1756 წლის ერთი საბუთიდან (საქ. მუხ. Ad 1809) ჩანს, რომ ყაიბუღას სეიდაბადშიაქ ჭქონია ბალი, მაგრამ იმ დროს იგი უკვე სხვას ეკუთვნოდა. იხ. 5. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, I, 1932; გვ. 26.

² საქართველოს სიძველენი, ტ. III, ტფილისი, 1910, ე. თაყაიშვილის წინასიტყვაობა (რუსული), გვ. XIII, და Генезалогическая таблица рода Бескутовых, იქვე, XVI-XVII გვერდებს შუა.

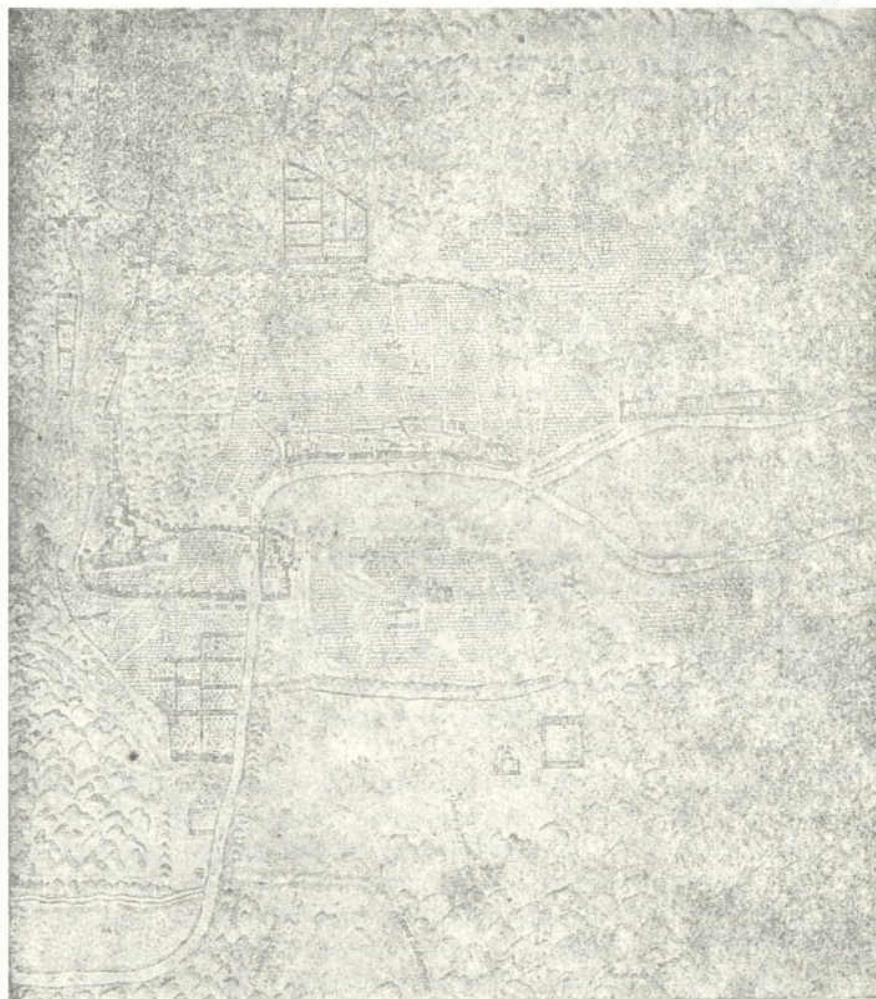
ისნისა და ჩუღურეთის მიმდებარე ტერიტორიაზე ვახუშტის მითითებული აქვს შემდეგი გზები: ბაღების გზა ყარაისა, შუა ტბის გზა, კახეთის გზა, ავჭალის გზა, ზედა გზა, ლილოჲ გზა, და აგრეთვე მთა მახათა.

XVIII ს. პირველ ნახევარში, როგორც ამას ვახუშტისეული გეგმა მოწმობს, უკვე ჩასახულია ქალაქის ზრდის კიდევ ერთი წინმართულება: კალას დასავლეთით, იმ მხარეს, სადაც დღეს სოლოლაკის უბანია: აქეთ მიემართება გზა, რომელიც დღევანდელ ენგელსის ქუჩის ხაზს მისდევს. აქვე, დაახლოებით იქ, სადაც ახლა ქალაქის საბჭოს შენობაა, დიდი ქარვასლა დგას (37, ბეჟანას ქარვასლა), აქვეა ბაღები—მამასახლისისა (38), დედოფლისა (39), მეფის დი ბაღი? (ძნელი გასარჩევია: მეფის დის ბაღია, თუ მეფის დიდი ბაღი)—ამათ უჭირავთ ფართობი (დაახლოებით) აწინდელი ბერიას მოედნის, ფედერაციისა და ენგელსის ქუჩებსა და იზიტუტრუქის კალთებს შორის. ამ ადგილას ბაღი უკვე შარდენსაცა აქვს ნაჩვენები (R—Le jardin du prince) და ტურნეფორსაც. უფრო ზემოთ, კოჯრის გზაზე, თბილელის ბაღია (42), იქ, სადაც შემდეგ „ამალღების“ ეკლესია აშენდა, და კიდევ თითო-ოროლა შენობა, რომლებიც, სამწუხაროდ, არაა განმარტებული. ბერიას მოედნის ადგილას მაშინაც მოედანი იყო (მისი ადგილმდებარეობა შეიძლება ზუსტად არ ემთხვეოდეს დღევანდელი მოედნისას). ამ მოედანზე გადადის კოჯრისკენ მიმავალი ერთ-ერთი გზა და მისი გადამკვეთი გზა, რომელიც დაახლოებით ყ. კომინტერნის ქუჩისა და რუსთაელის პროსპექტის ხაზისკენაა მიმართული და შემდეგ ჩრდილოეთისაკენ გრძელდება. უკვე გეგმაზევეა შესამჩნევი, რომ ქალაქის ახალი ნაწილებისათვის ხსენებულ მოედანს, რომელიც ძველ გზაჯვარედინს წარმოადგენდა, და აქედან ჩრდილოეთისაკენ მიმავალ გზას, რომელიც მთელ გარეუბანს გასდევს, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ბუნებრივია, რომ უფრო გვიან, XIX ს-ში, ქალაქის ცენტრი სწორედ აქ გადმოადგილდა.

თუ ყოველივე ზემოთქმულს დავუმატებთ მთაწმინდის ეკლესიას (ვახუშტის დროს „ცალიერს“), რომელიც საგანგებო სუბსტრუქციაზე აგებული ჩანს (45), ციხის ბაღსა (51) და თათართ-საფლავს (50) დღევანდელი ბოტანიკური ბაღის ტერიტორიაზე და ოქუანთ ხიდს (52) წავკისის წყლის ხეობაში (სასაფლაოცა და ხიდიც დღემდეა დარჩენილი), განმარტებულ ბაღს სეიდბადის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (48: სალათგარი), კრწანისის ბაღს (54), დასასრულ, მთაბაღს (სალალაკის გადაღმა; სამხრეთით მდებარე ქედია), სადაც აგრეთვე ეკლესია ჩანს (49), ჩვენ მთლიანად გვექნება შემოხაზული ვახუშტისეული თბილისი და მისი უშუალო მიდამოები.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ქალაქის მთავარი ნაწილი, რომელშიაც უმნიშვნელოვანესი შენობები იყო თავმოყრილი, XVIII ს-ში კალაა. იმ ხაზზე, რომელიც სიონსა და ანჩისხატს აერთებს, უნდა ვიგულისხმოთ ქალაქის ერთი უმთავრეს არტერიათაგანი, ხოლო ქალაქის ცენტრი ამ დროს, ისევე, როგორც შარდენის დროსაც, მეფის მოედანია (აწინდელი ბეგელის მოედანი), აღნიშნულ ხაზზევე მდებარე (4). მოედანი წესიერი, სწორკუთხა ფორმისაა (შარდენი გეაცნობებს, რომ მასზე 1000 ცხენი დაეტეოდა). მეფის სასახლე, რომელიც წი-

ნათ მალალს ციხეში ყოფილა და რომელიც „დაუტევა მეფემან როსტომ“, ახ-
ლა აქ არის, მოედანზე, „სიონსა და ანჩისხატს შუა... მტკვრის გარდაკიდებით“

ნახ. 4

(1). იგი „ყიზილბაშთა რიგისა“ (ეს სასახლეა, შარდენს რომ აქვს აღწერილი).
აქვეა, მის მეზობლად, კარის საყდარი (3), რომელიც (როგორც ჩანს, საგ-
რძნობლად გადაკეთებული სახით) დღესაც დგას. შავთელის ქუჩაზე, და დე-
დოფლის სასახლე (2)—აწ უკვე აღარარსებული, ისევე, როგორც თვით მეფის
რეზიდენცია. ამავე ხაზზეა, მტკვრის ნაპირას, შეჯგუფებული სხვა სასახლეები:
ბატონიშვილისა (5—„სასახლე“, 8—„სახლი“), ამილახვრისა (7), „ლუარსაბისა“

(9)¹ და მუხრანის ბატონისა (10). ამ შენობათაგან დღემდის არც ერთს არ მოუღწევია, მაგრამ ამილახვართა სახლის შესახებ შემონახულია ერთი მოკლე, მაგრამ მაინც საინტერესო ცნობა 1779 წელს გამოცემულ წიგნაკში, „История Георгианская о юноше князе Амилахорове“, რომელშიაც პაატა ბატონიშვილის ცნობილ შეთქმულებაში გარეული ოჯახის ერთ-ერთი წევრის, ალექსანდრე ამილახვრის თავგადასავალია მოთხრობილი: „В Типли-зе дом наш был построен при самой реке (მტკუარი), которая велика и быстра и своей быстростию промыла фундамент сего дома, от чего и стало опасно, ибо сей новый дом построен был в три этажа (sic) и на Перекицкий вкус“. მტკვარს მართლაც გამოურეცხია სახლის საძირკველი და შენობა დაინგრა, კონტექსტის თანახმად—1763 წელს.

სიონის სამხრეთით სხვა დანიშნულების შენობებია თავმოყრილი: იქვე, მეზობლად, ესეც „მტკვრის გარდაიდებით“—თბილელის ქარვასლა (12), ცოტა მოშორებით კი—სამხრეთით და დასავლეთით, მელიქის ქარვასლა (13) და მეფის ფუნდუკი (14), რაც, საბას მიხედვით, აგრეთვე ქარვასლას ნიშნავს².

სიონის ტაძრის ერთ-ერთი სიგელის თანახმად, რაღაც ქარვასლა სიონის მიწაზე როსტომ მეფეს აუშენებია XVIII ს. ნახევარში: „ჩუენცა აღვაშენეთ თქუენის ტაძრისა მიწანი ქარვასლად ჩუენისა ალაღისა თეთრითა... და მის ქარვასლისაგან შემოგწირეთ ყოველსა წელიწადსა ასი მარჩილი თეთრიო“, წერს როსტომი ტაძრისადმი ბოძებულ საბუთში 1650 წელს³. საფიქრებელია, რომ აქ სწორედ „თბილელის ქარვასლა“ იგულისხმება. ამჟამად ამ ადგილას XIX ს. შენობები დგას (არწრუნისეული ქარვასლა), როსტომისდროინდელ ნაგებობათა ნაშთს კი ძნელადღა თუ ვიპოვით⁴.

ციხის მეიდანს (15), როგორც ითქვა, ახლანდელ მეიდანის ადგილას იყო და უშუალოდ ემიჯნებოდა დაბალი ციხის გალავანს. იმ გალავნის აგებას ვახუშტი როსტომს მიაწერს: „მეფეჲან როსტომ ჩამოზღუდა კალა ციხი-დამ ხიდის ყურამდე და მისცა სპარსთა; მიერითგან უპყრავთ მათო“. ვახუშტი სხვაგანაც აღნიშნავს, რომ აქ სპარსელები მკვიდრობდნენ: „მსახლობელნი არი-ან ციხესა და სეიდაბადს სპარსნი მოჰმადიანნიო“⁵. ცნობილია, რომ ერეკლე I-ის დროიდან მეტეხიც სპარსელებსა აქეთ და მათ ხელშივეა მტკვრის ორი ნაპირის დამაკავშირებელი ერთადერთი ხიდიც, რომელიც „განვალს... კალი-დამ ისნს, ციხიდამ ციხესა“⁶.

¹ ვინაა ლუარსაბი? ეს სახელი ერქვა ვახუშტის პაპის ძმას, შაჰნავაზის ერთ-ერთ ვაჟ-თაგანს, მაგრამ ამ დროს იგი უკვე კარგა ხნის გარდაცვლილი იყო: იხ. Histoire de la Géorgie, ტ. II, I, 1856 წ. 627.

² „ქარვასლა სხვათა ენაა, ქართულად ფუნდუკი ჰქვან“. 1880 წლის გამოცემის რუსულ ექსპლიკაციაში ფუნდუკი შეცდომით ნათარგმნია როგორც конюшня.

³ თ. ქორდანია. ქრონიკები, II, გვ. 1897 წ., 465.

⁴ Гблиси, Юбилейный Сборник, 1946: 5. ე. ბაღრაიშვილის Памятники материальной культуры, გვ. 155.

⁵ აღწერა... გვ. 52 და 54.

⁶ იქვე, 53.

დაბალ ციხეში გეგმაზე ნაჩვენებია მთავარი ქუჩა, რომელიც დიაგონალურად ჰყვეთს ციხეს ერთი კარიდან მეორემდის. პირველი კარი—როსტომისეულ „ზღუდენში“—ციხეს კალასთან აკავშირებს (იგი მეიდანზე გადის), მეორე—სეიდაბადთან: აქაა ტბილისის (sic) ხიდი ციხიდან მდ. წავკისის წყალზე. ციხეს კიდევ ერთი კარი ჰქონდა, დაახლოებით იქ, სადაც ახლა ბოტანიკური ბაღის შესასვლელია, იმავე წყლის პირას, ციცაბო კლდის ძირში. ამ კარს განჯის კარი ეწოდებოდა, რადგანაც აქედან იწყებოდა თბილისიდან ირანისკენ მიმავალი გზა. გალაგნისა და კოშკების ცალკეული ფრაგმენტები ძველი განჯის კარის მიდამოებში დღემდე დარჩენილი.

თვით ციტადელს, როგორც ითქვა, ვახუშტი მაღალ ციხეს უწოდებს. ექსპლიკაციაში ეს სახელწოდება ორჯერ იხსენიება (18 და თ=1880 წლ. გამოცემის 72). ეს არ უნდა იყოს შემთხვევითი: ამით ნაჩვენებია, რომ მაღალი ციხე ორსავე არსებულ ტერასას ერქვა—ზემოთასაცა და ქვემოთაც. ციხის მთავარი ნაგებობა ე. წ. სტამბოლის გოდოლი იყო, დიდი მრგვალი კოშკი, რომელიც, როგორც ჩანს, ციხის უმაღლეს წერტილში უნდა ვიგულისხმოთ (19. გამოცემაში, სრულიად უსაფუძვლოდ, ეს ნომერი მეორე, უფრო მცირე, კოშკსა აქვს მიკუთვნებული). თუ ციტადელის შენებაში თურქებს მართლაც მიუძღვით რაიმე წილი, როგორც ეს შარდენსაც აქვს მოთხრობილი¹, მაშინ დიდი გოდოლის ამგვარი სახელწოდება გასაგები იქნება.

ნარიყალის დღევანდელი მდგომარეობის მიხედვით ძნელია მისი იმდროინდელი სახის წარმოდგენა: მართალია, მისი საერთო მოხაზულობა ემთხვევა ვახუშტის გეგმაზე აღნიშნულს, მაგრამ ცალკეულ ნაწილთა, კერძოდ, სტამბოლის გოდოლის კონფიგურაციის გარკვევა ახლა არ ხერხდება, ბევრი რამ, აშკარაა, მას შემდეგაც გადაუკეთებიათ, მთავარი კი ისაა, რომ ციტადელის შიგნით მდებარე დიდ ნაგებობათაგან დღეს მიწის ზედაპირზე არც ერთის კვალი აღარ ჩანს. „მაღალს ციხეში არს ეკლესია გუნათიანი წმიდის ნიკოლოზისა და სასახლე მეფისა, პალატნი დიდ-დიდნი და შეენიერნიო“², აღნიშნავს ვახუშტი. იმ დროს, როგორც ითქვა, იქ უკვე სპარსელთა გარნიზონი იდგა და ეკლესია, რომელიც გეგმაზედაც არის მითითებული ციხის საყდრის სახელწოდებით (17), ცხადია, გაუქმებული იყო. დღეს აღარც ეკლესიაა, აღარც სასახლე: არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ნარიყალაზე, შექვევლია ბევრ რასმე საინტერესოს გამოამჟღავნებდა და იქნებ ამ სასახლისა და ეკლესიის რაიმე კვალისთვისაც კი მიგვეგნო³.

ასეთია ქალაქის ზოლიტიკურ-საადმინისტრაციო ცენტრი, როგორიღა კალას დანარჩენი, უდიდესი ნაწილი, ის უბნები, რომლებიც მჭიდროდ ავსებს მთელ ტერიტორიას გალაგანს შიგნით? ამ უბნების ერთფეროვან მასაში კუნძუ-

¹ ითქმვა ლალაფაშას შემოსევის თარიღი შეცდომითაა მითითებული.

² გეგმის განმარტებაში „ნიკოლოზის საყდრად“ დაბალი ციხის ეკლესიაა (16) დასახელებული.

³ პლ. იოსელიანის ცნობით სასახლე XVIII ს. ნახევრამდის არსებობდა, ხოლო წმ. ნიკოლოზის ეკლესია ერმოლოვმა გადააკეთებინა თოფისწამლის საწყობადო. „Остатки дворца разломаны“ უმატებს იგი იქვე, იხ. მისი Описание древностей города Тифлиса, 1866, გვ. 250.

ლებივით გამოიყოფა რამდენიმე ეკლესია, რომელთა იდენტიფიკაციასაც არ-
თულებს ზოგიერთი სახელწოდება: სალაღასის ქედის ფერდზე, გინცალკეებით,
ორი ეკლესია დგას: უგუმბათო კლდისუბნის საყდარი (ზ=1880 წლ. გამოცემის
70) და დიდი, გუმბათოვანი ტაძარი, რომელსაც ვახუშტი მოღნისს უწოდებს
(3), თუმცა ეს აშკარად ფიქსია¹. ორივე ეს ეკლესია დღესაც ადვილი სა-
ნახავია აღნიშნულ ადგილებზე, თუმცა ვახუშტის შემდეგ მათ რამდენადმე იც-
ვალეს სახე². ქვემოთ, საცხოვრებელი უბნების ფარგლებში, აღნიშნულია მამა-
სახლისის საყდარი (ბ=65. ეს სახელწოდება გასაგები არაა, რადგანაც აქ
სურბ-ნიშანის ეკლესია დგას, 1701 წელს აგებული)³, სომხის საყდარი
(გ=66, ეს ე. წ. „ჯიგრაშენია“, ბერიას მოედნის მახლობლად, ლესელიძის ქუ-
ჩაზე. განახლებულია 1785 წ.)⁴, ლათინთ საყდარი (დ=67)—იქ, სადაც დღე-
საც დგას კათოლიკეების ეკლესია (ყოფ. კათოლიკეების, ახლა 1 მაისის ქუჩა),
და კიდევ ორი ტაძარი: ერთი ის, რომელიც ნამდვილ მოღნისად უნდა იქნეს
მიჩნეული, მეორე კი იქ, სადაც ახლა ჯვარის მამა და ნორაშენი დგას. ამ
მოღნისის დასავლეთით ბეჰანას (sic! ბეჰანა უნდა ვიგულისხმოთ) ბაღია
(ე=68), მთელი დანარჩენი ტერიტორია კი საცხოვრებელი სახლებითაა შევსე-
ბული. ვახუშტი, ცხადია, ყველა ქუჩასა და შესახვევს არ გვიჩვენებს—ეს შეუძ-
ლებელიც იყო. მაგრამ შენობათა ერთგვაროვან ფონზე მის ძალიან მკაფიოდ
აქვს აღნიშნული მთავარი მაგისტრალები, რომლებიც კვეთს კალას ერთი ნა-
პირიდან მეორემდის და ქალაქის შიგა დანაწევრების ჩონჩხს ქმნის. ადვილი

¹ 1880 წლის გამოცემაში ვახუშტის ეს შეცდომა გასწორებულია და „მოღნისად“
მიითითებულია ის ეკლესია, რომელიც ბოლო დრომდე მართლაც ამ სახელით იყო ცნობილი
(ენგელსის ქუჩასა და ალავერდის მოედანს შუა. გამოცემაში ამ ეკლესიას № 69 უბის, ორიგინალში კი არაფერი). შარდენის ნახატი ადასტურებს ამ შესწორების სამართლიანობას.

² პირველი მათგანი, მიუხედავად სიმცირისა, შორიდანვე იპყრობს ყურადღებას ლუჩვი
კერამიკული ფილების საბურავით. დღეს მას სურბ-გევორქსაც უწოდებენ და სურბ-აკოვსაც.
ბროსეს (V rapp., 24) იგი მოხსენიებული აქვს როგორც „წმ. გიორგი ქარაფი“ (S. Giorgi—
Carapi), რაც ადასტურებს, რომ ეს სწორედ ვახუშტისეული „კლდისუბანია“. ჩრდილოეთის შე-
სასვლელის თავზე (სამართლით შენობა თითქმის ებჯინება კლდე) დამატარილებელი წარწერაა,
რომელიც ბროსეს შეცდომებით აქვს გამოქვეყნებული: პირველი სტრიქონი სომხურია და
ბროსეს მას კითხულობს როგორც ქორონიკონის აღმნიშვნელს: «en 1205—1756 de J.-C».
შემდეგ, იმავე სტრიქონში: „ქეს უნა“, რაც 1753 წ. გვაძლევს, ამის ქვემოთ კი, სამ სტრიქო-
ნად: „ქ. ჩემე: ზაჰარბანთ: ბერკონამ: და ჩემა: (sic!) მეფელი: ლალთარსამ! ავაშენეთ: ესე
წმინდა: გიორგის: საყდარი სახსენებლათ: სულის ჩემის: და || დედ: მამის: მეღკოას: და: ღუნი-
ჯავარი (sic!): ვინც წაიკითხოთ: შენდობა გეიბძანეთქისეუ (sic!)“. ამგვარად, შენობა, დღევანდ-
ელი სახით, ვახუშტისდროინდელი არ არის, მაგრამ გვადკეთების საგვძნოში ნიშნები ამტკი-
ცებს, რომ აქ წინანდელი შენობის რეკონსტრუქციასთან გვაქვს საქმე (საბურავის ჩრდ. კალთის
დაქანება შემცირებულია და ვიწრო ფასადებზე გარკვევით ჩანს დამატებული წყობა. გადარჩე-
ნილი ძველი კარნიშო—ზერხულად დაღაგებული აგურები—ძალიან დამახასიათებელია XVII საუ-
კუნისთვის. N კედლის სარკმლები თავდაპირველი არ ჩანს, გვიანაა გაფართოებული. ახლან-
დელი გუმბათიც, ძალიან ვიწრო ყელით—თითქმის კამარაში ნახვრეტი იყოს გაკეთებული—თავ-
დაპირველი არაა. შესაძლებელია ეკლესია არა მარტო ერთხელაა გადაკეთებული).

³ მ. ბროსე. V rapp., 18.

⁴ იქვე, 20. 1880 წლის გამოცემაში ეს სახელი ამ ეკლესიას კი არა აქვს მიკუთვნებული,
როგორც ორიგინალშია, არამედ სიონის SW-ით მდებარეს.

შესამჩნევია, რომ ამ რაიონის დღემდის შემორჩენილი გეგმა ძირითადად უკვე მაშინ ყოფილა შემუშავებული. მთავარი ქუჩები, ისევე, როგორც დღეს, მიმართულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ, სიონ-ანჩისხატისა და სამეფო სასახლის რაიონიდან იმ გალავნისკენ, რომელიც ფედერაციისა და პუშკინის ქუჩების ხაზს მისდევს. ცენტრალური ქუჩა მეფის მოედანთან იწყება, ჯერ ჩრდილოეთით მიემართება, იაგრამ მალე უხვევს დასავლეთისკენ და სწორხაზოვნად გრძელდება კოჯრის კარამდის (21), რომელიც დაახლოებით იქ ჩანს, სადაც ლესელიძის ქ. („შუა ბაზარი“) ბერიას მოედანს ერთვის. და თვით ეს ქუჩაც, მისი დასავლეთის მონაკვეთი მაინც—ხსენებულ ლესელიძის ქუჩის „წინაპრად“ უნდა ჩავთვალოთ. გარდა მისი მდებარეობისა სხვა ნაწილებთან შეფარდებით, რაც უკვე თავისთავადაა საკმარისი ამ ქუჩის დასადაგენად, აქ გვშველის ეკლესიებიც—ჯივრაშენი და სურბ-ნიშანი. ამ ქუჩის ჩრდილოეთით ქუჩების განლაგების საერთო ხასიათი ახლანდელს ემსგავსება: სრულიად უწყველია, რომ უკვე გაყვანილია ის ხაზი, რომელსაც (მცირეოდენი ცვლილებებით) აწინდელი ვერცხლის ქუჩა მისდევს. მისი ერთი თავი ე. წ. დიდშის კარს ებჯინება (ეს კარი, როგორც ითქვა, დაახლოებით იქ იყო, სადაც პუშკინისა და ბარათაშვილის ქუჩები ხვდება ერთმანეთს), მეორე მხარეს კი მის გაგრძელებას კვლავ მეფის სასახლისკენ მიყვავართ. ვერცხლის ქუჩასთან დაკავშირებულ ქუჩათა განლაგება უახლოვდება აწინდელ ავლევისა და მილიციის ქუჩათა და აკოფიანის შესახვევის განლაგებას. ერთი მათგანი თითქმის პარალელურად მისდევდა კალას ჩრდილოეთის ზღუდეს და მთავრდებოდა ე. წ. ქვემო კართან, NO კუთხეში (24). აქ, ისევე, როგორც მეზობლად მდებარე მეიდნის კარის (23) წინაც, ღელეზე ხიდი იყო გაკეთებული.

კალას სამხრეთის ნახევარში კიდევ ორი გრძელი ქუჩა ჩანს: ერთი მათგანი—ენგელის ქუჩას და მის გამგრძელებელ რიეინაშვილის ქუჩას ემთხვევა, მეორე კი ლერმონტოვის ქუჩის იმ მონაკვეთს, რომელიც ფედერაციის ქუჩის აღმოსავლეთითაა. გალავანს გარეთ უკვე გარკვევით ჩანს ენგელის ქუჩის მთელი დანარჩენი სიგრძეც: იგი, როგორც აღინიშნა, კოჯრის ერთ-ერთი გზის დასაწყისს წარმოადგენდა.

ამგვარად, XVIII ს. პირველ ნახევარში უკვე არსებობს ის „ფოლორცები“ და გზები, რომლებიც საფუძვლად დაედო აწინდელ ენგელისსა და რიეინაშვილის, ლერმონტოვის, ლესელიძის, ბარათაშვილის, ვერცხლის, ფედერაციის, პუშკინის, ყ. კომინტერნის ქუჩებსა და რუსთაველის პარკს, ბერიას, ბებელისა და თათრის მოედნებს, ე. ი. უკვე არსებობს მთელი ამ რაიონის აწინდელი დაგეგმარების ჩანასახი, მისი ჩონჩხი.

ვახუტისდროინდელი, ე. ი. XVIII ს. პირველი ნახევრის, თბილისი ჯერ კიდევ ტიპურ შუასაუკუნეებრივ ქალაქს წარმოადგენს. «გარემო ქალაქისა წალკოტნი და სავარდენი მრავალნი, ყოვლის ხილითა და ყვავილითა სავსე... სანადირონი მრავალნი ახლოს. ფრინველთა და ნადირთა...», მაგრამ თვით ქალაქის უდიდესი ნაწილი ჩაქედილია გალავანში, რომელიც სალტესავით ეკვრის მას გარს. რაიმე მთლიანი იდეა დაგეგმარებისა ამ დროისთვის სრულიად უცნობია და თბილისი, ისევე როგორც ფეოდალური ხანის ქალაქთა აბსოლუტური უმე-

ტესობა, მკაფიოდ ამჟღავნებს განაშენიანების სტიქიური, მოუწესრიგებელი ზრდის ნიშნებს.

შუა საუკუნეთა, ქალაქები, უფრო ხშირად, რადიალური გეგმით იზრდებოდა ციტადელის, ციხე-დარბაზის გარშემო რადიუსებად გაშლილი გზების გასწვრივ, ამგვარი ცენტრული, ან მარაოსებრი გეგმა ტიპურია მრავალი ევროპული ქალაქისთვის. თბილისის ბირთვიც, როგორც ცნობილია, ციხე-სიმაგრე იყო, მაგრამ ბუნებრივი პირობები ქალაქის ზრდას სხვაგვარად წარმართავდა: მოსახლეობა შეეფინა იმ მთის კალთებს, რომელზედაც ციხე აღიმართა, მერე კი ქალაქი სიგრძივ განვითარდა მდინარის გაყოლებით, ორსავე ნაპირზე, რადგანაც მთავარი გზები, რომლებიც თბილისს ქვეყნის სხვა ნაწილებთან აკავშირებს, მტკვრის ხეობას მისდევს და მდებარეობაც—გარშემო არსებული მთები—არ იძლევა სიგანეზე გაშლის საშუალებას. კალას გეგმის საერთო კომპოზიციაზე თუ ვიტყვიტ რასმე, ისევე ის უნდა აღინიშნოს, რომ იგი თითქმის პარალელური ქუჩებით მთელ სიგრძეზე იკვეთება რამდენიმე ნაწილად. მაგრამ ამ ნაწილთა შიგნით ქუჩების წესიერ განლაგებაზე, ცხადია, ლაბარაკიც არ შეიძლება.

ქალაქის ხუროთმოძღვრული დომინანტი XVIII ს-ში კვლავ ნარიყალაა: მისი მდებარეობისა და სიდიდის გამო, იგი ყველაზე მკაფიო, შორიდანვე შესამჩნევ აქცენტს წარმოადგენს. მაგრამ ქალაქის, კერძოდ, კალას დაგეგმარებაში იგი უკვე აღარაა განმსაზღვრელი. კალას გეგმაში საერთოდაც არ არის ისეთი მძლავრი ცენტრი, რომელიც მთლიანად თავს უყრიდეს, იქვემდებარებდეს ყველა სხვა ნაწილს, მაგრამ რაღაც ფუნქციური ცენტრი მაინც არსებობს და იგი უკვე დაშორებულია ძველ ციხეს; ეს მეფის მოედანია, ალბათ მას შემდეგ შექმნილი, რაც ციტადელი სპარსელთა გარნიზონს გადაეცა და მეფემ თავისი რეზიდენცია გადმოიტანა აქ. ზემოთ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ სწორედ ამ მოედნის მახლობლად იყო თავმოყრილი ქალაქის უმნიშვნელოვანესი შენობები; შეიძლება გავიხსენოთ შარდენის ცნობაც, რომ აქვე, მეფის სასახლის პირდაპირ, მდებარეობდა ბაზარი, მოედნის გარშემო იყო მალაზიებიც, ე. ი. ეს იყო ქალაქის სამეურნეო ცხოვრების ცენტრიც. მაგრამ უკვე მაშინ ჩანს, როგორც ზემოთაც ითქვა, იმ ახალი ბირთვის ჩანასახიც, რომელიც გაცილებით უფრო გვიან—XIX ს-ში, გადაიქცა ქალაქის გულად: აწინდელი ბერიას მოედანი.

ქუჩების მიმართულების ერთი განმსაზღვრელთაგანი რელიეფია და თბილისშიაც, იმ რაიონებში, რომლებიც კალთაზე მდებარეობდა, ქუჩები რელიეფს მისდევდა აღმა-დაღმა და მიხევულ-მოხევულად. ეს ჩვენ ახლაც შეგვიძლია ვნახოთ ნარიყალის მიმდებარე უბნებში, სადაც ქუჩების კონკრეტული ქსელი იქნებ შეიცვალა კიდეც, მაგრამ განლაგების ხასიათი, უმკველია, ინარჩუნებს ძველებურ სახეს. მთავარი მაგისტრალები კი, რომლებიც ვახუშტის დროს უკვე ვაჰე ადგილსაა, ისევე, როგორც ყველა სხვა შუასაუკუნეებრივ ქალაქში, საქალაქო კარებთან იყო დაკავშირებული: ამ კარებით ამყარებდა ურთიერთობას ქალაქი, ამ შემთხვევაში კალა, გარეშე სამყაროსთან, აქედან შემოაქონდათ საქონელი, აქ ახლდებოდნენ ბაჟს: კარი ერთი ყველაზე ცოცხალ, მოძრავ, ხალხმრავალ ადგილთაგანია ქალაქისა. თბილისს, როგორც დავინახეთ, XVIII ს-ში,

ვახუშტის დროს, ექვსი კარი ჰქონდა: „დასავლით ორი კარი“: კოჭრისა, საიდანაც იწყებოდა როგორც კოჯრის გზა, ისე ჩრდილოეთისკენ მიმავალიც, და დიღმისა, რომელიც გარეთუბანს უყურებდა. „ჩრდილოთ“ აგრეთვე ორი: მეიდნისა და ქვემო კარი, რომელთა წინ, როგორც ითქვა, ხიდები იყო, რადგანაც ჩრდილოეთის კედელს მთელ სიგრძეზე ღელე ჩაუდიოდა. ორი სხვა კარი დაბალ ციხეში იყო; ხსენებული განჯისკარი და ის, რომელიც კალას სეიდაბადთან აკავშირებდა. ვახუშტი მის სახელს არ იხსენიებს, მაგრამ „მოურავის სარჩოში“ და კლაპროტის მიერ მოხსენებული აბანოს კარი ეს უნდა იყოს¹.

კალას მთავარი ქუჩები, როგორც აღინიშნა, საკმაოდ სწორხაზოვანია და, ალბათ, შედარებით ფართოც. მაგრამ ის შუკები, შესახვევები, ჩიხები, რომლებიც მათ შორის იყო, ასეთი არ იქნებოდა. განაშენიანების სიმჭიდროვე, ვიწრო, დაქსაქსული, მიხვეულ-მოხვეული ქუჩები, მოულოდნელი ჩიხები—შუასაუკუნეთა ქალაქის დამახასიათებელია: ევროპის ქალაქებში 5—7 მეტრის სიგანის მქონე ქუჩები ჩვეულებრივი იყო, სამხრეთ იტალიაში კი ეს სიგანე ზოგჯერ 2 და 1 მეტრამდეც მცირდებოდა². ასეთი იყო თბილისიც: „ქალაქი ვიწრო, ფოლორცნი უშვერნიო“, ლაკონიურად ამბობს ვახუშტი, ხოლო გულდენშტედტი, რომელმაც 70-ე წლებში ინახულა თბილისი, უმატებს, ქალაქი კეთილმოუწყობელია და ანტისანიტარულ მდგომარეობაშიაო: ესეც ჩვეულებრივი რამ არის შუასაუკუნეებრივ ქალაქებში.

როგორიღა იყო თვით შენობები? აქ აღვილი შესამჩნევია—და ფეოდალური ხანის ქალაქისთვის ესეც დამახასიათებელია—მკვეთრი განსხვავება ღარიბი ფენების სახლებსა და არისტოკრატიულ საცხოვრებელთა შორის. უპირველეს ყოვლისა, როგორც მოგზაურთა აღწერა მოწმობს, XVII—XVIII სს-ში მეფის სასახლე ჯერ კიდევ საკმაოდ დიდი და მდიდრულად მოკაშული ყოფილა: ვახტანგ V-ის (შაჰნავაზის) სასახლის შარდენისეული აღწერა ხომ კარგადაა ცნობილი. ამას შეიძლება დაეუმატოთ ვახუშტის სიტყვები იმის შესახებ, რომ „ედ მეფემან ვახტანგ აღაშენა სახლი მშვენიერი, სრულიად სარკითა და მოოქროვილი, დიდმხატვრობითა, ლაქვარდითა და მარმარილოს კედლითა“ (იგი „შემუსრეს ოსმალთ“), და იმავე შარდენის ცნობები საზოგადოებრივი დანიშნულების მშვენიერად აგებული შენობებისათვის (ბაზარი, ქარვასლები, აბანოები და სხვ.). რა თქმა უნდა, ძალიან საინტერესოა ნეგრის მითითება იმის შესახებ, რომ თბილისის უმდიდრეს მოქალაქეებს თავისთვის „დარბაზები“ ჰქონდათ აშენებული. მართალია, ეს ცნობა XIX ს. დასაწყისის მიეკუთვნება, მაგრამ სრულიად უეჭველია, რომ აქ ძველ ტრადიციასთან გვაქვს საქმე და ვახუშტის სიტყვებიც, თბილისელებს სახლები აქეთ „ზოგთა სპარსთ რიგისა, ზოგთა ქართულიო“, ჩვენთვის რეალური შინაარსით ივსება. მეორე მხრივ, ვახუშტისავე სიტყვით,

¹ „მოურავის სარჩო“ XVIII ს. მიწურულში გადაწერილი საბუთია: საქ. სიძველენი, II, № 496, გვ. 523—524: აქაც ექვსი კარია აღნიშნული, მათ შორის კოჯრის, დიღმისა და განჯისა. იხსენიება აგრეთვე წყლის კარი: ეს ვახუშტის ქვემოკარი უნდა იყოს, მტკვრის ნაპირის მახლობლად მდებარე: ასე აქვს განმარტებული კლაპროტს.

² Бунин, Ильин, Поляков, Шквариков. Градостроительство, 1945, გვ. 95

თბილისში „სახლნი ნაშენნი არიან ქვა-ტალახითა და გალესილი გაჯითა“, ხოლო გულდენშტედტის თანახმად, ამ დამალ, ერთსართულიან, ბანიან სახლთა უმრავლესობა არასოლიდური და ნაჩქარევად აგებული ყოფილა. განსხვავება სხვადასხვა ფენის საცხოვრებელთა შორის უფრო შესამჩნევი იმითომ უნდა ყოფილიყო, რომ მეფის, დედოფლის, ბატონიშვილისა და თავადების სასახლეთა უმრავლესობა ერთ უბანში იყო თავმოყრილი მეფის მოედანსა და ქვემო კარს შუა: ეს თავისებურ არისტოკრატიულ უბანს წარმოადგენდა.

ზემოთ ჩვენ უკვე დავინახეთ, რომ ქალაქის ზრდის მთავარი მიმართულება მტკვრის აღმა იყო, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე: ერთი მხრივ შარდენისა და ვახუშტის ნახატთა შედარება, მეორე მხრივ, ქალაქის ვახუშტისშემდგომი განვითარება გვიჩვენებს, რომ ზრდა ამ მხარეს, ე. ი. ქვეყნის უმთავრესი გზების, მისი სასიცოცხლო არტერიების გასწვრივ, გაცილებით სწრაფობდა სხვა მიმართულებით ზრდას. აქ ძალუწებურად ისმის შემდეგი საკითხი: იყო თუ არა ამ რაიონში მოსახლეობა წინათაც, თუ თბილისში პირველად მხოლოდ ამ გვიანს ხანაში გასწია თავისი საზღვრები აქეთ? ჩვენ უნდა გვახსოვდეს, რომ ვახუშტისდროინდელი თბილისი ის ქალაქია, რომელმაც, XIII ს. მოყოლებული, ჯერ ჯგულაედინის შემოსევა განიცადა, შემდეგ მონღოლთა შემოსევის დროს ხანძარს ემსხვერპლა, უფრო გვიან ლანგთემურის ჯარების არაერთგზის თავდასხმას გაუძლო, XV—XVI სს-ში მთელი საქართველოს დედაქალაქობა დაკარგა, ქალაქი, რომელიც ამის შემდეგაც კიდევ არა ერთხელ გადასულა ხელიდან ხელში, არა ერთხელ დანგრეულა და დაბრუნულა. XVIII ს. დასაწყისის თბილისი, რომლის ციტადელშიაც უცხოელთა გარნიზონია ჩამდგარი, ქალაქი, რომლის მოსახლეობაც, ტურჩეფორს თუ დავუჯერებთ, 20000 სულს არ აღემატებოდა, შეუძლებელია ისეთივე იყოს თავისი ტერიტორიით, როგორც თამარის „სამეფო“, „დიდად სახელ-განთქმული ქალაქი ტფილისი“ იყო. და მართლაც, ჩვენ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ XII—XIII საუკუნეებში მაინც, თბილისის ფარგლები გაცილებით უფრო შორს იყო გაწეული მტკვრის აყოლებით, ვიდრე ვახუშტის დროს: თამარის ისტორიკოსთა თხზულებებში გარკვევით ჩანს, რომ, მაგ., დიდუბის ველი არც ისე დაშორებული ყოფილა ქალაქის კარს და, მაშასადამე, არც ქვაშევითი და ე. წ. ლურჯი მონასტერი მდებარეობდა ქალაქ-გარეთ.

თბილისი, რომელიც განუწყვეტელი შფოთით, რბევითა და ოხრებით საცევ საუკუნეთა მანძილზე კალას ვიწრო ნაპუქში შეიხიზნა, XVII—XVIII საუკუნეთა განმავლობაში კვლავ იწყებს ზრდასა და გაფართოებას. გარეთუბანი თავისი სიდიდით იხსნა აღარ ჩამოუვარდება, და ვახუშტი, რომელიც თბილისის აღწერას ასე იწყებს — „ტფილისი არს სამი ქალაქი—ტფილისი, კალა და ისნიო“, იმავე აღწერის ბოლოს ამბობს: „ხოლო აწ უწოდებენ ოთხთავ ქალაქთა აწ ტფილისსო“.

ვახუშტის შემდეგ, XVIII ს. ბოლომდის, სანამ საქართველო რუსეთს შეუერთდებოდა, თბილისი არსებითად ინარჩუნებდა თავის ძველ სახეს: 1607—1808 წლებში, როცა იგი კლარკტმა ნახა, იგი იმავე ნაწილებისაგან შედგებოდა და თვით კალას შემოშლულდელი ძველი გალავანიც კი განაგრძობდა არსებობას, თუმც საკმაოდ შელახული სახით (აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ).

რა თქმა უნდა, არც მისი ქუჩების ხასიათი იყო შეცვლილი: ქუჩები ისე ვიწროა, რომ ურემს მხოლოდ უფართოეს ქუჩებში შეუძლია გავლა, ზოგან კი ცხენოსანიც ვერ გაეტევას, წერდა კლაპროტი. დასასრულ, თუ იმავე კლაპროტს დაეუჯერებთ, გამოდის, რომ მთელი საუკუნის მანძილზე, ტურნეფორის შემდეგ, თბილისში მცხოვრებთა რიცხვიც არ გაზრდილა: XIX ს. დასაწყისში თბილისში კვლავ 20000-მდე სულია, საკვირველი აქ არაფერია: ქალაქის მაინცადამაინც მნიშვნელოვანი ზრდა ისედაც არ იყო მოსალოდნელი და ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევისაც, ცხადია, არ შეიძლო უკვალოდ ჩაეგლო.

ამ მცირე ნარკვევის ბოლოს ჩვენ კიდევ ერთხელ, და ახლა უფრო საფუძვლიანადაც, შეგვიძლია ვთქვათ ის, რაც თავშივე გეჰქონდა აღნიშნული: ვახუშტისეული გეგმა თბილისისა უეჭველად სანდო, დიდი კეთილსინდისიერებით შედგენილი დოკუმენტია, იგი მდიდარ კონკრეტულ მასალას გვაწვდის ქალაქის იმდროინდელი ვითარებისათვის და მის მიხედვით, არსებითად, შეიძლება ვიმსჯელოთ თბილისის შესახებ მთელი XVIII ს. მანძილზე. ვახუშტის გეგმა ნათლად წარმოგვიდგენს ძველ თბილისს—ქართლ-კახეთის სამეფოს დედაქალაქს—მისი არსებობის უკანასკნელ საფეხურზე და მისი მნიშვნელობაც თბილისის წარსულის შესწავლისათვის ფრიალ დიდია.

ხევსურული სახლის „სენა“

არამედ არიან ორნივე მთანი ჟენა-
ხონი, უხილონი, გარნა ნაყოფიერი, პირუ-
ტყვიანი, ნადირიანი, ბალახოვან-ყვავი-
ლოვანი, წყაროიანი.

ვახუშტი. აღწ. საქ., გვ. 92.

ხევსურეთის მრავალმხრივ საინტერესო ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში საცხოვრებელი, სამეურნეო და საკულტო დანიშნულების ნაგებობები შემდეგი ძირითადი სახეებითაა დამოწმებული: „სახლი“, „სამშედლო“, „ბუჭულა“ (წისქვილი), „ბინა“ (ნაგებობა მთაში, სადაც ზაფხულობით ძროხები აჰყავთ), „სამრელო“, „ბეღელი“, „ხატის კოშკი“, „სამარხი კოშკი“, „ხატი“ და „სა-
ლულე“. ამ ნაგებობათაგან საკუთრად სახლი ისეთი შენობაა, რომელსაც და-
კისრებული აქვს როგორც საცხოვრებელი, ისე სამეურნეო ფუნქციები. სახ-
ლის ჭერ-ქვეშ მოცემულია ადამიანის სადგომი და მისი მარაგი, ასევე საქონლის
სადგომი და მისი მარაგი. სახლისაგან დამოუკიდებლად არსებობენ ისეთი
სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი, როგორიცაა „სამშედლო“, „ბინა“,
„ბუჭულა“, „სალულე“ და „ბეღელი“. ამათგან ორი უკანასკნელი ცალკე ნაგე-
ბობის სახით იშვიათად გვხვდება. უმეტეს შემთხვევაში ისინი „ხატის“ შენო-
ბათა ნაწილს შეადგენენ.

საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობა „სახლი“ ხევსუ-
რეთში ოთხი ძირითადი სახითაა დადასტურებული. ამათგან პირველია „კალო-
იანი სახლი“, მეორე—„კოშკური სახლი“, მესამე—„საბძლური (ანუ „ფშაური“)
სახლი“, ხოლო მეოთხე—„ბარული სახლი“.

ზემოთ დასახელებული სახლის სახეებიდან პირველი ძირითადად ხევსურე-
ლია. იგი შეგუებულია ხევსურების ძველებურ ყოფასთან და შერწყმულია მათ
სამეურნეო ვითარებასთან.

კალოიანი სახლი „სამთვალისი“ (სამსართულისი) „თავგაკრული“ ნა-
გებობაა, რომლის პირველ თვალს საკუთრად „სახლი“ ეწოდება. ეს თვალი
უმთავრესად განკუთვნილია „ყვერფისა“ (კერა), ჯალაბობისა და პირუტყვისა-
თვის, აგრეთვე ოჯახის „ბუნავის“ შესანახავად. ზეორე თვალს სახელად შერ-
ქმეული აქვს „ჭერხო“. იგი მამაკაცთა სადგომია და ადამიანისა და საქონლის
მარაგის საცავი. სახლის მესამე თვალი „კალო“-ა, ანუ „მაღალი ბანი“, სადაც
ზამთარში ყინულზე პურს ლეწავენ, ხოლო მისი „დაფარებული კალო“ ბარგის
(საჭურვლის, იარაღის) შესანახავი ფარდულია.

სახლის ამ ტიპის გავრცელების არე ხევსურეთში ნიშანდობლივად მოცემული. იგი გავრცელებულია ერთიანად ხევსურეთის ძირითად ნაწილში, პირაქეთ ხევსურეთში, რომელსაც „მირგვალი“ და „ბუდე ხევსურეთი“ ეწოდება. ხევსურეთის ამ ნაწილისათვის კალიოანი სახლი გაბატონებული და დამახასიათებელი სახეობაა. აქა-იქ ეს სახლი ხევსურეთის ორ დანარჩენ ნაწილშიც მოიპოვება, სახელდობრ, მიღმა-ხეცა და არხოტში.

კოშკური სახლი ოთხ ან მეტ თვალიანია. პირველი თვალი მსხვილფეხა საქონლისათვისაა განკუთვნილი (მას „საძროხე“ ეწოდება, თუშური „ბაშტე“), მეორე—წვრილფეხა საქონლისათვის („ზედა შუას“ უხმოზენ), მესამე—ყვერფისა (კერისა) და ჯალაბობისათვის („შუა“), ხოლო მეოთხე—„კერხო“—მამაკაცებისათვის და მარაგის შესანახავად. კოშკური სახლი გავრცელებულია ხევსურეთის იმ ნაწილებში, რომელთაც მიღმა-ხევი და არხოტი ეწოდებათ. სახლის ეს სახე მეტ-ნაკლებად შეგუებულია პირიქითი ხევსურეთის მაღალმთიანი ზოლის მეურნეობის მოთხოვნილებებთან. „მირგვალი“ ხევსურეთისაგან განსხვავებით აქ, პირიქით ხევსურეთში, მეცხვარეობას მეტი მნიშვნელობა აქვს მოპოვებული. პირაქეთ ხევსურეთში თითო-ორიოლა ცხვრის მეტი არა ჰყავთ, პირიქითში კი ცხვრის რაოდენობა დიდია. ამ სხვაობას თავისი განსაკუთრებული გამოსახულება სახლის აღნიშვნაშიც უპოვია. „კალიოან სახლში“ ცხვრისათვის ცალკე სადგომი არ არის გამოყოფილი, სამაგიეროდ „კოშკურ სახლში“ მეორე სართული მთლიანად ცხვრისთვისაა განკუთვნილი. პირველ შემთხვევაში კი სახლის ქვემო თვალის უდიდესი ნაწილი მხოლოდ მსხვილფეხა საქონლის სადგურად დააგეგმეს. სახლის ორი სახეობის ზემოთ დასახელებული ფუნქციონალური სხვაობა მიუთითებს იმ სხვაობაზე, რომელიც არსებობს მირგვალი ხევსურეთისა და მიღმა ხევსურეთის მეურნეობაში. სახელდობრ: პირველში ჩვენ გვაქვს უმთავრესად და უპირატესად მსხვილფეხა მესაქონლეობა, ხოლო მეორეში წვრილფეხა მესაქონლეობა მსხვილფეხა მესაქონლეობასთანაა შერწყმული. ამას, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, არა მცირე მნიშვნელობა აქვს ჩვენი კვლევის საგნისათვის.

ზემოთ ჩვენ მიერ აღნიშნულ სხვაობასთან ერთად გასათვალისწინებელია ისიც, რომ კოშკური სახლი, პირიქით ხევსურეთის გარდა, გავრცელებულია მის ჩრდილოეთით და თუშეთში. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სახლის ეს სახეობა შეიძლება საზიარო იყოს პირიქით ხევსურეთისა და მისი ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის მეზობლებისათვის. სახლის ამ სახეობის ერთ თავისებურებას ისიც შეადგენს, რომ მას აქვს ჩარდახი და სათოფურები.

ბარული სახლი ერთთვალიანია. ის ქართლური ბანიანი მიწურების ტიპისაა. გავრცელებულია პირიქით ხევსურეთის არხოტის თემში, როგორც ბოლო ხანების მიწურები, აქაური ბარულა სახლიც მიწის ზემოთ მდგარი ნაგებობაა. მის კედლებს დატანებული აქვს ფანჯრები. ხევსურეთის სხვა ნაგებობათა შორის ეს სახლი დაწინაურებული ტიპისაა. როგორც სხვა შემთხვევებშიც, სახლის აღნიშნული ტიპი პირველად არხოტში ჩნდება. არხოტი ხევსურეთის სხვა ნაწილებს შორის ძველიდანვე უფრო მეტად პროგრესული იყო, ხოლო მირგვალი ხევსურეთი—ტრადიციული და ჩაკირული, მიუხედავად იმისა, რომ

ხეცსურეთის ეს უკანასკნელი ნაწილი ქართლ-კახეთის ცენტრებთან ტერიტორიულად უფრო ახლოა. სახლის ეს ტიპი არხოტში სამხედრო გზის მეშვეობით უნდა იყოს შესული. ბარული სახლი ხეცსურეთის ჩრდილოეთითაც მოიპოვება, რასაც სათანადო ლიტერატურა ამოწმებს¹.

რაც შეეხება ეგრეთწოდებულ საბძღურ სახლს, ის ხეცსურეთის სხვა სახლების მსგავსად ქვითაა აგებული, ოღონდ, სხვა ტიპებისგან განსხვავებით, მისი სახურავი ორფერდაა, ორწახნაგოვანი. ამ მაჩვენებლითა და თავისი ერთსართულიანობით ეს სახლი ფშაური სახლის გარკვეული ტიპის მსგავსია. მას ხეცსურეთში ფშაური სახლიც ეწოდება. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ ხეცსურეთში ორფერდა სახურავი, საბძღურ სახლს გარდა, ხეცსურულ ხატებს აქვთ². ეს ფაქტი იმდენად გაგრძელებულია ხეცსურეთში, რომ მას არც ერთი გამოჩენისი არ ახლავს. თუ მხედველობაში მოვიღებთ იმ გარემოებას, რომ ხეცსურეთის ხატების სახურავი საგანგებო მზრუნველობის საგანია, მისი შეკეთება მხოლოდ ხატის მსახურთ შეუძლიათ, ისიც ძველი გვარისას, — ორფერდოვანი სახურავი ხეცსურებისათვის ძველი ხანიდან უნდა იყოს ცნობილი.

ზემოთქმულთან ერთად ისიც უნდა ითქვას, რომ ხეცსურეთში საბძღური სახლი დამზნარე ნაგებობაა, რომელსაც ხეცსური იყენებს თავის გამძღოლ მეურნეობასთან (მსხვილფეხა მესაქონლეობასთან) დაკავშირებით. სახელდობრ, როდესაც მსხვილფეხა საქონლის საზამთრო საკვები კალოიანი სახლის ჭერხოში გამოიღვება (რასაც ჩვეულებრივად ადგილი აქვს გაზაფხულის პირველ, ის თავის საქონელთან ერთად საბძღურ სახლში გადადის, რომელიც სოფლის განაპირას ან ჭალაში დგას. აქვეა დაგროვებული საქონლის საკვები მარაგი. საქონლის გამოკვების გარდა, საბძღურ სახლთან დაკავშირებულია სასუქის დამზადება მახლობელი საყანე მიწებისათვის. გაგრძელების მიხედვით სახლის ეს ტიპი სპორადულად გვხვდება, როგორც მირგვალ ხეცსურეთში, ისე მიღმა ხევში (პირიქითში).

როგორც დავინახეთ, ხეცსურეთში დადასტურებული საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობათა ოთხი ტიპიდან ძირითადი, ხეცსურეთისათვის დამახასიათებელი და ტიპობრივია კალოიანი სახლი, ეს სახლი თავისი აღნაგობისა და გეგმის მიხედვით კომპლექსურია, გამოყენების მიხედვით ოთული და მთის ზოლის მეურნეობასთან სათანადოდ შეგუებული.

მთის ზოლის მეურნეობა, ხანგრძლივი და ცივი ზამთრისა და სამოძრაოდ ძნელი ხეიმების არსებობის პირობებში, მოითხოვს ნაგებობის ისეთ ტიპს, რომელშიც საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი ერთად და ერთ ჭერ-ქვეშ არის მოქცეული და ვერტიკალურ განზომილებაშია მოცემული. ამ მხრივ სხვა ვითარებაა ბარის ზოლის მეურნეობაში. აქ საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები პორიზონტალურ განზომილებაშია გაშლილი, რამდენიმე სახურავის ქვეშ და ცალკეული ნაგებობის სახითაა წარმოდგენილი³.

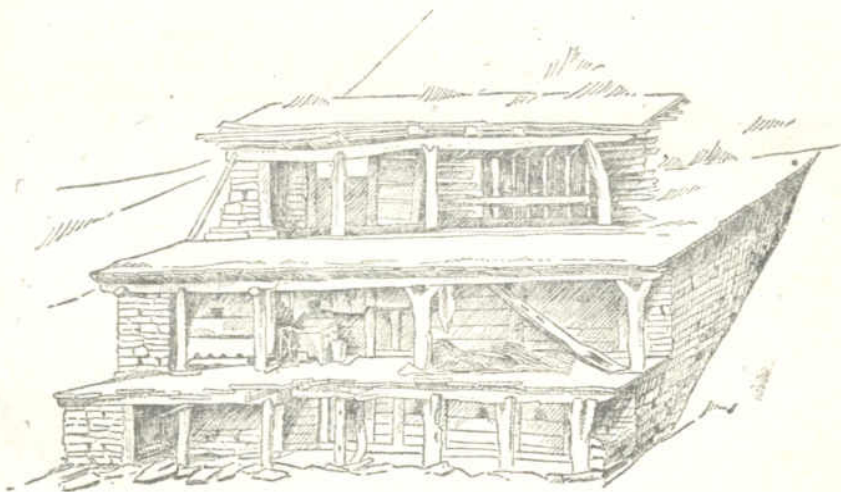
¹ Br. Plaetschke. Die Tschetschenen, Hamburg, 1929, გვ. 77 და შემდ.

² В. Бардавелидзе. Опыт социологического изучения хевсурских верований, Тифлис, 1932, გვ. 18—19.

³ გ. ჩიტიკი. გლეხის სახლი ქვაბლიანში, მიმოხილველი, I, ტფ. 1926.

როგორც ცნობილია, ტიპობრივი ბარული მიწურის საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების კომპლექსი მაშინაც კი, როდესაც ის ერთადაა მოცემული, რამდენიმე სახურავის ქვეშ არის მოქცეული¹. ბარის მეურნეობის პირობებთან შეფარდებით „მიწური“ სახლის კომპლექსი რამდენიმე დამოუკიდებელ ერთეულადაც ნაწევრდება, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ეს ნაგებობის კომპლექსი მიწიდან ზემოთ ამოდის. დანაწევრება აქ აშკარავდება. ამ შემთხვევაში ცალკე ნაგებობის სახითაა მოცემული სახლი, ბოსელი, საბძელი, ბელელი, მარანი და სხვა.

სამაგიეროდ მთის ზოლის მეურნეობის პირობების შესაბამისად „კალოიანი სახლი“ მრავალსართულიანი ნაგებობაა, რომელიც ითავსებს „სახლს“, „ბოსელს“, „საბძელს“, „ბელელს“, ერთი სიტყვით, როგორც ადამიანის სამყოფს, ცხოველების სადგომს, ასევე ადამიანის საქმლის მარაგისა და ცხოველის საკვების საცავს. ეს სახლი აგრეთვე შევა საყოფაცხოვრებო, სამეურნეო, სოციალურ და რელიგიურ ფუნქციებსაც ასრულებს. ყოველივე ეს ამ სახლში ერთ-ერთ-ქვეშ, ერთი სახურავის ქვეშაა მოცემული. აქ „მაღალ ბანზე“ ზამთარში კალოზადაც კი იმართება ხოლმე (ნახ. 1).

ნახ. 1. ზეგნურული კალოიანი სახლი. სოფ. ბარისახო.

კალოიანი სახლს სამეურნეო ფუნქციებიდან მთავარია მასთან დაკავშირებული მსხვილფეხა მესაქონლეობის მოთხოვნილების დაკმაყოფილება. იგივე ამ საქონლის სადგომი, მისი მარაგის საცავი; აქვე ზდება რძის პროდუქტის დამზადება და შენახვა.

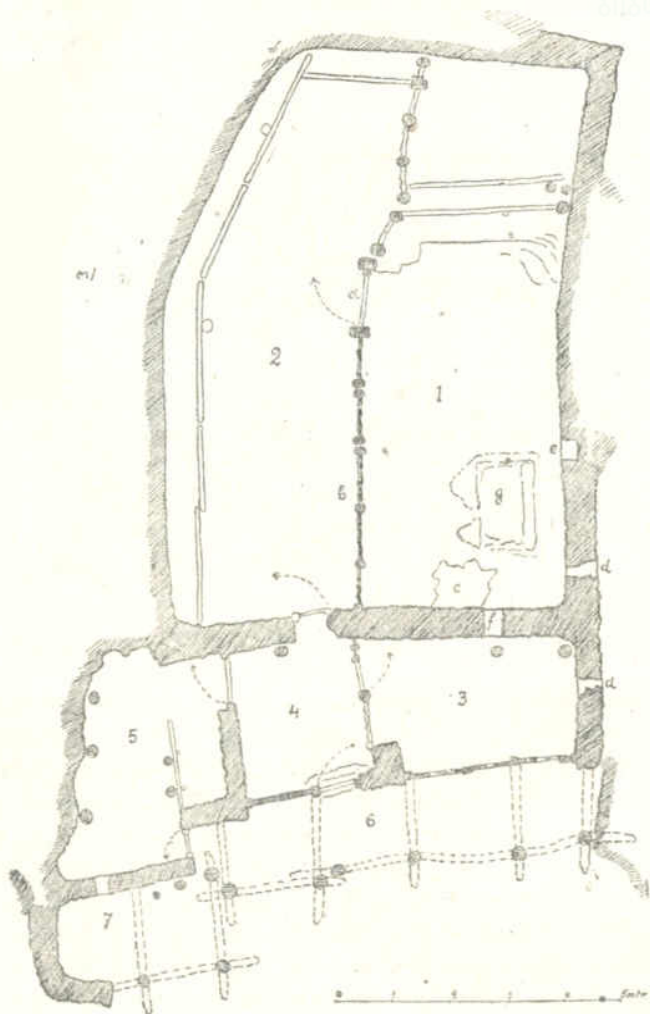
გავეცნოთ კალოიანი სახლის ზოგიერთ მხარეს.

კალოიანი სახლის პირველი თვალი შემდეგი ნაწილებისაგან შედგება: 1) „შინა“ (შინა მოიცავს „კვერფსა“, „ლომელსა“, „ნაწოლსა“, „სახბორესა“.

¹ გ. ჩიტიია. გლეხის სახლი ქვაბლიანში, მიმოშვილელი, I, ტფ. 1926.

„სახოსტაგესა“ და სხვ.), 2) „საძროხე“, 3) „სენე“ || „სენა“, 4) „ეზო“, 5) „საცხენე“ და 6) „ქარიპანი“ (ნახ. 2, გეგმა). სახლის ამ თვალში აგრეთვე აღსანიშნავია: „შუქუმები“, „დუქანი“, „კულა“, „ლიბუ“, „დარანი“, „ასაყარი“, „ცეზი“, „ქაზდარი“, „ზღვე“ და სხვ.

სახლის მეორე თვალში, კერხოში, მოცემულია: 1) „წინგარდა“, 2) „ქერ-

ნახ. 2. ხევსურული კალიონი სახლის პირველი თვალი. სოფ. ბარისაზო.

ხოს ქარიპანი“, 3) „სალოგინე“, 4) „ქერხო“ — „ყვერბით“, „დუქნებით“, „შუქუმებით“, „სასწორფრო კარით“ და სხვ.

მესამე თვალს აქვს „მაღალი ბანი“ და „დაფარებული კალო“.

სახლის პირველი თვალის „შინა“ ნაგებობის ის ნაწილია, რომელიც განკუთვნილია ჯალაბობის საცხოვრებლად და სამუშაოდ, ცეცხლის ადგილად და ზოგიერთი მარაგის შესანახავად. „საძროხესაგან“ „შინა“ გამოყოფილია „ნაწლაკით“¹ (მოწნული კედლით), რომელიც ჰერამდე აღის. შინას გარეკედელში შეჭუმია მოწყობილი შუქის შემოსასვლელად, ხოლო შიდა კედელში, რომელიც შინასაგან გამოყოფს „ხენე“ || „სენას“, — „საკვამეა“ ბოლის გასასვლელად. „ყვერფზე“ ჰერში „ასაყარია“ გამართული, რომელზედაც ხის საკიდარი ან რკინის ჯაბე ჰკიდია. აქვე, ყვერფის მეზობლად, „ლომელი“ დგას, რომელიც პურის საცობადაა განკუთვნილი.

ნახ. 3. „შინა“

ამათ გარდა შინაში მოთავსებულია სხვადასხვა დანიშნულებისა და სახის „კასრები“, „კარადები“, „სასანთბე“, „მაქალოზი“ და სხვა. კასრებში ინახება „წნილები“, „სატანი“ და ხორიგი. კედლებში დაცანებული „დუქნები“ (განჯიანები) გამოყენებულია სხვადასხვა საოჯახო ნივთის მოსათავსებლად. აქვე დგას კარადა ჯამებისა და სხვათა შესანახავად და „კართანულა“ — კარადა, რომელიც შინაში შემოსასვლელ კართან დგას და რომელშიც ნაფქვავია დაცული. კედლის გასწვრივ ჰერზე მიმაგრებულია „ისკორტა“, რომელიც გამოყენებულია სხვადასხვა „ბუნაგის“ ჩამოსაკიდებლად: „ქინთი“, „სამარილი“, „ფანდური“, „დაშნა“, „ჭრმალი“ და სხვ. აქვე დგას „ტაბლა“ და „ჩევი“. „ყვერფის“ მიდამო ორ ნაწილადაა გაყოფილი. „სამამაცო“ მხარეზე მოთავსებულია „მერხი“ || „სკამლოგინი“, ჩვეულებრივად მდიდრული ორნამენტით შემკული, ხოლო „სადია-ცოს“ მხარეზე დევს „ჩათი“ — მოწნული საწოლი დედაკაცისათვის (ნახ. 3).

¹ შდრ. არნ. ჩიტაია. კანტარ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფ. 1938, გვ. 161.

შინასა და საძროხეს კედლები „ლიბუზე“ (საძირკველზე) არის ამოყვანილი. ლიბუს გასწვრივ „დარანია“ მოწყობილი ნიადაგის წყლის ასარიდებლად საძირკვისაგან. სახლის კედელი მშრალადაა ნაგები, ოღონდ საჭიროების მიხედვით ის წვრილი ქვითაა „დაჟყორილი“ და გაგოზილია აზელილი საქონლის პატივით. უნდა აღინიშნოს, რომ ხევსურეთში ქვით მშრალად აგებულ კედელს „ყორე“ ეწოდება. ფიცრისაგან აშენებულს—„კედელი“, ხოლო მოწნულს—„ნაწლავი“ || „ნაწოლა“.

სახლის აგების ტექნიკის მიხედვით საგულისხმო ფაქტია ის, რომ მირგვალი ხევსურეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ბოლო დრომდე კირს არ იყენებდნენ. თუმცა ხევსურულ პოეზიაში ქვითკირი მრავალგზის არის მოხსენებული, ხევსური ყოფაში არ იცნობდა არც კირისათვის გამოსადეგ ქვას, არც საკირე ქურას, არც ამ საქმისათვის საჭირო სხვა მოწყობილობასა და იარაღს. ბუნებრივად იზადება კითხვა, ხომ არ არის ამ მოვლენაში მშენებლობის ტექნიკის უძველესი ტრადიცია შემონახული, ხომ არ მომდინარეობს ეს ტრადიცია გმირთ-ნაკვეთ ნაგებობათა ხანიდან, რასაც მხარს დაუჭერდა ხევსურეთის ნაგებობებში დამოწმებული კარის თავქუდის აგების ძველებური ხერხი¹.

ხევსურული სახლის ქვემო თვალის ერთს საყურადღებო თავისებურებას მისი „თავგაქრულობა“ შეადგენს. თავგაქრული სახლის ქვემო თვალის უკანა კედელი წინა კედელთან შედარებით დაბალია. ამ კონსტრუქციული წესის მიზანია გაადვილდეს ბოლის დენა საკვამისა და კარებისაკენ.

მაგრამ ხევსურული სახლის ქვემო თვალი სხვა მხრივაც საყურადღებო და მნიშვნელოვანი მოვლენაა. იგი შეიცავს კულტურულ-ისტორიულად ღირებულ მრავალ ელემენტს, რომელთა შესწავლა ქართველი ტოპების მატერიალური კულტურის ისტორიის საკითხებს გააჩვევს. ეს ელემენტებია ყვერფი, ეზო, კულა, სენე და სხვა. ამითგან ჩვენ გვინდა ერთ ელემენტზე, სახელდობო, სენეზე განსაკუთრებით შევჩერდეთ (ნახ. 4).

ხევსურული სენე შინას წინა კედელთანაა მოწყობილი. იგი ერთი მხრით იყენებს შინას გვერდის ყურის გაგრძელებას, მეორე მხრით—შინას წინა ყორეს, ხოლო მისი მესამე და მეოთხე კედელი მოწნულია („ნაწლავი“) და ფიცრული („კედელი“). სენეს გვერდის ყორესა და კედელში შუქქმებია დატანებული, რომელთაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ.

ხევსურულ კალიონ სახლში სენე წვეულებრივ იმ ვარაუდით ეწყობა, რომ იგი სახლის ისეთ კუთხეში უნდა მოჰყვეს, სადაც ქარი მეტად სცემს. ამისათვის საჭიროა ეს ვარაუდი სახლის აგებისას წინასწარ იყოს გათვალისწინებული. წინააღმდეგ შემთხვევაში ხევსურული სენე თავის პირდაპირ დანიშნულებას ვერ შეასრულებდა.

¹ ლ. მ. ოველი. ცხოვრ. ქართველთა: ქართლ. ცხ., მარიამ დედოფლისძეული ვარი, გვ. 10; W. Belck, Bauten und Bauarten der Chalder: Verhandl. d. Berl. Anthr. Gesellsch., 1895, გვ. (602).

ხევისურული სენე დანიშნულების მიხედვით სახლის ის ნაწილია, სადაც რძის პროდუქტების დამზადება წარმოებს. მასში დგას: 1) „საზისცვრე“ (რძეს ხევისურულად ეწოდება—„ზისცვარი“, აქარულად—სძე, ზე)¹, რომელშიც ბაქნებია მოთავსებული, 2) გოდრებდაფარებული „ბაქნები“ (ქაზდარზე—ნიადაგზე), 3) „საზეური“ (ხის ჭურჭელი ნაღებისათვის), 4) „საწველელი“, 5) „ყულია“, 6) „კასრები“ (ერბოსა და „სატანისათვის“), 7) „კინკლე“; მასში ჰკიდია: ა. „ვარია“ (საღვებელი), ბ. „საკალტე, გ. „ხასუნა“, დ. „სატანის საწური“, ე. „წამალა“; მასშივე დგას: „სერცხა“ და „საწური“.

ნახ. 4. ხევისურული სენე, ს. ბარისაზო.

უნდა აღინიშნოს, რომ მირგვალი ხევისურეთი განსაკუთრებით მსხვილდება მესაქონლეობის ქვეყანაა. მისი მეურნეობის სპეციფიკურობას მსხვილდება მესაქონლეობა შეადგენს. იმ დროს, როდესაც მისი მეზობელი ქართველი ტომები თუშები, ფშავლები, მოხევეები, გუდამაყრელები წვრილდება მესაქონლეობას მისდევნენ,—ხევისური ისევ და ისევ ძროხის მეურნეობას არ ეშვება და ძროხასთან დაკავშირებით თავის სახლ-კარს არ სცილდება.

ხევისურეთის ყოფის რიგი მოვლენები მისი მეურნეობის ამ თავისებურებასთან არის დაკავშირებული. ისიც აღსანიშნავია, რომ ხევისურეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში განსაკუთრებით დაწინაურებულია რძის პროდუქტის დამზადება. ხევისურული ერბო თავისი კარგი თვისებებით განთქმულია.

რძის პროდუქტის ამგვარი მაღალი თვისება, რა თქმა უნდა, როდია შემთხვევითი მოვლენა. იგი აქ ორი გარემოებითაა შეპირობებული: 1) რძის პროდუქტის დამზადების შედარებით მაღალი ტექნიკით და 2) ხევისურული

¹ ს.ტ. მენთეშაშვილი. აპარის ეთნოგრაფიული მასალები. ენიშკის მოამბე, II 1939 წ., გვ. 174; ა.რ. ჩიტაია, op. cit., გვ. 94.

ძროხის მაღალი საბონიტეტო თვისებებით. თქმა არ უნდა, რომ ერთი და მეორეც ისტორიულად გამოუმუშავებული, ხალხის შრომითა და ოფლით მოპოვებული მიღწევაა. განუხილოთ თითოეული მათგანი ცალ-ცალკე.

ხევისტურული ძროხა მრავალი საბონიტეტო თვისებითაა შემკული. ხევისტურებსა და ქართველების სხვა ტომებს საუკუნეთა მანძილზე დიდად უშრომით ამ ჯიშის გაუმჯობესებაზე. თავისი ჩამომავლობით ეს ძროხა ძველი კოლხური ძროხის ჯიშისა უნდა იყოს, რომელსაც, პატარა ტანის მიუხედავად, დიდი წველადობა ახასიათებდა¹. ხევისტურულ ძროხას დღეს ახასიათებს მაღალი წველადობა, ხოლო მის რძეს—დიდი ცხიმოვანობა. ხევისტურულ ძროხას ეს თვისებები შეძენილი აქვს ადამიანის კულტურული ზეგავლენის შედეგად, კერძოდ, საკვების შერჩევა-გაუმჯობესების გზითაც. საძოვარ-საბალახოს შერჩევას ხევისტურეთში დიდი ყურადღება ექცევა².

ცხადია აგრეთვე, რომ კარგი ერბოს დასამზადებლად აუცილებელი პირობაა სათანადო თვისების რძე, ამასთან ერთად საჭირო და აუცილებელია რიგი ღონისძიებები, რომელთა შემწეობით შესაძლებელი ხდება მაღალი ღირსების პროდუქტის მოპოვება.

ამ ღონისძიებათა რიცხვს ეკუთვნის: ხევისტური-მეურნის ის შესანიშნავი დაკვირვება, რომლის მიხედვით ერბოს დამზადების პროცესში რძე და რძის ნაღები (ხევისტურულად „ზეური“) არ უნდა დამჟავდეს. ამ ღონისძიების ეფექტური განხორციელებისათვის საუკეთესო პირობას ხევისტურული სენე იძლევა.

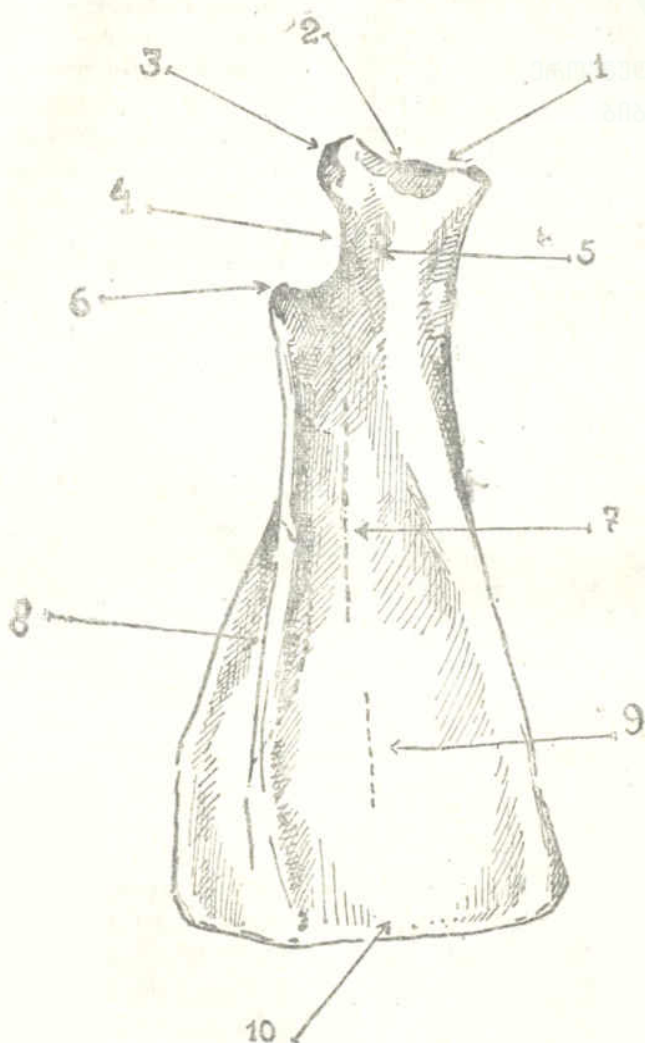
როგორც ზემოთ ითქვა, სენე ეწყობა სახლის ისეთ კუთხეში, რომელიც ქარის მხარეზეა. აგრეთვე ნათქვამი იყო, რომ სენეს ქვის კედელში (ყორეში), ასევე ფიცრის კედელში („კედელში“) მოწყობილია შუქუმები, რომელთა შემწეობით სენეში ჰაერის მუდმივი ცირკულაცია ხდება. ამას არამცირებდად ხელს უწყობს სენეს მდებარეობა ქარის მხარეზე.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხევისტურები ერბოს მხოლოდ ნაღებისგან აკეთებენ. იმისათვის, რომ რძემ ნაღები მოიგდოს, ისინი რძეს პირფართო ბაჯნებში (გობებში) აყენებენ, რომელთა ერთი ნაწილი სენეში საზიცვრეშია ჩადგმული, ხოლო მეორე ნაწილი—აქვე ქაზდარზე დგას. ამ უკანასკნელთა გოდრები ჰხურავთ. რძის თავზე მოდგმულ ნაღებს ხევისტურები აგროვებენ აქვე, სენეში, მდგარ საზეურში. ამგვარ პირობებში რძესა და ნაღებს დამჟავებისაგან იცავს ჰაერის მუდმივი ცირკულაცია სენეში. რაც შეეხება ნაღებს, ის ორმაგადაა დაცული დამჟავების პროცესისაგან, ვინაიდან მას შემდეგ, რაც ნაღები მოათავსეს საზეურში, მას საზეურიდან სისტემატურად აცლიან სველს. ამ მიზნით საზეურს გვერდზე ძირთან საგანგებო შუშუტი აქვს დატანებული. ზემოთქმულს ერთვის აგრეთვე სხვა ღონისძიებები, რომლებიც არსებითად საუკეთესო ღირსების პროდუქტის მიღებასთანაა დაკავშირებული და ამ დარგში ხევისტურთა კულტურული მიღწევების დამადასტურებელია.

¹ B. Latyshev, Scythica et Caucasia, ტ. I, გვ. 375—376.

² ამ საკითხზე დაწერილებით იხ. ჩემი „ხევისტურული საღებავები“, იბეჭდება საქ. საბ. მეზ. მოამბეში.

ზემოაღნიშნულს ისიც უნდა დავძინოთ, რომ ხევესურული სენე არა მარტო რძის პროდუქტის დამზადებისათვისაა განკუთვნილი, არამედ სენე ის ადგილია,

ნახ. 5. სამკითხაო ბეჭი. 1. დიასახლისის სიკვდილი, 2. ახალხლის კვალი, 3. სენე (წველა-დღეება), 4. წინაური მკვდარი, 5. სახლისკაცის სიკვდილი, 6. ბავშვის აკვანი, 7. „სისხლის მკვდარი“, 8. ნაჭრე-ვიანობა, 9. საქონლის სიკვდილი, 10. მთის გატება.

სადაც რძის პროდუქტებსაც ინახავენ, ერბოსა და სატანს (ყველს). ამ მხრივ, ის რძის პროდუქტის საკუქნაოც არის. როგორც ვხედავთ, სენე თავისი დანი-

შნულების მიხედვით, ორივე შემთხვევაში, რძის მეურნეობასთანაა დაკავშირებული და ამ მეურნეობის მოთხოვნილებებს ემსახურება.

ნაგრამ ხევსურეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მარტოდმარტო ზემოთქმულით არ ამოიწურება მონაცემები სენეს შესახებ.

ხევსურებში, როგორც ბევრ სხვა ხალხშიც¹, გავრცელებული იყო თიან-ბატანის ბეჭზე მკითხაობა. სამეცნიერო ლიტერატურაში დასაბუთებულია, რომ ეს ჩვეულება უძველესი ხანიდან მომდინარეობს². ხევსურეთში ბეჭზე „დაწერილის“ მიხედვით წლის მანძილზე მოსალოდნელი შემთხვევების შესახებ ეარაუდს იტერძნენ. მკითხაობის საგანი იყო ადამიანის სიცოცხლისა და მეურნეობის დაშახასიათებელი მომენტები. ბეჭზე იკითხებოდა: „დიასახლისის სიკვდილი“, „სასხლის მკვდარი“, „შინაური მკვდარი“, „ახალშლის კვალი“, „სახლის კაცის სიკვდილი“, „ნაჭრევიანობა“, „ბავშვის აკვანი“, „საქონლის სიკვდილი“, „მთის გატეხა“ და „ოჯახის ბარაქა“ („ნაწველ-ნადღეობის“ რაოდენობა) (ნახ. 5).

ამ უკანასკნელს ხევსურები ცნობდნენ ბეჭის თავის ზრტილოვანი ნაწილის მიხედვით. ბეჭის ამ ნაწილს ისინი სენე ო სენას უწოდებენ. რამდენად დიდია სენე, იმდენად მეტია ოჯახის ბარაქა, ე. ი. მოსალოდნელი ნაწველ-ნადღეობი³. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ დიასახლისის ნიშანს ბეჭზე „ყვერფი“ ეწოდება. სამკითხაო ბეჭზე „სენე“ „ყვერფის“ მახლობლადია მოთავსებული. სამკითხაო ბეჭზე სენეს წარმოჩენა კვლავ ადასტურებს სენე ო სენას კავშირს რძის მეურნეობასთან და ამასთანავე სენეს ამგვარი ფუნქციის სიძველეზე მიუთითებს.

როგორც მარანი ღვინის დასამზადებელი და შესანახავი ნაგებობაა, ხოლო ბელელი მარცვლეულის (საკუქნაოა, ასევე დაფერენცირებულად ხევსურული სენე რძის პროდუქტის დასამზადებელი და შესანახავი ნაგებობაა, ხევსურული კალოიანი სახლის ქვემო თვალის ნაწილია. იგი ემსახურება ხევსურეთის სპეციფიკურ მეურნეობას—მსხვილფეხა მესაქონლეობას.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ სენე ო სენა ხევსურულ პოეზიაშიც მოიხსენიება⁴.

ხევსურეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში თავისი დანიშნულების მიხედვით ასე ძკადიოდ წარმოჩენილ სენე ო სენას პარალელები ქართველების სხვა ისეთ ტომებშიც მოგვოვება, სადაც მსხვილფეხა მესაქონლეობა მნიშვნელოვან როლს ასრულებს, სახელდობრ,—აქარლებსა და მესხებში.

აქარის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები სამი ძირითადი სახითაა დამოწმებული. ნაგებობათა თითოეული ძირითადი სახე შეფარდებულია აქარის გეოგრაფიულ პირობებსა და მის სამე-

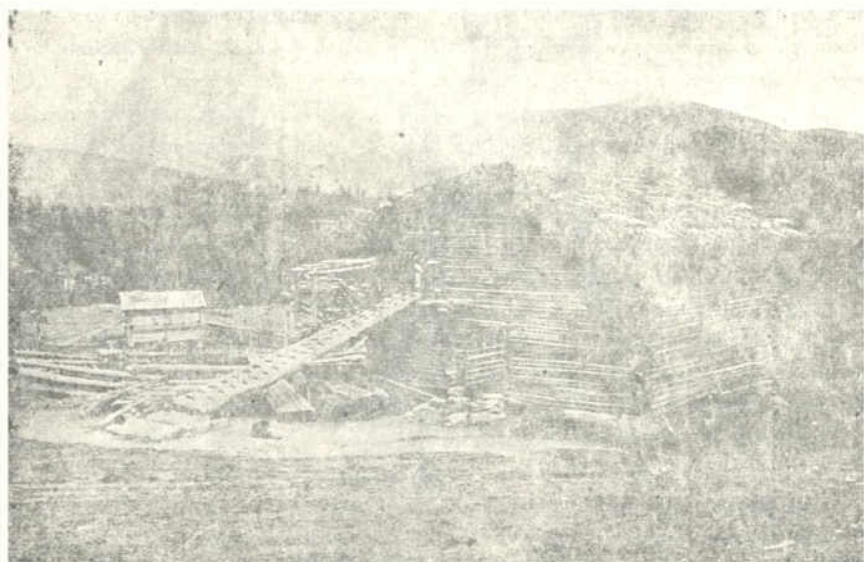
¹ A. Haxthausen. Transkaukasien, II, Leipzig, 1856, გვ. 172—173.

² E. Eisenberg und Paudler. Das Wahrsagen aus dem Schulterblatt eines Säugetieres: Internationales Archiv für Ethnographie, ტ. XXXVIII, Leiden, 1940, გვ. 112—118. რეც. ამ ნაშრომზე იბ. Anthropos, ტ. XXXV—XXXVI, გვ. 387—388, Freiburg, 1942.

³ ესარგებლობ ასპ. თ. ოჩიაურის მიერ მოწოდებული მასალით. შდრ. მ. ბალიაური, მესაქონლეობის წესები ხევსურეთში. ისტ. ინსტ. ეთნ. განვ. არქივი, ხელნაწ. № 33, რგ. 3, გვ. 137—138. თ. ოჩიაურის მასალის მოწოდებისათვის მადლობას მოვხსენებ.

⁴ აკ. შანიძე. ქართ. ზალბ. პოეზია, I, ხევსურული, 1931, გვ. 31.

ურნეო და კულტურულ-ისტორიულ ვითარებასთან. ნაგებობათა ძირითადი სახეები შემდეგია: „ჩარხილი“ და „ორთა-სახლი“—ბარში, „ჯარგვალა-სახლი“—„ფერდაში“ („ყიშლა“), ხოლო „ხულა-სახლი“—„თაში“ („იაილა“). ჩარხილი და ორთა-სახლი ჩვეულებრივად ორ ან სამსართულიანია, ჯარგვალა—ერთსართულიანი და ხულა-სახლი წესისამებრ—ორსართულიანი. სახლის ეს უკანასკნელი ტიპი მეტად საინტერესოა თავისი აღნაგობით. იგი მოგვაგონებს ძველი კოლხების სახლებს, როგორც ეს ვიტყვი უკიდურეს აქვს აღწერილი¹.

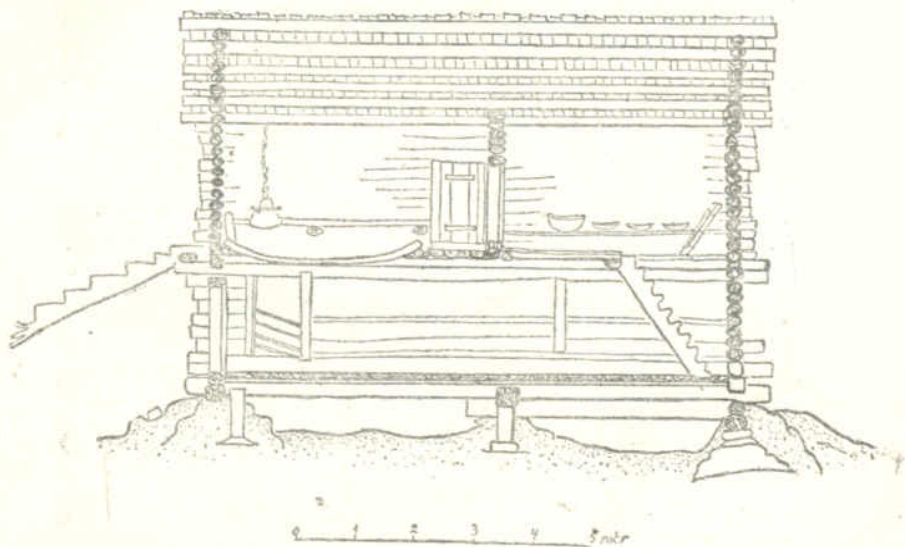
ნახ. 6. აპარული ხულა-სახლი. იაილა ბეშუმი.

როგორც ხეცურეთში, აპარის მთიან ზოლშიც მსხვილფეხა საქონლის მეურნეობაა. აპარელს საქონელი ზამთარში და გაზაფხულზე სოფელში ჰყავს. შემოდგომით, ვიდრე სოფელში ყანები აიღება, ფერდაში ამყოფებს, ხოლო ზაფხულში მთაში მიჰყავს, სადაც თვითონაც აღის ჯალაბობით (იაილაზე). აქ იგი ხულა-სახლში თვითონაც ცხოვრობს, ღამით საქონელიც უყენია და მეურნეობასაც ეწევა (ნახ. 6).

ხულა-სახლში ქვემო სართული საქონლისთვისაა განკუთვნილი (ბოსელი), ხოლო მეორე სართული ადამიანის სადგომი, ცეცხლის ადგილი და რძის პროდუქტების დასამზადებელია. მეორე სართულში სამი განყოფილებაა: „იაზლული“, „საცეცხლური“ და „სარძიე“. ამ უკანასკნელში წარმოებს რძის პროდუქტების დამზადება და შენახვა, კერძოდ—კარაქისა.

¹ Vitruvius. De architectura libri decem, გამოც. F. Krohn-ისა, Lipsiae, 1912.

ხევისურების მსგავსად, აქარლები კარაქს მხოლოდ ნაღებისაგან დღვებავენ¹. შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ ხულა-სახლის სარძიე თავისი დანიშნულებით ხევისურული კალიბანი სახლის სენე II სენას ადეკვატურია. ხევისურული სენეს მსგავსად, აქარული სარძიე სახლის ისეთ კუთხეში იგება, სადაც ქარი უფრო მეტად ხვდება. კიდევ მეტი: იმისათვის, რომ სარძიეში ჰაერის ცირკულაცია მუდმივად ხდებოდეს, სარძიეს კედლის ძელებს დატანებული აქვს ნაჩვრეტები („ჭიკინები“), რომელთა შემწობით გარეგანი ჰაერი სარძიეში ადვილად შედის. ამის გამო სარძიეში ჰაერი სათანადოდ იწმინდება და მასში საჭირო ტემპერატურული რეჟიმი მყარდება. ზემოთქმულს იმასაც დაეძინო, რომ, როგორც ხევისურეთში, აქაც სარძიეში პირგანიერი გობებით დგას რძე ნაღების მოსაგდებად. აქარაში სარძიეს სამზამცე ეწოდება (ნახ. 7).

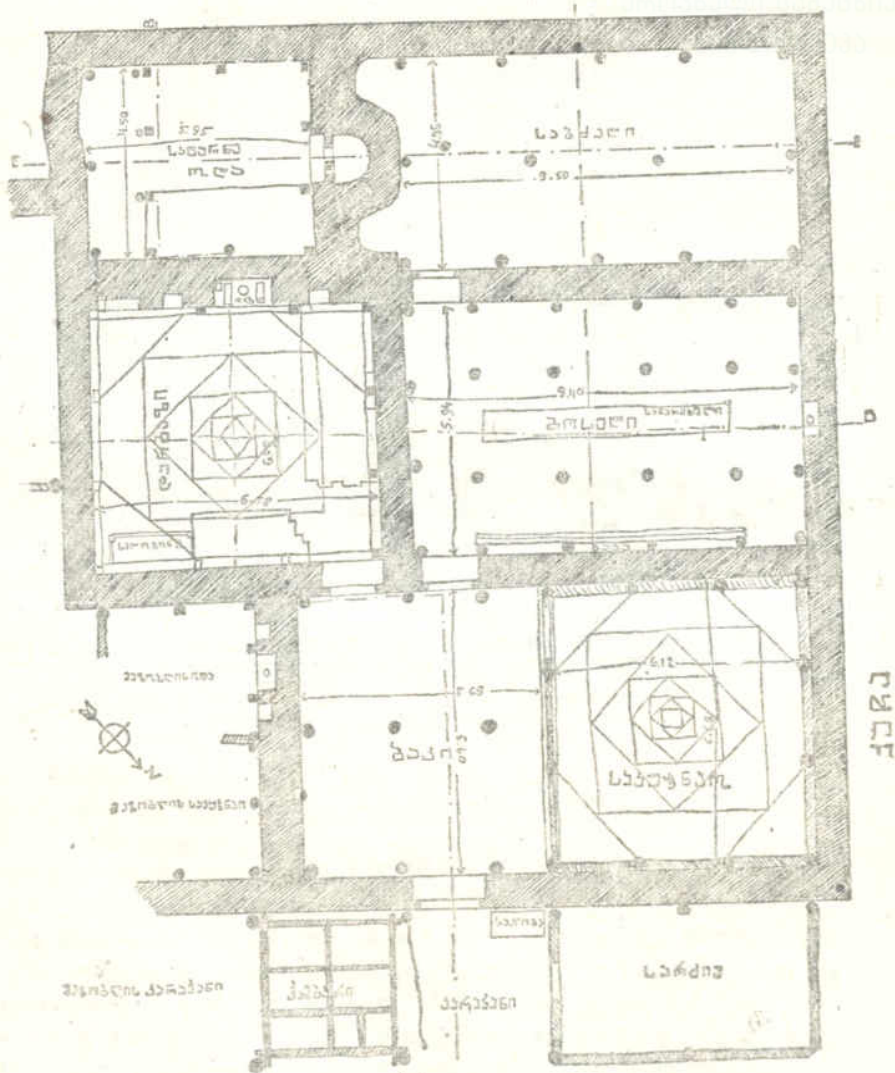
ნახ. 7. აქარული ხულა-სახლის
ჭიკინი, იაილა ბეშუმის.

თავის დროზე ჯერ კიდევ ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავდა, რომ „აქ (ე. ი. აქარაში) აკეთებენ ყველს—ერთი იქნების ი, იე, და კ ლიტრა, აზოადესვე წახდების, არცა დაობდების, რაეამს გნებაეს, შემგბარი კეთილ სახმარ არს“². ვახუშტი ს ცნობა იმას მოწმობს, რომ აქარლები რძის პროდუქტების დამზადების ერთ დარგში საკმაოდ დაწინაურებული ყოფილან. მაგრამ აქარლების ამგვარი დაწინაურება ჩანს აგრეთვე კარაქის დამზადების ხელოვნ-

¹ ნაღები იდღვებება ხის ან თიხის სადღვებელში, რომელსაც აქ „ღვარია“ ეწოდება (შდრ. ს. ტ. მენთეშაშვილი, *op. cit.*, გვ. 174–175).

² ვახუშტი. აღწერა etc., თბ. 1941 წ. გვ. 134.

ნებაშიც, ჩვენი აზრით, ამას ადასტურებს ზემოთ გამოვლენილი ორი ვარემოება:
 1. სარძიის გამოყენება, ხეცსურული სენე II სენას მსგავსად, კარაქის დამზადების
 პროცესში და 2. ნაღების შედღეება კარაქად. ზემოთქმულს დაეძენა, რომ

ნახ. 8. დარგაზული სახლი, ს. უდე.

აქარლები კარაქს ამარილებენ და ტყეის ყუთებში ინახავენ, ხეცსურები კი კარაქს ერბოდ აღნობენ და ერბოს სახით კასრებში ინახავენ.

სარძიეს არსებობა დადასტურებულია აგრეთვე მესხურ სახლში (ქვაბლიანის ხეობა), სადაც ის მოთავსებულია კარაპნის ერთ ნაწილში¹ (ნახ. 8).

სხვა ფუნქცია აქვს დაკისრებული სენე ო სენას სევანეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, თუმცა სენე ო სენა აქაც ნაგებობასთანაა დაკავშირებული და სახლის ნაწილს აღნიშნავს.

სევანეთში სენაი ო სწნაი-სა (ბაღს ზემოთ) და სენა-ს (ქვემო სევანეთი) სახელწოდებით აღინიშნება სევანური სახლის („ქორის“) პირველი სართულის („მაჩუბის“) კედლის თახჩა, რომელიც მორწყმუნე სევანის ყოფაში განსაკუთრებული დანიშნულებისა იყო. სევანის რწმენით, ყოველ გვარს და გვარში შექმნილ ყოველ ოჯახს თავისი „მეზირი“ ჰყავდა ამა თუ იმ უჩინარი ცხოველის სახით: ვერცხლის ან ოქროსფერად მოელვარე თაგვი, ხელიკი, ხბო, კვიცი, ოქროს მამალი, დედალი და სხვა. მეზირი გვარისა და ოჯახის მფარველად ითვლებოდა. ის ოჯახსა და გვარს სიკეთესა და ბარაქას ანიჭებდა, მისი საცხოვრებელი ბინა უბირატესად სევანური სახლის სენაი ო სწნაი ო სენა იყო. აქ, სენაი-სთან, ოჯახის უფროსი ქალი ოჯახისათვის დიდად მნიშვნელოვან რიტუალს ასრულებდა და მეზირის სახელზე სენაი-ში საგანგებო დანიშნულების „ვერს“ („ქორწილგემს“) შედებდა და „ფაკნით“ (ჯამით) რძეს შედგამდა².

ზემოაღნიშნულის გარდა, სენას სახელწოდებით ქვემო სევანეთის ზოგიერთ სოფელში სახლის („ქორ“) ზემო და ქვემო სართულის („მაჩუბ“ და „დარბაზ“) სარკმელიც აღინიშნება. ამრიგად, ორივე შემთხვევაში სევანური სენაი ო სწნაი-სენა (თახჩა და სარკმელი) ნაგებობასთანაა დაკავშირებული. ამასთანავე პირველ შემთხვევაში იგი ოჯახის მთავარ კულტს უკავშირდება დაახლოებით ისევე, როგორც ხევსურულ ბეჭის მკითხაობაში სენე ო სენა ყვერფთან (კერასთან) და დია-სახლისთან ახლო მდგომია.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხევსურულ-აქარული სენე-სარძიეს მსგავსი ნაგებობის არსებობა დამოწმებული უნდა იყოს XVII საუკუნის სამეგრელოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში. ქრ. კასტელის ალბომში მოცემულია სახლის სურათი, რომლის ერთ კუთხეში იკითხება წარწერა „Cassina“, რაც სარძიეს აღნიშნავს (ნახ. 9). უნდა ჩსიც ითქვას, რომ ალბანეთისა და ალბების ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ამგვარი სარძიეები დღესაც არის დამოწმებული³.

მოხევეების ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში სენა-ს სახელწოდებით აღინიშნება სახლის ის ნაწილი, რომელშიც ინახება ოჯახის ძვირფასეულობა (ტანსაცმელი, სამკაული, აგრეთვე ერბო, ყველი და სხვა). აქ სენეს კარებს მაგარი საკეტები აქვს.

ნახ. 9. Cassina
კასტელის მიხედვით.

¹ გ. ჩიტაია. გლეხის სახლი ქვაბლიანში, მიმოშვილველი, ტ. I, ტფ. 1926.

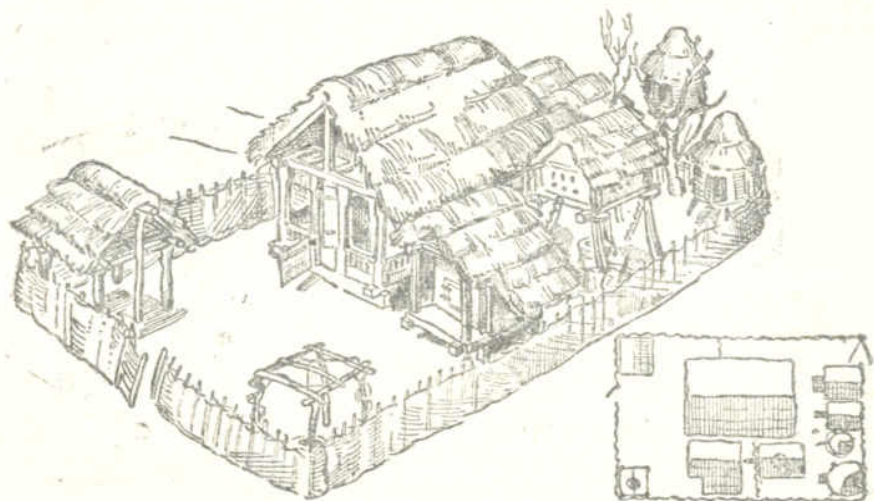
² გ. ბარდაველიძე. სევანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, I, ტფ. 1939, გვ. 163

³ Fr. Nopcsa. Albanien. Bauten, Trachten und Geräten, Leipzig 1932, გვ. 21.

მაგრამ ტერმინი სენე II სენა დადასტურებულია არა მარტო ბოლო ხანების ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, არამედ ჩვენ მას ვხვდებით XI საუკუნის ისტორიულ დოკუმენტში. საგულისხმოა, რომ ამ დოკუმენტშიც ეს სახელწოდება ნაგებობასთან და რძის მეურნეობასთანაა დაკავშირებული.

ნიკორწმინდის სიგელში იკითხება: „სახლი სენაით“ და „ზედა სახლი სენიანი“¹. ორივე შემთხვევაში ტექსტი ისეთ ნაგებობას გულისხმობს, რომელსაც სენა აქვს. მაგრამ ამით ჯერ კიდევ გარკვეული არ არის, თუ რა დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო სენა ნაგებობის კომპლექსში.

ამ საკითხის გასარკვევად ყველაზე ადვილი იქნებოდა სენა სენაკთან დაგვეკავშირებინა და ეს უკანასკნელი ოთახის მნიშვნელობით ავგეხსნა². ამის საფუძველზე „სახლი სენაით“ და „ზედა სახლი სენიანი“ უნდა გვევარაუდებინა როგორც სახლი ოთახით და ზედა სახლი ოთახიანი. მაგრამ ეს ვარაუდი თავისთავადაც მისაღები რომ იყოს, ამით სენაის სპეციფიკური დანიშნულება ამ ეპოქისათვის (XI საუკუნე) ოდნავადაც არ იქნებოდა გარკვეული.

ნახ. 10 საკარმიდამო კომპლექსი,
გურია XIX ს., საქ. მუზ. შტონ. განკ.
კოლ. № A. 291—89.

სამაგიეროდ, თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ ნიკორწმინდის ძეგლის მონაცემებს ნაგებობათა შესახებ და მათ ფუნქციებს გავეცნობით, სენას საკითხსაც ადვილად გავარკვევთ. ძეგლში ნიშანდობლივად შემდეგი სამეურნეო ხასიათის ნაგებობებია დასახელებული: „ბოსელი“, „ფარები“, „სამეგრეო სახლი“, „ბელელი“, „სამზარეულო სახლი“. ამასთანავე ამავე ძეგლში გარკვევითაა მოცემული:

¹ თ. ჟორდანია. ქრონიკები, II, ტუ., 1897 წ., გვ. 47—48.

² ა. კიკვიძე. შუა-სახლი რაჭა-ლეჩხუმში, ენციკლ. მოამბე, ტ. VI, გვ. 365.

ცალკეული მეურნეობის ნაგებობათა კომპლექსები სოფლობრივად. მაგალითად, სოფ. ხოტევეში ნაგებობათა კომპლექსს შეადგენს: „სახლი სენაითა“, „ორითა ბოსლითა“, „ბელელი სადაგი“, „ბელელი ხერხული“; სოფ. საწიერეში: „ბოსელი ქვიტირი“, „ზედა ბელელი ხერხული“, „სამხარელო სახლი“, „ქიშკარი“ „ბოსელ-ქორედიანი“, „სახლი ცოლოფისა“, „ზედან საჯვარე“. ამასთანავე საყურადღებოა, რომ ძველში შეძენილი მიწის საფასურად ხშირად დასახელებული: „ზროხა“, („ჰარი“ და „ფური“), „მოცეთი ზროხაი“, „ცხენი ხუადი“, „ცხოვარი“, „ქალმანი შოლტაი“, „ჯორი“, „ჰარის ტყაფი“, „ხაქოი“, „მატყლი“, „ჯაპეი“, „აეშარა“, „ქვაბი“, „რკინა“, „ცვილი“, „სასკე“ და სხვ.

ზემოთმოყვანილი ორი წყება მონაცემის საფუძველზე ირკვევა, რომ ნიკორწმინდის მონასტრის მეურნეობაში წარმოდგენილი იყო როგორც მემინდვრეობა, ასევე მესაქონლეობა, მევნახეობა და მეფუტკრეობა. ამავე ნაგებობათა და გაცემული საფასურების გაცნობიდან ცხადი ხდება, რომ ამ მეურნეობაში მესაქონლეობა ფართოდ იყო მოცემული. კერძოდ დოკუმენტი შეიცავს ცნობას იმის შესახებ, რომ მიწის საფასურად „ხაქოი კაბიწი“ გაუციათ, ძველში დაცული ცნობების მიხედვით ამ მეურნეობას ემსახურებოდა შემდეგი ნაგებობე-

ნახ. 11 საკარმიდამო კომპლექსი, სამეგრელო XVII ს.,
კასტელის მიხედვით.

ბი: ბოსლები ზნაკვას, მუხურს, ხოტევეს, საწიერეს და ბეთობრელს; ფარეხი ს. ზნაკვას და სამი სამეგრეო სახლი—ბეთობრელს. ეს მონაცემები ააშკარავებენ, რომ მონასტრის მეურნეობაში მსხვილფეხა მესაქონლეობას შედარებით დიდი ადგილი სჭირია. სამწუხაროდ, ნიკორწმინდის ძველი დაწვრილებით შესწავლილი არ არის, ამიტომ ზედმიწევნით იმის გარკვევა, თუ რა სახით იყო მოცემული სხვადასხვა სამეურნეო ერთეულის ნაგებობათა კომპლექსი¹, ამ-

¹ საკარმიდამო კომპლექსების საკითხის გასარკვევად შესაძარბელ მასალას იძლევა XVII საუკუნისათვის ქრისტეფორე კასტელის აღბოში (ნდრ. V. Bellio. La Georgia etc., Boll. della Soc. Geograph. Ital., ser. II, IV, IX, 1884, გვ. 690. XIX საუკუნის მეორე ნახევრისათვის სახ. მუხ. ეთნოგრ. განც. ნაგებობათა მოდელების კოლექცია და სხვა (იხ. სურ. 10—11).

ქამად მეტად ძნელია. ყოველ შემთხვევაში, ზემომოყვანილი მასალებიდან ნათლად ჩანს, რომ ნიკორწმინდის მონასტრის მეურნეობაში გარკვეული რიგის ნაგებობანი ან მათი შემადგენელი ნაწილები, მემინდვრობას, მევენახეობასა და მესაქონლეობას ემსახურებოდნენ. ამას მოწმობს ძველში დასახლებული ნაგებობები: ბელელი, მარანი და სენა. ეს უკანასკნელი XI საუკუნის რაქაში იმავე დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო, როგორც ხეცსურული სენა და აქარული სარძიე, სადაც დაწინაურებული წესით კარაქის დამზადების რთული პროცედურები ტარდებოდა და სადაც რძის პროდუქტებს ინახავდნენ.

მაგრამ სენას არსებობა თავისი სპეციფიკური დანიშნულებით XI საუკუნეზე აღრინდელ ხანაშიც არის სავარაუდოელი. ამ ვარაუდს ამართლებს მცხეთა-სამთავროსა და თრიალეთში აღმოჩენილი ძველი ხანის (ურართული და უფრო აღრინდელი დროისა) საძლევებლები¹. ამ მონაცემთან გარკვეულ კავშირშია კლასიკური მწერლობის ცნობა კოლხური ძროხის საბონიტეტო თვისების შესახებ, ისევე როგორც ასურული წყაროების მასალები ურართელებსა, თობალებსა და მუსკებში მაღალი დონის მესაქონლეობის არსებობის შესახებ². ძველი ჩანს თვით სახელწოდება სენე, რამდენადაც მისი შესატყვისი უნდა იყოს ხალხური *sinī*—„სახლი“, „საკავე“³ და ხურული *šen-ni*—„სახლეული“, „ძმა“.

სახელწოდება სენე ო სენას თავდაპირველი მნიშვნელობის გასარკვევად შესაძლებელია ქართული შინა და ხეცსურული შინშიც (შდრ. საბა ლექს., შინში—დეიდაშვილი, მამიდაშვილი) იყოს გამოყენებული. ამ მიმართულებით სხვა მასალებიდან გასათვალისწინებელია: ბაცბ. „სანი“ აღნიშნავს კარს, სახლის შესავალ-გასავალს, „სანგო“—კარგების მიდამოს, ეზოს⁴, „სანი“ ალაჩოყის კარი⁵ და ხეცსურული „სანა-ლეღე“—მათზე გადასასვლელის სახელია გუდანიდან ბაცალიგოში⁶.

ამგვარად, ხეცსურული სენე ო სენა ხეცსურული სახლის ქვემო თვალის ის ნაწილია, რომელსაც საგანგებო დანიშნულება აქვს და რომელიც მჭიდროდაა დაკავშირებული ხეცსურეთის მსხვილფეხა მესაქონლეობასთან. სენე თავისი სპეციფიკური ფუნქციით ქართველ მესაქონლე ტომებში რძის მეურნეობის მაღალ დონეზე მიუთითებს და მის სიძველეს ამოწმებს.

¹ Б. Куфтин. Археологич. раск. в Триалети, I, Тбилиси, 1941, გვ. 57, ტაბ. XXIX.

² Luckenbill. Ancient records of Assyria and Babylonia II, Chicago, 1926.

³ Н. Марр. Отчет Анийского музея древностей за 1915 г. Петроград, 1917, გვ. 40.

⁴ ცნობა მომავლად ენის ინსტიტუტის უფრ. მეცნ. თანაშრ. დ. იმნაიშვილმა, არისთვრისავე მათემატიკის მოგახსენებ.

⁵ ჩემი ჩანაწერის მიხედვით, ტბათანა, 1932 წ.

⁶ ცალკე განხილვას საჭიროებს ოსურში (დოგ.) შემონახული *siaks*—აღნიშნავს სიძეს В. Миллер, Осетино-русско-немецкий словарь და რუსული—сени, რომელსაც E. Benveniste ბერძნულ *σινια*, *σινια*—ს უკავშირებს (*Origines de la formation des noms en indoeuropéen*, I, Paris, 1935, გვ. 14).

არსებობდა საკმაოდ

ხევისუფალი რაზმები

ხევის-მეხისხეობა

რამეთუ უკეთეს მოკლას ერთმან, არა დაცხრების მეორე იგი გვარი შვილით-შვილამდე უკუნისამდე, თუმცა არა მოკლას მანცა, და მკლელი მოკლულსა მათ-თს გვარსა ჩასძახებს საფლავსა შინა: „მოგ-ჭალო მკლელი შენი“, და რწამთ ესე სა-ცხონებლად მისად. არამედ უკეთეს დაზავ-დნენ ბოკეთაგან და მისცეს ხეხლი, გარ-ნა კვალადცა მოჭლავს და უკუნსცემს სი-ხლსა, მინაცემსა თსსა.

ვახუშტი, „აღწერა სამეფოსა სა-ქართველოსა“. 1941 წ. გვ. 110—111.

კავკასიაში მოსახლე ტომების ჩვეულებითი სამართალი ჯერ კიდევ გასული საუკუნის სამოცდაათიანსა და ოთხმოციან წლებში იპყრობდა მკვლევართა უზრადლებას (შდრ. ლეონტოვიჩი¹, კომაროვი², კოვალევსკი³, გველესიანი⁴ და სხვ.). კერძოდ ხევისურების ხალხური სამართალი კი, რომელიც ხევისურული რაზმის სახელითაა აღდილობრივად ცნობილი, აღწერილია ნაწილობრივად ნიკო ხიზანაშვილის (ურბნელის)⁵ მიერ, აგრეთვე ხუდადოვისა⁶ და მ. კოვა-ლევსკის⁷ მიერ, ხოლო მათ შემდეგ გაკერით მაკალათიასა⁸ და თედორაძის⁹ მიერ.

ეს ნარკვევი უმთავრესად ჩვენ მიერ შეკრებილ მასალაზეა აგებული.

ხევისურული რაზმისა და მასთან დაკავშირებული ნათესაური ურთიერ-ობის შესწავლა 1938 წ. დაგეგმეთ. ამ მიზნით იმავე ზაფხულს მივლინებული

¹ Ф. И. Леонтович. Алаты кавказских горцев. Материалы по обычному пра-ву северного и восточного Кавказа. Нап. I, II, Одесса, 1882, 1883.

² А. В. Комаров. Алаты и судопроизводство по ним. Сб. свед. о кавказск. горцах. Нап. I, გვ. 1—88.

³ М. М. Ковалевский. Закон и обычай на Кавказе. Т. I—II, М., 1890.

⁴ Гвелესიანი. Алаты анлийского округа, ხელნაწერი, ინახება საქ. მეცნ. აკად. ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფ. განყოფ. არქივში.

⁵ ეთნოგრაფიული ნაწერები, ფშავ-ხევისურეთი, მასალები საქართ. ეთნოგრაფ., ტ. II, 1940.

⁶ Заметки о Хевсурии, Зап. Кавк. отд. русск. геогр. общ. XIV, Нап. I, 1890.

⁷ დასახ. ნაშრ. გვ. 102.

⁸ ხევისურეთი, თბ. 1935.

⁹ ხუთი წელი ფშავ-ხევისურეთში. ნაწ. II, 1930 წ.

ვიყავით ერთი თვის ვადით მირგვალ ხევსურეთსა და არხვატში (იხ. ენიშკის-მომამბე, IV, გვ. 299—304). შემდგომ ეს მუშაობა 1939 წ. ზაფხულში განვაგრძეთ და 33 დღის განმავლობაში ვმუშაობდით შატილის თემსა და მიღმა-წევში (იხ. „პირიქით ხევსურეთში მივლინების წინასწარი ანგარიში“, ენიშკის მოამბე, ტ. XI, გვ. 21—41). უკანასკნელად კი 1940 წ. ბუდე ხევსურეთში, სადაც ორი კვირის განმავლობაში ვატარებდით ზოგიერთ დამატებითსა და შესამოწმებელ მუშაობას¹. (ბოლოში ჩვენ ვურთავთ იმ მთხრობელთა სიას, რომელთა მიერ მოწოდებული ცნობებითაც ვსარგებლობდით ძირითადად).

ამ ნაწილში ჩვენ ხევსურული რჯულის მხოლოდ ერთ საკითხს—სისხლ-მესისხლეობას ანუ თავ-მეთავეობას განვიხილავთ.

ხევსურული რჯული თავის ძირითად ნაწილში გვაროვნული თემის საფუძველზე უნდა შექმნილიყო. ამდენად, საზოგადოების განვითარების ამ საფეხურის შესწავლა რჯულის საკითხების დამუშავებამდე აუცილებელი შეიქნა. ჩვენი სპეციალური ნაშრომი—ხევსურული ძირი და გვარი² ამ საკითხს დამწვრილებით ეხება, აქ კი გავკრით შევიჩრდებით ზოგიერთ დასკვნით დებულებათზე.

ხევსურული გვარი ნათესაური ურთიერთობის განვითარებაში ყველაზე მაღალ საფეხურს წარმოადგენს. ზოგადი კლასიფიკაციის მიხედვით იგი ფრატრიას შეესატყვისება და Gens-ის მნიშვნელობის მქონე ძირებისაგან შედგება. თითოეული ძირი თავის განშტოების სახით ჯერ ძველ მამათა, ხოლო შემდეგ ახალ მამათა მიხედვით იყოფა. გვარის წარმოშობისა და განვითარების თავისებურების მიხედვით ძვალ-გვარი (ბუნებრივი გზით განვითარებული გვარი) განსხვავებულია წარ-ქვებით შამაყრილობა-საგან (ხელოვნურად შექმნილი გვარისაგან).

ნათესაური ექსოვამით განმტკიცებული გვარი სისხლ-მესისხლეობის საკითხებში გვარის მთლიანობას ემყარებოდა. ნათესაური კატეგორიების მიხედვით გამოყოფილი უფლება-მოვალეობანი საზოგადოების მიერ გამოყენებული ნორმების ერთადერთ ამოსავალს წარმოადგენდა. მეზობლურს ურთიერთობაზე დამყარებული თემური გაერთიანებანი³ ამ შემთხვევაში რჯულის საკითხში უმნიშვნელო როლს ასრულებდა.

საზოგადოების განვითარების გვაროვნული საფეხურისათვის დამახასიათებელი ფრატრიებისაგან შემდგარი ტომობრივი გაერთიანება, რომელსაც თავისი მუდმივად მომქმედი სატომო საბჭო ჰყავს, სვანური ჯეჟობ-ის⁴ მსგავსად, აქ არ ჩანს. შესაძლებელია ამ მხრივ ანგარიშგასაწევი იყოს სახევსურეთო სალაშქრო გაერთიანება, რომელიც მუდმივად ჩამოყალიბებულ სამ სადროშოს ქმნიდა⁵.

¹ ყველა აღნიშნული მივლინება მიღებული გვქონდა სსრკ მეცნ. აკად. საქ. ფილიალის აკად. ნ. მარის სახ. ენისა, ისტ. და მატ. ფულტურის ინსტიტუტისგან.

² წაკითხულია მოხსენებად სსრკ მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფ. V სამეცნ. სესიაზე, იხ. სესიის მუშაობის გეგმა და თეზისები, 1942.

³ რ. ხარადე. ხევსურული თემი, ხელნაწერი, 1941.

⁴ რ. ხარადე. „სვანური ენა და ეკობა“, ხელნაწერი.

⁵ რ. ხარადე. „ხევსურული ანდრეზები“ (ლაშქრობანი), ხელნაწერი.

1. ტერმინისათვის. ტერმინი **მესისხლეობა** ქართულ ისტორიულ წყაროებში უძველესი ხანიდანვე ჩნდება. აკად. ივ. ჯავახიშვილი თავის გამოკვლევაში ამის შესახებ წერს: „სიკვდილად დასჯა სხვადასხვანაირად იცოდნენ სხვადასხვა ქვეყანაში, რომლისთვისაც თავ-თავისი ტერმინი არსებობდა. მაგრამ ამ კერძოობითი სახელების გარდა კიდევ ერთი ზოგადიც იყო. «მესისხლეობა», როგორც ეტყობა, სიკვდილად დასჯის აღმნიშვნელი სწორედ ასეთი ზოგადი ტერმინი ყოფილა. თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს, რომ თამარი «კიდევ-მქონებელი ყოველისავე მესისხლეობისა და მშენებლობისა და ასოთა მიღებისა» ტაჯგანავის დავკრასაც-კი არავეისთვის იმეტებდაო (ისტორი და აზ-მნი 633 გვ. * 412)“¹.

ტერმინები **სისხლი**, **სასისხარი საქმე**, **სისხლის პატრონი**, **სისხლის ძიება** და მისთანანი, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია, საისტორიო წყაროებში მხოლოდ გადატანითი მნიშვნელობით იხმარებოდა და თვითონ **სისხლი** ქონებრივ საზღაურსა გამოხატავდა. „მაინც ასეთი ტერმინებისა და გამონათქვამების არსებობის გამო, რასაკვირველია, ჩვენ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად გამონათქვამებს «სისხლის შეგუდრა», «სისხლის პატრონი», «სისხლის ძიება» და «გადაცემა» და სხვა ამგვარ სიტყვებს ოდესღაც პირდაპირი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, რომ მაშინ სამართალი მართლა შუროსძიებაზე დაწყებული «სასისხარი საქმე» და «სისხლის» სამართალი იყო“².

ამავე მნიშვნელობით ხმარობს ტერმინ **სისხლს ვახუშტიც**. იმ ნაწილში, სადაც აღწერილია „ზენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი“, ვახუშტი სამართლის წესების აღწერისას შენიშნავს:

„ხოლო წესნი სამართლისა და შერისხვისათჳს აქუნდათ: **სისხლი**, კრმალი, შანთი, მღუღარე და ფიცი. **სისხლს** უწოდებდნენ ოდეს სწორმან მოკლის ვინ ვინმე სწორი. მეფისაგან შერისხეა იყო ანუ სიკუდილი, ანუ გვემა და პატიმრობა, ხოლო მკულელისა მის თანამდებ იყო, რათა დაეურვა თეთრითა და საქონლითა პატივისა და წესისა მისისა **სისხლი**. ხოლო უმცირესი მოკლის უმცირესი, დაუფრვის **სისხლი**, ხოლო უმდაბლესმან თუ მოკლის უმაღლესი, დაუფრვის **სისხლი** და განიძის მამულისაგან რაოდენსამე წელსა...“³ (ხაზი ყველგან ჩენია—რ. ხ.).

ვახუშტი ხმარობს ტერმინ **მესისხლენი-საც**; ოვსთა თვისებების ჩამოთვლისას იგი შენიშნავს, რომ ისინი **მესისხლენიც** იყვნენ⁴. აქვე ვხვდებით ჩვენ ტერმინ **მესისხლობასაც**⁵.

ისტორიული წყაროების მიხედვით შეუძლებელი ხდება იმის გამოკვევა, თუ როდის მიიღო **სისხლმა** ასეთი გადატანითი მნიშვნელობა. ყველა დღემდე

¹ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. 2, ტფ. 1929, გვ. 520.

² ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. 2, ტფ. 1929, გვ. 301.

³ ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ. 1941, გვ. 15.

⁴ დასახ. ნაშრ., გვ. 109.

⁵ დასახ. ნაშრ., გვ. 110—118.

არსებული ცნობის მიხედვით, როგორც საეკლესიო ისე საერო სამართალი შურისძიებას სასტიკად სდევნიდა. აკად. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, „სისხლის მეძიებელი“ ჩვენს საისტორიო VIII—XII საუკ. მწერლობაში მხოლოდ ერთხელ არის მოხსენებული. სახელდობრ იქ, სადაც ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ განდგომილ თეოდოსე უფლისწულს შუამავლად მისული კვირიკე კახთა ქორეპისკოპოზი ურჩევდა, ძმას მიენდევ და შეურიგდი, ხელს არ გახლებსო, ხოლო თუ რამე გაენოს, მე ვიყო პასუხისმგებელი, «მე ვიყავ მეძიებელი სისხლისა შენისა»-ო (მტნე ქმ *460, გვ. 235)¹. ამაზე აკად. ივ. ჯავახიშვილი იქვე შენიშნავს: „მაგრამ როცა თეოდოსის ძმამ მაინც ფიცი გატება და ძმას თვალები დაათხრევინა, კახთა ქორეპისკოპოზი სისხლის საძიებლად მაინც არ გარჯილა“.

აღნიშნული ტერმინის შესახებ აკად. ივ. ჯავახიშვილს მოჰყავს მეორე საყურადღებო ცნობაც, რომ „სისხლი“ მხოლოდ მკვლელობისა და დაჭრილობისათვის დაწესებული საზღაურის აღმნიშვნელი იყო, პარვისათვის «საზღაო» ეწოდებოდა. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ თავდაპირველად «სისხლი» მართლაც სისხლსა ჰქონდა და ეს ტერმინი იმ ხანის ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც მხოლოდ სისხლის ძიება სუფევდა, შემდეგში და თანდათან ის უკვე ქონებრივ საზღაურად იქცა².

ამგვარად, საისტორიო ხასიათის წერილობით ძეგლებში სისხლი თავდაპირველად არა გადატანითი, არამედ პირდაპირი მნიშვნელობით უნდა ყოფილიყო ნახმარი.

ქვემოთ ჩვენ დავინახავთ, რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ტერმინ სისხლის თავდაპირველი ბუნების გაგებისათვის ზევსურული რჯულისა და კერძოდ სისხლ-მესისხლეობის შესწავლას.

ზევსურულ წეს-ჩვეულებათა მიხედვით, როგორც კი მოკლულის პატრონი მკვლელობის ამბავს შეიტყობდა, მაშინვე სისხლის ასაღებად მიდიოდა. ღამით ძმა-შინშენი მეკელის (მკვლელის) სახლისაკენ გაეშურებოდნენ. შორიახლოს მისულნი მეჭელეს დურბინდით ზვრავდნენ. პირველი თოფი ძმას უნდა გაესროლა, შემდეგ კი, თუ ძმა ვერ მოახვედრებდა, შინშენი ესროდნენ. თუ მოკლულს ძმა არ ჰყავდა, მაშინ მამას ეკუთვნოდა პირველი გასროლა. თუ მამა მოხუცი იყო, მაშინ მოკლულის თოფს სხვას გაატანდნენ და პირველად ეს თოფი უნდა გაესროლა. ქვენა აჯოელი გიგია ჯინქარაული ამას შემდეგნაირად აღწერს: „როცა მეჭელე მაკლავს, დედით ნაშობი ძმა წავა, მასძებნის მეჭელეს, მას ძმა-შინშენი წაყუებიან, გვერდ ამაუდგებიან, მაგრამ პირველი თოფი დედით ნაშობი ძმისაა, იმან უნდა ესროლოს. თუ მოარტყა ხომ კარგი, თუ არა და მემრ სხვა ძმა-შინშენი ისერიან. თუ მაშკედარს ძმა არ ჰყავს, მამა ისერის პირველ თოფს. თუ მამაც არა ჰყავს ან თუ მამა მოხუცია, მაშინ ის გაატანს მაშკედრის თოფს ვინმეს. შეიძლება დაიჭირავოს კიდევ ვინმე და მაშინ მაშკედრის თოფი

¹ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. 2, ტფ. 1929, გვ. 301—302.

² დასახ. ნაშრ., გვ. 503—504.

უნდა გაგარდეს პირველი. ხოლო თუ ძმა არის ან მამა სისხლის ამღები, მაშინ გინდ ჯოხითაც მაჰკლას. თუ მაჰკლეს მეწველე. ხომ მაჰკლეს, თუ არა და მისი ძმა უნდა მაჰკლან. მოკვლის შიში მხოლოდ ძმასა აქვს. შინშა და გარეშე ბიძაშვილს კი არ მაჰკლავენ, მაგრამ დაკეწნის შიში აქვს. ცოტა რო დასჭრას, ოღონდ სისხლი გამაადინას, მაშინვე თავის კვდარს შაუწირავს, შაწირვის შიში აქვს¹.

შურისძიების ამგვარი წესი არც სხვა ქართველი ტომებისათვის იყო უცხო. სვანური ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, მოკლული კაცის დამარხვაზე მოკლულის ქირისუფალი, რომელსაც უნდა ესისხლა თავისი ძმისა, ბიძისა თუ მამის მაგიერად, ქუდმოხდილი იდგა კუბოსთან. იგივე ქირისუფალი დასაფლავების შემდეგ საფლავზე თოფს ისერიდა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ის იღებდა თავის თავზე სისხლით მოპასუხის ვალდებულებას. ამგვარ ქირისუფლობას პირველ რიგში შვილი ან ძმა სწევდა. მკვლელობა თაობიდან თაობაზე გადადიოდა და შემდგომ კი მასში მონაწილენი იყვნენ არა მარტო ძმა და შვილი, არამედ მთელი ძირიშ მეხტბარზრ-ი². ასევე ცნობილია ეს წესი კავკასიის დანარჩენ მოსახლეობაშიც. დაღისტნის ტომთა ადათების მიხედვით, მომხდარი მკვლელობის შემდეგ თვითონ მკვლეელი და მისი ძმა ან უახლოესი ნათესავი ხდება მეწველედ, ანუ, როგორც იქ უწოდებენ, ბაშ-კანლი-დ. ეს უკანასკნელნი იხიზნებიან თავისი საცხოვრებელი ადგილიდან.

თვითონ სიტყვა **კანლი** ნაწარმოებია თურქული სიტყვა **კან-ი**დან, რაც სისხლს ნიშნავს, ავარულად მეწველეს ეწოდება **ბიდულაუ**; ბიდ—სისხლი (შდ. A. B. Комаров, Алаты и судопроизводства по ним, Сб. свед. о кавк. горцах, ნაკვ. I, გვ. 20; ასევე სტატია Алаты южно-дагестанских обществ. I Кюринский округ. Сб. свед. о кавказ. горцах, ნაკვ. VIII, გვ. 5—6, 20—23, 36; Алаты даргинских обществ. Сб. свед. о кавк. горцах, ნაკვ. VII, გვ. 15). დაღისტნის ტომთა ადათები ასხვავებენ ერთმანეთისაგან **ბაშ-კანლისა** და **მალ-კანლი-ს**.

ბაშ-კანლი არის ის პირი, რომელიც მომხდარ მკვლელობაში პასუხს აგებს თავისი თავით, ე. ი. თავის სიცოცხლით, და მხოლოდ ამ პირთა მოკვლით შეუძლიათ მოკლულის ახლო ნათესავებს შურისძიება. **მალ-კანლი** კი, როგორც ამას თვითონ ტერმინიც ამჟღავნებს (მალ—ქონება), სისხლის ნივთიერ ანაზღაურებაში იღებენ მონაწილეობას. მალ-კანლის მოკვლის უფლება არავის არა აქვს, მიუხედავად ამისა, შერიგებამდე მოკლულის ნათესავებთან მათი შეხვედრა მაინც არ შეიძლება და ამიტომ გარკვეული დროის განმავლობაში ისინიც სტოვებენ თავის საცხოვრებელ ადგილს.

ყუმიზებთან **ბაშ-კანლის** ეწოდება **კოლ-კანლი** (კოლ—ხელი); მალ-კანლის კი **იერჩენ-კანლი** (იერჩენ—თანამტანს ნიშნავს, ე. ი. კოლ-კანლის თანამიტანი) და ასე შვიდ. (შდრ. კო მაროვის დასახ. ნაშრ., გვ. 27).

¹ ბარისაზო (ქვენა ავო), გიგია ჯინჰარაული, როგორც აქ, ისე ქვემოთ მოტანილ აღწერილობებში ხევისთურული კილო მთხრობელთა მიერ ზუსტად დაცული არ არის.

² რუსულად ბარაძე. „დიდი ოჯახის გარდამონაშთები სვანეთში“, 1939, გვ. 25.

„მკვდრისათვის შაწირვისა“ ხევესურებს სიკვდილზე ნაკლებად არ ეშინიათ. მეთავე მეწელეს რომ მოკლავს, ის მას მაშინვე თავის მკვდარს შესწირავს შემდეგი სიტყვებით: „უნცროსიმე ხარ ჩემის ძმისაი, წყალსამც უზიდავ, ჯღანსამც უზანდავ, რაც დაშვირდების მსახურადამც ხეყიხარ, სისხლი ამილია“¹.

მიცვალებულის შეურაცხყოფა ხევესურეთში ძნელ საქმედ ითვლებოდა. სვანური ხალხური სამართლის მიხედვითაც მიცვალებულის შეურაცხყოფა დიდი დანაშაული იყო, რის შემდეგაც წორ-ის რაოდენობა საგრძნობლად იზრდებოდა². ხელის მოკრა ხევესურეთში მხოლოდ უცხო ტომის კაცის მოკვლის დროს იცოდნენ. „უნცროსიმე ხარ ჩემის მკვდრისაჲ, ამას შეუთელის მკვლელო, ჭელს რომ მაშქრის ქისტს, ლეკს, ურჯულოს; რჯულიანს არავის მაშქრის. ჭელს მაიტანს, დააკრავს სახლის ყორენზე, კოშკის ყორენზე. მეწელე იმაზე ჰქეჲან, ვითომ მაგის ჭელით მაკვდაო, მეთავე, რადგან კაცის თავ დაიკარგების“. ასე აღწერს უცხო რჯულის მქონე კაცის მოკვლისას ხელის ტროფეის სახით წამოღების წესს გუდანელი ბაბუა არაბული.

როგორც აღწერილდანაც ჩანს, ხელის მოკრის წესი ხევესურებთან მხოლოდ უცხო ტომის კაცის მოკვლასთან იყო დაკავშირებული. ასეთი იყო სისხლის პირდაპირი სახე ხევესურეთში. სისხლის აღების მსგავსავე შემთხვევებს ჩვენ ვხვდებით დაღისტნის ტომთა ადამებშიც, სადაც ეს უკანასკნელი უფრო მეტის სისასტიკით სრულდებოდა და მოითხოვდა, რომ შურისმაძიებელი მტერს საფლავზე ან მომხდარი მკვლელობის ადგილზე გასწორებოდა³.

2. რჯულის კაცების შაყრა. როდესაც მკვლელობა ან ერთიმეორის კრა მოხდებოდა, შუაქაცები რჯულის კაცებს შეყრიდნენ.

გუდანელი ბაბუა ჯინჭარაული ამას ასე აღწერს: „შუაქაცები აგვიდგებიან, კაც გაგვივლის ერთშუა და რჯულის კაცებს შაგვიყრის და ასინი გარჯულავენ, რჯულის წყალს გაავლევენ, ირჯულებენ. რჯულის კაცებს ბუეებსაც ვტყვიან, ისინი გააბუებენ. რჯულის კაცს დაასხნესო, იტყვიან. გუდან კოხაზე⁴ რჯულის კაცების სადენ ალაგი იყო. მედავეებს იქ იბარებენ. გუდან კოხაზე შედიოთ. ისინიც მეშორეთ დადგებიან, რო თვალთ არ ჩინნენ, თუ არა იშუღლებენ ერთუცში. რჯულის კაცები მიუფლენ, ჯერ ერთს აუბნებენ, მერე სხვას, რაზე ჩხუბობენ, რად კეჲნიან ერთუცს, რა ღვულავთ, უნდ უთხრან იმ მეტუთ, მერჯულეთ. შემრ ისენი დაისწავლიან იმათ ლაპარაკს. გაივლიან მეტუენი, დასხდებიან ცალკე, იმათთან აღარ. რომენ მეტუან გამოვა, იმას გამეტყუენებენ, რომენ მართალ გამოვა, იმას დრამას აალებინებენ საქონით. მედავეები იქავ სხენ, ბუენი იქავ გაივლიან მედავეებთან, ჯერ ერთკან გაივლიან: გახმტყუნდიე შენაო.

¹ ბარისაზო (ქვენა ავო), გიგია ჯინჭარაული.

² რუსუდან ხარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 33.

³ А. В. Комаров. „Алаты и судопроизводство по ним“. Сб. свед. о кавк. горцах. № 44. „Кровомщение в Дагестане принимало часто громадные размеры и сопровождалось необыкновенною жестокостью. Исполнители его старались поймать убитого и зарезывали его на могиле убитого или на том самом месте, где он был убит; если же это не удавалось, то отрезали голову канлы или уши, которые показывали своим родственникам и потом клали их на могилу убитого“.

⁴ ადგილის სახელია სოფ. გუდანის ახლოს.

შენ უნდა აიტანა და მაგას ჩააბარაო, თუ მაინც არ დაიჯერებ მაგასაო, არ ხმტყუნდებიო, სხვებ კაცებ მაიყვანეო, ან და ჯვარჩი დაიფიცეო ან და შაჭელი საფლავზედგაო და ცოდვა მაიკიდო! თუ მაინც არა და არც იმის მამქმედია და იტყვის—ვერც ჯვარჩი დავიფიცებო და ვერც ცოდვას მავიცილებო, მაშინ მეტყენი ეტყვიან დრამა აიტანეო. მემრ თუ გატყდ ის კაცი, წამედიტაო ეტყვის და თქვენ, თქვენი გელით ჩააბარეთაო, მაგცემთაო. წავლენ და დახვასვენ, ასწონიან სპილენძს, წაუტანენ იმას და შაარიგებენ“.

ამგვარად, როგორც აღწერიდანაც ჩანს, გუდანში არის ერთი საგანგებოდ გამოყოფილი ადგილი, სადაც რჯულის კაცები ჩვეულებრივ იკრიბებოდნენ. უნდა შევნიშნოთ, რომ საერთოდ კი ხეცსურეთში რჯულის კაცების შესაკრებად სპეციალურად განკუთვნილი ადგილი არ არსებობდა. ქვენა ავოელი ურჯულა ჯინჭარაული შემდეგნაირად გადმოგვცემს რჯულის კაცების შეყრის ამბავს: „რჯულის კაცი დაჯდებიან სასწორო ადგილჩი, ნახევარ გზას მამკლავისკე, ნახევარ გზას მამკლავისკე. საცა ვინ გაუგიათ მეცოდარი კაცი მეგელესა და მეთავეს ნათესაიგზს, შაყრიან ყველა იმ კაცებს. მერჯულენი მედავეებთან დადიან, ისინი ერთზე ვერსის მანძილზე იქნებიან ერთმანეთზე შორი-შორს დამსხდარი. ირჯულეს ერამა ბლოელმა და ერთმა აქუსელმა. აქუსელმა წაიყვანა ლიქოკელი მერჯულე, ბლოელმა აარჩია ერთ კაც და ლულჩი მივიდეს ერთიმეორეზე ისე სამ ვერს მოშორებით იყვესა და ერთიმეორესთან მივიდოდეს მერჯულენი“.

ამ აღწერიდან აშკარაა, რომ რჯულის კაცები ანუ მეტყენი იკრიბებიან არა ერთ რომელიმე, ბჭობისათვის წინასწარ განკუთვნილ ადგილას, არამედ ორ მედავეს შორის არსებულს საშუალო ადგილზე. იმისდა მიხედვით, თუ როგორი იყო თითონ დანაშაული, რჯულის კაცების რაოდენობაც იცვლებოდა 2—10 კაცამდე. განაჩენის გამოტანისას ბჭეებს სახელმძღვანელოდ ჰქონდათ მხოლოდ წინათ მომხდარი ანდრეზად დარჩენილი ანალოგიური შემთხვევა. ანდრეზების შენახვას ხეცსურეთში დიდი მნიშვნელობა ეძლეოდა. მამა-პაპათაგან გავონილ ანდრეზს ხალხი თავის შვილებს გადასცემდა, მაგრამ ამის გარდა, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, თავის-გათავეების დროს ანდრეზების შემნახავი სპეციალური პირებიც იყვნენ, რომელთაც ანდრეზის შესახებ უხდიდნენ. ეს საყურადღებო მომენტი აშკარააგებს ხალხური სამართლის შექმნის თავისებურებას.

როგორც ვთქვით, ბჭეების არჩევა შუაკაცების მიერ ხდებოდა. შუაკაცები იწვევდნენ გამოცდილ და გონიერ მოხუც კაცებს. მუდმივად არჩეული ბჭეები კი ხეცსურეთში არ არსებობდა. შუაკაცები მივიდოდნენ და ბჭედ არჩეულ მოხუცს ეტყოდნენ: „შენ ხარ ნათვალი, შენ გინდ კაცებში წამოსვლაო!“.

ძველად, როგორც ამის შესახებ მოხუცები გადმოგვცემენ, რჯულის კაცებში ერთი ჯინჭარაული მაინც უნდა გაერიათ, რადგანაც რჯული ძველთაგანვე გუდანიდან მომდინარეობდაო. ბაცალიგოელი აფშინა არაბული შენიშნავს: „წინავე ვერ ირჯულეზდეს, გუდანელ თუ ვერ იქნებოდ. პირველად რჯული იქით გამოსულა. მთას იქითელს აქით უკითხავ, ხეცსურეთს აქით უკითხავ“. მუდმივი ბჭეების არსებობა არც სვანეთისათვის იყო დამახასიათებელი.

„თუ მოკლულის ოჯახი დათანხმდებოდა შერიგებაზე, ის დაისახელებდა თავის მორტულ-ს და მკვლელის ოჯახი კი თავისას. მორტულ-ის არჩევა ყოველთვის ერთსადაიმავე რაოდენობით არ ხდებოდა; რაც შეეხება მკვლელობას, აქ უფრო ხშირად მორტულ-ი 24 კაცისაგან შედგებოდა, რადგანაც ხალხურ სამართალში ყველაზე საძნელო საქმედ ეს უკანასკნელი ითვლებოდა“¹.

ბჰობისათვის განკუთვნილი ადგილიც სენათში, ხეესურეთის მსგავსად, წინასწარ განსაზღვრული არ ყოფილა. განსაკუთრებულია ამ მხრივ თუშური საფრინდაო, რომელიც არჩეული ბჰეებისათვის საგანგებოდ მიჩნეული სათათბირო ადგილია, ქვისაგან გაკეთებული სკამ-სავარძლებით.

ის გარემოება, რომ ხეესურებს გუდანის მცხოვრებნი რჯულის ყველაზე კარგ მცოდნეებად მიაჩნდათ, საესებით ეგუება გვაროვნული წყობილების საფეხურზე მდგომი ხალხის შეხედულებას, რომ რჯულისა თუ ადათის საქმეები ყველაზე კარგად ამა თუ იმ ტომის უძველესი სამშობლოს მცხოვრებლებმა იციან. მსგავსი მაგალითები ჩვენ მოგვეპოვება დალისტის ტომთა აღწერილობაშიც. მაგალითად, უმაღლესი ლაუდაევი ჩაჩნების შესახებ შენიშნავს, რომ მაესტელები განთქმული იყვნენ ადათის ცოდნის საქმეში. ამიტომ, როდესაც სხვა რომელიმე კუთხეში ჩვეულებითი სამართლის ამა თუ იმ საკითხს ვერ გადაწყვეტდნენ, მაესტელებს მიმართავდნენ (შდ. მისი „Чеченское племя“, Сб. свед. о кавк. горцах, ნაკ. VI, გვ. 50; ამავე ცნობით სარგებლობს ნ. კოვალევსკიც თავის ნაშრომში „Современный обычай и древний закон“, ტ. II, 1886, გვ. 194).

ბჰეებს ე. წ. „მოსარიგებელი საშუაქაცო ერგებოდა. ძროხაზე ცხვარ უძლევათ წინავ“. ამას ორივე მხარე გადაიხდიდა. ამგვარად, ბჰეებს უხდიდნენ დრამაში გადახდილ ძროხაზე ერთ ცხვარს.

ბჰეების საშუალებით საქმის გამორკვევისა ღა გარიგების შესახებ ცნობას ვახუშტიც გვაწვდის. დვალეთის შესახებ მოცემულ აღწერილობაში ნათქვამია: „ამით მოხუცებულთაგან ჰყოფენ ბჰობასა, და ზავსა, და ყოველსავე სამჭირნოსა თჳსთა განაგებენ მათით“².

ლლილეთა შესახებ მოცემულ აღწერილობაში ვკითხულობთ: „არცა უწყიათ კლვა და მესისხლობა ურთიერთთა, გარნა თუ შემთხვევს, მოხუცებულთა მათთა განბრკობითა ზავ ჰყოფენ“³.

3. დაჭრა-დაკეწა. დაჭრისა ანუ დაკეწის შეფასება ხეესურული რჯულის, კერძოდ, სისხლ-მესისხლეობის, ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მომენტს წარმოადგენს, რომელიც რჯულის კაცებისაგან მთელი რიგი ნორმების გათვალისწინებას მოითხოვდა.

ის საურავი, ანუ დრამა, რომელსაც დამნაშავე დაკეწის დროს იხდის, დიფერენცირებულია ნაჭრების ადგილისა, სიგრძისა და სიღრმის მიხედვით. რჯულის კაცები კრილობის შეფასებისას შემდეგ მომენტებს ითვალისწინებენ:

¹ რუსუდან ხარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 26.

² ვახუშტი. დასახ. ნაშრ., გვ. 111.

³ იქვე. გვ. 118.

ა) თავისა და სახის დაქექნა.

1. თუ თავის ნაჭრევი ძვლამდეა დაყვანილი და ძვალი არ არის გაჭრილი, მაშინ დამნაშავე იხდის სამ ცხვარს. ამის შესახებ გუდანელი აქიმში მგელა ჯინქარაული ამბობს:

„საფათვე ნაჭრევი, ასე ვეძახით, თუ ძვალ არაა გაჭრილი, მაშინ დამნაშავე იხდის 3 ჩარექ სპილენძს ან 3 წელით ცხვარს. აქიმს უხდის ერთ წელით ცხვარს და აქიმთან დაჭრილის ჰამა-სმაც იმის ხარჯითაა“.

ძვლამდე დაყვანაში ხევისურები ძვლის ზედა კანის (periosteum) გაჭრას გულისხმობენ, რომლის მნიშვნელობა მათ კარგად ჰქონდათ შეგნებული. ამასთანავე ხევისურები ასხეავენდნენ ზეთა და ქვეთა ძვალს. პირველ შემთხვევაში იგულისხმებოდა თავის ქალის ძვალი (os), მეორეში მაგარი გარსი (dura mater).

2. თუ თავის ნაჭრევი ძვლის ნახევრამდეა დაყვანილი, დამნაშავე იხდის 5 ძროხას.

3. როდესაც ნაჭრევი იმდენად ღრმა არის, რომ ზეთა ძვალი სულ დაიმშხერევა, მაშინ დამნაშავე იხდის 8 წელით ძროხას. მგელა ჯინქარაული ასე აგვიწერს ამ მომენტს: „ზეთა ძვალ რო ამოვასა და ჩხიმზე ჩავა, მაშინისა 8 წელით ძროხას უნდ გადახდა. აქიმისა 8 ცხვარ უნდ მიცემადი, ძროხაზე ცხვარს უნდ გადახდა. ხარჯიც აქიმისა მენაჭრევემ უნდ გადაიხდას, რადგან დაჭრილი იმის ოჯახში ცხოვრობს“.

4. თუ თავის ნაჭრევით ქვეთა ძვალი ნახევრად გატყდა, დამნაშავე იხდის 12 ძროხას, „თავში რო ტვინ ამოუჩინდება, იმას შარს¹ ვეტყვი, 16 ძროხა დრამა უნდ“². მგელა ჯინქარაული ასე აგვიწერს ამ მომენტს: „ქვეთა ძვალ რო გაიჭრების და ტვინ ამოჩინდების, მაშინისავე 16 წელით ძროხას უნდა გადახდა. აქიმისა ძროხაზე ცხვარი. დაჭრილის შესანახი ხარჯიც მისია, რადგან დაჭრილი აქიმთან ცხოვრობს“. თავში მიყენებული კრილობის გამორკვევას დასტაქარი შემდეგი წესით ახდენს: გათლის ხის პატარა ხმალიკას, ხმალიკას საშუალებით ნაჭრევი გასინჯავს, რა სიღრმემდეა კრილობა ჩასული. თუ ნაჭრევი ღრმა არის, მაშინ დასტაქარმა ერბოთი გაპოხილი ნაჭერი უნდა ჩასდოს კრილობაში. გარდა ამისა არსებობდა სხვა საშუალებებიც კრილობის მოსარჩენად. დასტაქარი მგელა ჯინქარაული შემდეგნაირად აღწერს ამას: „თავში თუ ნაჭრევი, ხმალიკას გათლა ვიცით, ხმალიკით ნაჭრევი გადავსწვ-გადმავსწევთ და გაიგების, თუ ძვალს სჭირს. თუ ხმალიკაი მაგრად დეყუდ ძვალჩი, მაშინ უნდ ჩავსხათ კანაფები (ბოლოებ მეექვრება, ნაპირებს დავაბუებდ, დავბენტავდით ისეთს, რო გარბილდებოდა, იმას წამალს უშვებოდით მარადულ საპონს და იადფორმას. თუ ის არ ჰქონდა, ერბოთი უნდოდ შახვევად). ნაჭრევის გასაგებად ხმალიკით ნაპირებს გადავსწვ-გადმოვსწევთ და ხოწით ძვალს მოვფხეთ“³.

¹ შარს- თვითონ ასე აღწერენ: „შარ მძევ რო არასა, წითელია და ბეწიუაი, ზეთა ძვალ რო ამოვას, ცვარ იმაში ამოჩინდების, ხოწით რო ამოიფხივების, ის რო გაიჭრას, კაცი მოკვდების“. სოფ. გუდანი, მგელა ჯინქარაული, აქამი.

² სოფ. უენა ჯადუ. უნცრუა ბალათერას-ძე ქერაული.

³ აქიმი შემდეგი სახის იარაღებს ხმარობს: ხმალიკა, ბორწყალა (პინცეტი), ხოწი, გალია მაშინა. შდ. საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების კოლექცია № 12—27 (49—60).

5. „პირსახის შაშლაში მარცვლი ეწყობა“ (უკნ ჯადუ, უნცრუა ქერაული). ამ შემთხვევაში იგულისხმება, რომ დასახიჩრებულა სახის ის ნაწილი, რომელიც ქუდით არ დაიფარება. უკანასკნელს შუბლის სამი ზედა ნაკეცის ქვემოთ ანგარიშობენ. პირსახის შაშლაში დრამის გამოანგარიშება შემდეგი წესით ხდება: იმის შემდეგ, რაც კრილობა შეხორცდება, ნაჭრებს ჩალის ღეროს—ჭყუმს დააზომიან, შემდეგ ჭყუმს ქვაზე დასდებენ და ზედ ფიქალი ქვით ჭყუმის ზომას გამოხატავენ. ქვაზე, ნაჭრების გამოხატულების მიხედვით იფქლისა და ქერის მარცვალს ერთმანეთში არევიტ დააღაგებენ. იფქლს სიგრძეზე დააწყობენ, ქერს სიგანეზე.

ამას თვითონ შემდეგნაირად აღწერენ: „თუ სახეზე, სადაც თმა არ ამოჩინდება, იქა სჭირს ნაჭრევი, დავზომთ იმას ჩალის ჭყუმით, მერე იმას ქვაზე დავზდებთ. ქვაზე ქვითავ დავსწერთ, გამოვხატავთ ნაჭრევეს. მერე მარცვალს მოვიღებთ ნახევარს იფქლს, ნახევარს ქერს, ერთსა კუდით დავაწყობთ, მეორეს გარდიგარდმო“ (უკნ ჯადუ, უნცრუა ქერაული). მეგლა ჯინქარაულის აღწერით: „თუ სახეზე, შუბლის სამი ნაოქის ქვეით სჭირს ნაჭრევი, მაშინ ან აიღებს ძვალისას ან აიღებს პირის სერისას ანუ პირის შარევისას“.

„ნაჭრევეს გალით გაზომენ, ნახშირით გამოსწერენ იმას სიბზე. მემრ იმას მარცვლებს დაასხენ იფქლისას სიგრძეზე, ქერისას მიდამოლმ. მემრ დაზომენ, რამთვენ მარცვალ დაიდოს, ხუთ დაიდოს, შვიდ დაიდოს. მემრ იმთენსა ძროხას უნდ მიცემა, რამდენსაც მარცვალს დაიდებს“. (სოფ. გუდანი, მეგლა ჯინქარაული). როდესაც გამოითვლიან, რამდენი მარცვალი დაეტია ნაჭრევეზე, მარცვლის საერთო რაოდენობას ორს გამოაკლებენ და იმდენ ჯელით ძროხას გადაახდევინებენ დამნაშავეს. ასე მაგალითად, თუ ითი მარცვალი დაეტია, ორს გამოაკლებენ და რვა ჯელით ძროხას გადაახდევინებენ, რადგანაც კრილობა მორჩენის შემდეგ შემოკლდებაო. სრული სახით მარცვლის რაოდენობას ანგარიშობენ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც ნაჭრევი ცხვირის ნაწილსა ან თვალის ძირშია.

ბ) დაკეცნისა და გახეიბრების სხვადასხვა შემთხვევა.

1. თუ დაკეცნით კაცი დაბრმავდა, დამნაშავე იხდის 30 ძროხას.

2. ყურზე მიყენებული ნაჭრევის გამოანგარიშებისას შემდეგ მომენტებს ვარაუდობენ: ა) თუ ყური მთლიანად არის ჩამოთლილი, დამნაშავემ 5 ძროხა უნდა გადაიხადოს. ბ) თუ ცომაა (ყურის ბიბილო) მოგლეჯილი, დამნაშავე იხდის 5 ცხვარს.

3. მკარის გახმობაში დამნაშავემ 20 ძროხა უნდა გადაიხადოს: „თუ მკარი გაუგმ, მაშინისა 20 ძროხაი უნდ. თუ სააქიმოა, აქიმს ცხვარს მისცემს ძროხაზე, მეტეებებს სამფასავ უნდ ექვსი აბაზი“.

4. საბეჭეზე ანუ ბეჭზე, ნაჭრევის მიყენებისას დამნაშავე იხდის 10 ცხვარს.

5. საგულეზე—მკერდზე—ნაჭრევის მიყენებისას დამნაშავე იხდის 5 ძროხას. „თუ გულისპირზე სჭირს ნაჭრევი და ერთი წვეთი სისხლიც თუ ჩავარდა, 5 ძროხა უნდ“.

6. ე. წ. საუბატიურო ნაქრევის დროს დამნაშავე იხდის 5 ძროხას. „საუბატიურო დრამა ხდება ნაქრევემიყენებულის მუხლიდან თეძოს ძელამდე 3 თითის დადებით“.

7. თუ მთელი ფეწი გახმა, დამნაშავე იხდის საუჭმაროე დრამას 30 ძროხას.

8. თუ ფეწის სავარცხალზეა ნაქრევი, დამნაშავე იხდის 5 ცხვარს.

9. თუ წვივზეა ნაქრევი, დამნაშავე იხდის 9 ცხვარს.

10. თუ საბაწრეზეა (კოჭზე) ნაქრევი, დამნაშავე იხდის 8—10 ძროხას.

11. თუ მუხლშია ნაქრევი, ამ შემთხვევაში საუჭმაროე დრამის გადახდაა საჭირო და დამნაშავე იხდის 30 ძროხას.

12. საუბედლე დრამა, რომელსაც კისრის ძარღვის გაჭრის დროს იხდიან, 20 ძროხას უდრის. „საუბედლოს ძარღვი რო გაიჭრას, გადახდა უნდ 20—25 ძროხამდე“ (ს. გუდანი, მგელა ჯინქარაული). ხევისურების რწმენით, ამ ძარღვის გაჭრის შემდეგ მამაკაცს შვილიერების უნარი ეკარგება, ამიტომ ეწოდება მის საუბედლე და დიდი რაოდენობის დრამასაც მოითხოვს.

13. თუ ნაქრევით კისრის ჩხიმი გაიჭრა, დამნაშავე იხდის 9 ცხვარს. „ქოყინქარი არა აქვს მაჭრილი კისერზე, მაშინ შინ მიუვა არაყით, სპილენძის ქებასაც მიართმევს შინ 3—4 ჩარექისას“ (ს. გუდანი, მგელა ჯინქარაული).

14. თუ ნაქრევისაგან მთელი ხელი გახმა, მაშინაც საუჭმაროე დრამაა გადასახდელი და დამნაშავე იხდის 30 ძროხას¹.

15. თუ იდაყვშია ქრილობა მიყენებული, მაშინ დამნაშავე იხდის 16 ძროხას.

16. თუ ტელი საწალტეში (მაჯაში) გაფუჭდა, მაშინ დამნაშავე იხდის 12 ძროხას.

ამგვარად, თუ ტელ-ფეწის ქრილობით ადამიანი არ სახიზრდება, ე. ი. ტელისა და ფეწის ხმარება არ ეკვეთება, მაშინ დამნაშავე იხდის საფათვლეს, ხოლო დასახიზრებისას—გახიზრებისას საუჭმაროეს, რომელიც შედარებით დიდი რაოდენობის საურავია. ტანზე მიყენებული ყველა ქრილობა საფათვლედ ითვლება. საფათვლე ქრილობის შეფასებისას ბჰენი უმთავრესად დროს დაკარგვას ანგარიშობენ, ლოგინში წოლით საქმის გაცდენის გამო.

17. თითების დაშავებისას დრამის რაოდენობას შემდეგნაირად ანგარიშობენ:

ა) ბერა თითი (ცერი) თუ გახმა, დამნაშავე იხდის 5 ძროხას. ბ) სალოკა თითი თუ გახმა, დამნაშავე იხდის 4 ძროხას. გ) შეშუალა თითი თუ გახმა, დამნაშავე იხდის 3 ძროხას, დ) ნიკორაის თითის გვერდა თუ გახმა, დამნაშავე იხდის 2 ძროხას. ე) ნიკორაის თითი თუ გახმა, დამნაშავე იხდის 1 ძროხას.

18. კბილის ჩამტკრევის შემთხვევაში ერო ან ორ ძროხას ახდევინებენ „თუ კბილი დაიძრ, ორ ძროხაი“ (სოფ. გუდანი, მგელა ჯინქარაული).

ქრილობის შეფასებისას მიტყენი და აქიმია საჭირო. მიტყენი ექვს აბაზს

¹ ხევისურეთში ხელის გაფუჭება საერთოდ ძალიან ძნელ საქმედ ითვლებოდა. ქალის ხელის დაჭრა და გახიზრება კი არავითარი ფასით არ ანაზღაურდებოდა (შდ. მელანი აბაღი, კორწინების წესები ხევისურეთში, ისტ. ინსტ. ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი, რე. IV, გვ. 157).

აილებენ სამფასავს (ე. ი. საფასურს, საზღაურს, ხელფასს) მენაპრევესაგან, აქიმი კი დრამის მიხედვით—ძროხაზე თითო ცხვარს.

დრამის გადახდისას საფასურის ძირითად ერთეულს ძროხა წარმოადგენდა. ხევსურები ასხევებენ ჯელით ძროხას ფეჯითი ძროხისაგან. დრამის შეფასებისას ჩვეულებრივ ივულისხმება ჯელითი ძროხა, რომლის გადახდა ხდება წვრილფეხა საქონლით ან სპილენძითა და ფარდაგებით. ერთი ჯელითი ძროხა უდრის 4 ცხვარს ან 3 ჩარქ სპილენძს. ზოგჯერ დაზარალებული მხარე დრამის გადიდების მიზნით მოითხოვდა დრამის ალვანიით (პირიქ. ხეცს.) ანუ ალმანიით (პირაქ. ხეცს.) გადახდას. დრამის ალმანიით გადახდა გულისხმობდა, რომ დამნაშავეს ერთ ჯელით ძროხაში უნდა მიეცა არა ოთხი ცხვარი, არამედ ხუთი. ალმანიით მხოლოდ ნახევარს მოითხოვდნენ, დანარჩენს კი ჩვეულებრივი წესით გადაახდევინებდნენ.

ამ მხრივ სვანური მასალა ხევსურულთან შედარებით საყურადღებო თავისებურებას ამჟღავნებს. დრამისა, ანუ წორ-ის საქონლით გამოანგარიშების ნიშნები იქაც ჩანს, მაგრამ ძირითადი საზომი ერთეული მაინც მიწის ნაკვეთია.

წორ-ის საერთო რაოდენობა სვანეთში მიწის საზომი ერთეულით გამოანგარიშება¹, ხოლო ნათესაურ გაერთიანებაში შემავალი ცალკეული პირების გადასახდელი ნაწილი საქონლით გამოიხატება².

როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაშიც გავლენას წამყვანი მეურნეობის თავისებურება ახდენდა ხევსურეთში—მესაქონლეობა, ხოლო სვანეთში—შერეული მეურნეობა. ძროხისა თუ სხვა საქონლის საზომ ერთეულად გამოყენება საურავის გადახდის დროს ცნობილია ჩრდილო კავკასიის ტომთა შორისაც³.

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ნიყენებული კრილობის შეფასებისას ხევსურული რჯული ითვალისწინებს ნაპრევის ადგილს, მის სიგრძესა და სიღრმეს.

მოყვანილი აღწერილობიდან ნათელი გახდა ის გარემოებაც, რომ ნაპრევის ადგილის გარკვევისას დიდი მნიშვნელობა ეძლევა იმას, გამოსაჩენ თუ დაფარულ ადგილზეა მიყენებული კრილობა. როგორც ჩანს ესთეტიკურ მომენტს აქ სათანადო ყურადღება ექცევა. ამ მხრივ საყურადღებოა სვანურ ხალხურ სამართალთან ერთად ძველი ქართული იურიდიული ძეგლებიც. მაგალითად, გიორგი მეფის „ძეგლის დადებაში“⁴ ნათქვამია: „თუ გერშისად საჩინოდ იყოს, ასრე რომე არ დამავდებოდეს, და დააჩნდეს, სამი უარზანგობა დაეურვოს და დასტაქართა წამლის ფასი“ (ქ. ლბ).

მეორე ადგილას კი უკვე ლაპარაკია ისეთ გერშზე, რომელიც ტანსაცმლით არის დაფარული, რის გამოც საურავის რაოდენობა სამჯერაა შემცირებული.

„სადაც კაცი დაიკოდოს, ასრე რომ არა ჩნდეს ტანისამოსისაგან, არცარა დაუშავდეს თუითოს დაკოდლობისათვის, თუითო უზანგობით დაიურვოს თა-

¹ რუსუდან ხარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 31, 34.

² იქვე, გვ. 33, 34, 35.

³ შედ. მაგალითად: 1) Н. Г. Петрусьевич, „Заметка о карачаевских аятах по долговым обязательствам“. Сб. свед. о кавк. горцах, № 3, IV, гв. 46—77. 2) Л. Я. Ляльс. „Учреждения и народные обычаи шапсугов и натухаживев“. Зап. КОРГО № VII, гв. 10—11. 3) Ф. И. Леонтович. Алаты кавказских горцев, т. I, гв. 434—435.

⁴ „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის-მეგრე“ ს. კაკაბაძის გამოცემა, თბ., 1913 წ.

ვის გუარსა ზედა და დასტაქარსა წამლის ფასი, რაც გასწოდეს, ისიც მიეცეს“ (§ ლმ გვ. 14). (ხაზი ჩვენია—რ. ხ.).

ამ ძეგლის მიხედვით, დაფარული და გამოსაჩენი ადგილი გათვალისწინებულია კბილის ჩამტვრევის დროსაც კი, მაგალითად, იქ ნათქვამია:

„კაცმა თუ კაცს კბილი ჩააგდებინოს, ოთხთა ზემოთ წინათ, ოთხთა ქვემოთ საჩინოთა კბილთა ჩაყრევენებისათვის თუითოს კბილისათვის ოროლი უზანგობა დაიურვოს თავის წესსა და გუარს ზედა“ (§ ლთ, გვ. 14). შემდეგ იქვე ნათქვამია: „ამ ოთხთა კბილთა იქით სხუათა უჩინართა ჩაყრევენებისათვის თუითოს კბილისათვის თუითო უზანგობა დაიურვოს“ (§ მ., გვ. 14).

ანდიის ოლქის ადათებში აგრეთვე ხდება შესაძლებელი მსგავსების დადგენა. იქაც, იმის მიხედვით, გამოსაჩენ ადგილზეა თუ არა კრილობა მიყენებული, იცვლება საურავის რაოდენობა. ასეთია ეს მოწესები, დადასტურებული გველესიანის მიერ, ანდიის ოლქის შემდეგ მხარეებში: წინდალი¹, უნკრატლ-ჩამალალი², დიდოეთი³ და სხვ.

მეორე მნიშვნელოვანი მომენტი, რომელსაც კრილობის შეფასებისას ხეცსურული რჯული ითვალისწინებს არის ძეგლის დასაწინააღმდეგო. თავში მიყენებული ნაჭრევის შეფასებისას მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული შემდეგი გარემოება: დაყვანილია თუ არა ნაჭრევი ძელამდე, დაზიანებულია თუ არა თვითონ ძვალი და რა სახით; დაზიანებულია მხოლოდ ძვალი, თუ მაგარი გარსიც და დაყვანილია თუ არა კრილობა ტვინამდე და ა. შ.; ხეცსურულის მსგავსად, კრილობის შემოწმების ეს წესიც საურავის შეფასებისას დამოწმებულია ანდიის ოლქის ზემოთჩამოთვლილ ყველა პუნქტში.

მაგალითად, დიდოეთის ადათების აღწერილობაში ვკითხულობთ: „За рану в голову, не доходящую до кости, платится раненому 1 р. 40 к.; до кости—2 рубля; с пробитием нижней части черепа до мозгов—8 руб.“ (გვ. 15).

წინდალის ადათებში: „За рану в голову не до кости виновный платит пострадавшему 1 р. 40 к.; до кости—2 рубля, с повреждением верхнего слоя черепной кости—4 рубля и за пролом до мозгов—8 рублей“ (გვ. 2—4).

უნკრატლ-ჩამალალის ადათებში: § 1 „За рану в голову до мозгов виновный платит раненому 30 руб. и лекарю по соглашению, кроме того должен дать: лекарю обувь, шубу и постель, раненому и лекарю—3 меры пшеничной муки и одного барана в три рубля на каждые 15 дней впредь до выздоровления“ (გვ. 68). § 2: „За рану в голову, когда будет содрана только кожа, виновный платит лекарю по условию и один рубль потерпевшему. За рану до кости платит четыре рубля; с прорезом верхнего слоя кости—10 руб., с прорезом второго слоя кости—15 руб. и лекарю по условию; кроме всего этого он должен доставить лекарю и раненому все указанное в § 1“ (გვ. 68).

კარაბინის ადათებში: „Если ранят в голову до мозгов, то виновный кроме того, что платит за поранение, доплачивает еще 25 руб.; если будет содрана с головы кожа так, что кость не будет видна, платится 1 р. 40 к.; а если она будет видна—2 р. 40 к.; если отсечен верхний слой черепной кости, но не до мозгов—платится 15 р.; если отделится отрезанный кусок черепа—платится 17 руб.“ (გვ. 54).

¹ Гвелесиани. Алаты андийского округа. დასახ. ხელნაწერი გვ. 2—4; 16—17, 18;

² იქვე, 68—72;

³ იქვე, 114—115.

რუმბოვის სანაიბოს ადათები ამასვე იმეორებს.

იმავე მდგომარეობასთან ვვაქვს საქმე ინგუშების ადათებშიც, სადაც ზედმიწევნით დაწვრილებითაა შესწავლილი თავში მიყენებული ქრილობების ყველა შემთხვევა (შდ. ლეონტოვიჩის დასახ. ნაშრ., გვ. 162 და სხვ...).

ნაჭრევის შეფასების ეს მომენტი მნიშვნელოვანია იმ მხრივაც, რომ ჩვენ შესაძლებლობა გვძლევა ერთხელ კიდევ დავრწმუნდეთ იმაში, რომ ხეცსურები და მათი მეზობელი სხვა კავკასიელი ტომები, რომლებმაც ზედმიწევნით კარგად იცოდნენ დოსტაქრობა და კერძოდ თავის ქალის ტრეპანაცია, კარგად ერკვეოდნენ მის ანატომიურ აგებულებაში.

საყურადღებო მომენტს წარმოადგენს აგრეთვე დაკვენილის, კერძოდ, სახეზე მიყენებული ქრილობების მარცვლეულით გამოანგარიშება, რომელიც აგრეთვე ცნობილია დაღისტნის ტომთა შორისაც, სადაც დამნაშავე თითო მარცვალში იხდიდა ოთხი მანეთის საფასურს. ასე მაგალითად, უნკრატლ-ჩამალალის ადათებში ნათქვამია: „за рану в лицо, если после излечения останется шрам, виновный платит пострадавшему 4 р. по числу зернышек, сколько поместится на шраме“ (გვ. 68—72).

წინდალში მარცვლებით გამოანგარიშების ეს წესი შეცვლილია თითქმის: „измеряют величину раны или шрама пальцем и по числу уложившихся на ране или шраме пальцев платят по три рубли“ (გვ. 16—17).

სრულიად განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს, როგორც დავინახეთ, ხეცსურული რჯული ხელს, რომლის მოჭრა თავ-სისხლის ნახევარადაა შეფასებული, ხოლო ქალის ხელის მოჭრა კი არაფრით არ ანაზღაურდება და აუცილებლად სისხლის აღებას მოითხოვს. ხეცსურული რჯულის მიხედვით, მარჯვენა და მარცხენა ხელის ღირებულება ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება.

ძეგლის დადება ამ მხრივ განსხვავდება ხეცსურული რჯულისაგან, აქ მარჯვენა და მარცხენა ხელის საფასური დიფერენცირებულია. წ ლგ ნათქვამია: „მარჯვენა ხელი ვისაც მოეუფეთოს ანუ დაუშვადეს დაკოდოლობითა, სისხლის მესამედით დაიურვოს“ (გვ. 13).

იმდენად დიდი ყურადღება მიქცეული ამ შემთხვევაში პრაქტიკულ მხარეზე, რომ ლაყოჩას შემთხვევაც კი ცალკეა გამოყოფილი და ერთ-ერთ პარაგრაფში ნათქვამია: „каки ту лаყოча инос да марцхენას чѣлс марჯуენад იხ-მარებდეს, марჯუენის чѣлს სისხლი დაეურვოს“ (გვ. 13). ხეცსურული რჯული ხელის დაშავების შემთხვევაში ამ მომენტს მხედველობაში არ იღებს.

ხეცსურული რჯულის მიხედვით, ისევე როგორც კავკასიის სხვა ხალხთა ადათების მიხედვით, დიფერენცირებულია თითების საურავის რაოდენობა. ამ უკანასკნელს გიორგი მეფის ძეგლის დადებაში აღგილი არა აქვს.

ამგვარად, ხეცსურული რჯულით სრულიად განსაკუთრებულია ხელის მნიშვნელობა, რომელიც მარჯვენასა და მარცხენას მიხედვით არ განსხვავდება. ხელის საფასური ორივე შემთხვევაში ერთი და იგივეა; თვალსაზრისი, რომელიც ზემომოყვანილ ძეგლის დადებაშია გათვალისწინებული, აქ თითქმის არ ჩანს.

4. გარიგება—რიგების ყენება. შემდეგი ხანის მონაპოვრად ითვლება ხეცსურეთში რიგების ყენების ჩვეულება. ხეცსურული რჯულის მიხედვით უცხო

გვარის კაცებს შორის მომხდარი მკვლელობის დროს შუაქაცები აუდგებოდნენ მამკვდარსაც და მამკლავსაც¹ და მიცვალებულის დასაფლავებამდე მამკვდრის სახლში მივიდოდნენ, თან ერთ ახამტეხლო საკლავსაც წაიყობდნენ. „შუა-კაცები პირველ მოსვლანედვე მოიყობდნენ ერთ ჯელით საკლავს. ამ საკლავს ეწოდებოდა ახამტეხლო. ახამტეხლო ნიშნავდა იმას, რომ ვიდრე ამ საკლავით არ სთხოვდნენ ჭირის პატრონს, რომ ნება მოგვეცი რიგი მოვიტანოთ, გიყენოთ და ვილაპარაკოთ თქვენსა და დამნაშავეთ შუაშიო, მანამდინ კი ვერაფერს იტყუდნენ“². მისვლისას შუაქაცები ჯერ ჭირს უწყენენ, შემდეგ ამბავ-მშვიდობას ჰკითხავენ და მხოლოდ ამის შემდეგ შეუდგებიან საქმეს. პირველად შუაქაცები ეტყვიან: „ჩვენ მაველითა, მაგიხდათ უბედურება, მაგისთანებისა მერჯულენ არ იქნებითა, ქვეყანაზედა მოუხდომ საქმე არც რა იქნება. მართალია, დასანანებ ხართ თქვენა, რიგ უნდა აიღათა, რიგ უნდა იყენათ თქვენა“. ჭირის პატრონი უპასუხებს: „რა რიგ უნდა ვიყენა, არც რიგ მინდა მაგის ნაყენები, არაფერ არ მინდა, მამკლავო, მამკლა, ქნაი მაგან თავის გულისაი, რაც ეწადა ჩემზედა, დღეს თუ შავსძალი იყვეს, აგრე რა იქნება. თუ სრუაც კაც მექნა, დიდ ხანს არ გავაღლევ“. შუაქაცები ეტყვიან: „ეხლა ვერ ყოფა არ შაიდლების, რიგს ყენება გინდ, ხევისურეთის წეს-რჯულ რაც არის. რიგ არ ბრუნავს, ეს მიდის, მიიძახსა, ხევისურეთის წესია, რჯულია“.

შუაქაცები ამ დროს მუხლმოდრეკილი ემუდარებიან, „მუჭლით დაუსხდებიან“, ჭუღებს მოუხდინ და ეტყვიან: „აი ჭუღით გეხვეწებით, ჩვენებით სალოცავებით გეხვეწებით“. კალთაზე ხელს მოიკიდებენ, „კალთებს დევნიან“ მეტი მორჩილებისა და მუდარის გამოსახატავად (ს. გუდანი, ბაბუა ჯინჭარაული).

ბოლოს როდესაც ჭირისპატრონს რიგის მიღებაზე მაინც დაითანხმებენ, მამკლავის სახლიდან მოყვანილ მიწადში საკლავს მკვდრისად სახელს დაუდებენ. ერთი შუაქაცი მარცხენა მუხლით დაჯდება და საკლავს დაუქერს, ხუცესი ხანჯალს ამოიღებს და ღმერთს უძახებს:

„ღმერთო, შენ უშველე ამ სისხლ-მესისხლეთა, ნულარას ჩამაუგდებ, რაიც არ ჩამოღვარდნია, ნულარას მარჯეს დააღირებ; ჩვენებო სალოცავებო, უშველეთ, შუ გაუარეთ, წალმ მაუარეთ, ღმერთო, დიდება შენდა, ღმერთო, მაღლი შენდა, ღმერთო, კაცი შენ გეძახსა, სულიც შენ გებარების. საცა შენ ხარ, აფშინავ, შენ სულ მაიყენების, შენსამც სულს ამთავრებს ეს სამსახური, შენსამც სულს აიღუღებს, შენამც გეჴმარის. როგორც ჩვენ გავგიქჩერებავ, როგორც ჩვენ თვალწინ ა ისე შენი მოსახმარები იქნების!“.

ამის შემდეგ დაჰკლავენ საკლავს: „შაუნდნას ღმერთმა, მაჴმარას!“—ერთხმად იტყვის ხალხი. საკლავს გაატყავებენ, ხორცს იქვე მოხარშავენ, ტყავს კი შუაქაცები წაიღებენ. ხორცის ჭამის დროს არაყს დალევენ. შუაქაცები ჭირის პატრონს დალოცავენ: „დაგლოცასა, გადღეგრძელას, ნულარა მარჯე დაგალი-

¹ მამკვდარი გულისხმობს მოკლულის ნათესავენს, მამკლავი კი მკვლელის ნათესავენს. ჩვენც ამ გაგებით ვხმარობთ ყველგან ჩვენს ნაშრომში ამ ტერმინებს.

² ალ. ოჩიაური. „ისტუმარ-მასპინძლობა ხევისურეთში“. ხელნაწერი, ისტ. ინსტ. ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი, რგ. 29, გვ. 387.

რას, შენ გულ კაით გაგიკურნას, დღეს ამას უკენ გულ ნულარაი შაგიწუხას¹. ამის შემდეგ მიცვალბულს წაიღებენ და დაასაფლავენ.

თუ მამკლავს დაუგვიანდა მიწად შეი საკლავის გადახდა და მიცვალბული ისე დაასაფლავეს, მაშინ დამნაშავეს, მეთავეს სასარგებლოდ გადახდები-ნებენ 5 ძროხა ჯურუმს.

მკვლელობის შემდეგ მეთავე გვარი საგვარო ლაშქრობად მოემზადება. შუაკაცები მათ შესაგებებლად და გზიდან დასაბრუნებლად მამკლავის მეგვა-რეების ხარჯზე საგვარო რიგს უყენებენ. საგვარო რიგის დაყენებაში მონაწი-ლეობას გვარის თითოეული კომლი იღებს. დიდ გვარს მეკვამურობაზე კენჭე-ბით დაითვლიდნენ და ვისაც რა შეხვედებოდა სისხლის კენჭში, იმას გადაიხ-დიდა. სულ გადასახდელი იყო 1 ბულა, 12—20 საკლავი და 5 ჩარეკი სპილენძი.

სალაშქროდ წამოსულ გვარს საკლავებს გზაში მიაგებებდნენ. „თუ არ მიაგებეს, რომელი მიზეზიან სოფელია, ის გვარი იმას დევცემის, ქუდიანს ვი-საც მახვლენ, სრუ გააფუქებენ, ერთ კაცს მაინც მახვლენ, სულს ამაილებენ“².

მაყვანილ საკლავს სახელს დაუდებენ: „ღმერთო, უშველე ამ სისხლ-მე-სისხლეთა; ღმერთო დალოცვილო, მაღალო, კაცთა გამჩენო, შუ გაუარე, წაღმ მაუარე; ღმერთო, ავსა ჟრიგოს ნულარას ჩამოუგდებ, რაიც არ ჩამალვარდნიე. ღმერთო, ავი დააცილე, სისხლ-მესისხლეთ მეშუენო ანგელოზნო, თქვენ დევმა-რენით კაცსა და შუაკაცსა, კარგის თქმა გონებას ნუ მაუშლით; ღმერთო და-ლოცვილო, ზე დამრჩოთაც უშველე, ავსა და სიკვდილობას ნულარ დააღირებ! ღმერთო, შენგანვე გაჩენილი ხეწება კაცისაჲ, ბარება სულისაჲ, საც ქრისტე ჰურობენა, ანგელოზნი ჟამობენა, ცოდვილს გაინანებენ, მართალნ გაისვენებენ, სულ წმიდან მაიხსენებინ, საცა მართალთაში შენ სულ მაიხსენების, აპარეკავ! შენამც მაგიჟა, შენამც მაგევმარების ეს დაყენებულ სამსახური. რაადაც გინდა, იმაადამც ხეშარობ, ცოდოსაც მაგვდის, სასჯელსამც გარიდებს, სამძიმოსამც გი-ზუბუქებს, წინ მაგებებულსა, უკენ მაწეულსა, სიკვდილი დღე დამწყდელსა, ენი ნათქვამსა, ჯელი ნაქნარსა, ყური განაგონარსა, თვალი ნანახსა, შალხევასა, ცოდვასამც გხდის. თუ გინდ ღთის კარზედა, თუ გინდ სულეთის ღმერთსთა-ნა იქამც მაიხმარ, მანდიური წესითა და რჯულით შაგინდნას, მაგავმარას ნულმ არაით გაიხლათები! მე რასაც დაგაკლებ, სულეთის ღმერთი ნურას და-გაკლებს, ისიმც გისრულებს, შაგინდნას სულეთის გამრიგე ღმერთმა, მაგავმარას!“ საკლავს რომ დაკლავენ, ყველანი იტყვიან: „შაუნდნას, მაავმარას; კაც—შუა კაცს გასჯილობა ნურას დაგიკარგასთ, კაის თქმა გონებას ნუ მაგშალნათ ღმერთმა!“³

საგვარო რიგის დროს მიღებულ საკლავს რომ ჩაიბარებდა გვარი, ზოგს დაჰკლავდა და საერთოდ მოიხმარდა, ზოგს კი ხატს შესწირავდა, მიღებულ სპილენძსაც ასევე ხატს სწირავდნენ.

¹ სოფ. გუდანი, ბაბუა ჯინქარაული.

² სოფ. გუდანი, ბაბუა ჯინქარაული.

³ სოფ. გუდანი, ბაბუა ჯინქარაული.

საგვარო რიგის გადახდით ხდება გვარის გვართან შერიგება, მაგრამ მამკლავის სახლს კი მამკვდრის არც სახლი და არც სამშო ამ დროს არ ირიგებს.

ხელახალი იერიშით მესამოენი—ძირის წვერნი მიდიან მამკლავის სახლის ასაოხრებლად. გარდა მამკლავის სახლისა, მესისხლებმა უნდა ააოხრონ მისი ძმის ან მამით შინშის სახლიც.

მათაც მეწელეს მესამოენი რიგს დაუყენებენ. ერთს სამი წლის ბუღას, სამხარეჟიან სპილენძის ქვაბს, ორ საკლავს გზაში მიაგებებენ, რომელთაგან ერთი ბანზე შესამკდომლოა, მეორე კი გადმოსამკდომლო. თუ ვერ მოასწრეს გზაში მიგებება, მაშინ ბანზე ასელამდე უნდა დაუკლან ბანზე შესამკდომლო და უკან დაბრუნება სთხოვონ. თუ ესეც ვერ მოასწრეს და მეტავე ბანზეა ასული, მაშინ ბანიდან ჩამოსამკდომლო უნდა დაუკლან და ბანიდან ჩამოსვლა სთხოვონ, რომ ბანი დანგრევისაგან გადაარჩინონ.

ასეთივე წესით ხდება დედის გვარის შეჩერებაც, რომელიც თავის მხრიდან მოითხოვს სადედო რიგის დაყენებას და მოდის გვარისა და სახლის გასანადგურებლად. სადედო, ანუ დედის გვარის რიგი, რომელსაც საგვარო რიგის მსგავსად სალაშქრო რიგსაც უწოდებენ, იმავე ზომის გადასახადს, ანუ დრამას შეიცავს, როგორსაც საგვარო რიგი. ამგვარად, რიგის დაყენების დროს საკლავები მაშინვე იკვლებოდა, ხოლო წარს და ქვაბს მთავარ სალოცავს სწირავდნენ.

სახლის რიგი მამკლავის სახლის ხარჯზე სრულდება. მამკლავის სახლი მამკვდრის სახლს უხდის ერთ სამი წლის ბუღას, სამხარეჟიან სპილენძის ქვაბს და ორ საკლავს. თუ მამკვდრის ოჯახმა გაიგო მამკლავისაგან რაიმე ცუდი ნათქვამი, თუ არ დააჯურუმა, ისე აღარ დაიყენებს მისგან რიგს. ასეთ შემთხვევაში ჯურუმს სამ ან ხუთ ძროხას ახდევინებენ.

მკვლელის სახლი უყენებს აგრეთვე რიგს დას, მამიდას, დისშვილებს, და თითოეულ ამ ნათესაურ ჯგუფს უხდის ცხრა ცხვარს. სადო რიგი 9 ცხვრის რაოდენობით ერთ უფროს დასთან იგზავნება, სამამილო ერთ უფროს მამიდასთან და ასე სხვა, რაც შემდეგ ამ ნათესაური ჯგუფის შიგნით ნაწილდება.

ყველა ზემოჩამოთვლილი გადასახადი მამკლავს არ ათავისუფლებს მამკვდრის პატრონის დევნისაგან. არც თვითონ მამკლავს—მეწელეს და არც მის მესამოეთ არ შეუძლიათ მამკვდრის სოფელში შესვლა, და თუ ამ წესს დაარღვევენ, მათზე იტყვიან: „სისხლნ შამაჩქვიფნა“—და დააჯურუმებენ.

თუ მამკლავი იმავე ან მეზობელ სოფლიდანაა, საიდანაც მამკვდარი, მაშინ მეწელე მთელი თავის ოჯახით უნდა აიყაროს და ამანათად წავიდეს. ამანათად წასულს უცხო გვარი და სოფელი შეიხიზნებს, ხევისურული რჯულის მიხედვით, ამანათად მიღებაზე უარის თქმა არავის არ შეუძლია.

ზენა აჯოელი ურჯუჟა ჯინქარაული ასე აღწერს ამანათის მიღების წესებს: „ამანათად შენახვა ყველასი ვიცით, ვინაც იქნება. ამანათი ეტყვის, ამანათად მაინც მამყოფეთო, თუ არ შამიყრით წარ-ქვაბითაო. მერე თუ ხანი გავიდა და ამანათი დარჩა, ეტყვის: შამინახეთ, მიძმიეთ, წარ-ქვაბით შამიყარეთ!.. გაუჭირებლად სოფელში არავინ მივითქვს. თუ საქმე არა გაქვ გაჭირვე-

ბული და სოფლიდან აყრა არ გინდა, არავინ მიგიტევს, ქოხსაც არ გაგაკეთებ— ბინებენ. ამანათს კი ხელს შაუწყობენ, ყველა უნდ მისცენ იმას, სახლიც მოუწყონ, მისცენ კიდევ, რაც ოჯახში სჭირდებათ. სადაც უფრო ნათესავი ჰყავ, იქ უფრო წავალს ამანათი, სადაც დაი ჰყავ, ან ძმად ჰყავ, იმ სოფელს შეხვეწების, იქ იცხოვრებს. შეუძლიან, რო სხვა ქვეყანაშიც წავიდას, იქა ნება აქ, იქა ვერ შეუშლიან იმას ხელს ცხოვრებისას. ქისტი რომ იყოს, ლეკი რომ იყოს. ამანათი, ხევესურზე კარგა უნდ შინახონ.

მკვდრის პატრონმა ამანათად შაიძლება მარტო მეწელებს ოჯახი აჰყაროს, შაიძლება რომ თქვას, არავის არ გაუტევ, არც მის ბიძაშვილებსო, მაშინ მთელი სახლიკაცები თავისი ცოლ-შვილით უნდა აიყარონ. ამანათს, რომელსაც სოფელი მიიღებს, ხატშიც შეუძლიან მისვლა“.

ხევესურული ამანათობის ფრაგმენტულ სახეს წარმოადგენს სვანური ჩვეულება, რომელიც ნაჭა-სა და კერიის მოხსნით და ცეცხლზე წყლის დასხმით მკვლელის ოჯახის სიმბოლურ განადგურებას გულისხმობს¹.

მკვლელისა და მისი ოჯახის გახიზნა აღნიშნულია გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადებაშიც“. იქ ნათქვამია, რომ მკვლელი „სამს წლამდის გარდაიხვეწოს“ (შდ. § ე, გვ. 6; § ია, გვ. 8 და სხვ.)².

დამნაშავეს გადახვეწა, როგორც აუცილებელი მომენტი ჩვეულებითი სამართლისა, ახლავს აგრეთვე ჩრდილო კავკასიის ზემოდასახელებულ ადათებს. მაგრამ იქ ზოგჯერ გადასახლების მომენტი უფრო პირობითსა და არაარსებით ხასიათს ატარებს. უნკრატლ-ჩამალალის ჩვეულებითი სამართლის მიხედვით, მკვლელი იხიზნება სამშობლოდან 3 დღით. მხოლოდ სამი დღის შემდეგ, როდესაც მკვლელის ნათესავები მოვლენ მოკლულის ნათესავებთან სუდარიით და ხარით, მათ შეუძლიათ შერიგება და თავის ძველ სამოსახლოზე მოსვლა³. კარატინის ადათებით, თუ მკვლელი ვადაზე უფრო ადრე დაბრუნდა, მაშინ იმ ოჯახმა, რომელსაც ის შეეხიზნება, საზოგადოების სასარგებლოდ უნდა გადაიხადოს 10 მანეთი, ხოლო მკვლელი კვლავ იდევნება⁴. თუ მკვლელმა თავის დროზე ვერ გადაიხადა მასზე დაკისრებული საურავი, მაშინ მესისხლეების სრულ დაკმაყოფილებამდე მას ერთმევა თავის სამოსახლოზე დაბრუნების ნება⁵.

დაღისტინის ზოგიერთი ტომის ადათებში ჩვენ მოგვეპოვება ცნობები უფრო ხანგრძლივი ამანათობისა. კომაროვის მიხედვით, ყუმიხებთან ამანათის გახიზნა ხდებოდა 2 წლის ვადით; ყაბუჭლებსა და დიდოელებთან—ერთი წლის ვადით, რადგანაც ამაზე ადრე შერიგების მოხდენა სათავილოდ მიაჩნდათ (შდ. კომაროვის დასახ. ნაშრ., გვ. 28; ლეონტოვიჩის დასახ. ნაშრ., ტ. II, გვ. 130; და წერილი „Адамы южно-дагестанских обществ“. Сб. свел. о кавк. горцах, ტ. VIII, გვ. 5—6).

პირშესამყრელო. მკვლელობის შემდეგ ხანი რომ გაივლის, მამკლავის მესამმოენი მიუგზავნიან მამკდრის მესამმოებს შუაქაცებს: „არ შეიძლება,

¹ რუსუდან ხარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

² „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ“, ს. კაკაბაძის გამოცემა, 1913, გვ. 5.

³ შდ. გველეხიანი, დასახ. ხელნაწ., გვ. 64.

⁴ იქვე, გვ. 45.

⁵ იქვე, გვ. 47.

რო გვერდით დამისვას, მაპატიას?“—შეეკითხებოან. შუაკაცებიც თავისი მხრივ ეტყვიან: „თუ გწყინსაო, გვითხარი, რაით შაიყრი პირსა?“—და გადაუწყვეტენ ზედმეტად გადასახდელ ჯურუმს—სამს ან ხუთ გელით ძროხას; პირშესამყრელოსათვის ერთ რომელიმე დღეს დანიშნავენ. მამკლავის მესამეონი დაამზადებენ 5 ძროხა დრამას; წააღებინებენ შუაკაცებს ხატში სვესა და ფორს და ლუღს ადუღებინებენ.

მამკლავისა და მამკვდრის მესამეონი ყველანი მეჭელესა და სათოფედ გაწირულის გარდა, ხატში იკრიბებიან. სათოფედ გაწირული მამკლავის ძმა ან ბიძაშვილია; მის შერიგებაზე მამკვდრის მესამეონი უარს ამბობენ და მამკლავთან ერთად მასაც შეურიგებელს სტოვებენ.

დაღუბების შემთხვევაში მკვლელს სათოფედ გაწირული მოძმე ცვლის. შუაკაცები ხშირად სთხოვენ რომ „მაგას ნუ გასწირავ!“ მამკვდრის მესამეონი ამაზე უარით უპასუხებენ: „კაც რო ამოსწყდეს, ჩემ თავ სისხლ სად უნდ წავიდას?“ ამგვარად, მეჭელესა და სათოფედ გაწირულს გარდა ყველანი ხატში იკრიბებიან და ორ საკლავს მამკვდრის მესამეონების მოსვლისას დაკლავენ. ამავე დროს დამზადებული აქვთ ლუდიანი კოდიც. კოდის გვერდზე დადგმულია ტაბლა—მოგრძო დაბალფეხიანი სუფრა, რომელზეც აწყვია პურები, ხატანი (ყველი) და მოხარშული ხორცი. ზედვე დგას ერბოიანი ჯამები, ერთი გელადა არაყი; კოდის გახსნის შემდეგ ლუდიან თასებსაც ზედ დგამენ. კოდს ხუცესი სახელს დასდებს: „ღმერთო, დიდება შენდა, ღმერთო, მადლობა შენდა! ღმერთო დალოცვილო, შენგანაა გაჩენილი ხვეწება კაცისაჲ, ბარება სულისაჲ, საცა ქრისტე პურობენო, ანგელოზნი ჟამობენო, ცოდვილს გაინაბებენ, მართალნ გაისვენებენ, სულ წმიდა მაიხსენებინ; საცა შენ სულ მაიხსენება გიგია, შენ საცა ხარ, შენ ანდაფია, შენ სამყოფია; შენამც მაგივა, შენამც მაგეჟმარება დადგმული კოდი, დაკრული სანთელი, ცოდოსა გჳდისა, მჯელსაც გარიდებს, სამძიმოსაც გიზღუბუქებს, წინ მაგებებულსა, უკენ მაწეულსა, სიკვდილის დღე დამწყდელსა, ენი ნათქვამსა, გელი ნაქნარსა, თვალი ნანახსა, ყური ვანაგონარსა, შენისამც ცოდვის მხდელია, ცოდვისამც იალ მქნელია. როგორც გაუქჩერებაჲ ემ ხალხთა, შენამც გეჟმარის; სულეთის ღმერთითამც ხმარობ, მანდიური რჯულითა, სულეთის ღმერთის მაცემითა, მზის შუქითა, დღის სინათლითა, ერუმსალეთის მადლითა, მაგინდას სულეთის გამრიგე ღმერთმან, მაგაჟმარას!“ შემდეგ ხუცესი მიუბრუნდება იქ მყოფთ: „ღმერთმა ავი, ურიგო ნულარა ჩამაგიგდასო, ერთმანეთის მდევენი კად დაგარიგდასო; კაც, შუაკაც კას თქმა გონებას ნუ მაგიშალდასო. შაუნდას ღმერთმა, მაახმარას!“ ამის შემდეგ გაიმართება პურობა. შუაკაცები ცდილობენ, რომ მესისხლეები ერთმანეთში არევიტ დასვან. შერიგების განმტკიცების მიზნით მათ ამბობილებენ—ჩაფხეკენ ლუღში ვერცხლს და შუაკაცები დაილოცებიან: „ღმერთო დალოცვილო, ფიც-ვერცხლის გამაჩენო, კად დაარიგენი. ღმერთო, გიგია და ღთისია ერთმანეთს შაყვარე, ავსა, ურიგოს ნურას მაინდომებ. სიყვარული ჩაუშვადით, წმინდაო ანგელოზნო, ჩვენო სალოცავნო დალოცვილო“. ორივე ერთად აიღებს თასს, ჯერ ერთი მოსვამს სამჯერ, შემდეგ მეორე და ასე რაჰდენჯერმე გაიმეორებენ და ერთმანეთს აიღეგრძელებენ.

სუფრა რომ აიშლებოდა, ერთ საკლავს წაიყვანენ და მამკვდრის დედასთან მივლენ სახლში. ქუდმოხდილნი სახლის ზღურბლთან დასხდებიან, ოჯახის უფროსი დიასახლისი მივა მათთან და ეტყვიან: „შადით, გადმავედით აქ საწყობო, თქვენ რაღი გიტანავთ ბრალი, მეც იმან დამლუბა და თქვენც იმან დაგოლუპათ, თქვენი რა ბრალია!“

ამის შემდეგ შევლენ და სადაც „ყვერუ-კერა სხე“, იქ დასხდებიან და დამხდურებთან ერთად მოტანილ ლულს დაუწყებენ სმას. დიდხანს არ დარჩებიან, წასვლისას მკვდრის პატრონი ეტყვის: „ნურაზე შესცდებით, არ მინდა, რო გამაგონათ ცუდ სიტყვა, არც მოსვლას გიშლით ჩემ სოფელში, არც ამრახობას გიშლით, ერთად დასხდომაიც გვინდა, მასვლაიც გინდათ, ცუდს ნურას გამაგონებთ, თავისუფლებ ხართ“. ამის შემდეგ, მეველესა და სათოფედ გაწირულს გარდა, ყველასთან შერიგებული არიან.

თუ მამკვდრის პატრონმა მეველეს თოფი ესროლა და მხოლოდ დაქრა, მაშინ „შუაკაცები ეტყვიან: „შენ თოფ გადაჰყუდეო, თუ შენს გელს ეწერაო, შენ ხო თოფ ესროლეო, შენგნით ხო მომკვდარიო და ღთისგნით ცოცხალია, დაანებე თავი!“

ცოტა ხნის შემდეგ მამკლავი თვითონ გაუგზავნის კაცებს და გაატანს მეთავესთან საკლავს: „სთხოვეთ, იქნებ გამოიშვას, იქნება ღმერთსა გენას“. თუ მამკვდრის პატრონი დათანხმდა, მამკლავი წააღებინებს ხატში სვესა და ფორს ლუღისათვის და ერთს 3 წლის ხარს. შუაკაცები აღუღებენ ლულს მამკვდრის ხატში.

მეველეს დაღამებულში წამოიყვანენ და მეთავის სოფელში უსინათლოდ შევლენ, თან 3 საკლავს წამოიყვანენ. ერთ საკლავს სოფლის თავში დაკლავენ და ისე მივლენ ხატში. ხატში მისვლისას ხუცესი კოდს გაადიდებს, მეორე საკლავს დაკლავს და სახელს დაუდებს:

„ღმერთო, დიდება შენდა, ღმერთო, მადლობა შენდა, ღმერთო, გეძახს ეკირის პატრონი, უშველე, ძველის სულის გონებად ნუ დაღლე, ახალს ნულარას ჩამაუგდებ მას იქითა. შანდობა სულს წმიდას. სააქაოს ნათქვამი თუ საიქიოს მიდიოდას, სულს შანდობა მიუდიოდას; სადა შენ ხარ გიორგიო, შენამც მაგვემარების სააქაოს გამაჩქერებული ტაბლა, ყანწი, ჭურჭელი, კოდი დალოცვილი, დადგმული ღთის წესი, სამანდაოსამც გვემარვის, ცოტა—დიდად, რიოშ—წმიდად. ფერუქცევადა, წაუქცევადა, სულეთის ანგელოზი შენა გელადამც მადიდებს, მეხალბათიმც ნუმც აგართობს. სააქაოს გამაჩქერებულ გამაღებულ მანდამც გვემარვის, ჩემის უთქმელობითამც ნურა დაგაკლდების. ცოდვისამც გვდის, მჯელსა-მჯაერესამც გარიდებს, სამძიმარსამც გიზუბუქებს, წინ მაგებებულს, უკენ მაწეულს, სიკვდილის დღეს დამწყვედულს, ენი ნათქვამს, ყური განაგონარს; შენისამც ცოდვის მვდელია, ცოდვისამც იალ მქნელია. ნუმცარათ დაღონდები, ნუმცარათ გაიხლათები. ჯელსამც გახკრავ, უბე-კალთასამც გაიხვევ. შავინდნას ღმერთმა, მაგავემარას. თავისად გინდა, სხვათად გინდა, შენიმც საჰმარ იქნების“¹.

¹ წებისტეჩო, ორბელლთა, გიორგი არაბული.

შუაყაცები და მამკვდრის მეპატრონეები ლუდის სმას რომ შეუდგებიან, მეტელე ამ დროს კარში სიბნელეში ზის, მამკვდრის რომელიმე ახლობელი მესამეოე მივა მეტელესთან და ეტყვის: „რაც მოხდა, მოხდა, წინ უნდა ყოფილიყავ სიუხიზლით, მოხდა და ეშმაკისაგან მოხდა თუ ქაჯისაგან“. მოჰყიდებს ხელს და წაიყვანს. ზღუბლთან რომ მივა, მეტელეს გადასვლა არ უნდა, თუ გადავიდა, მაინც სიბნელეში ჯდება. მეთავე ლუდიან თასს მიუტანს, მეთავე ჯერ უარს ამბობს მიღებაზე, ბოლოს გამართმევს თასს, დაილოცება და დალევს.

ერთი წლის განმავლობაში ამის შემდეგ მეტელეს მეთავის სახლში შესვლა არ შეუძლია.

მკვდრის პატრონი უთვლის: „მერჯულენ ქვე არ ორთო ჩვენა, როცა გვერდით დავისვი, სახლშია მოვიდეს“. ამის შემდეგ მეტელე ერთ ქინთ (ტიკი) არაყს წაიღებს და ერთ საკლავს წაიყვანს, ერთ საიმედო სოფელს კაცსაც შუაყაცად წაიყვანს და მივა მეთავესთან; აძრახებას მაინც ვერ უზედავს. მეთავე ეტყვის: „ხათრ აღარ გინდაო, უკილოო ხათრს ნულარ სწეო, მასვლაიც გინდ, აძრახლომაც გინდ, გავლა-გამავლაიც გინდ; თუ ხათრს დაიქერ, დედაია იმისაჲ—მამკვდრისაჲ, თუ მამაია, შენთვისან კარგია, ამ დღის უკენ ჩემგან შიში ნულარ გინდა, ეს რიგის საკლავი¹ და გრჩების“².

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ პირშესამყრელო, როგორც აუცილებელი რიტუალი შერიგებისა, რომელიც ვარაუდობს დაზარალებული და დამზარალებელი მხარეების ერთად შეყრას და აგრეთვე მოითხოვს მკვლელისა და მისი ნათესავებისაგან სავალდებულო საჩუქრების გადახდას, დადასტურებულია, ხევისურებს გარდა, სვანებთანაც³. მსგავსივე სახით დღისტინის სხვადასხვა ტომში⁴ და აგრეთვე ჩერქეზებთანაც⁵. მსგავსებას ამჟღავნებს თვითონ სახელწოდებაც—პირშესამყრელო, როგორც, მაგალითად, თაბასარანული ბეტ-გერმაგ⁶.

თუ მეთავე მეტელესთან შერიგებაზე უარს აცხადებს, მეტელეს შეუძლია ჯვარჩი შაუჯდეს. მამკლავი შუაყაცებთან და ხუცესთან ერთად ღამით მივა ჯვარში. თან წაიყვანს სამი წლის მოზერს, წაიღებს სპილენძის ქვაბს, ხუცესი ხატში საკლავს დაკლავს და იხუცებს:

„შენაც სამთავრო, სადილო, გასამარჯო იყოსა სომხოზ გიორგი, მაყენებული ეს ბულაური, მახრილი ჩოქი, მათხოილი მადლი ამ მესისხლეებისა, ამათ თავ ჯალაფობისად. სამეშვლო, სამწყალობო აიტანე. ერთიერთსმანეთთან სისხ-

¹ რიგის საკლავის სახით ამ შემთხვევაში იგულისხმება სამკანაო რიგი, რომელზეც ჩვენ ცოტა ქვემოთ შევჩერდებით.

² ზეისტერი, ორბელთა, გიორგი არაბული.

³ რუსუდან ხარაძე. დიდი თჯახის გარდმონათობის სვანეთში, 1939, 37—40.

⁴ შდ. Ф. И. Леонтович. დასახ. ნაშრ., ტ. II, გვ. 130, 163, 214; А. В. Комаров, დასახ. ნაშრ., გვ. 34—35; გველეხიანი, დასახ. ხელნაწ. გვ. 82, 97 და სხვ.

⁵ შდ. Н. Ф. Грабовский. „Очерки суда и уголовных преступлений в кабардинском округе“, Сб. свед. о кавк. горнах, გამ. IV, გვ. 29 და სხვ.

⁶ შდ. „Алаты южно-дагестанских обществ“, Кюринский окр. Сб. свед. о кавк. горнах, გამ. VIII, გვ. 33, 51. შდ. აგრეთვე А. В. Комаров, დასახ. ნაშრ., გვ. 26.

ლობას, ცოდილობას ნულარ მაუხდენ, ამათში შუაკაცებ რომლებიც არიან, ამითსა სწყალობდე!..“

მამკვდრის პატრონს დილამდე არ გააგებინებენ „ხატში“ შამოჯდომის¹ ამბავს. მეორე დღით კი შუაკაცები მივლენ მეთავის სახლში, მიიყვანენ ერთ საკლავს და ეტყვიან: „დღეს თოფი უნდ გადავარდეს, აი ამ საკლავითა გთხოვთ, გეხვეწებით, ნულარ მაჰკლავ. ჯვარჩი შამამჯდარია და ჯვარსაც აპატიე და ჩვენც გვაპატიე“. ისიც უპასუხებს: „არ უნდ შამამჯდარიყო, არც ეკლავდი მია, არც მკულავ, რად უნდოდ ხატში შამამჯდომი“².

ამის შემდეგ მოსაკლავად ვეღარ დასდევს მისი მესისხლე. გადასახდელი რჩებოდა მხოლოდ **სამაჰნაო რიგი**, ეს უკანასკნელი კი წარმოადგენდა იმ სახის დრამას, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში არ ისპობოდა. მამკლავი და შემდეგ მისი შთამომავლობა მას ერთი ცხერის სახით ყოველწლიურად იხდიდა. თუ მკვლელს პირდაპირი ნათესაობის ხაზით აღარავინ რჩებოდა, მაშინ სამაჰნაო რიგს ის იხდიდა, ვინც მკვლელის ადგილ-მამულს ამუშავებდა.

სამაჰნაო რიგის დაყენება გაზაფხულზე უნდა მომხდარიყო, ვიდრე ზენა დაიწყებოდა და ხარის პირველი კვალი გაეიდოდა.

ყველა ზემოაღწერილი წესის გარდა, **მეკელესა** და მის **მესამოებს** რჩებათ შესასრულებელი მთელი რიგი აღკვეთებისა, რაც შთამომავლობით გადადის და საუკუნეთა მანძილზე ინახავს მესისხლეების შუღლს.

ქვემოთ ჩვენ შევჩერდებით ამ აღკვეთათა ცალკეულ სახეებზე:

1. თუ **მამკლავი** **მამკვდრის** პატრონს გზაში შეხვდა ცხენით, მამკლავი ცხენიდან უნდა ჩამოვიდეს.

2. თუ **მამკლავი** **მამკვდრის** პატრონს ვიწრო გზაზე შეხვდა, მამკლავი გზის თავზე ვერ გადაუვლის მამკვდრის პატრონს და გზის ქვემოთ უნდა მოერიდოს.

3. **მამკვდრის** სოფელში **მამკლავი** ცხენზე შემჯდარი ვერ შევა. ბ. გ. ა. ბ. უ. უ. რ. ის აღწერილობაში ეკითხულობთ: „მეველე რომ მეთავის სოფელში მივიდას, საქმე რომ რა ხქონდას, არ შეუძლავ, რომ იქოთას იმის სოფელში ან კიდეც ცხენზე ნაჯდომმა ცხენით გაიარას—არ აქვის ნება; თუ ცხენით მივას და იმ სოფლისას აქვ გზა გასავალი სხვაკან მიმავალს, მაშინ შორითავ უნდა გარმოვდას ცხენებით, ცხენი ჯელში დაიჭირას და ისე ნებას გაიაროს. თუ ცხენით გაიარა, თუ მესისხლე შინ ას, გამაეტანების და დასჭირს“³.

4. ხალხში **მამკვდრის** გვარეულს **მამკლავი** ჩხუბს ვერ დაუწყებს, და თუ ვინმე **მამკვდრის** მონათესავეს ეჩხუბება, **მამკლავმა** მისი მხარე უნდა დაიჭიროს.

5. **მამკლავმა** ხათრი უნდა გასწიოს და თუ სადმე ქეიფში შეხვდა მამკვდრის ნათესავს, მას ლუდიანი თასით **პატივი** უნდა მიართვას; მასთან ვერც იმღერებს და ვერც იმზიარულებს. „სად შეხვდება ქეიფში, სმაში, ხალხში, სადაც უნდ იყოს, პატივი უნდ მიართვას, ან ლუდიანი თასი, ან არაყი. ამის გარდა საჭიროა ხათრის ჭერა, არც იმღერებს, არც დაუკრავს ფანდურზე, არც იშუღლებს მასთან“ (გუდანი, ქორია და ბაბუა ჯინქარაულები).

¹ ზეისტერო, ორბელთა. გ. ი. ო. რ. გ. ა. რ. ა. ბ. უ. ლ. ი.

² წელიწადი, 1923—24, გვ. 140—141.

„სმელობაში რომ ერთად შეიყრებიან მამკლავ-მოკლული პირველად, რომ მამკლავი მოკლულს მახველავს, იქ ლუდი უნდა მიატანიოს სხვა კაცს, პატივს ვეძახით ამას“. (უკენ წადუ, უნცრაუა ქერაული).

ბ. გაბუური ამის შესახებ წერს: „სადაც შეხედების ხალხში, მუდამ პატივი უნდა აძლიოს მეთავეს; თუ პატივი არ მისცა, მაშინ მეგვლეს დასჭირის ხანჯრით და შასწირავს თავის მკვდარს. ესრ რომ თავ-მეთავეობა სრუ მიწა-წყალობამდი ას, იმის გათავება არ იქნების, ჩამომავლობამ მეგვლისამ სრუ უნდ პატივი აძლიოს მეთავეს“. (ბ. გაბუური, წელიწდეული, 1923-24, გვ. 140).

6. **საკლავ-პატივის გადახდა.** ისევე, როგორც სამაწნაო საკლავი, საკლავ-პატივიც მკვდარზე მეგვლის სახლმა უნდა გადაიხადოს. ესეც თაობიდან თაობაზე გადადის და თავის გათავებამდე გრძელდება. მამკლავის სახლი უხდის აგრეთვე პატივს მამკვდრის სახლს იმ შემთხვევაში, თუ ეს უკანასკნელი ქალს გაათხოვებს ან ვაჟს ცოლს მომკვრის, ამას **საქორწილო პატივი** ეწოდება. საქორწილო პატივს იხდიან ფულით ან **სამშვილო ფარჩით**.

ყველა ზემოთ დასახელებული აღკვეთა სამაწნაო-საკლავთან ერთად დაუსრულებელ ვალდებულებებს წარმოადგენდა ძველისძველ მესისხლეთა შორის, მხოლოდ ამ 50—60 წლის წინათ შემოიღეს ე. წ. თავის გათავება.

თუ ძველისძველ მესისხლეს თავის გათავება უნდოდა, შეუთვლიდა: „ზურაბისოდინდელ თავსაო ქო მიწაწყალთ კი ვერ გავაწვდენთაო, გაგითავებ მია თავსაო“. თუ თანახმა გახდებოდა თავის გათავებაზე, მაშინ **მეკვლის** მემკვიდრე დანიშნული დღისათვის ლულს აღუღებდა და ყველანი მამკლავთან შეიკრიბებოდნენ.

შუაკაცები შეათასებენ საქონელს, ზოგი მეთავე 16 კელით ძროხას მოითხოვს, ზოგი 30 კელით ძროხას. ამის გარდა სპილენძს, ხანჯალს, ქამარს, ცხვარს, ძროხას, ცხენს და სხვ... შუაკაცები ყველაფერს ჩაიბარებენ და მამკვდრის ნათესაობას მიართმევენ. ზოგიერთი მეთავე გადასახდელის ერთ მესამედს აბატიებს მამკლავს.

შერიგების დროს კოდს გახსნიან და ლულს მკვდრისად დალოცავენ: „ღმერთო, დიდება შენდა, ღმერთო, მადლი შენდა! სააქაოს ნათქვამი საიქიოს მიდიოდას! სადაც შენ ხარ (სახელს იტყვიან მკვდრისას), შენი სამყოფოია, შენი ანდაბაია, შენი სახმარ იქნების. შენიმ სამთავრებ იქნების, მოუღვევარ გექნების, მოუკიდვარ გექნების, ცოდოსამც გხდის, მჯელსა, მჯავრესა გარიდებს, სამძიმარსაც გიზუბუქებს; წინ მაგებებულსა. უკენ მაწეულსა, ენი ნათქვამსა, კელი ნაქნარსა. ყური განაგონარსა, თოლით ნანახსა, შენი სიკვდილის დღეს დამწყვდეულსა, შენი ცოდვის მხდელია, ცოდვისამც იალ მქნელია. თუ ვინ გყავდასა შამამხედავი, შამამბრუნავი, მაკეთე მაკიდული, სოფლელი. სწორფერი, ნაცნობი, ნადობი, ძმობილი. შენითამც ნებით დაიწვე, დაიტანებ, ძალით ნუჟინ მაგეკიდების; მანდიური წესრიგითამც ხმარობ, ჩემი უთქმელობითამც ნურა დალონდები, ნურა გაიხლართები, შაგინდას, მაგახმარას!“¹.

¹ სოფ. გიორ-წმიდა, ივანე გოგოჭური.

კოდის დალოცვის შემდეგ, სანამ ხალხი საქმელად დასხდებოდა, მანამდე შუაქაცები ნამჯისაგან ნასკვს გააკეთებდნენ „ყარტ განასკვენ ერთმანეთის ძველი მედავენი; წინ დაიდებენ“; მკვდრის პატრონი აიღებს ხელში ნასკვს და იტყვის: „აი, მაგდიოდასთ, თქვენს ღმერთსაც მიზდიოდას, მიპატიებ მე, ეხლა ნასკვს ვიღებ (იღებს წინ ნასკვს); აი მაგდიოდასთ შუაქაცებს სრულ ყველას, მე ნასკვს ვიღებ ამ კაცთან, თუ მაგკალ ნასკვის დაიდების უკენ, იქავ მაშკლას, თუ დაეხკარ, იქავ დამკრას, თუ შაუწირე, შამამიწიროს, ხოლოთ იმ კვდარს ნუ ამიხსენებს¹, თორემ მაშინ კი აისივ საქმე გვექნება და ახალ იყვეს, აი ნასკვზე ფეხ ვაღვამ“.

ნასკვი

ამის შემდეგ მეთავე ერთ-ერთ შუაქაცს მიმართავს: „აი, აპარეკავ, დაისწავლიდი, შენ შვილებსაც ასწავლიდი, რომ ნასკვზე მე შემახდინეს, ანდრეზ გაწირიდი, რო მაგათან გათავებულ მაქვ საქმე“. ნასკვზე ფეხის დამდგომ ორ კაცს—შუაქაცებს 2 ფეხითი ცხვარი უნდა მისცენ მაშკლავის ნათესავეებმა, რასაც ანდრეზის შეხანახს უწოდებენ. შემდგომ თუ რაიმე გაუგებრობა მოხდა, ეს შუაქაცები იტყვიან: „მაგი თავს ველარ გაახლებენ, მე შავესწარი, მაგ ნასკვზე მე ვიღებ“.

¹ ე. ი. მოკლულის სულს ნუ გამილანძლავს, მის სახელს აუგად ნუ მიხსენებსო. „მამკვდარს რომ მამკლავმა უძახას, ჩვენს მოკლულს მიგიდნასო, ჩემი ცხენი, ჯორი, ძაღლი, ციკა... მაშინ 6 ძროხას წაართმევს ჯურუმს“, ხოლო „თუ მამკვდარმა უძახა მამკლავს უნცროსიმე ხარ“, ე. ი. შენი მკვდარი ჩემ მკვდარს ემსახურებაო, მაშინ ის და აჯუჯუ რუ მებს.

თავის გათავებაზე ლაპარაკი შეიძლება მხოლოდ მაშინ, როდესაც ყველაფერი რიგზე და წესზე სრულდება და მესისხლე ყოველწლიურად დაუგვიანებელივ იხდის სამაჟნაო საკლავს და მოკლულის სახელსაც არასდროს ცუდად არ ახსენებს.

ამგვარად, მხოლოდ თავის გათავების შემდეგ ხდება მესისხლეების სრული შერიგება. როგორც აღვნიშნეთ, თავის გათავება შედარებით ახალი წეს-ჩვეულებათა და ძველი ხევისურული რჯული ამგვარ შერიგებას არ თვლიდა შესაძლებლად, რადგანაც მესისხლეობა უხსოვარი დროიდან თაობიდან თაობაზე გადადიოდა.

5. მკვლელობის და დასახიჩრების სხვადასხვა შემთხვევა. ხევისურული რჯული ასხევეებს ერთმანეთისაგან მკვლელობის ორ სახეს: იშობრად მოკლულს და გიჟამაობით მოკლულს. პირველი უცაბედად, წინასწარი განზრახვის გარეშე მოკლულს გულისხმობს (შდრ. საბა, იშობრივ—ფათერაკსავით, ფათერაკად). მეორე კი წინასწარი განზრახვით, წადილით მოკლულს გულისხმობს.

იშობრად მომხდარი მკვლელობის დროს შერიგება უფრო ადვილია, გიჟამაობით მომხდარი მკვლელობა კი უეჭველად სისხლის აღებას მოითხოვს¹.

სევანური მისალაც ამ მხრივ საყურადღებო პარალელების დადგენის შესაძლებლობას იძლევა. სევანეთში წორ-ის რაოდენობა უცაბედი მკვლელობის შემთხვევაში მცირდებოდა².

უნდა აღვნიშნოს რომ დადისტინის ტომთა ადათებიც ითვალისწინებს ამ მომენტს და იშობრად მომხდარი მკვლელობის დროს სისხლის დრამის შუაზედ ყოფს³.

საყურადღებოა, რომ უძველესი ქართული სისხლის სამართალი, XI საუკ. მოყოლებული, მკვეთრად ასხევეებს შემთხვევითსა და განზრახ ჩადენილ მკვლელობას და პირველს დანაშაულადაც კი არ თვლის⁴.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი „მონღოლთაგან შემოღებული გელური პირობების გავლენით“ საქართველოს კულტურული დაქვეითების ერთ-ერთ მაჩვენებლად სამართლის ძეგლებსაც ასახელებს. მკვლევარი საგანგებოდ აქცევს ყურადღებას იმ გარემოებას, რომ XIV საუკ. I ნახ. გიორგი ბრწყინვალეს მიერ შედგენილ „ძეგლის დადებაში“ „მკვლელობა დანაშაულებრივ მოქმედებად არის უკვე მიჩნეული იმ შემთხვევაშიც, თუნდაც ასეთი საქმე ვისმე უბრალოდ დაემართოს, ე. ი. უნებლიეთ ჰქონდა ჩადენილი და მაშინაც-კი, როცა მკვლე-

¹ ამდენად არ არის მართებული ნ. ურბნელის შენიშვნა იმის შესახებ, რომ „ხევისურულ სამართლისათვის სულერთია—შემთხვევით შემოგაკვდა კაცი, თუ განზრახ მოჰკალი იგი; კაცი როგორც უნდა შემოგაკვდეს, ზარალი ერთი და იგივეა“. იხ. ნ. ხიზანაშვილი (ურბნელი), ეთნოგრაფიული ნაწერები, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, II, თბ., 1940 წ., გვ. 66.

² რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 33.

³ შდ. გველეხიანი. დასახ. ხელნაწერი: უნკრატლ-ჩამალალის სანაიბო, გვ. 64; დიდოეთი, გვ. 113; კარატინის სანაიბო, გვ. 45; წინდალის სანაიბო, გვ. 19 და სხვა... შდრ. აგრეთვე A. B. Комаров, დასახ. ნაშრ., გვ. 23.

⁴ შდ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, 1941 წ., გვ. 164.

ლობა უცაბედად მოხდებოდა: ამგვარად იქ ფათერაკისათვისაც-კი სასჯელია დაწესებული!"¹

აკად. ივ. ჯავახიშვილს ნებისითი დანაშაულის უნებურისაგან განსხვავება ქართული სამართლის დამახასიათებელ მხარედ მიაჩნდა, ხოლო შემდეგი დროის კანონმდებლობაში მის შეცვლას საქართველოს კულტურული დაკნინებით ხსნიდა.

ხევისურულმა რჯულმა პირდაპირ დანაშაულთან ერთად იცის დანაშაულის ისეთი სახეც, როდესაც ბრალდებული უშუალოდ დამნაშავე არ არის. მაგალითად, თუ მკვლელობა ან დაკეპნა ვინმეს ენის მიტანითაა ჩადენილი, ან თუ რომელიმე პირმა დაიწყო ჩხუბი, სხვები წააჩხუბა და შემდეგ თვითონ გამოეცალა, ან თუ ჩხუბს დაესწრო და მაჩხუბარნი არ გააშველა და ასე სხვა,... ასეთი დანაშაულისათვის ჩხუბის*მონაწილესა თუ დამსწრეს ახდევინებენ ე. წ. არბიტოს 5-დან 16 ძროხამდე. იმ პირს, რომელიც არბიტოს იხდის, მეარბითე ეწოდება.

პირმესამყრელის დროს მეთავე შუაგაცების საშუალებით შეეკითხება მამკლავს: „მეარბითე ვინ ჰყავ, თუ თავად მამკემს?“. თუ მეარბითე არავინ ეყოლა, მაშინ არბითიც მკვლელმა უნდა გადაიხადოს. მამკედრის პატრონი არბიტოს არ დაიკლებს*.

თუ მკვლელი არ ეთანხმება რჯულის კატების გადაწყვეტილებას და რაიმე მიზეზის გამო თავის გამართლებას ცდილობს, მაშინ მამკედრის პატრონი კაცის თავზე ფიცის დადებას მოითხოვს.

ასეთ შემთხვევაში შუაგაცები მამადკაცობიდან (გვარის განშტოებიდან) 9 კაცს დაუსახელებენ ფიცში მონაწილეობის მისაღებად ისეთებს, რომლებსაც „ხატი აშინებს“. ხოლო თუ მამკედრის პატრონმა 18 კაცით მოინდომა დაფიცება, მაშინ ბრალდებულს შეუძლია თავისი შერჩევით წამოიყვანოს თავისი მონათესავენი—მესამმოენი.

დანიშნულ დღეს მივლენ ხატში, საკლავს დაკლავენ, დაამწყალობებენ. ბრალდებული დაიფიცებს: „მაგდიოდასთ ყველას კაცსა, დიაცს, მე ამ კაცის მკვლაში ბრალ არ მიტანავ, არც ენით, არც გელით, არც ვიც ვინ მაკლ“. იქვე მდგარი მისი მესამმოენი დაიძახებენ „მართალია, მართალია, ჯელს ვეკიდებით“. ასე ხდება კაცის თავზე ფიცის დადებით ბრალდებისაგან გამართლება.

ამ წესის საილუსტრაციოდ ჩვენ მოვიყვანთ სოფ. ბაცალივოში მოხუცი (66 წ.) აფშინა არაბულისაგან ჩაწერილ აღწერილობას: „საფლავზე შახტომა, ცოდვის მოკიდება იციან. ამაზე ცხრას კაცს ჯელს მოაკიდებინებენ. ეს ცხრა კაცი თავისი მესამმოენი იქნებიან. თუ ჩვენ გვებრძვიან, რომ მამკლავნი ხართო და ჩვენ უარზე ვართ, ისინი დაგვისახელებენ კაცებს, რო ესა და ეს კაცები წამაიყვანეო. თუ რვა კაც გაჰყვებიან (მეცხრე თავად იქნების), დარწმუნებით გაჰყვებიან, თუ მამკლავია და არ გაჰყვებიან. მივლენ საფლავზე, ამოსთხრის მამკლავად შერქმეული ფეტ ჩასადგმელ ადგილს, შიგ ჩასდგების ამოთ-

¹ იქვე.

² უკენ ხადუ, ბუღეჯან ხაიელი.

ბრილში, სხვებიც იმის მახლობლად დადგებიან (ეს 8 კაცი მისი სახლისკაცები, მისი მესამოენი იქნებიან), ფეკს რო ჩასდგამს საფლავში, ეკლით თავად ყურს ჩამოიკაწრის, სისხლს ჩააწვეთებს საფლავში და მერე იძახებს: თუ მე მაგისა რა მეცხასა, ჩემ მაკლული იყვესა, ჯელ მეტანასა, ცოდა მქონდასა მაგისაიცა, მაგის მკვდრისაიც! სხვანიც იტყვიან: ჩვენაც ცოდო გვქონდასა, თუ ეგ მტყუ-ანი იყვესა, მართალზე არ ვიკიდებდეთ ცოდვასა. ჯელს ვეკიდებით ჩვენაც რვა კაცი ამის სიმართლეზე! მაშეკდარ კი არ მიე იქ, სხვას კაცს წაღლაღავს მა-ყურებელს. მაყურებელი ახლოს არ მიდის, შორიახლოს უყურებს, ამბავ უნდა მიუტანოს მაშეკდრის პატრონს. სანდო კაცს წაღლაღავს მაყურებლად, სიმართ-ლის მთქმელი უნდა იყოს. ცოდვის მოკიდება მარტო სისხლ-მესისხლეობაში იცაიან და მარტო მოკვლაზე. ჯელის მაშეკიდენი მესამოენი არაიან. თუ შინშებ არ იქნება, მაშინ გარეულ ბიძაშვილებზე გადავა“.

ესავე ფაქტი ურბნელს შემდეგნაირად აქვს აღწერილი: „ბჭე აიღებს ხელ-ში რაიმე ეკალს, ჯერ ბრალდებულს და მერე თითო-თითოდ იმის რვა ნათე-სავს ყურში ეკალს აძგერებს, სისხლს გამოუშვებს; სისხლი საფლავს ჩაეწვეთე-ბა. მკვდრის პატრონი სისხლის გამოშვების დროს ამბობს: უმცროსიმც ხარ, ჯლანსაე უზანდავ, ფეხის სამოსავმც უკეთებ, წყალსაე უზიდავ, ხელზედაც ემ-სახურები, გახდები იმის მოვალე, რომ არაფრით არ დააღონოვო... ეს იმას ნიშნავს, რომ თვითელი მოფიცარი საიჭიოს მკვდრის ყმა და მოსამსახურე გახდება, თუ კი ტყუილად დაიფიცეს“¹.

მსგავსივე წესი საფლავში სისხლის ჩაწვეთებით ფიცის დადებისა დადას-ტურებულია ოსებთან შანაევის მიერ. მაგრამ იქ მოფიცარის მიერ სისხლის გა-მოღენის თავდაპირველი სახე, რომელსაც ხევისთაულის მასალაში ვხვდებით, შე-ცვლილია უკვე სიმულაციით. (შდ. Джантемир III-аев. „Присяга по обычному праву осетин“. Сб. свед. о кавк. горцах, т. VII, гл. 16—17. შანაევის აღწერილობით სარგებლობს მ. კოვალევსკიც, შდ. Мисси Современ-ный обычай и древний закон, т. II, 1886, гл. 286—287).

რაც შეეხება ცალკეული პირის ნათესაური ფიცით გამართლებას, იგი ცნობილია საერთოდ გვაროვნული წყობილების მქონე ხალხთა შორის და, კერ-ძოდ, დაღისტნის ტომებში².

ზემომოყვანილი აღწერილობიდან ჩანს, რომ ხევისთაულის რაჯული სისხლ-მესისხლეობის დროს ითვალისწინებს შემდეგი სახის საურავს:

I. თ ა ვ - ს ი ს ხ ლ ი, რომელიც მთელი რიგი მომენტებითაა წარმოდგენილი:
ა. მიწად—შიე—საკლავი,

¹ 5. ხ ი ზ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი (ურბნელი). ეთნოგრაფიული ნაწერები, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, II, თბ., 1940 წ., გვ. 66.

² შდრ. გ ვ ე ლ ვ ს ი ა ნ ი. დასახ, ზელნაწ.: დიდოვლები, გვ. 113; კარატინის სანაიბო, გვ. 46; ტეხნუცალის სანაიბო, გვ. 29, 30, 40; უნკრატლ-ჩამალაღის სანაიბო, გვ. 63; რუმ-ბეთის სანაიბო, გვ. 98; წინდაღის სანაიბო, გვ. გვ. 2, 12. შდ. აგრეთვე А. В. Комаров, დასახ. ნაშრ., გვ. 16 და წერილი: „Алаты даргинских обществ“, Сб. свед. о кавк. горцах, т. VII, гл. 9. ნათესავების ფიცში მონაწილეობის იმავე წესის არსებობა ოსებთან და მისი ზოგა-დი თეორიული მნიშვნელობა გარჩეული აქვს მ. კოვალევსკის თავის ნაშრომში „Совре-менный обычай и древний закон“, т. II, 1886, гл. 304.

ბ. საგვარო (ანუ სალაშქრო) რიგი,

გ. სადედო (ანუ სალაშქრო) რიგი.

დ. სახლის რიგი,

ე. სამშო რიგი,

ვ. საქალო რიგი: სადო, სადელითშინშო და სამამილო,

ზ. სამაწნაო რიგი.

თავ-სისხლი, როგორც მოკლული ადამიანის საფასური, ხეცურეთში 60 ძროხად იყო შეფასებული.

ყველა ამას თან სდევდა ჯარიმისა და ზედმეტი გადასახადის სახით კიდევ ე. წ. ჯურუმეი და არბითი.

სისხლის საურავის აღნიშნული სახეები მოითხოვს მეწელისა და მისი გვარისაგან სისხლიან მსხვერპლს, ხარისა და ცხერის სახით, ლუდის გარკვეულ რაოდენობას და გარიგებულ ტაბლებს. როგორც მეთავე ისე მეწელი, ე. ი. როგორც დაზარალებული, ისე დამზარალებელი, წარმოდგენილია ნათესაური ჯგუფისა და არა ცალკე პირების სახით. მეწელეს ოჯახმა მიცვალებულის დასაფლავების წინ უნდა დაკლას მიწადშეი საკლავი, ამას მოჰყვება მეთავისა და მეწელის გვარების ურთიერთგარიგება. მეწელის გვარის შუაქაცები საკლავებით გზაშივე უხვდებიან მეთავის გვარს და მას მსხვერპლის შეწირვით აჩერებენ. თუ საკლავის დაკვლა დაუგვიანდათ, მეთავის გვარი მეწელის გვარს დახოცვასა და განადგურებას ემუქრება. საგვარო რიგს გვარი საერთო ხარჯზე უყენებს მეთავის გვარს: სისხლის კენჭში მეწელის გვარის თითოეულმა წევრმა თანაბარი მონაწილეობა უნდა მიიღოს. ამგვარად, საგვარო რიგს, რომელსაც აგრეთვე სალაშქრო რიგიც ეწოდება, გვარის დაბრუნების შესაძლებლობა აქვს. ამ შემთხვევაში აგნატური ნათესაობა მოითხოვს მოწინააღმდეგისაგან გვარის კუთვნილი დაკარგული სისხლის ანაზღაურებას, ე. ი. სისხლში—სისხლს. ამას მოჰყვება სადედო რიგი, სადაც დედის გვარი მოითხოვს ქალის შთამომავლობის სისხლს. სადო და სამამილო რიგი, ასევე ნათესაობის მატრილოკალური უფლებებს ამქდავენებს, ხოლო სამშო რიგი პატრილოკალური ნათესაობის ხაზით ძირის ანუ გენსის უფლებების მატარებელია.

საყურადღებოა ამ შემთხვევაში ისიც, რომ თუ სამშო რიგი გულისხმობს, რომ დრამას იხდის მეწელის გვარის ერთი ნაწილი, გარკვეული ნათესაური ჯგუფის სახით, მის მიღებაშიც მეთავის მხრიდან ამავე სახის ნათესაობაა წარმოდგენილი.

სადო რიგი ერთ უფროს დასთან იგზავნება, სადელით შინშო—ერთ უფროს შინშთან, სამამილო—ერთ უფროს მამიდასთან, ეს კი თავისთავად გულისხმობს დების, დელით-შინშებისა და მამიდეების ნათესაური ჯგუფების არსებობას, რომლის შიგნითაც ხდება მიღებული დრამის განაწილება.

ამგვარად თავ-სისხლის გადახდასა და მიღებაში სათანადო უფლებით ზარგებლობენ როგორც მამის ისე დედის გვარის წევრები, დრამის რაოდენობითი განსხვავება ამ შემთხვევაში კოგნატური ნათესაობის შედარებით სუსტ უფლებებზე მიუთითებს. სპეციალურად მიცვალებულის კულტანაა დაკავშირებული მიწადში საკლავი და სამაჟნაო რიგი, რაც თავისთავად გვაროვნული წყობილების მნიშვნელოვან გარდმონაშთს წარმოადგენს.

უამრავი მაგალითის მოყვანა შეიძლება კავკასიის ტომთა ჩვეულებითი სამართლიდან, სადაც უცხო გვარის წევრთა მიერ ჩადენილი დანაშაული გვაროვნული ხასიათის მატარებელია, ინდივიდუალური მომენტები კი სრულიად მიჩქმალულია.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ხევისურულ რჯულში ზოგიერთი მომენტის მიხედვით, შესაძლებელი ხდება სისხლ-მესისხლეობის წესების განვითარების დადგენაც. ასე მაგალითად, თავის გათავებისა და ნახკვის დადებით ძველისძველ მოსისხლე გვარების შერიგება, როგორც აღვნიშნავდით ხევისურულ რჯულში მხოლოდ შემდეგი დროის მონაპოვრად ითვლება. ამ მხრივ საყურადღებოა ის ცვლილებებიც, რომელიც არხოტის თემმა ე. წ. ახალი პირის სახით თავის რჯულში შეიტანა. ახალი პირი ძირითადად, სისხლ-მესისხლეობის დროს არსებული გარკვეული ვალდებულებების მქონე ნათესაური კატეგორიის ფარგლების დაეიწროებას შეეხო.

მაგრამ სანამ სისხლ-მესისხლეობაში გვაროვნული წყობილების გარდმონაშთების შესახებ საბოლოო დასკვნას გვაკეთებდეთ, საჭიროა ნაწილობრივ მაინც გავარკვიოთ სისხლის რიგის დაყენების მნიშვნელობა. რიგების დაყენება პირველ ყოვლისა გვარისათვის დაკარგული წევრის სამაგიეროდ გადახდილ ნივთიერ ანაზღაურებაში მდგომარეობს, სისხლის რიგების რიტუალი კი გულისხმობს აგრეთვე, რომ დამნაშავე მხარე სწირავს მსხვერპლს ხარისა და ცხერის სახით, ამზადებს პურებითა და საქმელებით მოწყობილ კუფრას და აღუდებს ლუდს.

აქ ბუნებრივად ისმება კითხვა: რა თავდაპირველი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამგვარ შესაწირავს? თვითონ რიგების სახელწოდება თავისისხლი ან პირდაპირ სისხლი უკვე გულისხმობს იმას, რომ მეთავე სისხლის ანაზღაურებას მოითხოვს. საგვარო რიგი, შეწირული ხარისა და ცხერის სახით, გამოლაშქრებულ მესისხლეს გზიდან აბრუნებს. ბანზე შესამდომლო საკლავი მოწინააღმდეგეს ბანზე შესვლის უფლებას ართმევს, ბანიდან ჩამოსამდომლო საკლავი ბანს დანგრევისაგან იცავს.

გვარი არ დაბრუნდება, თუ წინ არ შეაგებეს საკლავები. სისხლიანი მსხვერპლი, ხარისა თუ ცხერის სახით, ამ შემთხვევაში შესაძლოა ადამიანის მსხვერპლსაც მოაგონებდეს. რიგის დაყენების უფლება უკვე პირდაპირი სახის სისხლ-მესისხლეობის შეცვლას გულისხმობს. ამას სთხოვენ მეთავეს შუაგაციები, როდესაც რიგის დაყენების ნებართვის მიღება უნდათ. განრისხებული მესისხლე ეძებს მეწელის გვარს, მის სამშოს და ყველასაგან ადამიანის მსხვერპლს მოითხოვს. სისხლის დრამის მსგავს მომენტებს ჩვენ ვხვდებით ქართულ და კავკასიის დანარჩენ ტომთა შორისაც. კერძოდ, სვანების წორ¹-ისა და და-

¹ რუსულადან ხარაძე. დასაშ. ნაშრ., გვ. 26, 31—36.

ლისტნელთა დიატის სახით. დიდოვლებთან მკვლელის გვარი მოკლული გვარის სასარგებლოდ იხდის დიატს 250 მან. ამის გარდა, მკვლელობის ჩადენის მესამე დღეს მკვლელის ნათესავეებმა მოკლულის ნათესავეებს უნდა გადაუხადონ: ერთი ხარი ან მისი ღირებულება 25 მან., სასულდარო თეთრი ფერის ნაჭერი, ან მისი ღირებულება 42 მან. რაოდენობით¹. ასეთია თითქმის ყველა სხვა სანაიბოს ადამ-ჩვეულებაც².

საინტერესოა ამ მხრივ ის გარემოებაც, რომ ჯეესურულ რჯულში საურავის გადახდის დროს დრამის საფასურის ძირითადი ერთეული, ძროხა, შენაცვლებულია ცხვრებით, რის დროსაც ასხვავებენ კელითსა და ფეკით ძროხას: ჯელითი ძროხა 4 ცხვარს უდრის.

დანაშაულის მონანიებისა თუ დამნაშავის შერიგების მიზნით, მსხვერპლის შეწირვა ძველისძველ წესს წარმოადგენდა, ცნობილს ახლო აღმოსავლეთის ტომთა სისხლის სამართალშიც.

ბოლახკოის მეფეთა წიგნსაცავში აღმოჩენილი დაფები მთელ რიგს ამგვარი ხასიათის აღწერას შეიცავს. მაგალითისათვის ერთ მათგანს მოვიყვანთ, სადაც ნათქვამია, რომ უზურპატორი, რომელმაც შელახა ღვთაების კერძო საკუთრება სახატო მიწის მოხენით, ჩვეულების ძალით უნდა დასჯილიყო თავის მოკვეთითა და ხარების შეწირვით.

მეფის კანონმა ადამიანის მსხვერპლი შეცვალა ცხოველების შეწირვით. შესაწირი სამი ცხვრიდან ერთი ადამიანის მსხვერპლის მაგიერი იყო, ხოლო ორი დანარჩენი—ხარების ნაცვალ; ამის გარდა, მოძალე ვალდებული იყო ღვთაებისათვის შეეწირა ოცდაათი პური და სამი ზომა ლუდი³. მაშასადამე, ლუდი, პურებიანი სუფრა და კურატი ხეთურ კანონებშიც ადამიანის სისხლის საფასურის გამოშატეველი ელემენტებია. საყურადღებოა აქ ისიც, რომ ხეთური კანონების სათანადო მუხლში ნათქვამია, რომ დანაშაული მოითხოვდა თვითონ დამნაშავე პირისა და მისი ხარების შეწირვას, რაც მეფის მიერ ცხვრების შეწირვით შეიცვალა.

ამვე ხეთურ კანონებში ჩვენ გვხვდება სხვა არა ნაკლებ საყურადღებო ადგილებიც. კოდექსის ერთ-ერთ მუხლში პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ჩადენილი დანაშაულის ასანაზღაურებლად დამნაშავემ უნდა გადაიხადოს ერთი ცხვარი, რომელიც დაწესებულია ადამიანის მაგიერ ოდენობად, 2 ცხვარი ხარების მაგიერ ოდენობად და, ამის გარდა, 30 პური და 3 საზომი ლუდი⁴. იქვე ერთ-ერთ შემდეგ პარაგრაფში აღნიშნულია, რომ ერთმა ცხვარმა უნდა შესცვალოს ადამიანი და მის მაგიერად დაიკლას⁵.

¹ შდ. გველესიანი, დასახ. ხელნაწ., დიდოვთი, გვ. 113.

² იქვე, ანდიის სანაიბო, გვ. 82; წინდალის სანაიბო, გვ. 1, 11, 15; ტენუცალის სანაიბო, გვ. 29; უნკრატლ-ჩამალალის სანაიბო, გვ. 62; რუმბეტის სანაიბო, გვ. 96—97.

³ Edouard Cuq, Etudes sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites, Paris, 1929, გვ. 501.

⁴ Хетты и хеттская культура, Перевод З а х а р о в а. გვ. 146.

⁵ იქვე, გვ. 152.

ხეცსურული რჯულის მიხედვით შერიგება უნდა მოხდეს ან დამნაშავეს მოკვლით ან სათანადო ნივთიერი ანაზღაურებით. საურავის გადახდის რიტუალური მხარე ლუდითა და პურებით გარიგებულ სუფრასთან ერთად, მიცვალებულისათვის კურატისა და ბატკნის შეწირვას მოითხოვდა.

მიცვალებულის კულტის ძალით მოკლულის აუგად ხსენება ყველაზე ძნელ საქმედ ითვლება ხეცსურულ რჯულში; თუ შერიგების შემდეგ ასეთს ადგილი ექნებოდა, შერიგების პირობა ირღევოდა და მესისხლეობა ხელახლა იწყებოდა.

ხამანაო საკლავი ასევე მიცვალებულის კულტის მძლავრი განვითარების შედეგია, ის ავალდებულებს მეკელის მთელს შთამომავლობას ყოველწლიურად, ხვნის დაწყების წინ, მოკლულის სახელზე საკლავის შეწირვას.

არც ერთი ნათესაური გაერთიანება არ დათანხმდება იმაზე, რომ სისხლის აღებისა თუ რიგის დაყენების გარეშე დატოვოს ჩადენილი მკვლელობა, ჯერ რიგის დაყენებაც თავისთავად სასჯელის შერბილებას გულისხმობს. ამიტომ მხოლოდ შუაგაცემის მეშვეობით და მეთავეებისაგან მიღებული თანხმობის შემდეგ შეიძლება რიგის დაყენება. როგორც დავინახეთ, არის შერიგების იძულებითი შემთხვევებიც ზატში შაჯდომის სახით.

მეორე სახის ვალდებულებად ხეცსურთა სისხლ-მესისხლეობაში პატივის გადახდა უნდა ჩაითვალოს.

პატივის გადახდა, როგორც ზემოთ მოცემული აღწერიდანაც ჩანდა, საუკუნეების განმავლობაში გრძელდებოდა და მეწელისა და მეთავეს ნათესავების შეხვედრისას მეწელისაგან თასით ლუდის მირთმევას მოითხოვდა. ჩვენ ზემოთაც შევნიშნავდით, რომ ამ სახის პატივის გარდა არსებობს აგრეთვე საკლავ პატივიც, რომელიც უკვე სისხლიანი მსხვერპლის შეწირვას მოითხოვს.

უძველეს ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში, კერძოდ, გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადებაში ნახსენები პატივი ასევე გარკვეული სახის ვალდებულებას უნდა გულისხმობდეს. იქ ნათქვამია: „ჩვენ მსოფლიოსა ამისი სისხლი, პატივი და სასაქმო გაგუიჩენია“¹. აკად. ივ. ჯავახიშვილი თავის სამართლის ისტორიაში ამის შესახებ შენიშნავს: «სისხლი» ძველ ქართულს იურიდიულ მწერლობაში სისხლის სამართლის დანაშაულობისათვის დაწესებულ სასჯელს ეწოდებოდა, პატივი მოხელეობას და თანამდებობას ერქვა»².

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ პატივთა გიორგი ბრწყინვალის მიერ დაწესებულ კანონებში ასევე გარკვეული სახის ვალდებულებას უნდა ნიშნავდეს და როგორც თითონ ჩამოთვლაშიც. სადაც ნათქვამია, რომ გიორგი ბრწყინვალემ დააწესა სისხლი, პატივი და სასაქმო, სისხლის მნიშვნელობა ეგუება ხეცსურული სისხლისა და სენური წორის მნიშვნელობას, ასევე აქ ნაჩვენები პატივიც ხეცსურული პატივის მსგავსად შესაძლებელია თანამდებობის აღმნიშვნელი სახელი არ ყოფილიყო. ამის დასამტკიცებლად შეიძლება იმავე ძეგლიდან სხვა ნიმუშების მოტანაც, სადაც უფრო მეტი სიცხადით ჩანს ასეთი გაგების მართე-

¹ «ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ». ს. კაკაბაძის გამოცემა, თბ. 1913, გვ. 5.

² ივ. ჯავახიშვილი. ქართ. სამართლ. ისტორია, წ. I, 1928, გვ. 98.

ბუღალტერობა. მაგალითად, ძეგლის დადების მე-8 პარაგრაფში ეკითხულობთ „და თუ ქვეყანამ მოკლას ჯევის ბერი, გამგებელის სიკუდილის სწორი პატივი, ბეგარი და სისხლი დაეუბრეს და დაედევს ბეგარა საუქუნოდ“¹, ე. ი. ჯევისბერის სიკვდილისათვის დაწესებულია გამგებელის მოკლელის სწორი „საზღაური“ პატივისა, ბეგარისა და სისხლის სახით. ან კიდევ: „ერისთავის სიკუდილი ვით აროდეს კადრებულა, აგრე ნუშცა ვისგან იკადრების და თუ ვის ღთი შერისხდეს და შეცოდება აზომ დიდი დამართოს და მოკლას ერისთავი, ვითა უმსგავსო არის და უსაზომო შეცოდება, აგრევე დამეტებული დიდი პატივი და გარდახდევინება დარბაზით ეკითხოს“². ამ შემთხვევაშიც ნათქვამია, რომ ერისთავის სიკვდილისათვის, როგორც უმსგავსო საქციელისათვის, დამატოს დიდი პატივი. ამგვარად, როგორც ხევესტრულ რჯულში, ისე ძველ ქართულ იურიდიულ მწერლობაში პატივი გარკვეული სახის და გარკვეული ხასიათის ვალდებულებას უნდა ნიშნავდეს. ვახუშტის გეოგრაფიაში ნახმარია ტერმინი **სახლის პატივი**. როგორც ჩანს, ეს ტერმინი აქ საურავის მნიშვნელობითაა ნახმარი. ოვსთა შესახებ ნათქვამია, რომ „შეირთვენ მდიდარი ორსა და სამს ცოლსა და დაბალნიერთსა, არამედ თუ მოკუდეს ძმა ერთი, შეირთავს მეორე ძმა თჳსს ძმის ცოლსა, ვინადგან მისცემენ **სახლის პატივად** ქალის სახლეულს ი, კ, ლ და მ ძროხასა, ამისთჳს არღარა განუტევენ სხვის“ შერთვად, არამედ ირთვენ თუთვე“³. (ხაზი ჩვენი—რ. ხ.). ამგვარად, სახლის პატივი აქ ქალის სახლის სასარგებლოდ გადახდილ უკვე ნივთიერი ხასიათის გადასახადს ანუ ურვადს უნდა გამოხატავდეს.

ამრიგად, თუ **სისხლი** გულისხმობს მოკლულის ნათესავეების სასარგებლოდ დაკარგული წევრის ასანაზღაურებელ გადასახადს, ე. წ. **პატივი**, რომელიც ხევესტრული რჯულის მიხედვით მუდმივი მორჩილებისა და მორიდების გამომხატველია, უმთავრესად მოკლულის ნათესავეების ზნეობრივ დაკმაყოფილებაში მდგომარეობს.

სიანურმა ხალხურმა სამართალმა სისხლ-მესისხლეობის წესებში ასევე აშკარად გამოავლინა ეს მხარე, სადაც „მომხდარი შერიგების დროს ურვადის გადახდა დამნაშავეისაგან პირად დამცივებასაც მოითხოვდა: ის ვალდებული იყო გარკვეული ნიშნებით, ამ შემთხვევაში ნეკნების გადაქდობით და დაჩოქებით, გამოეხატა თავისი მორჩილება და უძღურება“⁴.

მესამე სახის ვალდებულებას სხვადასხვა **სამკხნელოები** წარმოადგენენ, რომელოა შესრულებაც მკვლელს ათავისუფლებს მასზე დადებული მთელი რიგი ალკვეთებისაგან.

ასეთ სამკხნელოებს წარმოადგენენ: 1. წყალ-წისქვილის სამკხნელო; 2. ჯვარ-ჯვარის კრის სამკხნელო, 3. საფლავ-სამარის სამკხნელო და 4. საქმის სამკხნელო. ყველა ამის გადახდა ამანათად გასული მეწელის სახლს აქვს დაკისრებული. მეწელის ნათესაობის მთელი საქმიანობა, აგრეთვე ცხოვრების სხვა მო-

¹ დასახ. ნაშრ.

² იქვე, გვ. 5.

³ ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი 1941 წ. გვ. 110.

⁴ რუსუდან ხარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

შენტები: ღვთის ვედრება, მიცვალებულის დასაფლავება და სხვ., მეთავის ხელშია, მისგან დაკავებული და დაბმულია. მისი განთავისუფლება მოითხოვს მეჭელისაგან სათანადო მსხვერპლის გაღებას, რასაც სამკსნელოს გადახდას უწოდებენ. თითოეული სამკსნელო 9 ცხვარს მოითხოვს. ამით ეხსნებათ ალკვეთა წისქვილზე, წყალზე და სასაფლაოზე. სამკსნელოს ხევისურეთში საჯარაზაო¹ უწოდებენ. გუდანელი ბაბუა ჯინჭარაული ასე აგვიწერს ამას: „მეთავე მეჭელეს რომ შეირიგებს, მაშინ გამოართმევს ყველა საჯარას (სამკსნელოს): წყალ-წისქვილისას, ჯვარ-ჯვარის კრისას, საფლავ-სამარისას, გვერდზე სამ-ჯდომლოსას“ (იგივე პირშესამყრელია). აქაც, მაშასადამე, მეთავეს მეჭელე სრულ მორჩილებაში ჰყავს, მისი არსებობის აუცილებელ საშუალებებზე ალკვეთა დადებული და განთავისუფლება თითოეულ კერძო შემთხვევაში შესაძლებელია მხოლოდ სათანადო საურავის გადახდით.

როგორც ცნობილია, თვითონ წესი სისხლის აღებისა გვაროვნული საზოგადოების დროს არის გაჩენილი და მის ერთ-ერთ დამახასიათებელ მხარეს წარმოადგენს. ხევისურული მასალა კი ამ მხრივ სრულიად განსაკუთრებულ მომენტებს ამჟღავნებს. ხევისურული სისხლ-მესისხლეობა არკვევს ხევისურული ნათესაობის სისტემის შინაარსს, რაც ძირითადად შემდეგი მომენტების სახით მჟღავნდება:

I. ხევისურული რჯულით მესისხლეობის სავალდებულო საზღაური დანაწილებულია ნათესაური ჯგუფების მიხედვით: საგვარო, სადედო, საძმო, სახლის და სადო. ამითგან სადედო და სადო რიგების სახით წარმოდგენილია უძველესი სახის—კოგნატური ნათესაობის უფლება-მოვალეობანი, ხოლო დანარჩენი აგნატური ნათესაობის უფლებათა გამომხატველია.

II. მიცვალებულის კულტის ძალით თითოეული ნათესაური ჯგუფი ვალდებულია სისხლი აიღოს, ადამიანისა თუ კურატის მსხვერპლის სახით, და ამით გარკვეული ვალი მოიხადოს თვითონ მოკლული ნათესავის წინაშე.

III. გვაროვნული წყობილების ნიშანდობლივ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს ფიცში მხოლოდ მონათესავე პირების მონაწილეობა. უცხო გვარის წევრებს არ შეეძლოთ ფიცის დადება, რადგანაც როგორც მოწამე, ისე ფიცის დამდები მოწინააღმდეგეს მტრად უნდა გახდომოდა და ამით ახალი მესისხლეობა ჩამოვარდნილიყო სხვა გვარებს შორისაც.

IV. თვითონ წესი სამართლის წარმოებისა ხევისურეთში თემური საზოგადოების ძირითად პრინციპზეა აგებული:

აქ არ არსებობს ჩამოყალიბებული სასამართლო მუდმივი ბუეებით. ამ უკანასკნელთა არჩევა ხდება საგანგებოდ თითოეულ ცალკე შემთხვევაში. საყურადღებოა აგრეთვე ხევისურული სამართლის შექმნაში ანდრეზისა და მუანდრეზის მნიშვნელობაც, რაც აშკარაავეს ხალხური სამართლის შექმნის თავისებურებას.

¹ შდრ. სვან. საჯსარო, რომელიც ტყვის გასათავისუფლებელ სასყიდელს აღნიშნავს. (იხ. თავისუფალი სვანი, აჩვეულებრივი უფლება სვანეთში საზოგადოდ და საკუთრივ თავისუფალ სვანეთში, დრ., 1885, № 198).

მთხრობელთა სია:

I. მირგვალ ხმესურათი

- ა. წყალს იჭითა თემი: 1. სოფ. როშკა—თოთია წიკლაური (ქირცინათა).
2. სოფ. ბლო —ჯარია გიგაური, ბერდია გიგაური, ახალა გიგაური.
- ბ. გორშაღმის თემი: 1. ს. ბაცალიგო—გაგა არაბული, ბაჰყურა არაბული.
2. ს. წინ ქადუ —ხახონ არაბული, მიხეილ არაბული.
3. ს. უკმენ ქადუ—უნტრუა ქერაული, ბულეჯან ზაიელი, ივანე არაბული, ხახონ ქერაული.
4. ს. ჩხუბა —ივანე არაბული, ღთისო არაბული.
5. ს. ორბეულთა—გიორგი არაბული.
6. ს. მისახი —ლაგაზა არაბული (ხოშორაულთა).
7. ს. ატაბე —მგელა გოგოჭური.
8. ს. ხიტაღე —ნანუკა არაბული.
- გ. გუდანის თემი: 1. ს. გუდანი —ქორია ჯინჰარაული, ბაბუა ჯინჰარაული, მგელა ჯინჰარაული (დასტაქარი).
2. ს. ზენ-უბანი—გაგა (კუტაქა) ჯინჰარაული.
3. ს. ძეძეურთა—ბეწიკა ჯინჰარაული, გიგია ჯინჰარაული.
4. ს. ღუღი —თორელ ქისტაური, გამიხარდი ქისტაური.
5. ს. ბისო —ჩალხი ქეთელაური.
6. ს. ხახმატი —ჩალხი ჭალუდაური, ყუდია ქეთელაური.
7. ს. კორმეშაქი—სულთანა გოგოჭური.
- დ. ლიქოკის თემი: 1. ს. კარწეულთა—ჩალხურთა მინდიკაური.
2. ს. ქობულო —ჩიჩაურ ლიქოკელი, თათარა ლიქოკელი.
3. ს. ქალაქი სოფელი—გიგია ლიქოკელი, ბათირა ლიქოკელი.
- ე. ბარისახოს თემი: 1. ზენა ბარისახო—ურჯულა ჯინჰარაული (ადიონათა).
2. ქვენა ბარისახო—ივანე არაბული (კავკავათა).
3. ს. დათვისი —გოგოთურ არაბული (ბიჩინავათა), გაგა არაბული (ბიჩინავათა).
4. ს. გველეთი —ივანე არაბული (ბიჩინავათა).
5. ს. ბუჩუქურთა—ბაჩია გოგოჭური.
6. ს. ჩირდილი —თათარა არაბული, ღთისო არაბული.

II. კირიქით ხმესურათი

- ა. შატილის თემი: 1. ს. შატილი—გიორგი ჯინჰარაული (ხატის მსახური), ღთისო ჯინჰარაული (მანგიათა), საყურა ჯინჰარაული, ლაგაზა ჯინჰარაული.

2. ს. ქეჭყეთი — შარომა ჯინჰარაული (ბაბკიაურთა),
ლთისია ჯინჰარაული (ბაბკიაურთა).
3. ს. კისტანი — გიორგი (ხოტა) ჯინჰარაული (აბულე-
თაურთა), გუგა ჯინჰარაული (აბულე-
თაურთა).
4. ს. გიორწმიდა — აპარეკა გოგოჭური, ბიძურა გოგო-
ჭური (სუიკაურთა), იმედა გოგოჭური
(სოსანათი), თორელ გოგოჭური (ბათა-
კათა).
5. ს. ლეზაისკარი — ალექსანდრე ჯინჰარაული, სამუკა
ჯინჰარაული.

ბ. არდოტის თემი: 1. ს. მიცუ — გუჯეჯა დაიაური (ხამლორში), სამუკა
ჯინჰარაული (წუქვიოში), სუხი ბორჩა-
ძე (80 წ. ქისტი, ძვ. მიცუს ერთადერ-
თი მცხოვრები).

2. ს. ჯოქნის ქალა — როსტომ შეთეკაური.
3. ს. არდოტი — მეიდა მურლოე, ბაისერ ზვიადაური, ნი-
კო ზვიადაური.
4. ს. ჯაჯაბო — ლეკო გოგოჭური (მინდიკაურთა), ბაბო
ხახიაური, ლთისო გოგოჭური (მინდი-
კაურთა).

გ. არხვატის თემი: 1. ს. ამლა — თოთა წიკლაური, კირილა წიკლაური
(80 წ., დასტაქარი).

2. ს. ჭიმლა — გიორგი თეთრაული, ბაჟყია გიგაური.
3. ს. ახიელა — გარსია ოჩიაური, გიორგი ჯაბუშანური,
მინდია ოჩიაური.

ლ. გომორიშვილი

ქაზური ჩაცმა-დახურვა¹

(ქალის ჩაცმულობა)

ხოლო შემოსილნი არიან ქართველნი
და კანნი ერთრიგათ.

ვახუშტი, აღწ. საქ., გვ. 32.

წარსულ საუკუნეში შემოსული ევროპული გავლენა თანდათან ჩაცმა-და-ხურვის სფეროშიც იჭრებოდა, მაგრამ ჩაცმულობის ადგილობრივი ელემენტი უკანასკნელ დრომდე მაინც გაბატონებული იყო. საქართველოს მთასა და ბარში მიმდინარე საუკუნის პირველი ორი ათეული წლის მანძილზეც კი ძირითადად კვლავ ქართული ჩასაცმელი ბატონობდა და კახეთის მოსახლეობაც, საქართველოს სხვა კუთხეების მცხოვრებთა გვერდით, ისევ ნაციონალურ კოსტიუმს ატარებდა.

რევოლუციის მომდევნო პერიოდში მომხდარი გარდატეხა კახელთა ჩაცმულობასაც მკვეთრად დაეტყო, ქართული კოსტიუმის განდევნის პროცესი აღნიშნული ვითარების შემდგომ შესამჩნევად დაჩქარდა. ევროპული ყადის ჩაცმა-დახურვა ამ დროიდან საბოლოოდ გაბატონდა, ქართული ტანსაცმელ-ფეხსაცმლისა და თავსაბურავის ტარების დიდხნოვანი ტრადიცია კი ძველი თაობის უხუცეს წარმომადგენელთა შორისღა შემოინახა.

ქვემოთ წარმოდგენილი მონათხრობიც შიგნით კახეთის სოფლებში შეკრებილს, ხნიერ აღამიანთაგან გადმოცემულ ცნობებს ემყარება; მარტოოდენ შიგნით კახეთში შეგროვებულ მასალაზე დამყარებული ნაშრომი, ვფიქრობთ, კახეთის დანარჩენ კუთხეებში ხმარებული კოსტიუმის დასახასიათებლადაც გამოდგება².

აღწერილობა ძირითადად გლახაკურ კოსტიუმს შეეხება, მაგრამ ამ უკანასკნელის მეოხებითა და ადგილ-ადგილ საგანგებოდ განხილული მისაღების წყალობით მაღალი წოდების კოსტიუმის შესახებაც გარკვეული წარმოდგენა შეგვექმნება.

გამოჭრილობის მიხედვით, როგორც ნაშრომში წარმოდგენილი ნახატებიდანაც ჩანს³, გლახი ქალის ჩაცმულობა თავად-აზნაურთა წრიდან გამოსული ქალის ჩაცმულობისაგან თითქმის არაფრით არ განირჩეოდა; განმასხვავებელი თავისებურება უფრო კოსტიუმის ელემენტთა ღირებულების მეტნაკლებობაში გამოიხატებოდა, ზოგჯერ კი, როგორც ირკვევა, ზღვარი ამ ხაზითაც იშლებოდა. შედარებით არსებითი სხვაობა მამაკაცის კოსტიუმს ეტყობოდა: თავად-აზნაურთა და გლახთა ჩასაცმელი უროიერთისაგან გამოჭრილობითაც განირჩეოდა. თავადი თუ აზნაური მამაკაცი, რა თქმა უნდა, უფრო ძვირფას

¹ ნაშრომი დამუშავდა 1941 წელს, ისტორიის ინსტიტუტის საწარმოო გეგმის მიხედვით.

² ნაშრომში წარმოდგენილი აღწერილობა, ძირითადად, წარსული საუკუნის მეორე ნახევარსა და მიმდინარე საუკუნის პირველ ოცეულში ხმარებულ ჩაცმულობას შეეხება.

³ ნახატები გაკეთებულია საქ. მუზ. ეთნ. განყ. კოლექციების მიხედვით.

კოსტიუმს ატარებდა, მაგრამ ჩაცმა-დახურვის მოყვარული გლეხი ვაჟკაციც, შესაძლებლობის ფარგლებში, საკმაოდ ლაზათიანად ეწყობოდა.

საქართველოს სხვა კუთხეებშიც კარგად ცნობილი ქართული კაბა, რომელსაც კახეთში წელიანი, ყურთმაჯიანი და სარტყელ-გულისპირიანი კაბაც ეწოდებოდა, კახელი ქალის ჩაცმულობის ძირითად ელემენტს წარმოადგენდა. ქართული კაბის პარალელურად ქალი ევროპულად შეკერილ კაბებსაც ხმარობდა, მაგრამ ქართულ კაბა-დ წოდებულ და საგვირგვინო კაბა-დ მიჩნეულ ჩასაცმელთან შედარებით ყველა მათგანი მეორეხარისხოვან როლს ასრულებდა.

ჩითი, ქიშმიჩი, შალი, აგრეთვე ფარჩა-დ წოდებული სხვადასხვა სახის აბრეშუმის ქსოვილი და სხვა ძვირფასეული, საკაბედ განკუთვნილ მასალას შეადგენდა. ჩითისა და სხვა იაფფასიანი ნაჭრის კაბებს ქალი საშინაოდ ატარებდა, აბრეშუმისა და სხვა ძვირფას ქსოვილისგან შეკერილს კი, სიახლის ლაზათის დაკარგვამდე, უფრო საგარეოდ ხმარობდა.

საკაბედ ნაგარაუდევი ნაჭრის ზომითი ოდენობა ქალის სიმაღლე-სიდაბლეზე იყო დამოკიდებული, საშუალოდ კი თითო კაბას 7—10¹/₂ არშინი ქსოვილი სჭირდებოდა. ქალი ოთხი-ხუთი განის მქონე კაბას იცვამდა („დაბლა კაბას ოთხი-ხუთი განი მაინც უნდებოდა“); ოთხგანიან კაბას შედარებით იშვიათად ხმარობდნენ (ისიც მხოლოდ ტანმცირე ქალს ესაქიროებოდა), უფრო ხშირად ხუთგანიან კაბებს იკერავდნენ.

ქართული კაბის კომპლექსს, როგორც ეს მისი ცალკეული სახელწოდებებითაც ჩანს, კაბასთან ერთად შეადგენდა სარტყელი, გულისპირი და ყურთმაჯები. ქართული კაბის სპეციფიკა სწორედ კაბისა და აქ ჩამოთვლილი ელემენტების შეხამებაში მდგომარეობდა.

თვით კაბა ორი უმთავრესი ნაწილისაგან შედგებოდა: წელს ქვემოთ მოქცეულ ნაწილს დაბლატანი ეწოდებოდა, წელს ზემოთა ნაწილი კი მაღლატანისა და „კანძოლის“ სახელწოდებებით აღინიშნებოდა. მაღლატანსა და დაბლატანს ცალ-ცალკე ჰკერავდნენ, ხოლო ერთმანეთზე მაშინ გადააკერებდნენ, როდესაც თითოეულ მათგანს სათანადოდ დაამზადებდნენ. ქართული კაბის დაბლატანის შეკერვა რამდენიმეგვარად შეიძლებოდა: შესაძლებელი იყო, რომ იგი მხოლოდ სწორი განებისაგან შეეკერათ; შეიძლებოდა, რომ სწორი კალთის სახით წარმოდგენილი ერთი განი წინ მოექციათ, ორი აგრეთვე სწორი განი უკანა კალთებად აეღოთ და ირიბ კალთებად ქცეული ორი განი კი გვერდებში ჩაეკერებინათ. ირიბი კალთა შემდგენაირად გამოჰყავდათ: სწორ განს ირიბად შუაზე გაკრიდნენ და მიღებულ ნაჭრებს ირიბი კალთის ვარაუდზე ერთმანეთს გადააკერებდნენ.

ქართული კაბა საერთოდ გრძელი, კოჭებამდე ჩამოშვებული იყო, მაგრამ თუ მოისურვებდნენ, მის უკანა ნაწილს უფრო მეტად დააგრძელებდნენ: უკანა კალთებს გარკვეული წესით გამოჭრილ ნაჭერს გადააკერებდნენ და ბოლოდაშვებულ კაბას მიიღებდნენ. ამნაირად გამზადებულ დაბლატანს (სწორ-განებიანსაცა და გვერდებირიბიანსაც) ირგვლივ ქობა-დ წოდებულ ვიწრო ნაჭერს—„სამოსლის კიდურის საღებს“ შემოაკერებდნენ („ქობას შემოუდგე-

ბდენე“) და, თუ საკაბე ნაჭერი თხელი იყო, მთლიანად ან ნახევრამდე **სარჩულსაც** კი „დაუდებდნენ“. ამის შემდგომ მას ზემოთა ნაწილის უკანა ნახევარზე „ნაოკს აუსხამდნენ“, (სწორგანებიან კაბას შეიძლებოდა ირგვლივაც ასხმოდა ნაოკი¹), გამძლეობისა და სიმაგრისათვის ნაოკს შიგნიდან **მხრიდან ხილიფა-დ** სახელდებულ წვრილ ნაჭერს „ჩაუყოლებდნენ“, **სალტე-ს** შემოაკერებდნენ და მალლატანს სანახევროდ გადააკერებდნენ—მალლატანის წელსა და დაბლა ტანის უკანა მხარეს ერთმანეთს შეუერთებდნენ, წინა მხარეებს კი ურთიერთისაგან გათიშულად სტოვებდნენ. სივიწროვის თავიდან ასაცილებლად და მარჯვე ჩაცმისათვის, დაბლატანს გვერდში მცირეოდენ ზომაზე ჩასჭირდნენ და აქეთ-იქით შესაკრავად **ხრიკებს**, ანუ **დუფუმებს**, დააკერებდნენ. მალლა-

ნახ. 1.—1. ქართული კაბა (უკანა მხრიდან და წინა მხრიდან), 2. ყურთმაჯები, 3. გულისპირი, 4. სარტყელი, 5. შეიდიში, 6. შეიდიშის ორნამენტი.

ტანი „ექვესი ნაჭრისაგან“ იკერებოდა, მალლატანი „ექვესნაჭრიანი“ იყო. ეს უკანასკნელი **ბეჭებისა**, „მუნდრულებ“-ადაც წოდებული **გვერდებისა და წინა კალთებისაგან** შედგებოდა. მალლატანი წელში კარგად უნდა ყოფილიყო გამოწყობილი; რომ უკეთ მდგარიყო და არც დაჭმუქნულიყო, მას **სარჩული** უნდა ჰქონოდა დადებული, წინა კალთებზე კი შეიძლებოდა ძელის ან რკინის ჯოხისებური ფირფიტები დაეწყოთ. ქართული კაბის საკისრე ოდნავ იყო ამოჭრილი, საყულო კი სრულიად არ ჰქონდა მოკერებული. საკისრეს ირგვლივ და წინ-

¹ უკანასკნელ ხანებში უნაოკო ქართული კაბებიც ყოფილა ხმარებული, ნახატზე წარმოდგენილ კაბასაც ნაოკი არა აქვს ასხმული.

კალთების ნაპირებზე შემოავლებდნენ **სარჩევი**-ს სახელით ცნობილს ვიწრო აბრეშუმის ქსოვილს (აბრეშუმის ქსოვილი კაბასთან შეხამებული ფერის უნდა ყოფილიყო) ან მძივის არშიას. მალლატანი იმგვარად უნდა შეეკერილიყო, რომ ჩაცმის დროს წინა კალთები ერთმანეთთან არ დაახლოებულიყო, კალთებს შორის ღია ადგილი უნდა დარჩენილიყო; მათი შეხვედრა მხოლოდ გულის ძირთან ხდებოდა, ერთმანეთს მხოლოდ კალთათა ბოლოები უახლოვდებოდა.

ამ ღია ადგილზე **გულისპირი** თავსდებოდა, გულისპირის „ჩადგმის“ შემდგომ (ჯერ კაბა უნდა ჩაეცვათ და შემდეგ კი გულისპირი ჩაედგათ) გული იკვრებოდა წინაკალთების ნაპირებზე დაკერებული ხრიკებისა და **ზონარი**-ს საშუალებით¹. აბრეშუმის ძაფის გრებილი, რომელსაც **ზონარი**-ც ეწოდებოდა და **ზორნაკი**-ს სახელწოდებითაც იხსენიებოდა, ორ მხარეს დაკერებულ ხრიკათა შორის ჯვარედინად იხლართებოდა.

ქართული კაბის **სახელი** შეხსნილ სახელოს წარმოადგენდა; მართალია, ეს უკანასკნელი მხართან მცირეოდენ ზომაზე უნდა ჩაეკერილიყო და ბოლოშიც მაჯა უნდა გაკეთებოდა, მაგრამ მისი უდიდესი ნაწილი მაინც გაუკერავი რჩებოდა. სახელოს მაჯაზე დაკერებული ვერცხლის ან ოქროს ბუდიანი ხრიკებით იკრავდნენ, მაჯაზე „**ორ-ორი** ან სამ-სამი წყვილი ბუდიანი ხრიკა“ უნდა დაეკრებინათ, ხრიკების მაგიერ ზოგჯერ იხმარებოდა ვერცხლის ან ოქროს **ყუნწიანი ღილები**. სახელოს მაჯაზე, ხელის ზურგის მხრიდან, სამკუთხად მოყვანილი პატარა ნაჭერი უნდა გადაჰფენოდა; ეს უკანასკნელი ხშირად მაჯის უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენდა, ის სახელოს აუცილებელ ატრიბუტად ითვლებოდა და **ქყოში**-ს სახელით აღინიშნებოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ **ყოში** მამაკაცის კაბასაც ჰქონდა; შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ერთდროს ის ხელის ზურგის დაფარვის ფუნქციას ასრულებდა, სახელოს ჩახსნილი ნაწილის ნაპირებზედაც და ყოშის კიდეების ირგვლივაც **სარჩევი** უნდა შემოეკერებინათ, კაბას ყველგან (სადაც „კი საპირო იყო“) ერთნაირი სახის სარჩევი უნდა შემოვლებოდა.

ყურთ მაჯი სწორ, თავიდან ბოლომდე თითქმის ერთნაირი სიგანის მქონე „მაჯაფარფარა“ სახელოს წარმოადგენდა. ქალი მას მკლავზე წამოსაცმელად ხმარობდა; კაბის ჩაცმის შემდგომ ის კაბის სახელოს ქვეშ ექცეოდა, მაგრამ დროდადრო ხელის მოძრაობისას, სახელოს შეხსნილი ნაწილიდან ჩნდებოდა. ქალს შეეძლო ყურთმაჯები ერთმანეთზე ზონრით გადაება და, როგორც აღვნიშნეთ, მკლავებზე კაბის ჩაცმის წინ წამოეცვა; მაგრამ ისიც შეიძლებოდა, რომ ისინი იმთავითვე სახელოებზე მიეკერებინა და ამგვარად ყურთმაჯები კაბის განუყოფელ ნაწილად ექცია.

სარტყელი, როგორც წარმოდგენილი ნახატიდანაც ჩანს, ორი უმთავრესი ნაწილისაგან შედგებოდა: ქამრის დანიშნულების შემსრულებელი **სალტე** და მასზე მომბული ორი **ტოტი** სარტყლის შემადგენელ ელემენტებს წარმოადგენდა. როდესაც ქალი სალტეს წელზე შემოირტყამდა, სარტყლის ტოტები წინკალთებზე ჩამოიჟინებოდა. ძველი დროის ქართველი ქალის სარ-

¹ ორივე ნაპირზე ერთნაირი ხრიკები უნდა მიკერებულიყო.

ტყელი ქსოვილის მთლიანი ზოლის სახით იყო წარმოდგენილი, ტოტების როლს სარტყლის ბოლოები ასრულებდა. სარტყელი, გულისპირი და ყურთმაჯები ერთნაირი ნაჭრისაგან უნდა ყოფილიყო შეკერალი, შესაკერ მასალად ხავერდს ან აბრეშუმს ხმარობდნენ. სარტყელ-გულისპირისა და ყურთმაჯების შესაკერად განკუთვნილი მასალის ფერი კაბის ფერს უნდა შეჰხამებოდა, მაგ-

ნახ. II.—1. თავსაკრავი, 2. თავსაკრავშემორტყმული ჩიბტა, 3. გულისპირი, 4. სარტყელი, 5. კაბის სახელის წვერი.

რამ მათი შეკერვა თვით კაბის ნაჭრისაგან არ შეიძლებოდა. სარტყელს და გულისპირს ოქრომკედის სახელით ცნობილი ოქროსფერი ძაფითაც კერავდნენ (ოქრომკედით შეკერილ სარტყელსა და გულისპირს „ოქრომკედით ნაკერ“ სარტყელ-გულისპირს უწოდებდნენ) და ფერადი ძაფებითა და მძივებითაც კერავდნენ. უკანასკნელ ხანებში ხმარობდნენ ყვავილიანი აბრეშუმის სარტყელსა და გულისპირსაც, მაგრამ უფრო მიღებულია მაინც ნაკერსა და მოქარგულ სარტყელ-გულისპირს მიიჩნევდნენ.

ჩვენ მიერ ახლახან აღწერილი კაბის გვერდით კახელი ქალი ე. წ. გუჯასტიან კაბასაც ხმარობდა. გუჯასტიანი კაბა ქართული კაბის ერთ-ერთი სახეობა იყო და ქართული კაბის მსგავსად იცერებოდა. სარტყელ-გულსპირი და ყურთმაჯები მასაც სჭირდებოდა, მაგრამ ტიპობრივი ქართული კაბისაგან ყელისა და გულის მოყვანილობით განსხვავდებოდა. გუჯასტიანი კაბის მალლატანიც წინ მთლიანად იყო ჩახსნილი, მაგრამ მალლატანის კალათა შორის მოქცეული ადგილი მთლიანად გულისპირის ჩასადგმელად არ იყო განკუთვნილი. მალლატანი გულამდე შეკრული უნდა ყოფილიყო, გულს ზემოთ კი ის ოთხკუთხედ იყო ამოჭრილი და გუჯასტიანი კაბის გულსპირიც ოთხკუთხედიან იყო მოყვანილი. გუჯასტიან კაბას საკისრე სრულიად არ ჰქონდა ამოღებული და თუ ქალი მოისურვებდა, მას შეიძლება საყელოც ჰქონოდა მოკერებული¹.

ქართული კაბა, როგორც აღენიშნეთ, საგვირგენო კაბად ითვლებოდა, ის გათხოვილი ქალის აუცილებელ ჩასაცმელს წარმოადგენდა. გასათხოვარი ქალიც, თუ ოც წელს გადააბიჯებდა, „თავს იხურავდა“ და ქართულ კაბასაც იცვამდა. საქორწინო ჩასაცმელად აღიარებული ქართული კაბა გლოვის დროსაც გარკვეულ როლს ასრულებდა: ქმრის დასაფლავების დღეს ქალი სადღესღლო კაბაში გამოეწყობოდა და თვითონაც მას საფლავში თან ჩაიყვლებდა.

ცხენოსნობის მოყვარულ ქალს საცხენოსნო კაბაც უნდა ჰქონოდა, უამისოდ ის ცხენზე ვერ შეჯდებოდა. „ამაზონკა“-ს სახელწოდებით ცნობილი საცხენოსნო კაბა უმთავრესად შავი ფერის ნაჭრისაგან შეკერილს, მეტად გრძელსა და განიერ დაბლატანს წარმოადგენდა, თავიდან ბოლომდე ჩახსნილი ამაზონური ღილებითა და კილოებით იყო შეკრული.

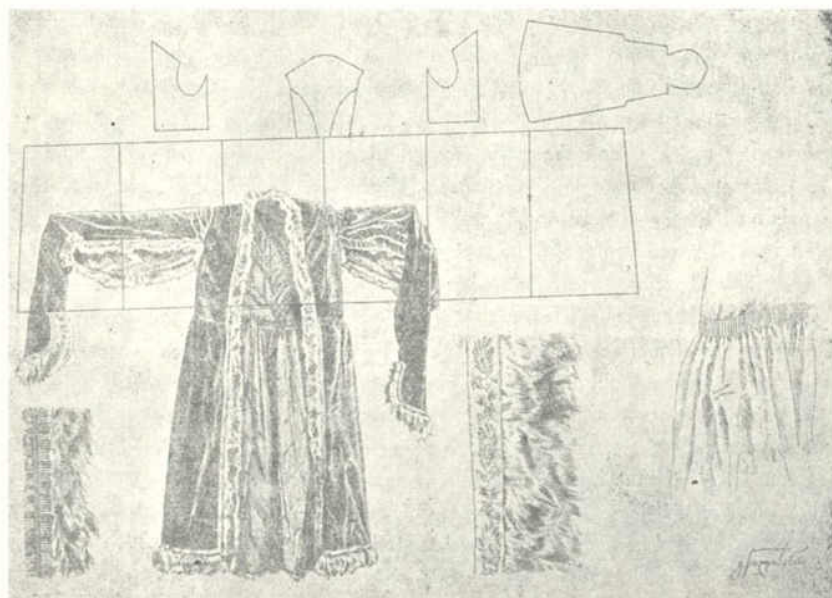
ქართული კაბა, რა თქმა უნდა, კახელი ქალის კაბათა ერთადერთ სახეობას არ წარმოადგენდა; მანდილოსანი მას, მართალია, განსაკუთრებულ უპირატესობას ანიჭებდა, მაგრამ დროდადრო ის, როგორც ამას ზემოთაც აღენიშნავდით, ევროპულ ყაიდაზე შეკერილ კაბებსაც ხმარობდა („ხაბარდიანს“², „კერესიანს“, „ხალათურს“ და სხვა მრავალს). ამჟამად ჩვენს მიზანს მხოლოდ ქართული და საერთოდ არაევროპული წარმოშობის ჩაცმულობის განხილვა შეადგენს. წინამდებარე ნაშრომში ჩაცმულობის მხოლოდ ამგვარ ელემენტთა აღწერილობაზე ვილაპარაკებთ, შემოხსენებულ კაბათა დახასიათება აქ არ იქნება წარმოდგენილი.

კახელი ქალის ჩაცმულობაში კაბის ზემოდან ჩასაცმელ ტანისამოსსაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირა; ქათიბი, დოლბანდი, ტალმა და საზაფხულო

¹ საბაას განმარტებით „გუჯასტიან კაბის საკილო“-ა. სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, ტფილისი, 1929, გვ. 76.

² „ხაბარდიანი“, ანუ „ხაბარდა“, კაბა თურმე განსაკუთრებით შესამჩნევი სიგანეირთ ხასიათდებოდა; საგანგებო წერსების გამოყენების გზით—კერძოდ, კაბის ქვეშ მავთულბეგაყრილი დაბლატანის ჩაცმის შეშვებით, ქართულ კაბასაც, სიგანეირის მხრივ, „ხაბარდიანი“ კაბის ელემენტი ეძლეოდა.

დასახური სწორედ ამგვარი ტანსაცმლის როლს ასრულებდა. ქათიბს, დობანდს და ტალმას ქალი ზამთრობით ატარებდა (ტალმას ზოგჯერ ზაფხულშიც წამოიხურავდა), საზაფხულო დასახურს კი, როგორც ეს მისი სახელწოდებიდანაც ჩანს, ზაფხულობით ხმარობდა. მეტად ლაზათიან და საპატიო ჩასაცმელად მიჩნეული ქათიბი წარმოადგენდა ხავერდის ან ატლასისაგან შეკერილს, ტყავკაზის მსგავსად მოყვანილ სამოსს. ქათიბის შესაკერ მასალის გაბატონებულ ფერად წითელი ფერი ითვლებოდა, მაგრამ ჩამცმელის ასაკისა და გემოვნების მიხედვით მას შავი ან სხვა ფერის ქსოვილისგანაც კერავდნენ. ქათიბი, როგორც ნახატიდანაც ჩანს, წელში იყო გადაჭრილი, რამდენიმე კალთისაგან შემდგარი ქვედა ნაწილი მძალტანთან ნაოჭით იყო გადაკერებული. ამგვარი დანიშნუ-

ნახ. III.—1. ქათიბი. 2. ქათიბის მოსართავი ბეჭვის დეტალები, 3 ქათიბი შიგნითა მხრიდან.

ლების შემსრულებელ სხვა ჩასაცმელთა მსგავსად ქათიბიც წინ მთლიანად იყო ჩახსნილი და გულისძირთან ეგერა შესაკრავად განკუთვნილი რამდენიმე ღილი. ქათიბს მეტად გრძელი და ღრმად შეხსნილი სახელოები ჰქონდა. ქათიბის სახელოებიც, ქართული კაბის და მამაკაცის ყურთმაჯიანი ჩოხის სახელოთა მსგავსად, ყოშით იყო დაბოლოებული. ქათიბი თბილად უნდა ყოფილიყო „დასარჩლოლი“: მას ან ბამბით გაწყობილი აბრეშუმის თუ სხვა ქსოვილის სარჩული უნდა ჰქონოდა დადებული, ან ბეჭვიანი ტყავი. წინკალთების ნაპირებზე, საყელოს ირგვლივ და დაბლატანის გარშემო ქათიბს ძალარა-დ ან ძალა-დ სახელდებული ბეჭვი ჰქონ-

და მოვლებული¹. თუ ქალი მოისურვებდა, ქათიბი შეიძლებოდა „ბუზმეტ“-ად წოდებული ოქროქსოვილითაც მოერთო. ქათიბი ძლიერ გრძელი არ იყო (კაბის-საკმაოდ დიდი ნაწილი ჩანდა ქათიბის კალთების ქვემოთ); ტალმას, დოლბანდს და საზაფხულო დასახურს ის სიგრძით ბევრად ჩამორჩებოდა.

ტალმა, რომელსაც, როგორც² ჩანს, უფრო ხანში შესულია ქალი იცვამდა, შავი და საერთოდ თალხი ფერის ჩასაცმელი იყო. შესაკერ მასალად უმთავრესად მაუდი იხმარებოდა, მაგრამ სხვა სახის ქსოვილთა გამოყენების შესაძლებლობაც არ გამოირიცხებოდა. ტალმა ნაბდისებურად იყო მოყვანილი: ნაბადივით, გრძელი, კოჭებად ჩამოსული და კალთებგანიერი (მთხრობელთა გადმოცემით, ექვსი არშინის სიგანის მქონე) ტალმა წინ მთლიანად იყო ჩახსნილი. ნაბდის მსგავსად ისიც უსახლებო იყო. ნაბდისაგან განსხვავებით „ტალმის საყელო საყელურად იყო მოსული“, მას არც ნაბდის მხრებისათვის დამახასიათებელი „ქიმები“ ჰქონდა გაკეთებული. შეიძლებოდა ტალმას ცალბირი სარჩული ჰქონოდა, მაგრამ ხშირად ის უფრო დალიანდაგებული სარჩულით იყო გაწყობილი. ტალმას ირგვლივ უქვევლად ქობა უნდა ჰქონოდა შემოკერებული („შემოდებული“) და, თუ საპიროდ მიიჩნევდნენ, გარშემო გვირისტი-ც შეიძლებოდა შემოეფლოთ. გარკვეული ტიპის ჩასაცმელის აღსანიშნავად „ტალმა“ საბა ორბელთან ის ლექსიკონშიც გვხვდება; ტალმა, საბას განმარტებით, „ფართო (მოკლე B)“ და ბეწვიანი სამოსელია³.

ტალმის მსგავსად დოლბანდი-ც გრძელ ჩასაცმელს წარმოადგენდა⁴, მაგრამ გამოჭრილობით მისგან ის არსებითად განსხვავდებოდა. დოლბანდს „სწორ განებში“ კერავდნენ (შესაკერ მასალად სქელი ქსოვილი უნდა ყოფილიყო გამოყენებული), კალთების ბოლოთა განსაკუთრებული სიგანიერე მას არ ახასიათებდა. დოლბანდიც წინ მთლიანად ყოფილა ჩახსნილი და, როგორც მთხრობელთა გადმოცემიდან ჩანს, მას გვერდებიც არ ჰქონია გაკერილი—გვერდები ერთმანეთთან ზონრის ხლართებით ყოფილა გადაბმული. დანიშნულებით მის მსგავს თანამედროვე ტანსაცმელსავე დოლბანდსაც წინა მხარის ერთ კალთაზე კილოები ჰქონდა გაჭრილი, მეორე კალთაზე კი დილები ეკერა. დოლბანდს უკეთდებოდა მოკლე, იდაყვამდე ჩამოსული და მეტად განიერი სახელოები. ხოლო მისი მრგვლად მოყვანილი საყელო იმდენად ფართო იყო, რომ წამოსახამის მსგავსად მხრებზე ეფინებოდა.

უფრო წმინდა მასალისაგან, უპირატესად შავი ფერის ქსოვილისგან, შეკერილი საზაფხულო დასახურიც დოლბანდივით იყო გამოჭრილი: წინ დოლბანდურად იყო ჩახსნილი, მასაც ღილ-კილოებით იკრავდნენ, გვერდები ერთმანეთთან დოლბანდურად ჰქონდა დაკავშირებული, გვერდებს შორის ზონრის ხლართები იყო გაბმული; მისი მოკლე და განიერი სახელოებიც დოლბანდის სახელო-

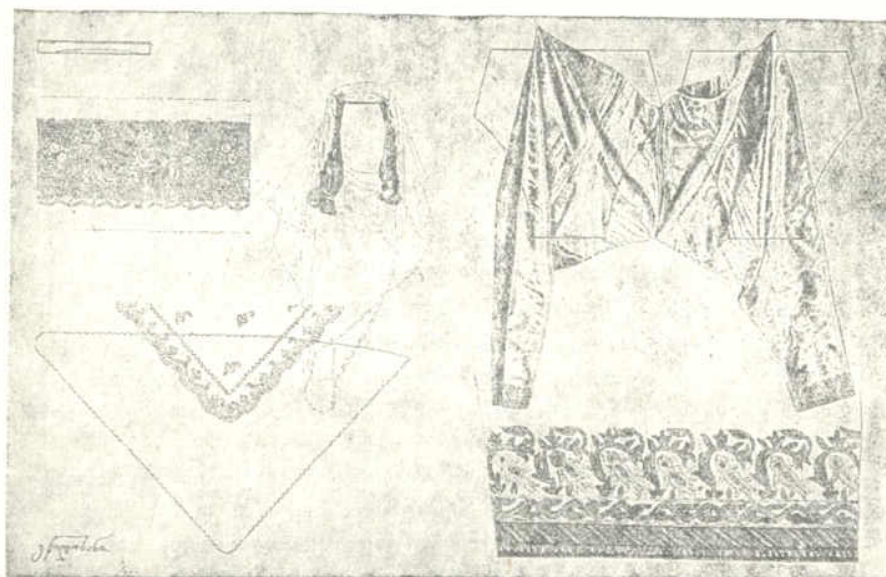
¹ საბა ორბელიანის განმარტებით, „ძალა ბეწვის გარშემოწკერები, კიდური“-ა.

² საბა ორბელიანის ლექსიკონით: ტალმა ფართო (მოკლე B) სამოსელი ბეწვიანი (+ მალატონი B).

³ „დოლბანდში კაბა ერთი მტკაელი-ლა უნდა ჩანებულიყო“.

ების მსგავსად იყო მოყვანილი. საზაფხულო დასახურს საყელოც ჰქონდა; თუ ქალი მოისურვებდა, შეიძლებოდა საყელის და სახელოებს შესატყვისი ფერის (უმძივო ან მძივებჩაყოლებული) არშია ჰქონოდა შოვლებული. დოლბანდისაგან განსხვავებით, საზაფხულო დასახური ბეჭეტში უფრო მეტად იყო გამოწყობილი და სიგრძითაც მუხლებს არ სცილდებოდა.

კაბის ქვეშ მოქცეული ტანსაცმლის კომპლექსიც რამდენიმე ელემენტისაგან შედგებოდა: პერანგი, შეიდიში (რომელიც იმთავითვე, როგორც ჩანს, დღეს გავრცელებულ სახელწოდებასაც ატარებდა), საზაფხულო ან საზამთრო დაბლატანი, დაბამბული საბეჭური და დაბამბული ახალხი აღნიშნული დანიშნულების შემსრულებელ სამოსლად ითვლებოდა. ზაფხულობით ქალი მხოლოდ

ნახ. IV.—1. დაბურული თავის საერთო შესახედობა, 2. მოსახვევის დეტალი, 3. ლეჩაქის დეტალი, 4. შეიდიში, 5. შეიდიშის ორნამენტი.

პერანგ-შეიდიშსა და საზაფხულო დაბლატანს იცვამდა, ზამთრობით კი პერანგსა და შეიდიშთან ერთად დაბამბულ დაბლატანსა და დაბამბულ საბეჭურ-ახალხსაც ხმარობდა. ჩიითი-ს, ყუმაში-ს¹ და ზამი-ს სახელწოდებით ცნობილი ბამბის მსხვილი ქსოვილი, აგრეთვე თავთა („თავთა“ შინაურული წესით დამზადებულ აბრეშუმის ქსოვილს ეწოდებოდა), ყანაოზი და სხვა აბრეშუმეული წარმოადგენდა ხსენებულ ტანსაცმელთა შესაკერ მასალას.

¹ სიტყვა „ყუმაში“ თურმე მიტკლის აღსანიშნავად ყოფილა ხმარებული. საბჭოთა დროიან სიტყვიერებაში ის უფრო ფართო გაგებით არის წარმოდგენილი — „ყუმაში“ ანუ „კუმაში“ ლართან არის გაიგივებული.

პერანგისა და შეიდიშის შეკერვისას ფერს განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ: ყველაზე ლამაზ ფერად წითელს მიიჩნევდნენ, კერძოდ თავთას თითქმის მხოლოდ წითლადა ღებავდნენ, მაგრამ დროდადრო ჩამცმელის ასაკისა, მდგომარეობისა და გემოვნების შესატყვისად სხვა ფერის (ყვითელი, სოსანი და სხვ.) ქსოვილსაც ხმარობდნენ¹.

პერანგი გრძელი და ფართოკალთებიანი უნდა ყოფილიყო. პერანგის კალთების გაგანიერებას ორგვარი გზით ახერხებდნენ: გვერდებში მას **ან ჩაქებს შეუხსნიდნენ** (გვერდებშეხსნილ პერანგს „ჩაქებიან პერანგს“ უწოდებდნენ) და ან თავწვრილ და ბოლოგანიერ, ე. ი. სამკუთხად მოყვანილ ნაჭერს „ჩაუგდებდნენ“. გვერდებში ჩადგმულ ნაჭრებს **ბლარტების** სახელწოდებით იხსენიებდნენ პერანგს გრძელსა და **მაჯაფარფარა სახლეებს** უკეთებდნენ, სიეწროვისა და მალე გარღვევის თავიდან ასაცილებლად ილღებში **ხისტაკ-ად ანუ ხიშტაკ-ად** წოდებულ და **ბლარტ-ადაც** სახელდებულ პატარა ნაჭრებს აკერებდნენ. პერანგის ყელ-გული ყოველთვის ერთნაირი წესით არ გამოჰყავდათ. თუ გულჩახსნილი პერანგი სურდათ,—მას გულს გარკვეულ ზომაზე ჩაუჭრიდნენ, სათანადო რაოდენობის **კილოებითა** და **ლილებით** გააწყობდნენ და პატარა **საყელოს** მოაკერებდნენ. ხმარობდნენ სხვადასხვაგვარად მოყვანილი ყელ-გულის მქონე პერანგებსაც. ძალიან ხშირად გულამოჭრილ პერანგსაც იცვამდნენ. გულამოღებულ პერანგის ჩაცმის დროს შიშვლად დარჩენილ ყელსა და გულს იფარავდნენ საგანგებოდ ამ პერანგზე სახმარად განკუთვნილი **გულსაფარით**. საყელო-გულის პირის დანიშნულების შემსრულებელი გულსაფენის ბოლოები კისერთან უნდა შეეერთებინათ: ან ღილით უნდა დაეკავშირებინათ, ან კვანძით დაემკერებინათ. პერანგის შეკერვა ყოველთვის ზემოგანხილული პროცესით არ მთავრდებოდა. პერანგს ზოგჯერ, თუ ის, რა თქმა უნდა, განსაზღვრული სახის ქსოვილისა იყო, ქარგავდნენ, ზოგჯერ კი არშიებითაც ამკობდნენ.

შეიდიში შალვრის ყაიდაზე იყო შეკერილი. მისი კოჭებამდე ჩამოსული **ტოტები** უბის გასწვრივ საკმაოდ ფართო იყო და ბოლოში კი შესამჩნევად შევიწროებული. შეიდიშის საწელე განიერი უნდა ყოფილიყო და სიხალვათის მისაცემად ტოტთა შორისაც მას უბედ წოდებული ნაჭერი უნდა ჰქონოდა „ჩაგდებული“. საწელესთან შეიდიშს **სათავეს** გადაუკეცავდნენ, ხოლო სათავეში **ხონჯრად** სახელდებულს ძაფის გრებილს გაუყრიდნენ. შეიდიშს ცალპირ ნაჭერშიცა კერავდნენ, მაგრამ უფრო ხშირად, როგორც ჩანს, მას სარჩულს უკეთებდნენ. ძვირფასი ქსოვილისგან შეკერილ შეიდიშის ტოტებს **ოქრომკედით** ქარგავდნენ, მოქარგული ტოტების ირგვლივ ხან „ბუზმენტს“ ავლებდნენ, ხან კი შინ მოქსოვილს აბრეშუმის არშიას ე. წ. **ბაბთას** აკერებდნენ. „ბაფთა“-ს თუ „ბაბთა“-ს სახელით ცნობილ არშიას ნაპირები დაკბილული ჰქონია. ამ უკანასკნელის კბილები, ანუ კუწუბები, როგორც იმათი გამოთქმიდან ჩანს, შეგერცხლილიც ყოფილა („ბაბთა კუწუბ-ვერცხლიანი“-ი).

¹ გლეხის პერიოდში ქვრივ ქალს უთუოდ თაღზე ფერის (ლურჯი ან შავნარევი) თეთრეული უნდა სცმოდა.

კაბის ქვეშ ჩასაცმელი საზაფხულო დაბლატანი სწორგანიან კაბასავით იყო შეკერილი, ამგვარივე გამოჭრილობისა იყო საზამთრო დაბლატანი; მას, ორპირ ნაქერში შეკერილსა და დაბამბულს, ზემოდან, მესამე პირად, სხვა სახის ქსოვილიც ჰქონდა გადაკრული. ახალფსო ვაჭკაცის უსაყულო ახალწიგითა ყოფილა მოყვანილი და მის მსგავს საბეჭურს კი სახელოები არ ჰქონია მოკერებული.

კახელი ქალი წინათაც ფეხებს წინდებითა და ფეხსაცმლით იმოსავდა, ევროპულ ყაიდაზე შეკერილი ფეხსაცმლის გვერდით ის ხმარობდა მესტებს, ქოშებსა და ფლოსტებს. წინდების მოქსოვა ყოველი ქალის მოვალეობას შეადგენდა, ფეხსაცმლებს კი საგანგებოდ განსწავლული ოსტატი კერავდა. კახელი ქალი ზოგჯერ ფაბრიკული წესით დამზადებულ წინდებსაც ყიდულობდა, მაგრამ, როგორც ვთქვით, უმეტეს ნაწილად მაინც შინ მოქსოვილი წინდებით კმაყოფილდებოდა.

წინდების მოსაქსოვად იყენებდნენ მატყლის, ბამბის, ყაჭისა და აბრეშუმის ნართს. ბაწრის (მატყლის ძაფის) წინდებს ზამთრობით იცვამდნენ, ბამბისა, ყაჭისა და აბრეშუმის წინდებს კი უპირატესად ზაფხულობით ხმარობდნენ. წინდებს თეთრი ძაფისგანაც ქსოვდნენ, მაგრამ უფრო მიღებულია თაღის ფერის წინდებს მიიჩნევდნენ. თეთრი ბაწრის წინდებთან შედარებით კრელი ან საღა თაღის ფერის ბაწრის წინდებს დიდი უპირატესობა ჰქონდა. მთხრობელთა გადმოცემებით ირკვევა, რომ ძველად ქალის წინდაც, მამაკაცის წინდების მსგავსად, მოკლეყელიანი ყოფილა („წინდის ყელი კუნთამდე მოდიოდა“), გრძელყელიანი წინდები კი, ჩანს, შემდგომ ხანში გავრცელებულა.

ევროპული ტიპის ფეხსაცმლებს, მესტებს, ქოშებსა და ფლოსტებს უპირატესად ახლომასლო სოფლებსა და ქალაქებში მცხოვრები ოსტატები კერავდნენ, მაგრამ ფეხსამოსი სხვა მხარეებიდანაც შემოჰქონდათ. ადგილობრივი ოსტატები კარგი ხარისხის ქოშებისა და ფლოსტების მკერავებად იყვნენ მიჩნეულნი, მაგრამ საყოველთაო ქება და მოწონება უფრო დაღისტნიდან და არზრუმიდან მოტანილ ფლოსტებსა და ქოშებს ჰქონდათ მოპოვებული.

ქოშს მეტწილად ტყავისაგან ჰკერავდნენ, ძირსა და პირს ტყავისაგან ამზადებდნენ. საპირედ ზოგჯერ ხავერდსაც იყენებდნენ, ძირს კი ამ შემთხვევაშიც ტყავისას უკეთებდნენ. ტყავის ნაკლებობის წლებში სახლში სახმარად განკუთვნილი ქოშის ძირს ხისგან თლიდნენ, საპირეს კი, როგორც ჩანს, ხისძირიანი ქოშისთვისაც ტყავისას კრიდნენ. ქოში ქუსლიან ფეხსაცმელს წარმოადგენდა. გამძლეობისათვის, უმთავრესად კი წაქცევის თავიდან ასაცილებლად, ქუსლის ძირს წრიაპის როლის შემსრულებელი ნალისებური რკინა უნდა გადაჰკროდა. ქოშს პირი მარტოოდენ წინა ნახევარზე უკეთდებოდა და მხოლოდ ტერფის წვერს ფარავდა, ქოშში ჩადებული ფეხის ქუსლი და გვერდები კი შიშვლად გამოიყურებოდა. ქოშის პირი, ტყავისათუ ხავერდისა, ერთნაირ ყაიდაზე იჭრებოდა, ყველა სახის ქოშის პირი ჩიბუხივით ამობრუნებული წვერით გვირგვინდებოდა. ქოშს სარჩულად სადა ან კრელად შემკულ ტყავს უფენდნენ, პირად კი, როგორც ვთქვით, რომელიმე ფერის (შავი, წითელი, ყვითელი, მწვანე, ცისფერი და სხვ.) ტყავს ან ხავერდს უკეთებდნენ. ხავერდისპირიან ქოშს

ოქრომკედითა და ფერადი ძაფებითაც ქარგავდნენ, ტყავისპირიან ქოშს კი ფერადი ტყავის ნაჭრებით აპრელებდნენ.

ფ ლ ა ს ტ ი ც ქოშის ყაიდზე იკერებოდა, ქოშისაგან განსხვავებით მას ქუსლები არ უკეთდებოდა—ფლოსტი უქუსლო ქოშს წარმოადგენდა. ქალი ფლოსტს საშინაოდ ხმარობდა, ქოშს კი, როგორც გადმოგვცემენ, უმთავრესად საგარეოდ იცვამდა.

გათხოვილ ქალსაცა და სრულწლოვან გასათხოვარ ქალსაც, როგორც აღნიშნეთ, თავი უნდა დაეხურა, სარტყელ-გულისპირიანი კაბის ჩამცმელს შესაფერისი თავსაბურავი უნდა ეტარებინა. თავდახურული ქალის თავსაბურავი რთული შედგენილობის კომპლექსს წარმოადგენდა: კოპი, ანუ **გაურჯელა**, ჩიხტა და სამკაულებით განწყობილი თავსაკრავი, ლეჩაქი, ანუ ჩიქილა, და მანდილის როლის შემსრულებელი ბაღდადი აღნიშნული კომპლექსის ძირითად ელემენტებად ითვლებოდა.

ბაღდადსა და მისი [ფუნქციის შემსრულებელ სხვა მოსახვევებს (მოსახვევს, თავშალს და სხვ.) გამზადებულს ყიდულობდნენ, ჩიხტასა და კოპს თვით მანდილოსნები ამზადებდნენ, ლეჩაქსა და თავსაკრავს კი საგანგებოდ განსწავლული ოსტატები კერავდნენ.

კოპი შემდეგნაირად იკერებოდა: გრძელსა და ვიწრო ნაჭერში ბამბას მოათავსებდნენ და მტკიცედ გაკერავდნენ. გაკერვის პროცესი იმგვარად უნდა ეწარმოებინათ, რომ კოპი შუაში მსხვილი გამოეყვანათ, ბოლოებისკენ კი თანდათან დაევიწროვებინათ. ადვილად დრეკადი მასალისაგან შეკერილი კოპი ჩვეულებრივ რკალისებურ მდგომარეობაში ჩერდებოდა, თავზე მოთავსების მოწინააღმდეგე მას საგანგებო მოხრა აღარ სჭირდებოდა.

ჩიხტა ქალაღლისაგან მზადდებოდა. შესაფერისი წესით გამოჭრილ ქალაღებს ერთმანეთზე საგანგებოდ შემზადებული წებოთი აწყებდნენ, ზოგჯერ კი, ჩანს, ამ საჭიროებისათვის ხის მეტად თხელ ბუკალსაც იყენებდნენ. ჩიხტა რკალისებურად იყო მოყვანილი. ზემოხსენებული მასალისაგან გაკეთებულ ჩიხტის რკალს ზემოდან შავი ან სხვა თალხი ფერის ნაჭერიც უნდა ჰქონოდა გადაკრული. ჩიხტის რკალი ცალმხრივ ვიწრო იყო, მეორე მხრივ კი უფრო ფართო და ოდნავ დაქანებული. თავზე დადგმის დროს ჩიხტის ვიწრო მხარე შუბლისკენ ექცეოდა, ფართო მხარე კი თხეს ებჯინებოდა.

თავსაკრავი ვიწრო და გრძელი ზომის გვერდებგადაკეცილ ნაჭერს წარმოადგენდა, საბას განმარტებითაც ხომ „თავსაკრავი (თავსაკრი C) თავის შემოსახვევი წულილი“ ქსოვილია. თავსაკრავს ქალი ზოგჯერ ჩიხტის დადგმის შემდგომ ირტყამდა, ხშირ შემთხვევაში კი მას ჩიხტაზედვე ამაგრებდა. თავსაკრავს უმთავრესად ხავერდისაგან კერავდნენ, მეტად იშვიათად კი მის დასამზადებლად სხვა სახის ძვირფას ქსოვილსაც იყენებდნენ. სათავსაკრავედ მრავალნაირი ფერის ხავერდის გამოყენება შეიძლებოდა, მაგრამ ყველაზე მეტად შავი, ლურჯი და შვინდისფერი ხავერდისაგან შეკერილი თავსაკრავები იყო გავრცელებული. სხვა ფერის თავსაკრავთა შორის თეთრი ფერის თავსაკრავსაც საბატიო ადგილი ეკირა, ამ უკანასკნელს ქალი უმთავრესად ღედოფლობის დროს ხმარობდა. მოხუცი და ქერივი ქალები სადა შავი ფერის თავსაკრავს

ირტყამდნენ, ახალგაზღვები და შუახნისანი კი ნაკერ თავსაკრავებს ხმარობდნენ. თავსაკრავების შესაყერ-მოსაქარგად სხვადასხვა სახის მასალას იყენებდნენ: მას ოქრომკედითა და მძივითაცა კერავდნენ და ფერადი ხაფერდებითა და ძაფებითაც ქარგავდნენ. ოქრომკედით შეკერილ თავსაკრავს ოქრომკედით ნაკერს უწოდებდნენ, მძივით შემკულს მძივის თავსაკრავს ეძახდნენ; სხვა სახის თავსაკრავებსაც შესაფერისი სახელწოდებებით აღნიშნავდნენ.

მძივით ნაკერ თავსაკრავთა შორის ყველაზე უკეთესად მარგალიტით შემკულ თავსაკრავს, ე. წ. „მარგალიტის თავსაკრავს“ მიიჩნევდნენ. მარგალიტების ჩასაბმელად კნეთელსა (ოქროვან ძაფს) ხმარობდნენ, სხვა სახის მძივთა მისამაგრებელ საშუალებად კი, კნეთელთან ერთად, ჩვეულებრივ ძაფსაც იყენებდნენ. კნეთელს ფერადი ძაფებით გამოყვანილი სახეების ირგვლივ ავლებდნენ, თავსაკრავის მოსართავად განკუთვნილ კილიტებს აგრეთვე კნეთელით აკერებდნენ. კილიტა ოქროსფერი ლითონის პაწია მრგვალ ფირფიტას წარმოადგენდა, კილიტას შუა ადგილას გაკეთებული ნაჩერტი მისი ძაფზე აგებისა და თავსაკრავზე მიმაგრების შესაძლებლობას იძლეოდა. კილიტებით მძივიან თავსაკრავსაც ამკობდნენ და მას მოქარგული თავსაკრავის სახეობაშიც აყოლებდნენ. კილიტებით დამშვენებულ თავსაკრავს, მის სხვა ძირითად სახელწოდების გვერდით, კილიტიანი თავსაკრავის სახელითაც იხსენიებდნენ. თავსაკრავის ორნამენტი მრავალნაირ სახეთაგან შედგებოდა (ტოტიანი, ვარდიანი, ბროწეულის, ჯაჭვის და სხვ.), ორნამენტის ოსტატი თავსაკრავის შეკერვა-მოქარგვის დროს ყოველთვის ხალხის ტრადიციულ გემოვნებას ითვალისწინებდა. თავსაკრავის შეკერვა-მოქარგვას აწარმოებდნენ თავსაკრავის მოსაქარგავად განკუთვნილ პატარა ქარგაზე. მუშაობის დროს მთავარ იარაღს ნემსი წარმოადგენდა.

ლეჩაქი, ანუ ჩიქილა, თავსაბურავის ყველაზე თვალსაჩინო ელემენტად ითვლებოდა. ლეჩაქის შესაყერად მეტად თხელი და გამჟვირვალე თეთრი ქსოვილი იხმარებოდა; „ბლონდი“, „ტული“, „ეტლასი“, „ტალატინი“ და „ჯალაშაი“ სალენაქე ქსოვილის სახეობებია. ყველაზე უკეთეს სალენაქე მასალად ბლონდსა და ტულს მიიჩნევდნენ. ამ უკანასკნელთაგან შეკერილ ლეჩაქს მეტწილად ახალგაზრდა და შუახნის¹ ქალები იხურავდნენ, ქვრივი და მოხუცი ქალები კი ეტლასისა, ტალატინისა და ჯალაშაის ლეჩაქებს ატარებდნენ. არშიაშემოვლებულ სადა ბლონდის ლეჩაქს არამგლოვიაზე მოხუცი ქალიც იხურავდა, ახალგაზრდა კი ყოველთვის შეკერილს და დაბასმულ ლეჩაქს ხმარობდა.

ყველა სახის ლეჩაქს სამკუთხოვანი მოყვანილობა ჰქონდა, საშუალო ზომის ლეჩაქის საერთო სიგრძე ორ არშინსა და ერთ ჩარექს, ან ორარშინ-ნახევარს უდრიდა. ლეჩაქს სამკუთხოვან ქარგაზე ბასმავდნენ და შეკერვასაც ამგვარივე მოყვანილობის, მაგრამ უფრო პატარა ზომის, ქარგაზე აწარმოებდნენ¹. დაბასმვის დროს ბასმა-დ წოდებულ თეთრ წებოსა და თავიან კინძისთავს ხმარობდნენ: სუფთად გათლილ ჩხირის წვერზე მიმაგრებულ კინძისთავს დრო-

¹ დასაბასმავი ლეჩაქის ქარგა ლეჩაქის ზომისა უნდა ყოფილიყო, ქარგაში ლეჩაქი მთლიანად უნდა ჩაბმულიყო და გაკიშულიყო. ლეჩაქის შესაყერად კი უფრო პატარა ქარგას იყენებდნენ, ლეჩაქის შეკერვას საშუალოდ ორ ჩაბმაზე ამთავრებდნენ.

დადრო ბასმაში ასველებდნენ და ქარგაში გაბმულ ლეჩაქზე სხედასხვეგვარ სახეს აღბეჭდავდნენ. შესაყერავად განკუთვნილ ლეჩაქს თეთრი აბრეშუმის ძაფით ქარგავდნენ, ზოგჯერ კი ამ მიზნით მაღათა-დ სახელდებულ სირმისებურ ძაფს იყენებდნენ. შეყერვა-მოქარგვის პროცესს ნემსითა და ჟაისნაღით აწარმოებდნენ. მაღათათი, როგორც ვთქვით. უპირატესად ნაკერ ლეჩაქსა ქარგავდნენ, მაგრამ ზოგჯერ, ჩანს, დაბასმულ ლეჩაქსაც კერავდნენ. მაღათათი გამოყვანილი სახეების წყალობით, მთხრობელთა სიტყვით რომ ვთქვათ, ლეჩაქს გარსკვლავისებურ ბრწყინვალეობას ანიჭებდნენ. დაბასმული და შეყერილი ლეჩაქის ორნამენტი მრავალნაირი სახის იყო: მარწყვის ფოთოლი, ვაზის მტევანი, „ჩიგინ“-ათა და „დათრთვილულ“-ადაც წოდებული თირთვლის ყვავილი, და-ჯონჯოლილი, კილიტა, წყალი, ხრახნილი და სხვა მრავალი სალეჩაქე ორნამენტად იყო მიჩნეული. ლეჩაქს—ნაკერსაც, დაბასმულსაცა და სადასაც—ირველივ აბრეშუმის ძაფის არშია უნდა შემოვლებოდა, უარშიო სადა ლეჩაქს მეტად ღრმად მოხუცი ქალი თუ დაიხურავდა. სალეჩაქე არშიაც მრავალნაირი სახისა იქსოვებოდა: ყვავილიანი, ჯაჭვიანი, კვანძის-ხრახნილი, მოჭრილ-კილიტაიანი, სწორედ გადავლილი, ნაფისა და სხვა მრავალი. არშიის არჩევა-ყიდვის დროს ქალი თავის ნეტყურ შესაძლებლობასაც ითვისებდა, მაგრამ ხშირ შემთხვევაში ის უფრო ლეჩაქის თავისებურებით ხელმძღვანელობდა. ლეჩაქის არშიასაც საგანგებოდ განსწავლული ოსტატი ქსოვდა. ლეჩაქის მკერავი და არწიების მქსოველი ოსტატები სოფლებშიც მოიპოვებოდნენ, მაგრამ მათი დიდი ნაწილი მაინც ქალაქებში (თელავში, სიღნაღში და სხვ.) ცხოვრობდა.

ბ ა ლ დ ა დ ი კვადრატული მოყვანილობის აბრეშუმის თავშალს ეწოდებოდა, თავის დაბურვის დროს ქალი მას უბეურად აკეცავდა. მოხუცი და ქერიანი თავს შავი ბაღდადებით იბურავდნენ, ახალგაზრდა და შუახნის გულმხიარული მანდილოსნები კი ქრელსა და ღია ფერის სადა ბაღდადებს იხურავდნენ. ნაკლებად შეძლებული ოჯახის წარმომადგენელი „ბაღდად“-ად წოდებულ აბრეშუმის თავშალს საგარეოდ ინახავდნენ, საშინაოდ კი თავშალი-სა და მოსახვევის სახელწოდებით ცნობილ ჩითის თავსახვევებს¹ ხმარობდნენ. ზაფხულობით ცალპირ ბაღდადსაც იხვევდნენ (საზაფხულო ცალპირი ბაღდადი შეიძლება მოქარგულიც ყოფილიყო), ზოგჯერ კი თავსაიადაც (უბაღდადოდ) დაიარებოდნენ. ბაღდადის მაგიერ ზამთრობით შალისა და ქიშმირის თავშალებსაც ხმარობდნენ, შალ-ქიშმირისაგან შეყერილ მოსახვევებს მასალის გამომხატველი სიტყვით—„შალოვი“-თ აღნიშნავდნენ.

თავბურვის რთული პროცესი თმების დავარცხნით იწყებოდა: თმის უდიდეს ნაწილს ქალი ორ ნაწნავად დაიწნავდა და მხრებზე გადაიყრიდა, შუბლის აქეთ-იქით მოთავსებულ თმას კი წინ ჩამოუშვებდა, შესაფერისად დავრცხდა, დააკულულებდა და ამგვარად კავებით („კავი“) ღაწვებს დაიმშვენებდა. თმის დავარცხნის შემდგომ თავბურვის ნამდვილი პროცესი შემდეგნაირად მიმდინარეობდა: ზურგის მხრიდან წამოხურული ლეჩაქის ერთ ყურას თხემზე გადაი-

¹ შალი ახლაც „მატყლის ნაქსოვს“ ეწოდება, მაგრამ „თავშალის“ სახელწოდებით, ხშირ შემთხვევაში, ჩითის მოსახვევს აღნიშნავენ.

ფენდა, რომ თავიდან არ გადასცურებოდა, მას ცალი ხელით დაიკავებდა, მეორე ხელით კი თავსაკრავშემორტყმულ ჩიხტას დაიდგამდა. თუ ჩიხტა თავსაკრავით წინასწარვე არ იყო გაწყობილი, მაშინ მას ქალი ჩიხტის დადგმის შემდგომ შემოირტყამდა, მსხვილთავე ქინძისთავეებით სათანადოდ დაამაგრებდა, ზონრებმომბმული თავსაკრავის ბოლოებს კი უკან გამოკრავდა. წესიერად დადგმულ ჩიხტის რკალში კოპს მოათავსებდა და ჩიხტის ზემოდან გადაფენილი ლეჩაქის მეორე ყურს მასზე მიამაგრებდა; მისაბმელად ამ შემთხვევაშიც თავიან ქინძისთავეებს იყენებდა. ლეჩაქის მეორე ყურის ახვევა ორგვარი გზით ხერხდებოდა: თუ ქალს სურდა, ლეჩაქის ამ ყურს იქვე აკეცავდა. ჩიხტა-კოპზე ბრტყლად გადაიდგენდა და როგორც აღენიშნეთ, ქინძისთავეებით დააბამდა. ზოგჯერ ის სხვა ხერხსაც მიმართავდა—ლეჩაქის ყურს ყელის ქვეშ გაატარებდა და მეორე ლაწვის ასწვრივ ახვეულ ბოლოს ჩიხტას მიამაგრებდა. ლეჩაქის დახურვის ამა თუ იმ წესის უპირატესობა სუბიექტურ გემოვნებაზე იყო დამოკიდებული, მაგრამ ყელზენით დახურვის წესთან შედარებით, რაც ბოლო ხანებში დამკვიდრდა. ყელახვევით დახურვის ძველებური წესი („თამარ დედოფლის დროინდელი“), უფრო მიღებული ითვლებოდა.

თავხურვის პროცესი ბალდადის მოხვევით უნდა დამთავრებულიყო. ბალდადის მოხვევისას თავსაკრავით შემკული ჩიხტის წინა ნაწილი ოდნავადაც არ უნდა დაფარულიყო. ჩიხტისა და ბალდადის დაკავშირებას ქინძისთავეებით ხდებოდა, ხოლო გრძლად ჩამოშვებული ბალდადის ყურები ყელთან იკვრებოდა.

ახალგაზრდისა და მოხუცის თავსაბურავს შორის არსებული სხვაობა მართო ფერების სხვადასხვაგვარობასა და შემკულობის ბრწყინვალეობა—სიფერმკრთალეში როდი მდგომარეობდა; ჯეილთა და ხნიერთა თავსახურავის კომპლექსი შედგენილობის მიხედვითაც განსხვავდებოდა: შავი ფერის თავსაკრავით გამართულ ჩიხტას, როგორც ვთქვით, ზოგიერთი მოხუციც იდგამდა, მაგრამ უამრავადსულ მგლოვიარე მანდილოსანთა დიდი უმრავლესობა ჩიხტა-თავსაკრავის მაგიერ თავსაკრავით გრძელს, ოღონდ უფრო ფართოსა და ირიბად მოყვანილ შავ ნაჭერს ირტყამდა; მოხუც ქალთა თავსახურავის ამ მახასიათებელ ელემენტს ყასაბა ეწოდებოდა. ჩიხტიან თავხურვას მალღა-თავს ეძახდნენ, ყასაბას მონაწილეობით წარმოდგენილ თავხურვას კი დაბლა-თავს უწოდებდნენ.

ჩიხტის დღევანდელი სახეობა, თავსაბურავის მნიშვნელოვან ელემენტად მიჩნეული და უკანასკნელ დროს კახეთში საყოველთაოდ გავრცელებული, როგორც მთხრობელთა ცნობებიდან ჩანს, დიდი ხნისა არ ყოფილა; ჩიხტის ხმარება ჩვენი დროის მოხუცთა წინამორბედ თაობას დაუწყია. მაშინ კანტიკუნტად ხმარებული ჩიხტა თანდათან გავრცელებულა და, ბოლოს, ახალგაზრდა ქალის თავსაბურავის კომპლექსში გაბატონებული ელემენტის სახით დამკვიდრებულა.

ძველი დროის კახელი ქალი ახლანდელი ჩიხტის მაგიერ წებოთი „გაშრეშილი“ ქსოვილისაგან გაკეთებულს სათაურას ხმარობდა, ჩიხტის მოვალეობის შემსრულებელი ელემენტის ზემოდან ახალგაზრდა მანდილოსანი თავსაკრავს იკეთებდა, ხნიერი კი ყასაბას ირტყამდა. ასეთია ზოგიერთი მთხრობლის ცნობა ჩიხტის შემოღების შესახებ, თავისთავად საყურადღებო, მაგრამ ალბათ

არა სრული. საეკვოა, რომ დაპირისპირება მხოლოდ ჩიხტასა და ყასაბას შორის მომხდარიყო; თავსაბურავის ამ ახალი ელემენტის წყალობით სხვა ყაიდის თავბურვისათვის განკუთვნილი ელემენტიც უნდა განდევნილიყო. ხსენებულ ელემენტს, ალბათ ყაშიისა თუ ყანჩის მსგავს თავის მოწყობილობას, ჩიხტისა და დაბლა-თავის ელემენტებისგან განსხვავებული გარეგნობა უნდა ჰქონოდა. სავარაუდებელია, რომ ჩიხტიანი თავბურვის აღსანიშნავად განკუთვნილი სახელწოდება „მაღლა-თავი“ ერთ დროს აღნიშნული ელემენტის მონაწილეობით წარმოდგენილ თავბურვას ეწოდებოდა.

კახელი ქალის ჩასაცმელის, კერძოდ კი თავსაბურავის, ტიპობრივი ანალოგები სხვა ქართულ ტომთა ჩაცმულობაშიც მოიძებნება. კახური ჩაცმა-დახურვისა, კერძოდ კი მაღლათავ-დაბლათავის საყურადღებო საკითხის გარკვევას, საქართველოს სხვა კუთხეთა კოსტიუმის შესახებ არსებულ მასალებთან ერთად, ქანური თაბლა-სი და ქანთავან შეთვისებული ურუმული დაბლა-ს ჯეროვანი შესწავლაც დიდად დაეხმარება¹.

დარბაისლურ და ლაზათიან კოსტიუმში გამოწყობილი კახელი ქალი თავს ოქროს სამკაულებითაც იმშვენებდა, რომელიმე ძვირფასი თვლით შემკული შუბლისქინძისთავი (ჩიხტის შუა ადგილზე გასაკეთებლად განკუთვნილი)² და თვლიანი ან უთვლო ბეჭედი უღარიბესი ოჯახის წარმომადგენელ ქალსაც კი უმეტესად უნდა ჰქონოდა. საქორწინო ჩაცმულობის აუცილებელ ატრიბუტებად მიჩნეულ ბეჭედ-ქინძისთავის გარდა, კახელ მანდილოსანთა უმრავლესობა სხვადასხვა სახის საყურეებს, ყელსაბამებსა და საშაჯურებსაც ხმარობდა.

კახელი ქალის ჩაცმულობის აქ მოცემული დახასიათება, როგორც ვხედავთ, მხოლოდ აღწერილობაა. ქართულ ჩაცმა-დახურვასთან დაკავშირებული მდიდარი ეთნოგრაფიული ცნობების შესწავლის შედეგად (ქართლსა და საქართველოს სხვა კუთხეებში), იმედია, წარმოდგენილი მასალა უფრო სრულად გაშუქდება და მომავალი კვლევა-ძიების დროს, ისტორიულ კრილშიც სათანადოდ განხილულს, ქართული ჩაცმულობის ერთ-ერთ შტოდ მისაჩნევ კახურ ჩაცმულობას თავისი ადგილი გამოეძებნება.

¹ ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. ჩვენი ნაშრომი: „წალკელი ურუმე ქალის თავსაბურავი და სამკაული“ (ხელნაწერი) და Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем, СПб, 1910, („თაბლა“-ს განმარტება).

² შუბლისქინძისთავი რამდენიმენაირი ყოფილა: „ალმასის შუბლისქინძისთავი“, „ფირუზიანი“ ანუ „ფირუზის თვლიანი ოქროს შუბლისქინძისთავი“ და სხვ.

ალ. რობაქიძე

თოფისწამლის დამზადება პირაქეთ ხევისურეთში

ძველად პირაქეთ ხევისურეთში თოფისწამალს თითქმის ყველა სოფელში ამზადებდნენ. თოფისწამლის მისაღებად საჭირო იყო: ყინვარი (გვარჯილა), ჩექა (გოგირდი) და ნახშირი. ამ ნივთიერებათაგან ადგილზე მზადდებოდა ყინვარი (გარდა სოფ. ლულისა და ქიესი) და ნახშირი, ხოლო ჩექა მეზობელი ტომებისაგან შემოჰქონდათ.

ჰინმარის დამზადება

პირაქეთ ხევისურეთში ყინვარის დამზადების რამდენიმე ხერხი დამოწმდა: საქონლის ნადგომში დაგროვებული ქურთის გამოხდა, ყინვარის მიღება ნივთიერებიდან, რომელსაც ვახუშტი კლდის ნოტიოებას უწოდებს¹, და საქონლის შარდის დაწურვა. ყინვარის მიღების ზემოხსენებული წესებიდან პირველი საყოველთაოდ იყო გავრცელებული, ხოლო მეორე და მესამე ცალკეული შემთხვევის სახეს ატარებდა.

1. საქონლის სადგომის ზედაპირს, თუ ეს სადგომი დიდი ხნისაა, არხილის² მსგავსი ნივთიერება მოეყიდება ხოლმე. ყველაზე დიდი რაოდენობით არხილი კედლის ძირთანაა დაგროვებული. გაზაფხულზე, საქონელს რომ გამოიყვანდნენ გარეთ, სადგომის იატაკზე არხილულ მიწას ხელით ან ცოცხით მოხვეტავდნენ და ხის ბაკნებში დააგროვებდნენ. ოდნავ შემშრალს მიწანარევ არხილს ქვაბში ჩაყრიდნენ, ზედ წყალს დაასხამდნენ, ისე რომ მის დაეფარა მიწამირეული არხილი, და ძლიერ ცეცხლზე შედგამდნენ.

პირაქეთ ხევისურეთში გვარჯილის დუღილის სხვადასხვა ხანგრძლიობა დამოწმდა. სოფ. ბარისახოსა და სოფ. ლულში, მაგ., მიწანარევ არხილს მხოლოდ ერთხელ წამოადუღებდნენ, რის შემდეგ იგი მოიკლებდა ზედაპირზე ზეთს³, რომელსაც მოხდიდნენ, ფართო გობზე დაასხამდნენ და გასაშრობად მზეზე გადგამდნენ.

¹ ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 35

² ს. ორბელიანი. ქართული ლექსიკონი, ტუ., 1928, სიტყვასთან არხილი.

³ ხევისურეთში ამ შემთხვევისათვის ხმარებული „ზეთი“ იგივე „ტუტი“ უნდა იყოს, რომლის შესახებ ს. ორბელიანი ამბობს: „ესე არს ნატრის წვენი კუმპარასათჳს, გინა გვარჯილის მიწის წვენი საგვარჯილედ და მისთანანი“ (ს. ორბელიანი, დასახ. ნაშრ., სიტყვასთან ტუტი).

იმავე ბარისახოს ზენუბანში მიწანარევე არხილს იქამდე ადულებდნენ, ვიდრე წყალი თითქმის არ დაშრებოდა. ზედაპირზე მოქცეულ ზეთს ხის გაშლილ კურგელში გადაიღებდნენ, რომლის გაშრობის შემდეგ გობში მოშავო ფერის წვრილი თხილის ოდენა გვარჯილის კრისტალები რჩებოდა. ასევე ხარშავდნენ მიწანარევე არხილს ს. აკუშოში.

ამგვარად, პირაქეთ ხეცსურეთში არხილის დუღილის ხანგრძლიობის ორი უკიდურესი მაჩვენებელია დამოწმებული: ერთი წამოდუღება (ს. ბარისახო) ან დუღილი იმდენი ხნის განმავლობაში, რამდენიც საჭიროა ციკნის ხორციზ მოსახარშავად (ს. ლულა) და დუღილი იქამდე, ვიდრე წყალი თითქმის არ დაშრებოდა (ს. ბარისახოს ზენუბანი, ს. აკუშო). ამავე დროს ყველასათვის იყო ცნობილი, რომ გვარჯილის სისუფთავე არხილის დუღილზეა დამოკიდებული, ხოლო თოფისწამლის ავეარგიანობას გვარჯილის ხარისხი განსაზღვრავს.

რომ დუღილის ხანგრძლიობის მნიშვნელობა სუფთა გვარჯილის მიღებისას ცნობილი იყო ხეცსურეთისათვის, ამას ხალხური ლექსის ერთი სტრიქონიც ამოწმებს: „თოფმა თქვა: ჩემთა წამალთა შვიდ რიგად უნდა დუღილი“¹. ამდენად ს. ბარისახოსა და ლულაში დამოწმებული ფაქტი ყინვარის ერთი წამოდუღებისა უნდა წარმოადგენდეს გადახრას სუფთა გვარჯილის მიღებისათვის საჭირო და ხეცსურეთში ცნობილი წესისაგან. როგორც შემდეგ გაირკვევა, ეს გარემოება უარყოფით გავლენას ახდენდა თოფისწამლის ხარისხზე.

ყინვარის გამოხდა პირაქეთ ხეცსურეთში ადრე უაზაფხულზე სცოდნიათ, „ვიდრე მაისის მთვარე დამირგვალდების“. სიცხეს რომ დაიჭერდა, თოფისწამალი გატეხილი უნდა ყოფილიყო და გასაფიცხავად გამზადებული. ვაჟას მიერ ჩაწერილ ზემოხსენებულ ლექსში ეს მომენტიც არის აღნიშნული: „მაისის ბერში დამნაყონ, მემრ ნახონ ჩემი ქუხილი“².

მსგავსი წესი გვარჯილის მიღებისა დამოწმებულია ჩვენ მიერ 1945 წლის აგვისტოში, ზემო სვანეთში, მულახის თემის ს. ლახირში (გაბრიელ ხერგიის ძე მარგიანი), იმ განსხვავებით, რომ ზემოხსენებული წესით მიღებულ გვარჯილის ნაწურს თითქმის მთელი დღის განმავლობაში ადულებდნენ, ვიდრე გვარჯილის ნაწური ერთ მესამედზე არ დავიდოდა³.

იგივე ითქმის ზემო რაჭის შესახებაც⁴. ს. ხიდაშში თხა-ცხერის დიდი ხნის ნადგომში დაგროვებულ გვარჯილას არყის ტოტების ცოცხით მოფლავდნენ, ჩაყრიდნენ დასვრეტილძირიან ხის კოდში, რომელსაც ძირზე თომი ჰქონდა დაფენილი; კოდს ქვეშ გობს ამოუდგამდნენ და მიწანარევე გვარჯილას

¹ ვაჟა-ფშაველას ეთნოგრაფიული წერილები, ტფ., 1937, გვ. 78; ოდნავ განსხვავებული ვარიანტი იქვე, გვ. 77. იგივე სიტყვები ჩაწერილია ჩვენ მიერ 1943 წელს ჭოჩხეთში იონ ხირალა გოგოჭურისაგან.

² იქვე, გვ. 78. ხირალა გოგოჭურისაგან ჩაწერილი ვარიანტი: „მაისის ბერში გამტეხეთ, მემრ ნახეთ ჩემი ქუხილი“.

³ აღ. რობაქიძე, ზემო სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1945.

⁴ აღ. რობაქიძე, ზემო რაჭის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1938.

ზევიდან მდულარე წყალს დაასხამდნენ. გვარჯილის ნაწურს ძლიერ ცეცხლზე ადუღებდნენ და გასაცივებლად ფართო გობზე ასხამდნენ; გაცივების შემდეგ ხსნარი გვარჯილის კრისტალებს იკიდებდა.

გვარჯილის მიღების მსგავსი წესი დადგენილია დიდოეთში¹. აქ, გაზაფხულის პირზე, გომურის იატაკს მოასუთთავენდნენ და ზედ ჰინჭარს დაყრიდნენ ერთი მტკავლის სისქეზე (იმ რწმენით, რომ გომურის ზედაპირი ისევე მოიყრიდა გვარჯილას, როგორც ჰინჭრით დასუსხული ადამიანის სხეული მოიყრის ხოლმე ნასუსხს). ერთი თვის განმავლობაში გომური კარდაკეტილი იყო და არავის არ შეესვლებოდა შიგ—არც ადამიანს, არც პირუტყვს. ამ ხნის განმავლობაში გომური წმინდა ადგილად იყო მიჩნეული, და რომ მოვიდოდა შიგ შესვლის დრო, წამლის მკეთებელი გეღოებს დაიხდიდა, ფეხშიშველა შევიდოდა გომურში.

ზემოაღნიშნული ვადის შემდეგ ჰინჭარს გარეთ გამოყრიდნენ და გომურის იატაკის ზედაპირზე რთვილივით მოსხმულ გვარჯილას არყის ტოტის ცოცხით მოხვეტავდნენ, ხის ჭურჭელში ჩაყრიდნენ, ზევიდან თბილ წყალს დაასხამდნენ, ხელით აურევდნენ და დაფშენიდნენ. შემდეგ წყალში გახსნილ გვარჯილას ქვაბში გადმოასხამდნენ და ძლიერ ცეცხლზე დიდხანს ადუღებდნენ. ნახევარზე დამდგარ სითხეს ხის ფართო გობზე დაასხამდნენ და გასაცივებლად კარში გადგამდნენ.

რაქაში, ისევე როგორც დიდოეთში, გვარჯილის დუღილის ხანგრძლიობას დიდ ყურადღებას აქცევდნენ. წყალში გახსნილი გვარჯილა ყოველ შემთხვევაში ნახევარზე მაინც უნდა დამდგარიყო, იგი რძესავით თეთრ და სქელ სითხედ უნდა ქცეულიყო.

გვარჯილის ხსნარის დუღილის საკმარისობას დიდოეთში, მაგალითად, შემდეგი წესით საზღვრავდნენ. ჩხირის წვერით ამოიღებდნენ სითხის ერთ წვეთს, დაიწვეთავდნენ მას ცერის ფრჩხილზე და თუ დაატყობდნენ, რომ წვეთი შეკრულია, მხოლოდ მაშინ შეწყვეტდნენ დუღილს.

2. ს. ჰორმეშავში დამოწმებული მასალით ირკვევა, რომ პირაქეთ ხევესურეთში ყინვარის მიღების მეორე წყაროც არსებობდა. ნედლეულად ამ შემთხვევაში გამოყენებული იყო არა ქურთი, არამედ კლდის ნოტიობა.

ჰორმეშავის მზხოლბლად ნასოფლარია, რომელიც ძველად ამავე სახელს ატარებდა. ჰორმეშიონთ ზეგვი აზარალებდა ხშირად და რამდენიმე ათეული წლის წინათ ძველი ჰორმეშავის მოსახლეობა ახალ ადგილზე—დღევანდელ ჰორმეშავში გადმოსახლდნენ. ამჟამად ნასოფლარი ჩამოშლილია. ძველ ჰორმეშავში გოგოთურა გოგოჭურას სახლთან კლდის ნაპრალი ყოფილა, საიდანაც ძველად მიწამირეული გვარჯილა გამოჰქონდათ. უფრო დიდი რაოდენობით გვარჯილა ჰმუხიან ამინდში ამოდიოდა, ნოტიო რომ ჩადგებოდა კლდეში. ასეთ ამინდში გვარჯილა ობივით ეკიდებოდა კლდე; მას ხელით ან ცოცხით მოხვეტდნენ და შემდეგ წურავდნენ იმავე წესით, რა წესიც გამოყენებულია საქონლის სადგომიდან აღებული მიწანარევი ჭრხილის გამოხდისას.

¹ ალ. რობაქიძე. დიდოეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1940.

კლდის ნოტიობიდან გვარჯილის მოპოვების ფაქტი დამოწმებულია ჩვენ მიერ 1945 წლის აგვისტოში ზემო სვანეთში, ს. ჟამუშში (მულახის თემი). აქ, რაჟდენ აბრამის-ძე ქალდანის სახლში, მაჩუბის ქვეშ მცირე ტევადობის ოთახი აღმოჩნდა (გუმე), სიგრძით ოთხი მეტრი, სიგანით სამი და სიმაღლით ორი მეტრი, რომელშიაც გვარჯილა საკმაოდ დიდი რაოდენობით იყო დაგროვებული.

გვარჯილას (ქვგ-იგივე სიტყვით აღინიშნება თოფისწამალიც) ღორის ჯაგრის ცოცხით მოხვეტავდნენ და ჩაყრიდნენ ხის ჭურჭელში (ღუმე-ში), რომელსაც ძირში ნასვრეტი ჰქონდა გაკეთებული: ნასვრეტის ნაპირებს ჩვეულებრივ წერაქვს (ბალახია ერთგვარი) ჩაუყლებდნენ და ისე დაუცობდნენ სოლს. ღუმე-ში ჩაყრილ ქვგს ცხელ წყალს დაასხამდნენ, სოლს ოდნავ მოუშვებდნენ და გვარჯილის ნაწურს ქვაბში დააგროვებდნენ. გვარჯილის ნაწურს ძლიერ ცეცხლზე ხანგრძლივად ადუღებდნენ და ნადუღის გაცივების შემდეგ იღებდნენ გვარჯილის კრისტალებს¹.

ამასვე უნდა გულისხმობდეს ვ. ტეპცოვი, როდესაც ამბობს სვანი მონადირეების შესახებ, რომ „ისინი ამზადებენ თოფისწამალს ხივთიერებიდან, რომელიც იღებება მათი სახლების სარდაფებში“².

გვარჯილის მიღების ამგვარი წესი ჩვენ მიერ დიდოეთსა და რაჭაში არ არის დამოწმებული. მაგრამ რომ საქართველოსა და კავკასიის ტერიტორიაზე კლდის ნოტიობიდან გვარჯილის მიღება გავრცელებული იყო, ამას ვახუშტი გვიმომწმებს ალგეთის ხევის³, სანაინის⁴, ოსეთისა⁵ და საქართველოს სხვაკუთხეების აღწერისას. გამოქვაბულში გვარჯილის მოპოვების ფაქტი იმერეთში ს. კრუკოვსკის აქვს დამოწმებული⁶.

3. ს. კობულოში, გვარჯილის მიღების უკვე აღწერილი წესის პარალელურად, არსებობდა გვარჯილის მიღების განსხვავებული წესი. ამ წესით გვარჯილის მიღებისას შეძლებისდაგვარად ახმობდნენ თამბაქოს ჯოყარს, ჩაყრიდნენ მას ლითონის ქვაბში და წვრილად დაამტვრევდნენ. ქვაბს შედგამდნენ ძლიერ ცეცხლზე, შიგ ჩაასხამდნენ ცხვრის შარდს და ადუღებდნენ სრულ დაშრობამდე. სითხის დაშრობის შემდეგ თამბაქოს ჯოყარს რთვილივით მოეკიდებოდა გამოხდილი გვარჯილა, რომელსაც ჩამოთხეკდნენ ხის გაშლილ ჭურჭელში და გასაშრობად გადგამდნენ მზეზე.

გვარჯილის მიღების ეს მესამე წესი, აღწერილი ს. კობულოში, ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში ვგონებ არ უნდა იყოს ცნობილი. ნ. დანიელიც-

¹ შდრ. ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, I, ტფ., 1939, გვ. 142, შენიშვნა 2.

² В. Тепцов. Сванетия. СМОМПК, X, Тиф., 1890, გვ. 28.

³ ვახუშტი. დასახ. ნაშრ., გვ. 48.

⁴ იქვე, გვ. 35.

⁵ იქვე, გვ. 114.

⁶ С. Круковский. Пещера Гварджилас-кда в Ргани. Известия Кавказского Музея, т. X, в. 3, Тиф., 1916, გვ. 255.

სკისა¹ და ს. ბრონეცკის² მიერ აღნიშნული ფაქტი კავკასიაში გვარჯილის დამზადებისა მცენარეულისაგან გვარჯილის მიღების ს. ქობულოში აღწერილ წესთან ვერ იქნება გაიგივებული, რადგან მცენარეული მათი ცნობით გვარჯილის მიღების წყაროს წარმოადგენს და არა პირობას³.

საქართველოსა და კავკასიის ტერიტორიაზე დამოწმებულია აგრეთვე გვარჯილის კრისტალების მოპოვება სუფთა სახით თოფისწამლის დამზადების მიზნით. გვარჯილის სუფთა სახით მოპოვების ფაქტს სვანეთში ვ. ტეპცოვი გვიმოწმებს. მისი სიტყვით: „მონადირეები სადღაც პოულობენ გოგირდსა და გვარჯილას და თვითვე ამზადებენ თოფისწამალს. ამ მინერალების (ხაზი ჩვენია. ალ. რ.) ადგილმდებარეობა საიდუმლოდ ინახება თავისიანებისაგანაც კი“⁴.

ასეთივე პირდაპირი ცნობა გვარჯილის კრისტალების მოპოვებისა და მისგან თოფისწამლის დამზადების შესახებ სხვა კავკასიელ ტომთა შორის ვინმე გ—დ-ს წერილშია დაცული⁵.

ამგვარად, პირაქეთ ხევსურეთში დამოწმებულია გვარჯილის მიღების სამი წესი—ქურთის გადამუშავება, კლდის ნოტიობის დაწურვა და საქონლის შარდის გამოხდა. ზემოაღწერილ სამ წესს შორის პირველი წესი ფართოდაა ცნობილი საქართველოში და კავკასიის სხვა ტომებში. დღემდე ცნობილი ეთნოგრაფიული მასალა საკმაო საფუძველს იძლევა იმის მტკიცებისათვის, რომ ამ მხრივ ხევსურეთსა, რაქასა, სვანეთსა და დიდოეთს შორის ძირითადად თითქმის სრული დამთხვევა არსებობს, მიუხედავად იმისა, რომ მეორეხარისხოვან დეტალებში ზოგჯერ მნიშვნელოვანი განსხვავებაა. შემდგომი კვლევა-ძიებით, საფიქრებელია, უფრო გაფართოვდება წრე იმ კავკასიელ ტომთა, რომელთათვისაც ქურთის გამოყენება გვარჯილის ნედლეულად და მისი გამოხდის შემოაღწერილი წესები საერთო კუთვნილებად იქნება აღიარებული.

ჩემას დამზადება

ჩექას (გოგირდს), თოფისწამლის დამზადებისათვის საჭირო მეორე ელემენტს, როგორც აღვნიშნეთ, პირაქეთ ხევსურეთში არ ამზადებდნენ—მას ყიდულობდნენ მეზობელი ტომებისაგან. გოგირდის გარედან შემოტანა ხევსურეთში

¹ Н. Данилевский. Кавказ и его горские жители в нынешнем их положении, М., 1846, гл. 80.

² С. Броневский. Новейшие географические и исторические сведения о Кавказе, ч. II, М., 1823, гл. 142.

³ საქ. მუზეუმის უმცრ. მეცნ. თანამშრ. ამხ. აკ. კაცაძის მიერ მოწოდებული ცნობებით (რომლისათვისაც მას მადლობას მოვასწენებ), მთიულეთში ყუთურს (მუნს) ცხვრის შარდისა და თამბაქოს ნადუღით არჩენენ. სვანეთში თოფისწამალი ღიერის (მუნის) მკურნალობის რადიკალურ საწვავებად ითვლება. ზემოხსენებული ფაქტების დაპირისპირება გვარწმუნებს, რომ თამბაქოს ჯოყარი შემთხვევითი ფაქტორი არ უნდა იყოს თოფისწამლის დამზადების პროცესში.

⁴ В. Генцов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

⁵ Г—д. Поездка к южному откляну Эльбруса, Биб. для чтения, т. 97, СПб., 1849, гл. 61.

არ იყო ძნელი, რადგან საქართველოსა და კავკასიის სხვა პუნქტებში გოგირდის მოპოვება თოფისწამლის დამზადების მიზნით იშვიათ შემთხვევას არ წარმოადგენდა.

გოგირდიანი დარიშხანის მოპოვება და გამოყენება სხვადასხვა დანიშნულებისათვის პონტოს ქვეყნებში ძველთაგან იყო ცნობილი¹. დრაკონტიუსის ცნობით, „კოლხელი ქურუმი ქალები სხეულის განწმენდის მიზნით, სხვა საშუალებათა შორის, სუფთა გოგირდის კომლსაც ხმარობდნენ². ტურნეფორის გადმოცემით, თბილისში თოფისწამლისთვის გოგირდი განჯიდან მოჰქონდათ³. გოგირდის მოპოვებაზე საქართველოში არა ერთგზის მიუთითებს ვახუშტი⁴.

თუმცა ვახუშტის არა აქვს მოცემული პირდაპირი ჩვენება გოგირდის მოპოვებაზე თოფისწამლის დამზადების მიზნით, მანიშნებელია მის მიერ გვარჯილის მოპოვების აღვლებების ხშირი ხსენება და „დასტურლამალის“ სულხან მდივნის ვარიანტში დაცული შემდეგი ცნობა: „წელიწადში კაცის თავს თვითოს ჩარექს ტყვიას ზარაფხანიდამ მისცემდენ და თვითოს ჩარექს გვარჯილას მისის გოგირდითა“⁵. ეს ცნობები ვახუშტის დროისათვის გოგირდისა და გვარჯილისაგან თოფისწამლის დამზადების ფართო მასშტაბზე უნდა მიუთითებდეს. ყოველ შემთხვევაში, XVIII ს-ის 70-იან წლებში თბილისში უკვე არსებობს დაწესებულება, რომელიც გოგირდისა, გვარჯილისა და ნახშირისაგან თოფისწამალს ამზადებს⁶.

პირდაპირი მითითება გოგირდის მოპოვებაზე თოფისწამლის მიღების მიზნით XIX ს-ში მოცემული აქვთ კოლჩეგსკისა⁷ და ვ. ტეპცოვს⁸, ხოლო საერთოდ გოგირდის მადნის არსებობაზე საჩაჩნოში—ე. მაქსიმოვსა და გ. ვერტეპოვს⁹.

ზემოხსენებული ლიტერატურული წყაროები საკმაო საბუთს წარმოადგენს იმის მტკიცებისათვის, რომ გოგირდის მოპოვება ძველთაგან იყო ცნობილი საქართველოში და რომ შემდგომ თოფისწამლის წარმოება ამ მხრივაც უზრუნველყოფილი იყო საკუთარი, ადგილობრივი წარმოშობის ნედლეულით.

¹ Витрувий. Десять книг об архитектуре, М. 1936, VII, 7:5.

² В. Латышев. Известия... т. II, в. II, СПб., 1906, გვ. 428.

³ Tournefort. Reise nach der Levante, III, Nürnberg, 1777, გვ. 286.

⁴ ვახუშტი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 109, 111 და სხვ.

⁵ ვახტანგ VI. დასტურლამალი, ტფ., 1886, გვ. 142.

⁶ G ü l d e n s t ä d t. Reisen durch Russland und im Kaukasischen Gebürge, I, St. Petersburg, 1787, გვ. 226.

⁷ Кольчевский. Отчет о разведке месторождения серы близ аула Чиркат, в Гумбетском наибстве Среднего Дагестана, произведенной в 1861 г., ССК т. II, Тиф. 1872, გვ. 91—96. შტრ. А. Берже. II, Материалы для описания Нагорного Дагестана, XX, 1858, გვ. 277.

⁸ В. Тенцов. დასახ. ნაშრ., გვ. 28.

⁹ Евг. Максимов и Г. Вертепов. Туземцы северного Кавказа, в. II, Чеченцы, Ваадиавказ, 1894, გვ. 17.

ნახშირის დამზადება

ნახშირი თოფისწამლის მესამე შემადგენელ ელემენტს წარმოადგენს, ელემენტს ისევე მნიშვნელოვანს, როგორც ყინვარი და ჩექა.

პირაქეთ ხევესურეთში ნახშირს ამზადებდნენ მელიქაურისას (ს. კორმეშავი), ღვისას (ს. ჭიე), ცაცხვისას (ს. აკუშო), მურყანისას (ს. კობულა), სატრის ხისას (ს. შაწაო) და სხვ., მაგრამ საუკეთესო ნახშირის მისაღებად სამი სხვადასხვა ჯიშის ხის ტოტებს იყენებდნენ: ცაცხვისას, ღვანლისას და ღვისას.

დასახელებული ჯიშის ხის თითო სისქე ტოტებს დაჭირდნენ გაშლილი ხელის სიგრძეზე (=ერთ მტკაველს); დასაწვავად გამზადებული ტოტები თანატოლი და თანაბრად მშრალი უნდა ყოფილიყო, რომ ყოველ მათგანს თანაბრად მოკიდებოდა ცეცხლი. მზეზე ან ცეცხლზე გამშრალი ტოტებისაგან სანახშირეს ააგებდნენ, სიმაღლით და სიგრძე-სიგანით ტოტის სიგრძის შესატყვისს. ამ ზომაზე დალაგებულ სანახშირისაგან მიღებული ნახშირი უნდა ჰყოფნოდა ერთი წამლის განაყას (=1 გირვანქა თოფისწამალს), ე. ი. თოფისწამლის იმ რაოდენობას, რომელიც ჩვეულებრივ ღვანის კვანძი ეტეოდა. სანახშირედ დალაგებულს თანატოლსა და თანაბრად გამხმარ ტოტებს ცეცხლი მიგრვლივ მოედებოდა და წვაც თანაბრად მიმდინარეობდა. როგორც კი დაუქრებოდა სანახშირეს ალი და იქამდე, ვიდრე მუგუზლებს ფერფლი მოეკიდებოდა, სანახშირეს რკინის მორჩილ გრაწას (ქვაბს) გადაახურავდნენ და ქვაბის პირს ძონძებს შემოაფარებდნენ, რომ სანახშირეში ჰაერი არ შემარულიყო და ცეცხლს სული არ მოეცია. ცეცხლი დაიბნიდებოდა და ასეთი წესით მიღებული ნახშირი საუკეთესო ნახშირად ითვლებოდა.

ცეცხლს წყლით არ დაახშობდნენ: ამ წესით მიღებული ნახშირი უვარგისად იყო მიჩნეული.

ნახშირის დამზადების ზემოხსენებული წესი უცვლელად მგორდება პირაქეთი ხევესურეთის თითქმის ყველა სოფელში. მხოლოდ ს. ჭიეში სანახშირეს აგებდნენ არა მიწის ზედაპირზე, არამედ ორმოში. ამ შემთხვევაში ცეცხლის დახშობის მიზნით ზემოხსენებულ ორმოს სიბს გადაახურავდნენ, ნაპირებს თიხით შემოუგრავენდნენ და ამგვარად დაბნინავდნენ ცეცხლს. წყლის დაპყრობა ნახშირის გამოწვისას არც აქ იყო მიღებული—წყლიანი ნახშირი არ იმუშავებო.

რაჭაში ნახშირის დასამზადებლად თხილის ტოტებს ამჯობინებდნენ. თანაბარი სისქის თხილის ტოტს ოთხად გააპობდნენ (სწორედ დაპობილი ტოტის ნახშირი ტყვია სწორედ მიიტანს), დაპობილ ტოტებს გულს ამოაცილდნენ (გულის ნახშირი ჩუტავა), გაახმობდნენ და სუფთა სიბზე სანახშირეს ააგებდნენ. თეთრად რომ მოედებოდა მუგუზალს ფერფლი. ცეცხლს დაახშობდნენ და ნახშირი მზად ითვლებოდა¹.

ნახშირის გამოწვის ანალოგიური წესი დამოწმებულია ზემო სვანეთში², სადაც ნედლეულად იელის გამხმარსა და კანგაცილ ტოტს იყენებდნენ.

¹ ალ. რობაქიძე. ზემო რაჭის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1938.

² ალ. რობაქიძე. ზემო სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1945.

დიდოეთში ნახშირის დასამზადებლად ტირიფის ტოტებს ხმარობდნენ. თანაბრად დაქრილსა და გამხმარ ტოტებს ოთხად აპობდნენ და სანახშირეს ორმოში აგებდნენ. ნახშირის მზადყოფნას წყლის მიპყურებით აჰაშნიკებდნენ, ხოლო ცეცხლის მოგუდვის მიზნით ორმოს სიპს ან რაიმე ჭურჭელს გადაახურავდნენ და პირებს მსწით შემოუგოზავდნენ. ცეცხლის წყლით ჩაქრობა არც დიდოეთში იყო მიღებული¹.

როგორც ჩანს, აქაც, ნახშირის გამოწვის შემთხვევაშიაც, ხეცურებისა, სენებისა, რაჭველებისა და დიდოელების ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებული მასალა საყურადღებო პარალელების შემცველია. შეიძლება ითქვას, რომ ზემოხსენებულ ტომებში დამოწმებულია ნახშირის დამზადების არსებითად ერთი წესი.

თოფისწამლის შემადგენელ ნაწილთა ურთიერთშეფარდება

თუ ყინვარის მიღების პროცესი პირაქეთ ხეცურეთის სხვადასხვა სოფლის მიხედვით არსებით ნაწილში მეორდება და მხოლოდ მეორე რიგის ფაქტორები ქმნიან განსხვავებას, ხოლო ნახშირის გამოწვის წესი არსებითად ყველგან ერთია, ამ ელემენტებისა და გოგირდის ურთიერთშეფარდება საგრძნობლად განსხვავებულია და სრული დამთხვევა მხოლოდ გამონაკლის შემთხვევაში იჩენს თავს. ამ რყევადობის ნათელსაყოფად საჭმარისია ქვემოთმოყვანილი ცხრილი თოფისწამლის შემადგენელი ელემენტების ურთიერთშეფარდებისა (იხ. ცხრ. 1).

ცხრილი 1
თოფისწამლის შემადგენელ ნაწილთა ურთიერთ-
შეფარდება

ნახ. რიგე	სოფლების დასახელება	შემადგენ. ნაწილები		
		გვარჯიშ	გოგირდი	ნახშირი
1	ბარისახო (ხენუბანი) . . .	80	10	10
2	აკუშო	33,3	33,3	33,3
3	ჭიე	50	25	25
4	ჭიე	44	44	12
5	კორმეშავი	50	25	25

შეზავებულ ნივთიერებათა. შეფარდების ასეთს თვალსაჩინო რყევადობას ყინვარის ხარისხით ხსნიან. რაც უფრო სუფთაა გვარჯილა, მით უფრო ნაკლები რაოდენობაა მისი საჭირო და შემთხვევითი არ არის, რომ იქ, სადაც მიწა-

¹ ა ლ. რ თ ბ ა ქ ი ძ ე. დიდოეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1940,

ნარეგ არხელს მხოლოდ ერთხელ წამოადუღებენ (ს. ბარისახოს ზენუბანი), ყინვარის ხედრითი წონა თოფისწამალში ყველაზე მეტია, ხოლო იქ, სადაც მას ადუღებენ იქამდე, ვიდრე წყალი თითქმის არ დაშრება (ს. აკუმო)—ყველაზე მცირე¹.

მისაღებია მხედველობაში ის გარემოებაც, რომ თოფისწამლის გატეხვის დროს ხშირად იღებენ ჰაშნიკს და თუ თოფისწამალი არ აკმაყოფილებს ძირითად მოთხოვნას (ძლიერი და უცაბედი აფეთქება და უმნიშვნელო ფერფლი), მას უმატებენ გვარჯილას, რითაც წამლის სიფიცხე იზრდება. მეტისმეტად ფიცხი წამლის დაყენების შემთხვევაში მას გოგირდს უმატებენ—ეს უკანასკნელი ძირსა სწევს თოფისწამლის სიფიცხეს.

მაგრამ ყინვარისა, ჩექისა და ნახშირის შეფარდების რყევადობაზე მართო გვარჯილის ხარისხი არ ახდენს გავლენას. ამ შეფარდების დადგენისას თოფისწამლის მკეთებელი მხედველობაში იღებს გოგირდისა და ნახშირის ხარისხს, თოფის სისტემას. ტყვიის ყალიბს და სხვ., რის შესაბამისადაც იგი წამლის გატეხვის პროცესში ცვლის მისი შემადგენელი ნაწილების ურთიერთშეფარდებას.

საქართველოში და კავკასიის სხვა კუთხეებში თოფისწამლის შემადგენელი ნაწილების ურთიერთშეფარდების შემდეგი სურათია დადგენილი (იხ. ცხრ. 2).

ცხრილი 2

თოფისწამლის შემადგენელ ნაწილთა ურთიერთშეფარდება

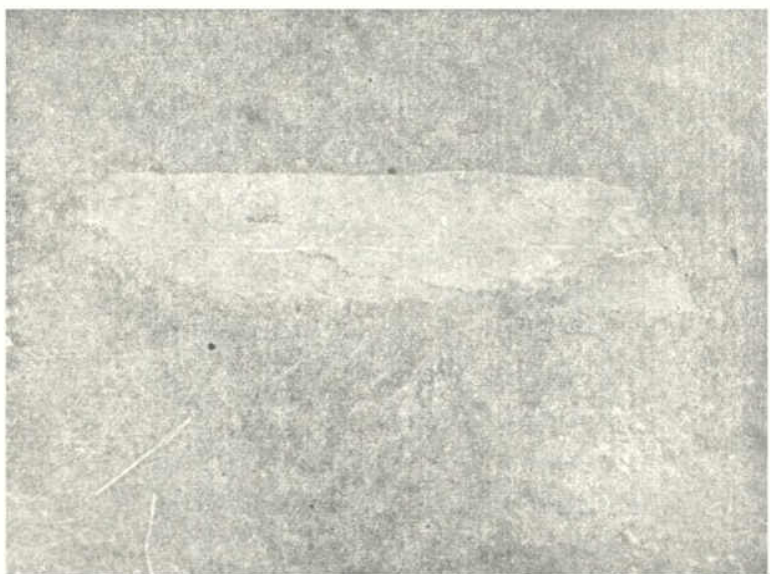
№-ს რიგზე	სოფლების დასახელება	შემადგენ. ნაწილები		
		გვარჯი- ლი	გოგირდი	ნახშირი
ა. რ ა ჟ ა				
1	ხიდაში	40	24	36
2	გლოლა	50	25	25
ბ. ზ ე მ ო ს ე ვ ა ნ ე თ ი				
1	ლახირი	60	20	20
2	ყამუში	60	20	20
გ. დ ი დ ო ე თ ი				
1	ხუთრაზი	74	13	13
2	მაცოყი	60	20	20
3	ჭამაიტლაზი	70	15	15
4	საჰადა	74	13	13

¹ თბილისში თოფისწამლის დამზადების გულდენშტედტისეული აღწერილობა ამ მხრისავე საინტერესო ჩვენებას შეიცავს. მის დროს თოფისწამლის დამზადებისას თბილისში შემდეგ პროპორცია იყო მიღებული: 13 წილი გვარჯილა, 2 წილი გოგირდი და 2 წილი ნახშირი (Guldenstädt, დასახ. ნაშრ., გვ. 226).

პირველი შეხედვით თოფისწამლის შემადგენელ ნაწილთა ურთიერთშეფარდების სურათი მეტად კრელია. შემადგენელ ნაწილთა ხვედრითი წონის რუგველობა არ იჩენს ისეთი ხასიათის კანონზომიერებას, რომელიც საშუალებას მოგვცემდა აგვეხსნა იგი ან ეთნიკური თავისებურებით, ან კულტურულ-ისტორიული ვითარებით. ეს რუგველობა თოფისწამლის შემადგენელ ნაწილთა ხვედრითი წონისა, ისევე როგორც ხვესურეთში, სავსებით დამოკიდებულია ამ შემადგენელ ნაწილთა ხარისხზე, თოფისწამლის დანიშნულებაზე, ტყვიის ყალიბზე და სხვ.

დენგი

ყინვარის, ჩქისა და ნახშირის მომარაგებისა და მათი ზემოხსენებული წესით შეზავების შემდეგ თოფისწამლის მკეთებელი შეუდგებოდა მის გატეხვას თოფისწამლის დენგში. თოფისწამლის გატეხვა საკმაოდ შრომატევადი პროცესია, მას ერთი-ორი დღის მუშაობა სჭირდება.

ნახ. 1. ქვის დენგი, ხვესურეთი, ს. აკუმო.

პირაქეთ ხვესურეთის შესწავლილ სოფლებში ორგვარი დენგია დამოწმებული: ხისა და ქვის დენგი. პირველი აღწერილია სოფლებში: ბარისახოს ზენუბანში, კობულოში, კორმეშაევში, ხოლო მეორე—მაწმაოში, აკუმოში (2 ეგზემპლარი), აქეში, კორმეშაევში, ლულში, ქიეში, ბუჩუკურთაში და გუდანში. ამგვარად, ხისა და ქვის დენგის თანარსებობა დადგენილია მხოლოდ კორმეშაევში, ხოლო ორი ქვის დენგისა—მხოლოდ აკუმოში.

ხის ღენგი არც ერთგან არ არის შენახული. ქვის ღენგებიდან ს. ქეცსა და ლულის ღენგები დაკარგულია (მიწამ შეჭამაო). დანარჩენი ქვის ღენგები ზემოაღნიშნულ სოფლებში მთლიანად დაცულია, გარდა მაწმალის ღენგისა, რომელსაც ცალი გვერდი (თითქმის ერთი მესამედი) ჩამოტეხილი აქვს.

ამჟამად დაცული ქვის ღენგები უმეტეს შემთხვევაში ან ფეხონზე იმყოფება (ს. ბარისახოს ზენუბანი), ან ადგილის დედასთან, ხატთან (ს.ს. მაწმალ, აკუშო), ან ამა თუ იმ მოსახლის ბინასთან (ს.ს. აკუშო, გულანი).

გადმოცემით ირკვევა, რომ ქვის ღენგში გატეხილი თოფისწამალი უკეთესი გამოდიოდა ხის ღენგში გატეხილთან შედარებით. კობულაოელნი, რომელთაც ძველად ხის ღენგი ჰქონდათ სოფელში, თოფისწამალს ხშირად ს. აკუშოში ყიდულობდნენ—უფრო ფიცხი წამალი იცინათ. აღსანიშნავია ისიც, რომ ხის ღენგში თოფისწამლის გატეხვას გაცილებით უფრო მეტი დრო სჭირდებოდა, ვიდრე იმავე რაოდენობის თოფისწამლის გატეხვას ქვის ღენგში.

ქვის ღენგის შემადგენელი ნაწილებია: საკუთრივ ღენგი, ხის კედში ჩამაგრებული ხისავე ან ქვის გურჩი და კედის საყრდენი ლაშ-ყბა.

ღენგი ბასრი რიჯის კლდეა, ნაგარი ჯიშის ქვა სხვადასხვა ზომისა. სწორ ზედაპირზე, შუაში ან ნაპირთან, მას ამოკოდილი აქვს კვაფი—ადგილი, სადაც იტეხება წამალი.

პირაქეთ ხევისურეთში დამოწმებული ქვის ღენგები შემდეგი ზომისანია არიან:

ს. მაწმალში: სიგრძე 50 სმ., სიგანე 35 სმ., სიმაღლე 40 სმ., ჯვადის სიღრმე 16 სმ., ხოლო დიამეტრი 16 სმ.

ს. აკუშოში: 1) სიგრძე 161 სმ., სიგანე 96 სმ., სიმაღლე 33 სმ., ჯვადის სიღრმე 16 სმ., ხოლო დიამეტრი 16 სმ.; 2) სიგრძე 72 სმ., სიგანე 68 სმ., სიმაღლე 23 სმ., ჯვადის სიღრმე 15 სმ., დიამეტრი 15 სმ.

ს. ბუჩუკურთაში: სიგრძე 96 სმ., სიგანე 60 სმ., სიმაღლე 23 სმ., ჯვადის სიღრმე 17 სმ., დიამეტრი 15 სმ.

ს. გულანში: სიგრძე 54 სმ., სიგანე 45 სმ., სიმაღლე 25 სმ., ჯვადის სიღრმე 16 სმ., დიამეტრი 16 სმ.

როგორც ჩანს, ქვის ღენგის სიგრძე-სიგანე და სიმაღლე საგრძნობლად განსხვავებულია, მაშინ როდესაც ზომა ღენგის ზედაპირზე ამოკვეთილი ჯვადისა, ე. ი. იმ ადგილისა, სადაც თოფისწამლის გატეხვა წარმოებს, ყველა შემთხვევაში თითქმის აბსოლუტურად თანხედრილია. ზუსტად იმავე ზომის ჯვადი უნდა ჰქონოდა ხის ღენგსაც. ეს ზომა ჯვადისა ერთი წამლის განაყას, ანუ, დაახლოებით, ერთ გირვანქა თოფისწამალს იტევდა.

გურჩს (ქვისავე სანაყს) რიყეზე მოხელავდნენ ხოლმე. წყლის მიერ დამუშავებული გურჩი საუკეთესო სანაყად იყო მიჩნეული. იგი მაგარი იყო და ხელოვნურად დამუშავებულსა ჰგავდა. გურჩი ზომით მკლავის სიგრძე და სიხვეუნდა ყოფილიყო.

სანაყის ტარად მსხვილ კედს ხმარობდნენ, რომლის სიგრძე ორ მეტრს აღწევდა. ნელლი კედის ერთს ბოლოში გურჩის ბუდეს ამოთხრიდნენ, პერპენდიკულარულად შიგ გურჩს გაქედავდნენ და გასაშრობად დატოვებდნენ. კედის

გახმოების შემდეგ გურჩი ისე იქედებოდა ტარში, რომ სხვა გასამაგრებელი საშუალება მას აღარ ესაჭიროებოდა. მხოლოდ თუ ხანგრძლივი მუშაობის შედეგად გურჩის მოდუნება დაეტყობოდა, მას სოლებით ამაგრებდნენ.

საკუთრივ დენგი, როგორც წესი, მიწაში იყო ჩადგმული ისე, რომ მისი ზედაპირი მიწის პირისპირ მოსულიყო. კედში ჩამაგრებული გურჩი ჯვართში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული, ხოლო კედის შუა წელი ხისაგან გამოთლილ ან ყორისაგან აშენებულ ლაშ-ყბაში მოქცეული. თუ ლაშ-ყბა ხისაგან იყო გამოთლილი, მას ზუაში *ჟალაყინტს*¹ ამოუკვეთავდნენ და კედს იმგვარად გასდებდნენ ზედ, რომ გურჩი ოდნავ თავმძიმე ყოფილიყო.

ნახ. 2. ქვის დენგი. ხევსურეთი, ს. აკუმო.

ლაშ-ყბასთან, ორივე მხრიდან, გრძელ მარგილებს დააყენებდნენ, რომ კელზე ორივე ფეხით შემდგარ თოფისწამლის მკეთებელს წონასწორობა არ დაეკარგა. უმეტეს შემთხვევაში წამლის მტეხველს მუშაობისას მარგილებზე ეკიდა ხელი, ზოგჯერ კი მარგილებზე კაციონი იყო გადადებული-დამაგრებული, რომელსაც ხელოსანი მცერდით ებჯინებოდა.

ხის დენგს მუხისას ან იფნისას აკეთებდნენ. გამოაკობიტებდნენ დიდ მორს, სიგრძით 2,5 მეტრამდე, სიგანით 0,5 მეტრამდე. მორის ერთ ბოლოში ამოკვეთავდნენ ჯვარს, იმავე ზომისას, რა ზომაც ქვის დენგისათვის იყო მიღებული. მორის ზედაპირზე, მისი სიგრძის გასწვრივ, დაწყებული ჯვარიდან მორის მეორე

¹. შდრ. ს. ორბელიანი, *უძველესი სიტყვების ძალაყინი და ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ენის მეცნიერების განვითარების ისტორიისათვის*, I, თბ. 1946, გვ. 154.

ბოლომდე, ამოკვეთავდნენ ღარს, რომლის სიღრმე კედის შესატყვისის უნდა ყოფილიყო. ხის მორს მიწაში ჩაამაგრებდნენ; კედსა და ლაშ-ყბას იმავე წესით შეამზადებდნენ, როგორც ეს ქვის დენგის შემთხვევაში იყო აღწერილი, და მუშაობასაც ისევე აწარმოებდნენ.

არც დენგის მასალისა თუ ზომა-მოყვანილობის მხრით, არც მასზე მუშაობის პროცესის მხრით სტერეოტიპულ მსგავსებას სოფლების მიხედვით ადგილი არა ჰქონდა. აქაც, ისევე როგორც ყინვარის მიღებისას, ფართო გასაქანი ეძლეოდა წამლის შვეთბლის საკუთარ დაკვირვებასა და პირად გამოცდილებას. ლაშ-ყბა, მაგალითად, მუდამ არ იყო ქვის ყორისაგან მიშენებული ან ხისგან გამოპრილი. ხის დენგის ლაშ-ყბის ფუნქციას ზოგჯერ ფონად დამბული დვლე რქი ასრულებდა (ს. ქობულო); იმავე ქობულოში თოფისწამლის გატეხვისას კედს ერთი ფეხით ამუშავებდნენ და არა ორივე ფეხით, როგორც ეს სხვა შემთხვევებში იყო დამოწმებული; ამის შესატყვისად დენგს მარგილიც ერთი ჰქონდა, ნაცვლად ორისა.

მაგრამ დენგის არსებითი ნაწილებისა და დენგზე მუშაობის ძირითადი წესების საერთო მსგავსების პირობებში ზემოხსენებული გადახრები იმდენად უმნიშვნელო განსხვავების შემცველი არიან რომ ტიპოლოგიური იგივეობის სურათს, რა თქმა უნდა, ვერ დაარღვევენ.

ქვის დენგის ზემოაღწერილი ტიპი XIX ს-ის ოთხმოციან წლებში რადეს აქვს დამოწმებული შატილში¹. ქვის დენგის რადესეული აღწერილობა სავსებით ემთხვევა თოფისწამლის იმ დენგებს, რომლებიც ჩვენ მიერ დადგენილია პირაქეთ ხევისურეთში. ერთად-ერთს განსხვავებას კედის ზომა წარმოადგენს (რადესთან მისი სიგრძე 9 ფუტია, სისქე—„ადამიანის სხეულის ოდენა“), რაც შეიძლება იმითაც აიხსნას, რომ რადეს მიერ ნახული ეგზემპლარი მის დროს ტყავის საზელად იყო გამოყენებული და არა თოფისწამლის სატეხად.

შატილში თოფისწამლის დამზადების ფაქტი ძველად, რადეს მიერ ჩაწერილი ცნობების გარდა, ხალხური ლექსითაც მტკიცდებოდა:

„შატილს ნუ წაზევალთ, მშავლებო, შატილს ვაჟნი დგან ქვლიანნი,
თაოდავ ნაყენ წამალსა ბაქენით უდგან ტყვიანი“².

თოფისწამლის დამზადებაზე ხევისურეთში განიც მიუთითებს³, თუმცა მისი აღწერილობიდან არა ჩანს, ფეხით ამუშავებდნენ დენგს თუ ხელით.

რაქაში თოფისწამლის სატეხად ხის საცეხველს ხმარობდნენ. საცეხველის დასამზადებლად ხის (უმთავრესად მუხის) გრძელ მორს გამოკუთხავდნენ, რომლის სიგრძე სამ მეტრს აღწევდა, ხოლო სისქე—ერთ მეტრს. მორის ერთ ბოლოზე ამოტეხავდნენ ქვაბს, იმავე ზომისას, რა ზომაც ხევისურული ქვაფისთვითაა დამახასიათებელი. ქვაბიდან დაწყებული ვიდრე მორის ბოლომდე ღარი

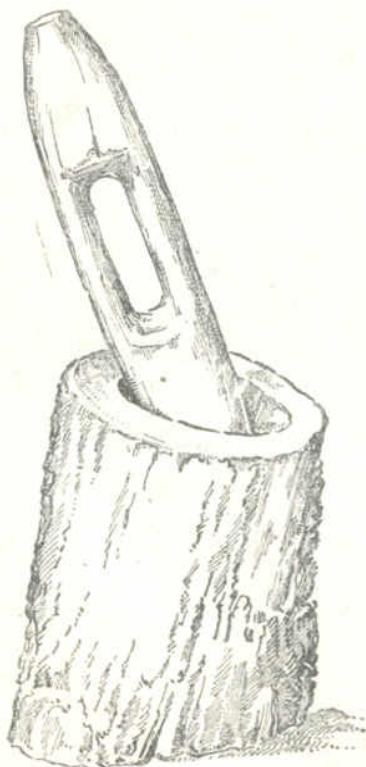
¹ Г. Радде. Хевсурия и хевсуры. ЗКОРГО, XI, 2, Тиф., 1881, გვ. 281—282.

² ავ. შანიძე. ხალხური პოეზია, თბ. 1931, გვ. 60; შდრ. აღ. თჩიბურთი, ხევისურული ანდრეზები, გვ. 138, ხელნაწერი, ინახება საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში.

³ К. Ган. Путешествие в страну пшавов, хевсур, кистин и ингушей, „Кавк. Вестник“, № 5, Тиф., 1900, გვ. 53—54.

იყო ამოკვეთილი სანაყის ტარის მოსათავსებლად; ღარის ბოლოში, მის პერპენდიკულარად, სანაყის ტარის რიკის ბუდე იყო დატოვებული.

სანაყის ტარი წარმოადგენდა გრძელ ტოტს, ღარის სიგრძის შესატყვისს. მის მსხვილ ბოლოში ბუდე იყო ამოკვეთილი, რომელშიაც ტარის პერპენდიკულარულად ქვის სანაყს ჩაამაგრებდნენ დვლერებების საშუალებით. სანაყის ტარს მეორე ბოლოში რიკს გაუყრიდნენ და მორის ზედაპირზე ამოკვეთილ სარკვე ბუდეში მოათავსებდნენ ისე, რომ სანაყის ქვა მორის მეორე ბოლოში ამოტეხილი ქვების პირისპირ მოსულიყო.

ნახ. 3. ქვ. ლაყალ. ზემო სვანეთი, ს. ზე.

თოფისწამლის გატეხვისას წამლის მკეთებელი სანაყის ტარზე შედგებოდა, ერთ ფეხს გადააბიჯებდა სანაყის რიკს და ორივე ფეხით ამუშავებდა სანაყს. წონასწორობის დაცვის მიზნით, რაქაშიც საცეხეგლს ორივე მხრიდან მარგილები ჰქონდა დისმული, რომლებზეც თოფისწამლის მკეთებელს ხელები ეკიდებოდა¹.

ზემოსვანეთში, საკუთრივ მულახის თემში, თოფისწამლის ხელის სანაყში ნაყავდნენ. სვანური სანაყი თოფისწამლისა (ქვ. ლაყალ) ორი ნაწილისაგან შედგებოდა; ბლის ხისაგან გამოთლილ გურნასა და მაგარი ჯიშის ქვის (ღონა) როდინისაგან. გურნას სიგრძე (ქამუშში აღწერილი ეგზემპლარის მიხედვით) 69 სანტიმეტრია. მისი ორივე ბოლო სანაყადაა გამოყენებული; ხოლო შუაში ხელის მოსაკიდებელი აქვს დატოვებული.

ამგვარი, ხოლო ხისროდინიანი გურნა დღეს მარილისა და სხვათა საწაყადაა გამოყენებული.

გურნას ანალოგიური ეგზემპლარი იფარის თემის ს. ბოგრეშშია დადგენილი.

ქვის როდინი ზემო სვანეთშიც სხვადასხვა ზომისაა, საკუთრივ:

ს. ქამუში: სიგრძე 73 სმ, სიგანე 53 სმ, სიმაღლე 25 სმ. ქვაფის (სვ. ხურუ) სიღრმე 14 სმ, დიამეტრი 14 სმ.

ს. ლახირი: სიგრძე 120 სმ, სიგანე 65 სმ, სიმაღლე 40 სმ. ქვაფის სიღრმე 15 სმ, დიამეტრი 15 სმ.

¹ ა ლ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე. ზემო რაქის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1938.

ს. ზოგრეში: სიგრძე 90 სმ, სიგანე 83 სმ, სიმაღლე 21 სმ. გვაფის სიღრმე 13 სმ, დიამეტრი 16 სმ.

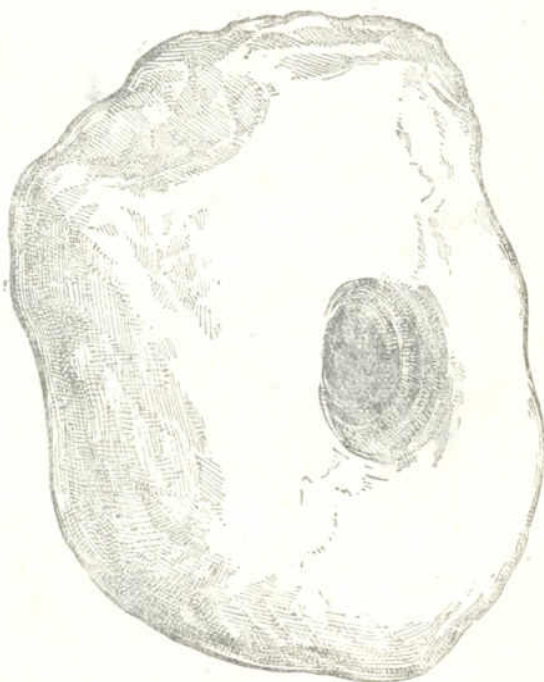
ქამუშში ჩაწერილი ვერსიით, თოფისწამლის დამზადების ხელობა მხოლოდ ქალღანებმა იცოდნენ და ახლომახლო თემებში ყველას მაუგან მიჰქონდა თოფისწამალი. ძნელია იმის დატყობა, თუ რამდენად შეეფერება სინამდვილეს გადმოცემა, თითქოს ძველად დაღის სვანეთშიაც ქამუშიდან მიჰქონდათ თოფისწამალი. იმ ზელსაწყოს მიხედვით კი, რომელიც შემორჩა ხალხის ყოფას დღევანდლამდე, ე. ი. ჟაგ ლაყალის მიხედვით, მისი სრული მსგავსება ხეცურეთისა და, როგორც შემდეგ დაეინახავთ, დიდოეთის სანაყთან არაერთარ ეპეს არ იწვევს. განსხვავება თავს იჩენს მხოლოდ დანაყის წესში—ზემო სვანეთის ს. ქამუშში დადგენილია თოფისწამლის ხელით გატეხვის ფაქტი.

დიდოეთში, ისევე, როგორც ხეცურეთში, ორგვარი დენგია დამოწმებული: ქვისა და ხისა. ქვის დენგი აღწერილია ს. მაყოყში (2 ეგზემპლარი) და ს. საპადაში (1 ეგზემპლარი), ხოლო ხის დენგი ს. შაურში შაიტელი —ზაფი მურადის მიერ გაკეთებული მოდელისა და მისივე განმარტების მიხედვით¹.

გარდა ზემოხსენებული სოფლებისა, ქვის დენგის ძირითადი ნაწილი (ტილუშ) დიდოეთში სხვა მრავალ ადგილასაც მოიპოვება, მაგრამ ჩვენ მიერ მათი აღწერის მომენტში ისინი მხოლოდ მარილის სანაყის დანიშნულებას ემსახურებოდნენ.

დიდოური ქვის დენგის ძირითად ნაწილს სიპი² ქვად წარმოადგენს, რომლის ზედაპირზე შუაში წანლის სანაყი ბუდეა ამოკვეთილი. დიდოეთში თოფისწამლის სანაყის (ტილუშ-გილუშ) შემდეგი ზომებია დადგენილი:

1. ს. მაყოყი: 1) სიგრძე 73 სმ, სიგანე 43 სმ, სიმაღლე 25 სმ., გვაფის სიმაღლე 15 სმ, დიამეტრი 15 სმ. 2) სიგრძე 31 სმ, სიგანე 31 სმ, სიმაღლე 16 სმ. გვაფის სიმაღლე 14 სმ, დიამეტრი 16 სმ.

ნახ. 4. ჟაგ ლაყალ. ზემო სვანეთი, ს. ზოგრეში.

¹ მოდელი დაცულია საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში, კოლ. № 57—40.

2. ს. საპადა: სიგრძე 98 სმ, სიგანე 100 სმ, სიმაღლე 50 სმ. გვადის სიმაღლე 18 სმ, დიამეტრი 16 სმ.

როგორც გაირკვა, ტილუპ მხოლოდ ნაწილობრივ იყო ჩაფლული მიწაში. ს. მაყოყში დადგენილი ეგზემპლარი, რომელიც სამქედლოში იმყოფებოდა, მაწის ზედაპირს მხოლოდ 25 სმ-ით იყო აცილებული.

ს. საპადაში შეკრებილი მასალით დადგინდა, რომ სანაყის კეტი 2 მეტრს აღემატებოდა, ხოლო სისქე 40 სმ აღწევდა. ქვის სანაყი (გილუშ) კეტის ერთ ბოლოში ამოკვეთილ ბუდეში იყო ჩასმული. მისი დიამეტრი გვადის დიამეტრს შეესატყვისებოდა, ხოლო სიგრძე 0,5 მეტრს არ აღემატებოდა, სანაყის ტარი ზუა წელით ორ მარგილს შორის იყო დამაგრებული, ისე რომ მას თავისუფლად ემოძრავნა.

ნახ. 5. ტილუპ. დიდოეთი, ს. ქიტურა.

ამგვარად, ს. საპადაში დამოწმებული ტილუპ-გზილუპ თითქმის სავსებით იმეორებს ხეცურულ დენგს. განსხვავებას წარმოადგენს ხეცურული დენგის მხოლოდ ლაშ-ება, რომელიც დიდოურ ტილუპ-გილუპ-ს არ გააჩნია.

ს. მაყოყში დამოწმებული თოფისწამლის დენგის მეორე ეგზემპლარი საპადის ზემოაღნიშნული დენგის სრული ანალოგია. განსხვავებას წარმოადგენს მხოლოდ თოფისწამლის მკეთებლის საყრდენის თავისებურება. ს. საპადაში ამ საყრდენს მარგილებზე გადადებული კადონი წარმოადგენს, რომელსაც სანაყის ტარზე ფეხით შემდგარი წამლის მკეთებელი მკერდით ეყრდნობა, მაშინ როდესაც ს. მაყოყში საყრდენის ფუნქციას მხოლოდ მარგილები ასრულებენ.

ს. მაყოყში დადგენილი დენგის პირველი ეგზემპლარი მნიშვნელოვნად განსხვავდება იმავე სოფელში დადგენილი დენგის მეორე ეგზემპლარისა და ს. საჰადაში დამოწმებული დენგისაგან. განსხვავებას წარმოადგენს დენგის აგებულება და მასზე მუშაობის წესი: ს. საჰადის დენგზე და ს. მაყოყის მეორე დენგზე სანაყს ფეხით ამუშაობდნენ, ხოლო ს. მაყოყის პირველ დენგზე—ხელით. ამ თავისებურების შესაბამისად შეცვალა სანაყის ფორმაც. სანაყის ღარი უკანასკნელ შემთხვევაში თუმცა იმავე ზომისაა, რაც პირველ ორ შემთხვევაში, მაგრამ გილუპ აქ სანაყის ტარის ბოლოში კი არ არის წითაცხებული, არამედ შუაში. ტარის ერთი ბოლო მარგილებზეა დამაგრებული ისე, რომ ტარის მეორე ბოლოსთან მდგომ წამლის მკეთებელს ტარის აწეგ-დაწევა და ამგვარად წამლის გატეხვა შეეძლოს.

ნახ. 6. ტილუპ. დიდოეთი, ს. შაილი.

როგორც გაირკვა, ხელით ასამუშავებელი დენგი ახალი ტიპისაა. ძველად, ჩვეულებრივ, თოფისწამალს ფეხით ასამუშავებელ დენგში ნაყადნენ ხოლმე.

მაშასადამე, ხევესურეთში დამოწმებული ორი სახეობის დენგებისაგან ხის დენგის სრული ანალოგი რაქაში მოგვეპოვება. დენგის ორივე სახეობის თანაფარსებობა დიდოეთშიც არის დადგენილი. დიდოეთში დენგები (გარდა ს. მაყოყში აღწერილი მეორე ცალისა), როგორც აგებულების, ისევე მათზე მუშაობის თავისებურების მხრივ, ხევესურეთის განმეორებად შეიძლება მივიჩნიოთ. ზემო სვანეთის ქვის დენგი რამდენადმე განსხვავდება ხევესურეთი და დიდოური ქვის დენგებისაგან მუშაობის წესით და სანაყის აგებულებით, თუმცა სვა-

ნური ქვ ლაყალის ძირითადი ნაწილი სავსებით ემთხვევა ხეცურული და დიდოური დენგის სათანადო ნაწილს.

დენგის შესახები ხეცურული, რაჭული, სვანური და დიდოური ზემომოყვანილი მასალა საკმაო საბუთს უნდა წარმოადგენდეს იმის მტკიცებისათვის, რომ ხსენებულ ეთნიკურ წრეში დადგენილი თოფისწამლის სანაყი ხელსაწყო—დენგი—განეკუთვნება არსებითად ერთ ტიპს, რომელიც უმეტეს შემთხვევაში თითქმის უცვლელად მეორდება; ამ ძირითადი ტიპისაგან გადახრის ორი შემთხვევა მხოლოდ ვარიანტულ სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს და ამდენად მათი დამოუკიდებელ ტიპად აღიარება ფაქტური მასალით არ იქნება გამართლებული.

დენგის შედარება ქართულსა და კავკასიურ საცეხელებთან ცხადყოფს, რომ იგი საცეხელის ტიპის ხელსაწყოა. ამის საბუთია პეტცჰოლდტის მიერ მის ნაშრომში მოყვანილი გამოსახულება ფეხით ასამუშავებელი საცეხელისა, რომელიც მას გმელინის ნაშრომიდან აქვს გადმოღებული „მცირე-ოდენი შესწორებით“¹.

ნახ. 7. კავკასიური საცეხელი (პეტცჰოლდტის მიხედვით).

შემდგომ ამ გამოსახულებით პ. ლეზერმა ისარგებლა მოცემული ტიპის საცეხელების წარმოშობილობის ადგილისა და გავრცელების გზების ძიებისას².

ამავე რიგის საბუთს გურული ჩამური წარმოადგენს, რომლის გამოსახულება ე. მაინენის ნაშრომშია დაცული³ და ჩრდილოეთ-კავკასიური გუზ,

¹ Al. Petzholdt. Der Kaukasus. B. II, Leipzig, 1868, გვ. 170, სურ. 31.

² P. Leser, Westöstliche Landwirtschaft, Festschrift, Publication d'hommage offerte au P. W. Schmidt, Wien, 1928, გვ. 470, სურ. 78.

³ E. Meynen. Die Verbreitung des Holzmörser. Ethnologica, B. III, Leipzig, 1927 სურ. 61.

რომლის ფოტოსურათი გადაღებულია ს. ყარ-თ-ჯურთში საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის მეცნიერი თანამშრომლის ანხ. ილ. ჭყონიას მიერ.

ალ. პეტცჰოლდტის მიერ მოცემული წყლით ასამუშავებელი იმერული საცხეველის ესკიზი აღწერილობის მიხედვითაა შედგენილი და ამდენად მისი ამ შემთხვევაში გამოყენება მხოლოდ პირობით შეიძლება¹.

რომ ფენითა და წყლით ასამუშავებელი საცხეველი, აგებულია თვალსაზრისით, ერთ ტიპოლოგიურ ჯგუფს მიეკუთვნება, ამის საბუთად საკმარისია მარტო ბასკური საცხეველი, რომლის წყლის დასაგროვებელი ქურქელი ფეხსაცმლის ფორმისაა და ამათ თვალნათლივ მიუთითებს იმაზე, თუ რით ამუშავებდნენ საცხეველს იქამდე, ვიდრე მის ასამუშავებლად წყლის ენერგია იქნებოდა გამოყენებული².

ნახ. 8. ჯურული ჩამერი (გ. მაინენის მიხედვით).

ნახ. 9. ჩრდილოეთ კავკასიური გუბ (ს. ყარ-თ-ჯურთ).

იარაღზე მოთხოვნილების წარმოქმნისთანავე.

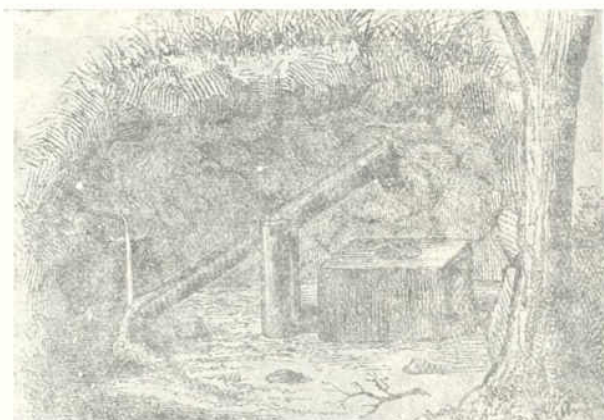
მართალია, საცხეველს როგორც სასოფლო-სამეურნეო იარაღს და საცხეველს როგორც თოფისწამლის გასატეხ ხელსაწყოს, დიდი ქრონოლოგიური

ფიქრობთ, ზემოაღნიშნული საკმაო საბუთს წარმოადგენს იმის მტკიცებისათვის, რომ საცხეველსა და დენგს შორის, როგორც აგებულიებისა და მასალის, ისევე მათი ცალკეული ნაწილების დანიშნულების მხრივ, სრული თანხედრილობა არსებობს, ეს გარემოება კი თავისთავად ცხადყოფს, რომ ძველთაგან ცნობილი და მიწისმოქმედებასთან დაკავშირებული საცხეველი, მასში რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილების შეტანის გარეშე, გამოყენებული იყო თოფისწამლის სანაყად ამგვარ

¹ Al. Petzholdt, იქვე, გვ. 169, სურ. 30.

² P. Leser, დაახ. ნაშრ., გვ. 471, სურ. 79.

მანძილი აშორებს, მაგრამ ფაქტი საცეხველის გამოყენებისა თოფისწამლის დამზადების პროცესში იმაზე მიუთითებს, რომ თოფისწამლის დამზადება ამ მხრი-

ნახ. 10. იმერული საცეხველი (აღ. პეტროლდის მიხედვით).

ნახ. 11. ბასკური საცეხველი (პ. ლეხერის მიხედვით).

ვაც უზრუნველყოფილი იყო ადგილობრივი, ქართველი ტომების მეურნეობაში კარგად ცნობილი იარაღით.

თოფისწამლის გაბამვა

როგორც აღვნიშნეთ, თოფისწამლის გატეხვა ხანგრძლივ შრომას მოითხოვდა. თოფისწამლის გატეხვისას ხშირად მიმართავდნენ მის ქაშნიკს: ამოწმებდნენ თოფისწამლის შედგენილობას და მის მზადყოფნას. ქაშნიკის მიზნით იღებდნენ ხის კოვზით ერთ წიპა ნაზავს, დასდებდნენ მას ნაფოტზე (ს. ქობულო) ან ფთეზე (ს. ქიე) და ცეცხლს მოუკიდებდნენ. ალის უეცრად და უფეროდ აგარდნა თოფისწამლის მზადყოფნის მაჩვენებელი იყო. თუ ქაშნიკად აღებული წამალი შუშხუნსა და ხროლვას დაიწყებდა, ე. ი. თუ მოქარბებული ჩეკა თოფისწამლის ალს ძირსა სწევდა—ნაზავს ყინვარს დაუმატებდნენ.

ე. ი. სიფიციხეს შემატებდნენ მას და კვლავ განაგრძობდნენ მის ნაყვას იქამდე, ვიდრე ქაშნიკი სასურველ შედეგს არ მისცემდა.

თოფისწამლის გატეხვის პროცესში მისი ხშირი ქაშნიკი სვანეთშიც არის დამოწმებული, სადაც ქაშნიკს ხელისგულზე იღებდნენ¹; ზოგ შემთხვევაში სვანეთში თოფისწამალს ფილზე აქაშნიკებდნენ². რაქაში თოფისწამლის მზადყოფნის შემოწმება თეთრ ქაღალდზე იცოდნენ³, ხოლო დიდოეთში—მარცხენა ხელის ცერის ფრჩხილზე⁴.

გატეხვის დროს თოფისწამლის ნაზავს ხშირად აკურებდნენ წყალს—ნაზავი მაგრად მოხელილი ცომის მაგვარი უნდა ყოფილიყო.

გატეხვის შემდეგ თოფისწამალს ხელით დაფშენიდან, ჩაყრიდნენ დუღუ-რაში (მთლიანი ხისაგან გამოჭრილი ან ხის ქერქისაგან შეკრული ცილინდრი-სებური ქურჭელია) და დიდხანს ადგვებდნენ, ვიდრე თოფისწამალი არ დაი-მარცვლებოდა. დამარცვლილ თოფისწამალს გაატარებდნენ ამ შემთხვევისათვის სპეციალურად გაკეთებულ საცრელაში (პატარა საცერის გორგოლაა, რომლის ძირზე ამოკერილი ტყავი სადგისით არის დასერეტილი). დამარცვლილი თოფისწამლის იმ ნაწილს, რომელიც საცერში რჩებოდა, კვლავ დანაყავდნენ, დაფშენიდან, დამარცვლავდნენ და გასცრიდნენ. ეს მეორეობოდა იქამდე, ვიდრე გატეხილ წამალს მთლიანად არ გაატარებდნენ საცრელაში.

საცრელაში გატარებულ თოფისწამალს მზეზე დააღმლეზდნენ, ე. ი. გააფიცებდნენ⁵, ხის დოჩაში ჩაყრიდნენ, ორივე ბოლოს დაუცობდნენ და საკვამში ინახავდნენ, რომ თოფისწამალი არ დანოტიოებულყო.

*რაქაში თოფისწამალს ამავე წესით ტეხავდნენ იმ განსხვავებით, რომ მას კვანში დამარცვლავდნენ; კვანში დამარცვლილ თოფისწამალს ცრიდნენ და მზეზე აფიცებდნენ⁶. ასევე იცოდნენ თოფისწამლის დაკაკლვა და გაცრა-გაფიცება სვანეთსა⁷ და დიდოეთში⁸. ორ უკანასკნელ შემთხვევაში დამარცვლას წმინდა საცერზე აწარმოებდნენ და დამარცვლის შემდეგ საგანგებო საცერში ცრიდნენ. დამზადებულ თოფისწამალს აქაც ხის ქურჭელში ინახავდნენ—მშრალ ადგილას.

ამგვარად, თოფისწამლის გატეხვის თვალსაზრისითაც ხევისურეთისა, რაქისა, სვანეთისა და დიდოეთის ეთნოგრაფიული მასალა სრულ იგივეობას იჩენს.

როგორც ადგილებზე შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალიდან და საკითხ-

¹ ე. ბარდაველიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 142-ის 2 შენიშვნა.

² ალ. რობაქიძე. ზემო სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1945.

³ ალ. რობაქიძე. ზემო რაქის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1938.

⁴ ალ. რობაქიძე. დიდოეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1940.

⁵ შდრ. „თოფო ბეჩო, ნეტაი წამალი დაგიღმლაო“ (ხეთისო კინჭარული, ს. პიე).

ს. პიე).

⁶ ალ. რობაქიძე. ზემო რაქის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1938.

⁷ ალ. რობაქიძე. ზემო სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1945.

⁸ ალ. რობაქიძე. დიდოეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1940.

ზე არსებული ლიტერატურიდან ირკვევა, თოფისწამლის დამზადება ქართველ და კავკასიელ ტომთა შორის ფართოდ ყოფილა გავრცელებული¹.

საკუთრივ ქართველ ტომთა ყოფაში თოფისწამლის დამზადება ხელოსნობის იმდენად მკვიდრ დარგს წარმოადგენდა, რომ სვანეთში მას, ხელოსნობის სხვა დარგების მსგავსად, საკუთარი მფარველი ჰყავდა სოლომონის სახით².

ლიტერატურულ წყაროებში დაცული ცნობები საქართველოსა და კავკასიაში თოფისწამლის დამზადების შესახებ, სამწუხაროდ, მოკლებულნი არიან საჭირო სისრულეს და ამ ცნობათა საფუძველზე თოფისწამლის დამზადების მთლიანი პროცესის ზუსტი სურათის დადგენა შეუძლებელი ხდება.

მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც საქმე ეხება ხეფსურეთის, რაჭის, სვანეთსა და დიდოეთს, ე. ი. კუთხეებს, სადაც ეთნოგრაფიული მასალა თოფისწამლის დამზადების შესახებ სპეციალურად იყო შეკრებილი, იხადება შესაძლებლობა თოფისწამლის დამზადების შედარებით სრული სურათის დადგენისა და ცალკეულ თავისებურებათა გამოვლენისა.

ამ მასალის შედარებითი შესწავლა თოფისწამლის პროცესის შემადგენელი ელემენტების მიხედვით მოწმობს, რომ თოფისწამლის დამზადება ისეთ მნიშვნელოვან მომენტებში, როგორიცაა გვარჯილის ნედლეულად გამოყენება და მისი მოპოვება, გვარჯილის გამოხდის წესები, ნახშირის გამოწვა, თოფისწამლის შემადგენელ ნაწილთა (გვარჯილა, გოგირდი, ნახშირი) ურთიერთშეფარდება, თოფისწამლის გასატეხი ხელსაწყო (დენგი), თოფისწამლის დანაყვის, დამარცვლის, გატრის, გაფიცებისა და შენახვის წესები და სხვა, ხეფსურეთისა, რაჭისა, სვანეთისა და დიდოეთისათვის სრულ იგივეობას წარმოაჩენს.

სრული იგივეობა ამ შემთხვევაში არ გულისხმობს სტერეოტიპულ განმეორებას. თოფისწამლის დამზადება მრავალი კომპონენტის შემცველი რთული პროცესია და აბსოლუტური მსგავსება არც არის მოსალოდნელი. ამდენად, შედარებითი მასალა ზოგჯერ მნიშვნელოვან განსხვავებასაც წარმოაჩენს; უპირველეს ყოვლისა ეს შეეხება გვარჯილის გამოხდის წესებს და მათზე დამოკიდებულს თოფისწამლის შემადგენელ ნაწილთა ურთიერთშეფარდებას. მართალია, განსხვავებათა ეს რიგი სრულიად კანონზომიერია, მაგრამ ეს კანონზომიერება ასახავს უფრო ამა თუ იმ კუთხის ბუნებრივ პირობებს, ვიდრე ამ კუთხის ეთნიკური შემადგენლობის თავისებურებას, და ამდენად განსხვავებათა ეს რიგი არ წარმოადგენს კულტურულ-ისტორიული ღირებულების მქონე ფაქტორს.

მასასადავე, თოფისწამლის დამზადების ზემოაღწერილი პროცესი ხეფსურეთისა, რაჭისა, სვანეთისა და დიდოეთისათვის შეიძლება წარმოვიდგინოთ როგორც ერთი, მოცემულ კუთხეთათვის საერთო ტიპოლოგიური მთლიანობა,

¹ კავკასიაში თოფისწამლის დამზადების შესახებ უკვე მოხსენებული წერილების გარდა: А. Омаров. Как живут лаки, ССКГ, III, Тиф. 1870, გვ. 37; С. Броневский. Дахаб. ნაშრ., II, გვ. 142, 219, 381; А. Лаудаев. Чеченское племя, ССКГ, VI, 1872, გვ. 29; А. Б. Дула Омар-оглы. Воспоминания мугалима, ССКГ, II, 1869, გვ. 27; Кольчешский. Дахаб. ნაშრ., გვ. 92; Е. Шилинг. Кубачи. Пятигорск, 1937, გვ. 14 და სხვ.

² აღ. რობაქიძე. ზემო სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1945.

ხოლო აღნიშნული განსხვავება—როგორც ამ ტიპოლოგიური მთლიანობის გარიანტული სახესხვაობა.

მეორე მხრით, ზემომოყვანილი მასალა ცხადყოფს იმ გარემოებასაც, რომ თოფისწამლის დამზადება საქართველოში და კავკასიის სხვა პუნქტებში უზრუნველყოფილი იყო ადგილობრივი საკუთარი ნედლეულით (გვარჯილა, გოგირდი, ნახშირი) და ისეთი სასოფლო-სამეურნეო იარაღით (საცეხველი), რომლის გამოყენების სიადვილემ თოფისწამლის დამზადების მიზნით ხელი შეუწყო კულტურის ამ ელემენტის განმკვიდრება-გავრცელებას ქართველთა და სხვა კავკასიელ ხალხთა ყოფაში.

აქ ვერ შევხებით თოფისწამლის წარმოშობილობის ადგილისა და გავრცელების გზების საკითხს ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიის თვალსაზრისით, რადგან სპეციალურ ლიტერატურაში ჯერ კიდევ არ არის გარკვეული რიგი პრინციპული მომენტი, რომელთა გარკვევის გარეშე შემოხსენებული საკითხის დასმა ნაადრევი იქნებოდა¹.

¹ შეჯამებული ცნობები თოფისწამლის დამზადების წარმოშობის ადგილისა და მისი გავრცელების გზების შესახებ იხ.: C. Zenghelis, Le feu Grégeois et les armes à feu des Byzantins, Byzantion, VII, 1932.

იოანე-ვარაზეაჩისთვის

იოანე-ვარაზეაჩე, სპეციალურ ლიტერატურაში იოანე ათონელად აღიარებული, არა ერთხელ გვხვდება X საუკ. ძეგლებში, უმთავრესად ამ საუკუნის მეორე ნახევრის მანუსკრიპტთა მინაწერებში. ქრონოლოგიური რიგის მიხედვით ეს სახელი პირველად იხსენიება 977 წელს გადაწერილ ეტრატის „სამოთხეში“. აქ არის ასეთი მინაწერები:

1. „წმიდაო იოანე ოქროპრო და წმიდაო ეფრემ, მეოხ ეყვენით იოანე ვარაზეაჩეს და შეილთა მისთა; წმიდაო ნათლისმცემლო, იოხე... მიქაელ, ააუპარბ“¹;

2. „მე იოანე თორნიკოფილმან და ძმამან ჩემმან იოანე ვარაზეაჩე, ძეთა სულკურთხეულისა ჩორდვანელისა, მოვიგეთ წმიდა ესე... სამოთხე... სალოცველად და სადიდებლად... პირველად იოვანე თორნიკოფილისათვის... და მერმე იოვანე ვარაზეაჩესათვის და მეუღლისა მისისა და შეილთა მისთა...“²;

3. „იესო ქრისტე, აღიდე იოვანე ვარაზეაჩი (იოვანი ვრზეჩი) სულეერად და შეილნი მისნი...“;

4. „ქრისტე, შეიწყალე მიქელ, ძე ვარაზეაჩისი, დიდი სიტყბოებამ მიჩვენეს ამის წიგნისა შრომასა“; ამ ორ მინაწერს ვხვდებით 978 წ. უშკის ნათლისმცემლის ლავრაში გადაწერილი „დაბადების“ მეორე ტომში, მეფეთა მეოთხე წიგნის ბოლოს³;

5. „...წადიერ ვიყავ მსახურებისათვის ღვთივ დიდებულთა უფალთა და წმიდათა მამათასა პირველად იოვანე თორნიკ სინგელოზისათვის და ვარაზეაჩე იოვანესთვის და შეილთა მათათვის ერთობით...“;

¹ А. Пагарели. Сведения о памятниках [грузинской письменности. Вып. 1, СПб., 1886, стр. 90; დიმ. ბაქრაძე. საქართველოს ისტორია, თბ., 1890, გვ. 244; თ. ქორდანია. ქრონიკები, I, გვ. 168. Rob. Blake-ის კატალოგში ეს მინაწერი არაა.

² ibidem. აქ ციტირებულია Robert Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque de la laure d'Iviron au mont Athos, Paris, 1932, № 9, p. 49—50; მინაწერი გრძელია და მეტად ძვირფას გენეალოგიურ ცნობებს შეიცავს. იგი გვიჩვენებს თორნიკოფილის ვინაობას სრული უტყველობით. ესაა ბარდა სკლიაროსის შემწესვრელი თორნიკე, რომელსაც ეცნობოთ იოვანეს და ექვთიმეს „ცხოვრებით“. მინაწერი ძვირფასია იმიტომ, რომ თორნიკეს აქ ჩამოთვლილი ჰყავს მშობლების (ჩორდვანელისა და მარიაშის) გარდა ძმები: იოანე ვარაზეაჩე, ბაგრატი, არშულა და აბუჰარბი, მამის ძმანი აბუჰარბი და არშულა, იოანე ვარაზეაჩეს შეილნი: მიქაელ, ჩორდვანელ ზორაგარი, ჩორლოდი და თორნიკე და ცალკე სხვა ძმისწულნი: ჩორდვანელი პატრიკი და ბაგრატ პატრიკი; დასახელებულია აგრეთვე ბაგრატ მაგისტროსი, თითქმის როგორც უკვე მიცვლილი ძმისწული.

³ А. Пагарели. Цит. соч., стр. 72.

6. „...წმიდასა ოქროპირსა თანა დაუსაყდრენ იოვანე თორნიკს და იოვანე ვარაზვაჩეს და შვილთა მათთა ორთავე ცხორებათა მეოხ ეყავ, წმიდაო ოქროპირო“,—ასე ვკითხულობთ იმავე ოშკის სავანეში დაწერილ „იოანე ოქროპირისა ცხორებად და ნაწილთა უკმოყვანებად“-ში (141 r_1/v_1)¹;

7. „...მე იოვანე თორნიკყოფილმან ძემან სულკურთხეულისა უფლისა ჩორღვანელისამან... დაეწერე... წიგნი... განძი... აჲ გვევდრები... მოიხსენენით პირველად მოძღუარი ჩემი იოვანე აბულ ჰერით და ძმა ჩემი იოვანე ვარაზვაჩე და შვილნი ჩუენნი სულიერნი და ხორციელნი მიქაელ და ჩორღვანელი ექუსოვიტი და ბაგრატ პატრიკი და ჩორღვანელი და მცირაჲ თორნიკ და სულნი მშობელთა ჩემთანი და ძმათა და ყოველთა თვისთა ჩემთაჲ“; ასეთი მინაწერი აქვს „ქვეყანასა კარნისასა“ გადაწერილ „განძს“²;

8. „აჲ ვინცა მიემთხვიენეთ წმიდათა ამათ კაცთა ცხორებას გვედია (sic. თ. ე.) სული ვარაზვაჩესი“—ამგვარად წერია ტექსტის ხელით „სიმონ სალოსის ცხორების“ ბოლოს X ს. დიფექტურ ძეგლში, რომელიც, თ. ჟორდანიას სიტყვით, ათონშია ნაწერი³;

9. ამავე ძეგლში 227 გვერდზე იგივე ვარაზვაჩე იხსენიება შემდეგნაირად: „ქე შე სლი ვარაზვაჩესი“ (ქრისტე, შეიწყალე სული ვარაზვაჩესი)⁴;

10. მინაწერთა გარდა იოანე ვარაზვაჩეს სახელა გვხვდება ერთს ეპიგრაფიკულ ძეგლშიც. ესაა ქვა-ჯვარი ანისის ღვთისმშობლის ეკტერში. წარწერა თუმცა უთარიღოა და ძალიანაც მოკლე, მაგრამ ტექსტი (სომხური) იმდენად მკაფიოა, რომ გაუჭირვებელივ შეიძლება იმავე ხანებს მივაკუთვნოთ, რა დროისაც არის მინაწერები. აქ ვკითხულობთ შემდეგს, თუ ქართულად ვთარგმნით: „სახელთა ღვთისათა მე იოანე ვაროვანიჩე ჩორტვანიკის ძემან აღვმართე ეს ჯვარი“⁵. ამგვარაა, რომ ეს იოანე ვარაზვაჩე იგივე ჩორღვანე-

¹ R. Blake № 3, p. 21—22; A. Цагарели, ц. с., стр. 83, № 52. ძეგლი უთარიღოა, ოღონდ გადაწერილია „წინამძღურობასა საბაჲსსა“, რომლის დროს გადაწერილია ზემოხსენებული 977 წლ. „სამოთხე“-ც. აღბათ ამის მიხედვით აკად. კ. კეკელიძე ფიქრობს კიდევ, რომ ოქროპირის „ცხორება“ დაწერილი უნდა იყოს 977—980 წლებში (ქართ. ლიტერ. ისტორია, ტ. I², 1941, გვ. 483).

² P. Peeters, Un colophon géorgien de Thornik le moine. Anal. Boll. t. L. (1932), p. 360. ამ შრომაზე მითითებისათვის ვმადლობ პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს. ძეგლი დაიწერა „დასაბამითანსა წელთა ზუ“, ე. ი. 6500—5508=992 წელს, ხოლო „ქორთონიონსა სა“ ანუ 201+780=981 წ., ე. ი. „სამოთხის“ დაწერის ახლო ხანებში.

³ Ф. Кордания, Описание рукописей Тифл. Церковного музея, кн. I, Тфл., 1903, стр. 395.

⁴ ამ მინაწერზე ჩვენი ყურადღება მიაქცია პ. ლმა თამარ ზაქოშიამ, რასაც მადლობით აღვნიშნავთ.

⁵ დიდ მადლობას ვწირავთ პროფ. ილ. აბულაძეს ამ რეალიისა და ქვემოთ ცნობათა მოწოდებისათვის. ანისის ღვთისმშობლის (მერე განახლებისა წმ. გრიგოლის) მცირე ეკლესიაში დაცული ქვა-ჯვარის ტექსტი გამოქვეყნებულია Ch. Texier, Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie, I, Paris, 1842, pl. 21. გადაიტანა აქედან ალიშანმა ნეჩრასკ-ში, გვ. 80. შდრ. ბასმაჯიანი, Les inscriptions arméniennes d'Ani de Bagnair et de Marmachen, Paris, 1931, p. 118.

ლის ძეა, რომელსაც ჩვენ შეგვხვდით ამავე კაცის შვილად მეორე და მეშვიდე მინაწერებში¹.

ფიქრობთ, დიდი მიხვედრილობა არაა საჭირო იმის დასასკვნელად, რომ მერვე და მეცხრე მინაწერის გარდა ყველგან ლაპარაკია ერთსა და იმავე პირზე: იოანე ვარაზეაჩე იხსენიება იოანე თორნიკყოფილთან ერთად როგორც მისი ძმა (2, 5, 6, 7 მინაწერები), ან კიდევ მიქაელთან ერთად, რომელიც მისი შვილია (1, 2, 4, 7 მინაწერები), ან კიდევ როგორც ჩორღვანელის-ძე (2, 7, 10); მერვე: პირველი ექვსი მინაწერი დატულია იმ ხელნაწერებში, რომელიც შესრულებულია ერთსა და იმავე ადგილას—„დიდებულსა ლავრასა ოშკს, resp. უშკს, საყოფელსა წმიდისა ნათლისმცემელისა“; შესრულებულია თითქმის ერთს დროს, maximum 15 წლის, min. 4 წლის მანძილზე: 977, 978, 981 თუ 992 წელს. მართალია, არის ერთი უთარილო მანუსკრიპტი (ბლუდკით № 9, ცაგარ-ლით № 52), მაგრამ მისი დათარიღებაც სიძნელეს არ ჰქმნის: იგი გადაწერი-ლია იმავე ოშკში და იმავე საბას წინამძღვრობაში, სადაც და როდესაც დაიწერა 977 წლით დათარიღებული „სამოთხე“-ც. ასე რომ აკად. კ. კეკელიძის ვარაუდი, 977—980 წლებშია გადაწერილი, ადვილად გასაზიარებელია.

ამავე დროს ადვილადვე ირკვევა იოანე ვარაზეაჩეს ვინაობაც, რადგან იგი იოანე თორნიკყოფილის ხორციელი ძმაა, იმასავით „სულკურთხეულის ჩორდ-

¹ აღანიშნავია, რომ პროფ. ე. კ. თ. თაყაიშვილის ვარაუდით, ჩორღვანელს ჰქონდა მეორე სახელიც—სულა. ეს ვარაუდი ემყარება ზარზმის სამრეკლოზე მიშენებული ცვეტერის წარწერას, სადაც იხსენიება ივანე სულას-ძე, მარდა სკლიაროსის საწინააღმდეგო ლაშქრობის მოწაწილი, თაყაიშვილის აზრით, იგივე თორნიკყოფილი იოანე ჩორღვანელის-ძე, ათონის მონაზვნე და იმავე ლაშქრობაში ძლივით შემოსილი; ხოლო ჩორღვანელი წაწარმოებია ზარზმამ 7 ვერსით დაშორებული სოფელი ჩორჩანის სახელითგან, იდენტურია ჩორჩანელისა და აღნიშნავს არა სახელს ან გვარს, არამედ იმ პირთ, ვინც ფლობდა ჩორჩანს და მის სიმაგრეს ოქროსციხეს (ახლა ალთუნ-კალას) (Заразмский монастырь, его реставрация и фрески, СМОМПК, вып. 35, стр. 35). პროფ. ე. თაყაიშვილის ამგვარ ვარაუდს მხარს აძლევს სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაც“: „იყო ვინმე მთავარი დიდი და წარჩინებული ქვეყანასა ამას..., რომელსა სახელი ეწოდა გიორგი, მეორედ ჩორჩანელი, რომლისა ტაძარი შენ-იყვნეს ხანაჲმას ჩორჩანისა და ზანავისა“. (კ. კეკელიძე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, თბ., 1935, გვ. 154, სტრიქ. 5, 11—13).

შოხე ჯანაშვილი კი ამავე ჩორღვანელს აშოტის სახელით იხსენიებს, როგორც იმპერატორ რომანოზ ლაკაპენის (919—944) თანამედროვეს (საქართველოს ისტორია, თბ., 1906, გვ. 354; შდრ. მისივე, ქართული მწერლობა, წ. II, გვ. LIII). მართლაც, ლაკაპენის სიძე კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი (912—959) თავის „De admin. imperii“-ის 45-ე თავში ასახელებს პრაქტოსპატარ ზურბანელს აზატს (ὁ αὐτὸς Ζουρβανέλης πατρισταρχία τῶν ἁγίων ἁγίων), რომლის ხელით იბერიის კურაპალატმა იმპერატორს გაუგზავნა ოქრობეჭდილი ფასიანსა და აბნეის ციხეზე თავის პრეტენზიათა დასასაბუთებლად (ბონის გამოცემით, 1840, გვ. 202, 13). საგულისხმოა, რომ ზელნაჟერის არეზე იმავე ხელით მიწერილი ყოფილა: „თვით ეს ზურბანელი არის მამა თორნიკესი, აბასი, რომელიც ახლა სეინგელოზია“ (ἀὐτὸς δὲ Ζουρβανέλης ὁ πατὴρ τοῦ Θωρνίκου τοῦ Ἀβασ, τοῦ ἀρχιεπιστοῦ τῆς Σεινέγελουζας, ბონის გამოც. გვ. 373). ასე რომ ამ მინაწერის წყალობით უდავოა: ეს ზურბანელი ჩვენი ჩორღვანელია, თორნიკე სეინგელოზის, ათონის მონაზვის, მშობელი მამა. ხოლო პორფიროგენეტის ტექსტში ნახშირი ἁγίων (ზურბანელ II ჩორღვანელის მიმართ), К. Гаи-ის მიერ Анаг-ად თარგმნილი (Известия... о Кавказе, ч. II, Тиф., 1890, стр. 27), გვიჩვენებს მ. ჯანაშვილის აშოტსაც, როგორც უსაფუძვლოდ მიღებულს საკუთარ სახელად, მინაწერზე მითითებისათვის ვმადლობთ პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს

ვანელის ძეა“. ეს იოანე თორნიკოფილი, იგივე იოანე სენიგელოზი კი ცნობილი ისტორიული პირია. იგი ბიზანტიის მცირეწლოვან იმპერატორთა—ვასილ და კონსტანტინეს—დროს, როცა ისინი ისევ („წუთლა“) ყრმა იყვნენ და ყოველი განსაგებელი ეპარა“ დედოფალს თეოფანოს და ვასილ პარაკიმენონს, დავით კურაპალატის თანხმობით შეჰყარეს ლაშქარს და შემუსრავს ბარდა სკლიაროსს. ამას მოგვითხრობს „იოანესა და ეფთვიმეს ცხოვრება“-ც, „სამოთხის“ ვრცელი მინაწერიც, 375 ფურცელზე დაცული, და ზარზმის ეპიგრაფიკული ძეგლიც¹.

ამრიგად საცხებით გარკვეულია იოანე ვარაზაჩეს ვინაობა, რადგან იგი იოანე-თორნიკეს ძმაა; გარკვეულია მისი დროინდელობაც: მას ვხედავთ 977—992 წლებში მხოლოდ და ისიც უკვე შვილების მამად, თანაც მისი შვილი მიქელ 978 წ. იმდენად მოსწრებულია, რომ შეუძლია „წიგნის შრომისას“ „სიტკობება ჟივენოს“ გადამწერს, ე. ი. დახმარება გაუწიოს. ამის ძალით იოანე-ვარაზაჩე გვევლინება X საუკ. უკანასკნელი მეოთხედის მოღვაწედ, უკიდურეს შემთხვევაში XI ს. დამდეგში მცხოვრებ პირად შეიძლება მივიჩნიოთ.

სამაგიეროდ მერვე და მეცხრე მინაწერში მოხსენებულ ვარაზაჩეს ვინაობის გარკვევა არა ხერხდება. ის იოანე-ვარაზაჩესგან განსხვავებით მარტო ვარაზაჩედ იხსენიება. თუ, თ. ჟორდანიასამებრ, ძეგლი, რომელშიაც დაცულია ეს მინაწერები, მართლა ათონის მთაზე დაწერილი და თარიღიც—X საუკუნე —უმცდარია, შეიძლება ეს ვარაზაჩე მივიჩნიოთ იმავე ჩვენთვის ცნობილ იოანე-ვარაზაჩედ, ოღონდ ის ჯერ არაა ბერად აღკვეცილი და ამიტომ არც იხსენიება ორმაგი სახელით. მაგრამ არც ისაა გამოორიქხული, რომ ეს სულ სხვა პირი იყოს და არა იოანე-თორნიკეს ძმა.

მაგრამ ისევ იოანე-ვარაზაჩეს მივუბრუნდეთ. ეს იმიტომ, რომ ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მის ირგვლივ არაა გარკვეულობა, პირიქით, დამკვიდრებულია აზრი, თითქოს ეს იოანე-ვარაზაჩე, სულიერი და ხორციელი ძმა იოანე-თორნიკესი, იყოს იოანე ათონელი, სახელოვან ექვთიმეს მშობელი მამა, ათონის ივერთა მონასტრის დიდი მოამაგე და პირველი წინამძღვარი². რასაკვირველია, ამგვარი აზრი არაა მართებული.

დავუშვათ კიდევ, რომ იოანე-ვარაზაჩე იგივე იოანე ათონელია, ექვთიმეს მამა. მაშინ როგორ-ღა აეხსნათ შეუწყნარებელი სისხლის აღრევა, ამ მოღვა-

¹ Е. Такайшвили. Зарамский монастырь, его реставрация и фрески, СМОМПК, вып. 35, стр. 18—19; ე. თაყაიშვილი. ზარზმის ეკლესია და მისი სიძველენი, თბ. უნ-ტის მოამბე, № 1, 1917—1920; Д. Н. Гордеев. Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 г... Известия Кавк. Историко-Археологич. Ин-та в Тифлисе, т. I, Петроград, 1923; Д. Гордеев. Из эпиграфических материалов Зарамы; к обследованию надписи Иване, сына Суам, цენტрарქიის გამოცემა „საისტორიო მოამბე“, 1925 წ. I, გვ. 107—112.

² თ. ჟორდანიას. ქრონიკები, I, გვ. 109—110 და გენეალოგიური ტაბულა; აკად. კ. კეკელიძე, ორი ექვთიმე ძეგლს ქართულ მწერლობაში, „ჩვენი მეცნიერება“, 1923 წ. № 2—3, გვ. 107, შენ. 4; მისივე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, თბ., 1935 წ., გვ. 136—137; მისივე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I³, თბ., 1941, გვ. 90—91, 164.

წის მიერ ჩადენილი? მას ხომ „ცხოვრების“ მიხედვით ცოლად ჰყავდა აბუჰარ-ბის ქალი, ხოლო ეს აბუჰარბი იყო, მინაწერთა თანახმად. ალალი ბიძა თორნიკესი და ვარაზეაჩესი. მაშ, იოანე-ვარაზეაჩეს, იმავე იოანე ათონელს, ცოლად ჰყოლია ღვიძლი ბიძაშვილი?! წარმოუდგენელია და დაუშვებელი.

ამიტომ პირველ რიგში გვმართებს ანგარიში გაუწიოთ „იოანე-ეფთვიმეს ცხოვრება“-ში დაცულ სათანადო ინდიციებს. იქ კი იოანე-თორნიკე იხსენიება მხოლოდ როგორც „თვისი“ იოანესი და ექვთიმესი, „თვისი“ კი საბა ლექსიკო-გრაფის ქამსაც კი¹, არა თუ ჩვენთვის საინტერესო ხანებში, ესმოდათ როგორც „ღედის ნათესავი“, ერთობ ნათესავი ქალის მხრით, ქალის ხაზით, ვინაიდან „ღედა“, მშობლის გარდა, საერთოდ ნიშნავდა ქალსაც, ღედაკაცსაც². ასე ესმოდა „თვისი“, მაგალითად, გიორგი ხუცეს-მონაზონს, რომელიც გიორგი მთაწმიდელის დისწულებსა და ამათ შვილებს „თვისებად“ იხსენიებს³. „იოანე-ეფთვიმეს ცხოვრება“-შიც ერთ ადგილას, სადაც ავტორი ლაპარაკობს იოანეს მოსვლაზე მთაწმიდას, ათანასეს ლავრაში, ამბობს: „მთა ქამთა შინა თვისი მისი დიდი თორნიკ თვისსა ქუეყანასა მონაზონ იქმნა“-ო⁴. „მოვიდა თვისი ჩემი თორნიკ და მისითა გზითა დიდთა შულთა შთავეარდი“-ო, მოახსენებს იოანე ათონელი მეფეთ, როცა განუმარტავს, თუ რატომ დააპირა შვილ ექვთიმეთურთ „ლტოლვა სპანიად“⁵. აღსასრულის ქამს იგივე იოანე ათონელი მონასტრის ძმათ ემშვიდობება და ანდერძად სხვათა შორის ამასაც ეტყვის: „მახსენებდით..., რათა... ღმერთმან შემინდევს ყოველნი ცოდვანი ჩემნი და ეგრეთვე სულიერსა ძმასა ჩემსა იოანე სვინგელოზსა, რამეთუ ფრადითა სარწმუნოებითა მოვიდა ჩვენდა წმიდასა მთასა“-ო⁶. მეტად საგულისხმოა, რომ იოანე ათონელი იოანე სვინგელოზს, ე. ი. თორნიკეს, იხსენიებს მხოლოდ სულიერ ძმად. არა ნაკლებ კი ისაა მნიშვნელოვანი, რომ თორნიკეს ასე იხსენიებს იოანე არა მარტო სიტყვიერად, არამედ წერილობითაც: „ესე ყოველი წარმოთქვა და აღწერით დაუტევო“, გვამცნობს მისი ბიოგრაფოსი გიორგი მთაწმიდელი; ამას კი, ცნობილია, „თავით თვისით არა რაჲ აღუწერია, არამედ რაჲ იგი ისწავა კაცთა სარწმუნოთაგან და სულიერთა მამათა, რომელთა იგი ეხილნეს და ემსახურა მათდა“⁷. ცხადია, თუ კი რაიმე სისხლიერი ნათესაობა, ამ შემთხვევაში ხორციელი ძმობა, არსებობდა იოანესა და თორნიკეს შორის, ამას გიორგი მთაწმიდელი წერილობით ძეგლებში სადმე ამოიკითხავდა ან სიტყვიერად ვინმე მრამსწრე ძმათაგანი უთუოდ ეტყოდა „ცხოვრებისათვის“ მასალის შეგროვება-შესწავლისას და ესეც ბიოგრაფიაში სადმე უეჭველად აღნიშნავდა. ამას კი ჩვენ ვერ ვხედავთ სრულიად. პირიქით, თორნიკე აქ, „ცხოვრებაში“, იხსენიება მხო-

¹ ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძის და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1928 გვ. 14?.

² ღედის მნიშვნელობისთვის იქვე, გვ. 96; განსაკუთრებით კი აკად. ივ. ჯავახიშვილი ი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937, გვ. 224—226.

³ ათონის კრებული, თბ., 1901, გვ. 326.

⁴ *ibid.*, გვ. 8.

⁵ *ibid.*, გვ. 25.

⁶ *ibid.*, გვ. 24.

⁷ *ibid.*, გვ. 3.

ლოდ როგორც „თვისი“, როგორც „სულიერი ძმა“ მარტო. ეს ოდნავადაც უგულვებელსაყოფი გარემოება არაა.

მერე: ანგარიში უნდა გაეწიოს იმასაც, რომ თვით იოანე სეინგელოზი, იგივე თორნიკე, იოანე ათონელს ასევე მარტო მოძღვარს უწოდებს. „ესე... წიგნი მე იოვანე სეინგელმან დაეწერე ბრძანებითა წმიდისა მამისა და მოძულურისა ჩემისა იოვანესითა და ეფთიმესითა“, ვკითხულობთ 983 წ. გადაწერილ „კლემასის“ მინაწერში 324 v₃-ზე¹. მინაწერის ურაზა „წმიდა მამა და მოძლუარი ჩემი იოვანე და ეფთიმე“ სრული უეჭველობით გვიჩვენებს, რომ იოანე სეინგელოზს ანუ თორნიკეს აქ ლაპარაკი აქვს სწორედ იოანე ათონელზე და არა სხვა ვისმეზე, ვინაიდან მას იხსენიებს წმიდა მამად ანუ მონასტრის წინამძღვრად და ისიც ექვთიმესთან ერთად. „იოვანე-ეფთიმეს ცხორებაც“ ნათლად გვიჩვენებს, რომ იოანე მართლაც იყო თორნიკეს მოძლუარი. აი სამისო რეალიზიცი. ყოველივე მამისა თვისისა სულიერისა იოანეს ხელთა მისცა და თავი თვისი სრულიად უარყო და ყოველივე ნებად თვისი მოიკეთა და სრულებით შეუდგა მორჩილებასა მისსა“². იოანე ათონელი თორნიკეს „სულიერი მამა“ ანუ მოძღვარი, თორნიკე მისი მოწაფეა. ასეთი ურთიერთობა „ცხორების“ სხვა აღვჩენებითაც შევადგენთ. თორნიკე მორჩილი იყო იოანესი: „უეტუთმცა შესაძლებელ იყო, თვინიერ მისისა (ე. ი. იოანეს) ბრძანებისა არცამცა წყლისა გემოა იხილა და არცამცა სიტყუაა ერთი აღმოთქუა...“³; „უნდოთაცა გულის სიტყუათა ტირილით გამოუტხადებნ ნეტარსა იოანეს და კანონსა და შენდობასა ითხოვნ“—ო,—გვაუწყებს გიორგი მთაწმიდელი თორნიკეზე⁴. ცხადია, გულის სიტყუათ გამოუტხადებდა და დასჯა-შენდობას თორნიკე ითხოვდა იმიტომ, რომ „ნეტარი იოანე“ მისი მოძღვარი იყო. თორნიკე „მარადის ეტყვინ დიდსა იოანეს—მოგვითხრობს ბიოგრაფოსი—...ნებად ჩემი და თავი ჩემი შემდგომად ღვთისა შენდა მომიცემია; ვითარცა გნებაეს, აცხოვნე სული ჩემი“—ო⁵. თორნიკეს უყვარდა „სალაშქროთა საქმესა უბნობადა და ჰამბავი“—ო, გადმოგვცემს გ. მთაწმიდელი, და როცა იოანემ ამხილა თორნიკე, რომ „ზღვევად რამე სულიერი [არ] შეამთხვიოს თვისსაცა სულსა“, უეჭველია როგორც მოძღვარმა, ესეც „მეყსეულად დაეარდა ფერხთა თანა მისთა და ცრემლით ეტყოდა: რად დაიღუპე აქამომდე და არა მამხილე, წმიდაო და ღმერთ-შემოსილო მამაო!“⁶ ერთი სიტყვით, ეს დეტალები გვიჩვენებენ, რომ იოანე ათონელი თორნიკეს მოძღვარი ყოფილა და მინაწერებში მარტივად მოხსენებული „მოძღვარი“⁷ ან „წმიდა მამა და მოძლუარი ჩემი იოანე“ არის ათონელი მოღვაწე იოანე, ექვთიმეს მამა.

აქვე თუ გავიხსენებთ სოლომონის იგავთა ბოლოში მინაწერსაც: „ქრისტე, აღიდე მამად იოანე-თორნიკე მოძლურით, ძმით, შვილითურთ“⁸, იმასაც და-

¹ Blake. № 5, p. 25—26; A. Пагарели. Сведения... вып. I, стр. 88—89.

² ათონის კრებული, გვ. 4.

³ Ibid.

⁴ Ibid. გვ. 14—15.

⁵ Ibid. გვ. 15.

⁶ Ibid. გვ. 15—16.

⁷ A. Пагарели. Сведения..., вып. I, стр. 72.

⁸ A. Пагарели. Сведения..., вып. I, стр. 72. ძველი გადაწერილია 978 წ.

ვინახავთ, რომ თორნიკეს განსაკუთრებული სიყვარული და პატივისცემა ჰქონია თავისი მოძღვრისა, ვინაიდან მას იხსენიებს ძმასა და შვილზე უწინარესად. ამგვარი გრძნობა მოძღვრისადმი საესებით ეთანხმება „იოვანე-ეფთვიმეს ცხობრებაჲ“-ს ზემორე ინდიციას: „ნებაჲ ჩემი და თავი ჩემი შემდგომად ღვთისა შენდა მომიცია“-ო, ეუბნება თორნიკე იოანე ათონელს.

ამრიგად ვხედავთ: თორნიკეს მოძღვარია იოანე ათონელი, ვინაიდან იგი ამავე დროს „წმიდა მამა“-ცაა, და იგი განსაკუთრებული გრძნობით სარგებლობს თორნიკეს მხრით: მას ძმასა და შვილზე უწინარესად იხსენიებს მინაწერში და მასვე მისცემს თუ მიანდობს შემდგომად ღვთისა თავის ნებასა და თავს „ცხორებაჲ“-თაც.

სწორედ ამასვე გამოსთქვამს თორნიკე 981 წ. „განძის“ მინაწერშიც. აქ ვკითხულობთ: „მოიხსენიენთ...პირველად მოძღვარი ჩემი იოვანე აბულ ჰერათ და ძმა ჩემი იოვანე ვარაზეაჩე და შვილნი ჩუენი“-ო¹. აქაც ჯერ მოძღვარი ჰყავს დასახელებული, მერე ძმა და შემდეგ შვილები. მაგრამ სხვა მინაწერებისგან განსხვავებით აქ თორნიკეს მოძღვარს ვხედავთ უკვე ერისკაცობითაც სახელდებულს. იგი არის იოანე აბულჰერით. ამრიგად, თუ აქამდე თორნიკეს მოძღვარს ჩვენ ვიცნობდით ერთი სახელით მხოლოდ („იოვანე“), ამიერიდან გეცნობით მის მეორე სახელსაც, ერისკაცობისას („იოვანე აბულჰერით“). მეორე მხრით რაკი ზემორე რეალითა ძალით ჩვენთვის ცხადი შეიქნა, რომ თორნიკეს მოძღვარი ყველა ნიშნით არის იოანე ათონელი, ეხლა შეგვიძლია იპოვო დაგასკვნათ, რომ იოანე ათონელის ერისკაცობის სახელი იყო აბულჰერით.

ამგვარი ჩენი დასკვნები საესებით დასტურდება დოკუმენტურადაც. A 134 ხელნაწერის (მამათა ცხორებანი და მოქალაქობანი) 424 გვერდზე მინაწერი გვაუწყებს: „იესო ქრისტე, შეამკვე მადლითა და ნიჭითა შენმიერითა წმიდაჲ მამაჲ ეფთვიმე, ძე წმიდისა მამისა იოვანე აბულჰერისი, დამკვიდრებად სამოთხისაჲ, რომელმან თარგმნა წმიდაჲ ესე წიგნი, განმანათლებელი სულთაჲ და სხუანი ურიცხვნი ბერძულისაგან ქართულად ჰლოცვათ“². ამ მინაწერით საესებით მტკიცდება, რომ აბულჰერით თუ აბულჰერი ერთჲა სწორედ იოანე ათონელს, ექვთიმეს მამას და არა სხვას ვინმეს.

გარდა ამისა ჩვენ მოგვებოვება მეორე ინდიცია, მასზე უფრო ნათელი, ზუსტი და უიკველი. იგი დაცულია A 222 ხელნაწერის (სვინაქსარის) 359—360 გვერდებზე და შემდეგს შეიცავს: „თვესა იენისსა იდ. ამასვე დღესა მიცვალგბა“³ ნეტარისა მამისა ჩენისა იოანესი, ეფთვიმეს მამისა, ჭეშმარიტისა მის მონაზონისა და ქრისტეს ნებისწყაფელისაჲ, რომელსა პირველად აბულჰერით ერქუა ერისმთავრობასა“⁴. იყო კი იოანე ერისმთავარი? „ცხორებაჲ“ ამასაც გვიდას-

¹ P. Peeters. Un colophon géorgien de Thornik le moine. Anall. Boll., t. L, p. 360.

² ეს მინაწერი ორგზას გამოაქვეყნა თ. ყორღანიამ (ქრონიკები, I, გვ. 210; Описание рукописей Церк. музея, кн. 1, № 134, стр. 141). საოცარია: აქ იოანე ათონელის ერისკაცობის სახელი (აბულჰერი-ს ფორმით) გარკვეულადაა აღნიშნული, ყორღანია მას მაინც იოანე ვარაზეაჩედ სთვლის. ციტატა აშოლტულისა უშუალოდ მანუსკრიპტიდან.

³ „ცხორებითაც“ იოანე ათონელმა „დაიძინა თთუესა იენისსა იდ“-ს (გვ. 24).

⁴ მ. ჯანაშვილი აბულჰერიოთის ცნობაზე რამდენჯერმე მიუთითებს (ქართულთა მატეიანე, უფრ. „მოამბე“, 1903, № III, გვ. 15; Жизнь Грузии, СМОНІК, вып. 35, стр. 158)

ტურებს: „იოანე იყო...დიდებული და წარჩინებული და საჩინოა მთავართა შორის დავით კურაპალატისათა“¹.

ამრიგად უცილობლად მტკიცდება, რომ ექვთიმეს მამას, ცნობილს იოანე ათონელს ერისკაცობაში ერქვა აბულჰერით და არა ვარაზვაჩე, როგორც ეს მიღებულია ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში.

რაც შეეხება იოანე-ვარაზვაჩეს, რომელიც არა ერთხელ იხსენიება მინაწერებში, ის არის მხოლოდ სულიერი და ხორციელი ძმა თორნიკესი, მასავით ძე ჩორდენელისა და მარიამისა, და მისი გაიგივება იოანე ათონელთან ზემოთქმულის შემდეგ ყოვლად შეუწყნარებლად უნდა მივიჩნიოთ².

ამგვარად: 1) უცილობელია, რომ იოანე ათონელი იყო თორნიკეს მოძღვარი; 2) არც ის იწვევს ეჭვს, რომ იოანე ათონელს ერისკაცობაში აბულჰერით ერქვა; 3) ისიც ცხადია, რომ იოანე აბულჰერით, resp. იოანე ათონელი, ექვთიმეს მამა, ერთი პირია, ხოლო იოანე ვარაზვაჩე სხვა პირია; 4) ვიცით სრული უტყველობით ისიც, რომ იოანე ვარაზვაჩე სულიერი და ხორციელი ძმა იოანე თორნიკესი, თორნიკესავით ესეც ჩორდენელის³ ძეა.

მაგრამ რა ნათესაური ურთიერთობა არსებობდა იოანე თორნიკესა და იოანე ათონელს შორის? ყოვლად სანდო „იოანე-ფეთვიმეს ცხორება“, პუნქტუალური და კეთილსინდისიერი გიორგი მთაწმიდელის კალამს რომ ეკუთვნის, გარკვეულად და მკაფიოდ გვიჩვენებს, რომ თორნიკე იოანე-ექვთიმესთვის იყო „თვისი“ ანუ, ჩვენი გაგებითა, ნათესავი ქალის მხრით, ქალის ხაზით, მოკლედ, არასისხლიერი ნათესავი. თვით თორნიკეს სახელით შესრულებული მინაწერებიც არსად არ აღნიშნავენ მის სისხლიერ ნათესაობას იოანე ათონელთან, თუმცა მას საერთოდ ეხალისება გენერაციის მეტნაკლები სიხუსტით მოხსენიება (გავიხსენოთ „სამოთხისა“ და „განძის“ მინაწერები).

მაგრამ, ჩანს, ვერ გარკვეულა, რადგან ექვთიმეს მამად მიაჩნია იოანე აბულჰერიც და იოანე ვარაზვაჩეც (საქართველოს ისტორია, თბ., 1906, გვ. 354). ეს ერთი და მეორე: ვერ ამჩნევს სისხლის აღრევასაც, რადგან, მისით, ექვთიმეს მამას ცოლად ჰყავდა აბულჰარბ I-ის შვილი (ibid.), ე. ი. ლეილი ბიძაშვილი: იოანე-ვარაზვაჩე ხომ ალალი ძმისწული იყო აბულჰარბ I-ისა! P. P. e- t e r s-ი კი აბულჰარბსა და იოანე ვარაზვაჩეს ერთ პირად ვარაუდობს რატომღაც (An. Boll., t. L, p. 364: „Son beau-père—ამბოზს ის იოანე ათონელზე—qui était aussi, semble-t-il, celui de Jean Varasvache—s'appelait აბულჰარბ“).

¹ ეგვების ეს მართლაც ანაქრონიზმს წარმოადგენდეს და იოანე „საჩინოა იყო მთავართა შორის“ არა დავით კურაპალატის დროს, არამედ ადრე, როგორც ფიქრობს აკად. კ. კეკელიძე (ორი ექვთიმე ძველს ქართულ მწერლობაში, „ჩვენი მეცნიერება“, 1923 წ., № 2—3, გვ. 106—107, შენ. 4). მაინც იოანეს „მთავართა შორის საჩინოობის“ ფაქტი, გიორგი მთაწმიდელის მიერ აღნიშნული, ამით, რა თქმა უნდა, არ ირღვევა.

² იოანე-ვარაზვაჩე შეიძლება იყოს ის იოანე მონაზონი, რომელიც ათონის მე-16 ალაპში (გვ. 226) იხსენიება ქარაგმით („იწე მონაზონი“) აბულჰარბსა და თორნიკესთან ერთად; საგულისხმოა, რომ სამივესთვის „წესი ლოცვისა“ და „ქამის წირვა“ დადგენილი იყო „ვითა სკინგელოზისასა სწერია“—ე. ი. თვით იოანე-თორნიკესათვის იყო განკუთვნილი. ამიტომ საფიქრებელია, იოანე მონაზონისა, აბულჰარბისა და თორნიკეს ერთ ალაპში მოქცევა, სავანის წინაშე მათი დამსახურების გარდა, მიგვითითებდეს მაშენებელთან ხორციელ მახლობლობაზედაც: 977 წ. გადაწერილ „სამოთხეში“ ხომ მოხსენიებულია აბულჰარბიც (ერთი როგორც თორნიკეს ძმა, მეორეც აბულჰარბი—როგორც ბიძა) და თორნიკეც (როგორც ვარაზვაჩეს შვილი), რომელიც ამგვარივე გენერაციით გვხვდება „განძშიც“ („მცირაა თორნიკ“). ნათესავთა ერთად მოქცევა ერთს ალაპში კი იშვიათი არაა.

მაგრამ ამავე დროს მოიპოვება ერთი მინაწერი („ბასილი დიდის სიტყვა-ნი“-სა), შესრულებული 977 წ. იოანე ათონელის სახელით, სადაც ვკითხულობთ: „...ლოცვასა მოგვიხსენენით მე იოვანე და სულიერად და ხორციელად ძმაჲ ჩემი იოანე თორნიკოფილი და შვილი ჩემი ეფთიმე, რომელმან თარგმნა ესე...“¹.

როგორც ვხედავთ, ეს მინაწერი არღვევს ჩვენს კონცეფციას იოანე ათონელისა და თორნიკეს „თვისობისას“ და გარკვეულად გვეუბნება, რომ იოანე თორნიკოფილი ყოფილა ექვთიმეს მამის იოანეს „სულიერად და ხორციელად ძმაჲ“.

ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ იოანესა და თორნიკეს თვისობის აზრი არაა უკუსაგდები. მართლაც, თუ იოანე ნამდვილად ხორციელი ძმა იყო თორნიკესი, რატომ თორნიკე სისხლიერ ნათესავთა (ძმების, ბიძების, ძმისწულების, მშობლების) ჩამოთვლისას არსად არ იხსენიებს იოანე ათონელსაც? თუ აქამდე შეიძლება ეს პირი გვეგულისხმე ანდერძებში ერისკაცობის სახელით მოხსენებულად და ასეთად მიგვეჩნია იოანე ვარაზეაჩე, ახლა, როცა იოანე ათონელი ერისკაცობის სახელი უკვე გარკვეულია (აბულჰერით), რატომ ეს აბულჰერით არ გვხვდება „სამოთხის“ ანდერძში, ხოლო „ვანძის“ მინაწერში იგი აღნიშნულია მხოლოდ როგორც მოძღვარი („პირველად მოძღუარი ჩემი აბულჰერით და ძმაჲ ჩემი იოვანე ვარაზეაჩე“)? მერე ისიც ძმა იოვანე ვარაზეაჩესთან ერთად, რომელიც აქამდე იოანე ათონელთან იყო გაიგივებული?

შემდეგ: ბასილი დიდის წიგნი გადაწერილია 977 წ. ათონზე, ე. ი. იქ, სადაც მერე მოღვაწეობდა გიორგი მთაწმიდელი. ხოლო ცნობილია, რომ გიორგი „ცხოვრებას“ წერდა „წმიდისა მამისა ეფთჳმეს ხელთა ნუსხითგან“ და საერთოდ „მამათავე ჩვენთა დაწერილისგან“², იცნობდა კიდეც ამ წიგნს, ვინაიდან ექვთიმეს შრომათა ნუსხაში მეორე ადგილას პირდაპირ ასახელებს მას — „სწავლანი წმიდისა მამისა ჩუენისა დიდისა ბასილისნი“³ — მაშასადამე, წაიკითხავდა კიდეც ამ იოანე ათონელისა და თორნიკეს „ხორციელი“ ძმობის შემცველ მინაწერსაც და მაინც, მიუხედავად ამისა, ხორციელ ნათესაობაზე „ცხოვრებაში“ არასა წერს და მხოლოდ „თვისობას“ აღნიშნავს. ან ნუთუ წარმოსადგენი დღე დასაშვებია, რომ „კაცთა სარწმუნოთა, რომელნი უცხო იყვნენ ყოვლითურთ ტყუვილისა“, ამითი (იოანე ათონელის და თორნიკეს) „თვისობის“ ამბავი აუწყეს გიორგის, ხოლო ხორციელ ძმობაზე კი არა უთხრეს რა?

ეს წარმოუდგენელი და დაუშვებელია კიდეც იმიტომ, რომ ხსენებული ძეგლი დღესაც, XX საუკუნეში, 1930-იან წლებისათვის, როცა ბლექი მათ აღწერდა, ათონის მონასტერშივეა დაცული, სადაც თავიდანვე ითარგმნა და იქმნა გადაწერილი, და უბეჭველია იქვე იქნებოდა გიორგი მთაწმიდელის მიერ „ცხოვრების“ შეთხზვის ეამსაც.

არც ისაა უგულვებელსაყოფი, რომ ეს ექვების აღმძვრელი მინაწერი ეკუთვნის იმავე საბას, რომელიც სხვა მის მიერვე გადაწერილ წიგნში, „კლემას-

¹ R. Blake. № 32; A. Παπαρη, π. σον., № 49.

² ათონის კრებული, გვ. 18.

³ ibid., გვ. 27.

⁴ ibid., გვ. 3.

ში“, იოანეს და თორნიკეს ხორციელ ძმობაზე არას ლაპარაკობს. ის აქ მხოლოდ წერს: „მე იოვანე სვინკელმან (ე. ი. თორნიკოფილმან) ესე წიგნი დავწერე ბრძანებითა წმიდისა მამისა და მოძღურისა ჩემისა იოვანესითა და ეფთიმესითა“-ო. რატომ არას ამბობს ხორციელ ძმობაზე? იმიტომ რომ ასეთი ძმობა მათ შორის არც ყოფილა ფაქტიურად. ხოლო რომ „კლემაქსისეული“ საბა იგივე „ბასილისეული“ საბაა, ამას გვიჩვენებს იმდენად არა ეპითეტების სიმსგავსე („საბა უცბად მწერალი“ და „საბა უცბად მზრებელი“), რამდენადაც ის, რომ ორივე ძეგლი ერთს აღგილას და თითქმის ერთ დროს არის გადაწერილი. მართლაც, ერთი „დაიწერა მთასა წმიდასა ათონას საყოფელსა წმიდისა ღის მშობელისასა, მონასტერსა წმიდისა იოანე მახარებელისასა“¹, მეორე კი „უდაბნოსა მთაწმიდისასა“², ე. ი. იქვე, ვინაიდან მას უდაბნოც ეწოდებოდა: იოანემ და თორნიკემ, — „ცხოვრება“-ს სიტყვით, — „უდაბნოსა შუენიერსა წმიდისა იოანე მახარებელისა ეკლესია აღაშენეს და სენაკები და მუნ იყოფოდეს მრავალქამ“³. მერე: პირველი დაიწერა 977 წელს, ხოლო მეორე 983 წელს. ვფიქრობთ, ამ ორი ძეგლის გადაწერა ერთ აღგილას და თითქმის ერთ დროს უძველესყოფს იმას, რომ მათი გადამწერი საბა ერთი პიროვნებაა. ყოველივე ეს ძალა-სიმტკიცეს ჰმატებს ჩვენს კონცეფციას და ნებას გვაძლევს ფრაზა — „...მოგვიხსენებით მე იოანე და სულიერად და ხორციელად ძმა ჩემი იოვანე თორნიკოფილი“ — მივიჩნიოთ ფიგურალურ თქმად, ფიზიკური მახლობლობის მნიშვნელობისად მხოლოდ, როგორც ამას ხშირად ვხმარობთ დღესაც: ძმის ეუწოდებთ ფაქტიურად არა ღვიძლ ძმასაც, ოღონდ სიყვარულით, მახლობლობით ძმის სადარსა და ტოლს. თორნიკეს კი, ჩვენ ვიცით, ათონში ჩასვლამდევე „ფრიადი სიყვარული აქვდა იოანეს მიმართ“⁴. გარეშე ამისა მათ შორის არსებობდა ფიზიკური, არასისხლიერი, მახლობლობაც ანუ „თვისობა“, ე. ი. სწორედ ის, რასაც მოწმობს გიორგი მთაწმიდელი „ცხოვრებაში“⁵ და რაც, თუ გნებავთ, ერთგვარ ფორმალურ გამართლებასაც წარმოადგენს მათი „ხორციელად“ ძმობისას.

იოანე ათონელსა და თორნიკეს შორის არსებული ნათესაობის ზუსტი დადგენა მოხერხდება, თუ ყურადღებას გავამახვილებთ აბუჰარბიზე, „რომელი იყო სიმამრი მამისა იოანესი“⁶ და რომელსაც თორნიკე ასახელებს „სამოთხის“ მინაწერში როგორც თავის „მამის ძმას“ ანუ ბიძას (მეორე ბიძასთან არმუშავსთან ერთად. „სალოცველად... მამის ძმათა აბუჰარბისთვის და არმუშავსთვის“, — ვკითხულობთ აქ⁷. ასე რომ არა თუ შესაძლო და დასაშვებია, არამედ სარწმუნო და უცილობელი ხდება ზემოდასახელებულ პირთა შორის ნათესაური კავშირის დადგენა: ერთი მხრით აბუჰარბი იოანე ათონელის სიმამრია, ე. ი. იოანეს ცოლად ჰყავს მისი ასული, მეორე მხრით იგივე აბუჰარბი თორნიკეს ბიძაა: იგი

¹ Blake, № 32; Παπαρεαν, № 49.

² Blake, № 5; Παπαρεαν, № 68.

³ ათონის კრებული, გვ. 9.

⁴ ibid., გვ. 8.

⁵ ibid. გვ. 8, 20.

⁶ ibid., გვ. 7.

⁷ R. Blake. Catalogue des manuscrits géorgiens... Paris, 1932, № 9, p. 50.

ძმაა თორნიკეს მამის — ჩორდვანელისა; მაშასადამე, თორნიკე ყოფილა იოანეს ცოლის ბიძაშვილი, ე. ი. იოანესთვის თორნიკე სწორედ „თვისია“, ცოლის მხრით ნათესავია. და აკი იხსენიება კიდევ ასეთად ორჯერ. ასე რომ ორი წყაროს („ცხოვრებისა“ და „სამოთხის“ მინაწერის) ამგვარი ჯგავრდინი შეწამებით არაერთარი ექვი აღარ რჩება იმისი, რომ „ცხოვრების“ აბუჰარბი იგივე აბუჰარბია, თორნიკეს ბიძა, რომელიც „სამოთხის“ მინაწერში იხსენიება.

ვითარება სრულიად არ იცვლება, თუ 977 წ. ამ მინაწერში აბუჰარბი იხსენიება როგორც მიცვალებული. მართალია, „ცხოვრების“ მიხედვით აბუჰარბი ცოცხალია ექვთიმეს ბავშვობის ჟამს, როცა მისმა შვილებმა ექვთიმე მძევლად მიჰგვარეს იმპერატორს, „მათ ჟამთა შინა“, ოდეს „ბერძენთა მეფემან ზემონი ქვეყანანი დავით კურაპალატსა მისცნა“; მაგრამ ეს იყო 961 წელს, როგორც დამაჯერებლად არკვევს აკად. კ. კეკელიძე¹. ასე რომ 977 წ., იოანე-თორნიკეს ანდერძის დაწერისას, აბუჰარბი სრულიად ბუნებრივად შეიძლება უკვე გარდაცვალებულად გიგულოთ.

ამრიგად ცხადია და არაერთარი ექვებს არ იწვევს აბუჰარბის მეშვეობით იოანე ათონელის მიმართ თორნიკეს „თვისობა“ ანუ ნათესაობა ქალის ხაზით.

შეიძლებოდა იმის ვარაუდიც, რომ იოანე-აბულჰერითს, resp. იოანე ათონელს, მართლაც ჰყოლოდა ხორციელი ძმა იოანე თორნიკეყოფილის სახელით, მაგრამ საამისო რელია არ მოიპოვება და არც ადვილდასაშვებია ორი თანამოსახელე პიროვნების ერთ ადგილას და ერთდროულად არსებობა. ამიტომ ამგვარი ვარაუდი არც გვეჩვენება შესაწყნარებლად.

ასეა თუ ისე, ერთი-რამ კი უცილობელია: იოანე-ვარაზეაჩე არაა იოანე ათონელი, ექვთიმეს მამა, ის იოანე-თორნიკეს ძმაა, იმასავით ჩორდვანელის-ძეა და, როგორც ვნახეთ, ჩანს მხოლოდ 977—992 წლებში.

რაც შეეხება იმ ვარაზეაჩეს, ბერძნულ წყაროებში რომ იხსენიება, იგი სულ სხვა პიროვნებაა თუნდაც იმიტომ მარტო, რომ ის მოქმედებს გიორგი კედრენის მიხედვით რომანოზ III არგირას (1028—1034) და მიხეილ IV პალაგონელის (1034—1041) მეფობის ხანებში, ხოლო ტურინოს კომპილაციის მიხედვით კონსტანტინე IX მონომახის ზეობისას (1042—1055). მაგრამ მის შესახებ სხვა დროს მოვისაუბრებთ.

¹ ორი ექვთიმე ძველს ქართულ მწერლობაში, ჟ. „ჩვენი მეცნიერება“, 1923, № 2—3, გვ. 104—106.

წარმართული სათავადოს ისტორიიდან¹

XV ს. მეორე ნახევარში საქართველოს ფეოდალური მონარქია დაიშალა. ალექსანდრე დიდის ცდა, ქვეყნის ერთიანობის დაცვისა და ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებისაკენ მიმართული, მარცხით დამთავრდა. ქვეყნის დეცენტრალიზაციის მომხრე ძალამ გაიმარჯვა. ლიხთ-იმერეთი ორ სამეფოდ გაიყო (ქართლისა და კახეთისა). ლიხთ-იმერეთი ჩამოშორდა ამერეთს და იქ ერთი სამეფო (იმერეთისა) და ოთხი სამთავრო (სამეგრელო, გურია, აფხაზეთი და სვანეთი) ჩამოყალიბდა². ამ სამეფო-სამთავროებს შიგნით კი მალე მრავალი სათავადო აღმოცენდა. ამ სათავადოთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეკია „საწერეთლოს“.

როგორც წყაროებიდან ჩანს, წერეთლიანთ თავდაპირველი საცხოვრებელი ადგილი იმერეთში არ იყო. აქ ისინი სხვა კუთხიდან იყვნენ მოსული. საფიქრებელია, ეს კუთხე საინგილო იყოს, სადაც, როგორც მ. ჯანაშვილის აღწერილობა გვიჩვენებს, „დღევანდლამდე შერჩენილია სახელები „წერეთლის ტახტი“, „წერეთლის წყალი“³. საინგილოში ამ სახელების არსებობა შეიძლება იმაზე მიუთითებდეს, რომ იქ ოდესღაც წერეთლები ცხოვრობდნენ.

საინგილო საქართველოს ფეოდალური მონარქიის საზღვრებში შედიოდა. წინათ იქ ქართული მოსახლეობა იყო. მერე ეს მხარე „ლეკთაგან მიგვხმთან და გაუმაჰმადიანებიათ“⁴.

სწორედ ამ საფუძველზე შეიძლება შეთხზულიყო დღემდე დაცული ისტორიული გადმოცემა წერეთლიანთ დაღისტნიდან მომავლობისა და ლეკებთან ნათესაობის შესახებ, რომლის ფიქსაციას უნდა წარმოადგენდნენ „შემო-

¹ ამოღებულია საღისერტაციო შრომიდან: „არგვეთის სათავადოების ისტორიიდან („საწერეთლო“).

² ამ სამთავროების ჩამოყალიბება სხვადასხვა დროს ხდება. ჯერ XVI ს. შუა წლებში სამეგრელოსა და გურიის სამთავრო ყალიბდება, მერე, დაახლოებით XVII ს. პირველ ნახევარში, აფხაზეთის და ბოლოს, ყველაზე გვიან—სვანეთის სამთავრო.

³ მ. ჯანაშვილი. საინგილო, ტფ. 1910, გვ. 31 „წერეთლის ტახტი“—მთის სახელია (იქვე, გვ. 17).

⁴ ამ სახელებზე („წერეთლის ტახტი“, „წერეთლის წყალი“) და „შემოვლებით აღწერა საქართველოს შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა“-ში (საქართველოს საელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერების განყოფილების ფონდი S 3729) დაცულ ცნობაზე დაყრდნობით მ. ჯანაშვილი წერეთლების თავდაპირველ საცხოვრებელ ადგილად საინგილოს (ბელაქანს) თვლის. იხ. მისი „საინგილო“, გვ. 31.

ციტატა ანტონ II კათალიკოსს ეკუთვნის, ამოღებული გვაქვს მ. ჯანაშვილის „საინგილო“-დან, გვ. 17.

კლებით აღწერა საქართველოს შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა“-ში და უცნობი ავტორის წერილში დაცული ცნობები¹.

ამ ბოლო ხანებში წერეთლიანთ სადაურობის საკითხს შეეხო ლ. ასათიანი, იმის გამო, რომ ზემო ქართლში არის წერეთის ქედი და სოფლები, დიდი და პატარა წერეთი, მან წერეთლიანთ თავდაპირველ სამკვიდრებლად ეს კუთხე მიიჩნია².

შეიძლება ლ. ასათიანის მოსაზრება სწორი იყოს, მაგრამ ძნელია გადაკრით იმის თქმა, რომ წერეთლიანთ უძველესი საცხოვრებელი ზემო ქართლი იყო. ჩანს მხოლოდ, რომ წერეთლების თავდაპირველი სამკვიდრებელი იმერეთში არ იყო და იქ ისინი ზემო ქართლიდან ან საინგილოდან არიან მისული.

წყაროები წერეთლიანთ იმერეთში გადასვლას თემურ-ლენგის შემოსევის უკავშირებენ³ და ეს ჩვენ საესებით დასაშვებად მიგვაჩნია. საქართველოს ისტორიაში იყო შემთხვევები, როცა აღმოსავლეთში გაბატონებული მტრისაგან განაწამები ქართველები დასავლეთ საქართველოში იხიზნებოდნენ და მერე დროთა ვითარებაში იძულებული ხდებოდნენ საბოლოოდ იქ დარჩენილიყვნენ⁴. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ გადმოცემა და მის ნიადაგზე შედგენილი წერილობითი წყარო ამ შემთხვევაში ისტორიულ საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს და თემურ-ლენგის შემოსევებით შევიწროებული წერეთლიანთ გვარი სწორედ XIV ს-ში უნდა იყოს დამკვიდრებული იმერეთში⁵.

¹ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერების განყოფილების ფონდი S 3729 (დაბეჭდილია 1884 წ. „ივერიის“ დამატებაში—№ 4, № 5—6, № 7—8, 9—10, № 11—12) და H 1516. შემდგომ ნაჩვენები იქნება მხოლოდ ფონდი და ხელნაწერის ან საბუთის ნომერი.

აღნიშნულ წყაროთა აზრს იმეორებს პეტრე დოლგოპრუკის მიერ 1856 წ. პეტერბურგში გამოცემული „Российская родословная книга“-ს მესამე ნაწილის ავტორი (იხ. გვ. 476—477), ხოლო ამ უკანასკნელზე დაყრდნობით და მითითებით ასეთსავე აზრს გამოსთქვამს წერეთლიანთ სადაურობისა და მათი იმერეთში დამკვიდრების შესახებ ბროკჰაუსისა და ეფრონის ენციკლოპედიურ ლექსიკონში მოთავსებული სტატიის—„Черетиан“-ს ავტორი ივანე P-ა. იხ. ტ. XXXVIII, № 75, СПб, 1903.

² ლ. ასათიანის თქმით, „წერეთლების უძველესი სამკვიდრებელი აღმოსავლეთ-საქართველოში უნდა ეძიოთ. ამ გვარის წინაპარნი, როგორც ირკვევა, თავდაპირველად ზემო ქართლში მოსახლეობდნენ. გორის სამხრეთით, თრიალეთის მთის ჩრდილო მხარიდან მიემართება ქედი, რომელიც ატარებს წერეთის ქედის სახელწოდებას, ხოლო იმავე რაიონში, მდინარე ტანას შემდინარეთა ხეობაში, მდებარეობენ სოფლები დიდი წერეთი და პატარა წერეთი. ესაა იმის მიმართება წერეთლებს ბინადრობა უცვლიათ. ნაწილი იმერეთში გადასულა, ნაწილი კიდეც დასახლებულა მდ. ფორონეს ხეობაში, მთიანეთის მახლობელ მიდამოებში“. ლ. ასათიანი, „ცხოვრება აკაკი წერეთლისა“. ფედერაციის გამოცემა, თბ., 1940, გვ. 11.

როგორც ჩანს, ლ. ასათიანი წერეთელს წერეთიდან ნაწარმოებ გვარად სთვლის, მაგრამ, როგორც პატ-ლ პროფ. გ. წერეთელმა ამ საკითხზე მასთან საუბრის დროს გადმოგვცა, ენობრივად წერეთიდან წერეთელი არ შეიძლება და ეწარმოებინათ.

³ S 3729 და „Российская родословная книга“, ნაწ. III, გვ. 476—477.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წ. II, ტფ., 1913, გვ. 362—363.

⁵ ასე ფიქრობს ლ. ასათიანიც. იხ. მისი—„ცხოვრება აკაკი წერეთლისა“, გვ. 13.

უტრ. „მწყემსი“-ს 1892 წ. მეორე ნომერში მოთავსებული სტატიის „დავით მიტროპოლიტის“ ავტორის ცნობით, „სამი ძმანი წერეთლები VIII ს-ის დასაწყისში, საქართველოს მეფის ადარნასის დროს, დაღესტნიდან გადმოვიდნენ“, დაესახლნენ იმერეთში და მათ შთამო-

წერეთლიანთ სამფლობელოს „საწერეთლო“ ეწოდებოდა. „საწერეთლო“, როგორც წერეთლიანთ მფლობელობაში მყოფი მიწა-წყლის აღმნიშვნელი ტერმინი, წყაროებში პირველად გვხვდება XVI ს-ის შუა წლებში. ასე მაგალითად, 1550—1570 წლის ვახუშტ აბაშიძის შეწირულობის წიგნში მოხსენიებულია „საწერეთლო“ და „საწერეთლოთა საყდრის ყმანი“¹.

ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ „საწერეთლო“, ანუ წერეთლიანთ სათავადო, XVI ს-ის შუა წლებში ან ყოველ შემთხვევაში ამ საუკუნის ბოლო ხანებისათვის მაინც ჩამოყალიბებული იყო.

სწორედ ამავ ხანებში ჩნდება პირველად ისტორიის ასპარეზზე წერეთლიანთ საგვარეულოც. XVI ს-ის მიწურულში, სვიმონ ქართლის მეფის იმერეთში ლაშქრობის დროს, როგორც ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებიდან ჩანს, წერეთლები იმერეთის სხვა გავლენიან საგვარეულოებთან, აბაშიძეებთან და ჩხეიძეებთან ერთად, აქტიურად საქმიანობენ და სვიმონ მეფეს ემხრობიან².

ამ დროიდან მოყოლებული წერეთლიანთ საგვარეულოს როლი იმერეთის სამეფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში სულ უფრო და უფრო იზრდება.

XVI ს-ის წყაროებში და ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ აწერილ სვიმონ მეფის იმერეთში ლაშქრობის ეპიზოდში წერეთლიანთ საგვარეულო ზოგადად არის წარმოდგენილი. ამ საგვარეულოს კონკრეტული წარმომადგენელი ჯერ კიდევ არა ჩანს. XVII ს-ის დამდეგის ამბების აღწერასთან დაკავშირებით კი წყაროებში უცბად თავს იჩენს წერეთლიანთ საგვარეულოს პირველი განპიროვნებული წარმომადგენელი, ქველი წერეთელი.

ქველი დიდი მოურავის გიორგი სააკაძის თანამედროვე იყო და მასთან მტრულ განწყობილებაში იმყოფებოდა. ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით, „კვალად ეთქვა მუქარა ქველის წერეთელს მოურავისა. მიუხედა მოურავი, მოსწვა მამული მისი; წარმოსულს მოურავს ეწია ქველი წერეთელი და ბრძოლეს ურთიერთსა. არამედ მოურავმინ განაწონა სამნი ისარნი მკერდსა და იელტოდა ქველი, ხოლო მოურავი მოვიდა გამარჯვებული“³.

ქველი წერეთელს კარგად იცნობენ აგრეთვე „დიდი მოურავიანის

მეფობას წარმოადგენენ წერეთლები (იხ. დასახელებული ქურნალი, გვ. 1—3). ეს ცნობა ისტორიულ საფუძველს მოკლებულია. არა ჩანს, საიდან აიღო ავტორმა ეს. ამ ცნობას არც ისტორიული გადმოცემა უჭერს მხარს და არც რომელიმე სხვა წყარო. ავტორს დავით მიტროპოლიტის გვარის განდიდება უნდა და ამიტომ ცდილობს მისი გვარის ფესვები შორეულ წარსულს დაუკავშიროს.

¹ დასაველთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, ს. კაკაბაძის გამოცემა, ტფ. 1921 წ. გვ. 23—24. საბუთი უთარიღოა, კაკაბაძე მას „პალეოგრაფიულ თვისებათა მიხედვით“ 1550—1570 წლით ათარიღებს, აკად. ნ. ბერძენიშვილიც—როგორც ამ საკითხზე კონსულტაციის დროს გადმოგვცა—კაკაბაძის დათარიღებას სწორად სთვლის.

² ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოცემა, ამონახტები „საისტორიო მამბიდან“, წ. II, 1825, ტფ. 1926, გვ. 14.

³ ბატონიშვილი ვახუშტი. „საქართველოს ცხოვრება“, ნ. კიკნაძის მეორე გამოცემა, თბ., 1913, გვ. 67.

ავტორი იოსებ ტფილელი¹ და არჩილ მეფე. უკანასკნელს თავის „თეიმურაზისა და რუსთაველის გაბაასებაში“ აწერილი აქვს შაჰაბაზისაგან ლტოლვილი კახეთისა და ქართლის მეფის თეიმურაზ პირველისა და ლუარსაბ მეორის გადასვლა დასავლეთ საქართველოში, მათი შეხვედრა გიორგი იმერთა შეფესთან საჩხერეში და მერე სამივე გვირგვინოსნის—„სამყოფსა მუნ სახლსა კარგთა ქველთასაში“ „დადენება“².

ასეთი სტუპრები დაბალი ღირსების ფეოდალს არ ეწევოდნენ და უკანასკნელი ვერც შეიძლებდა მათ გამასპინძლებას. ჩანს, ამ დროს ქველი წერეთელი მართლაც „ქარგი“ და საქართველოში სახელგანთქმული ფეოდალი ყოფილა. ეს გარემოება და ქველის XVII ს-ის დამდეგის ამბებში მონაწილეობა ცხადყოფს, რომ ის XVI—XVII ს-ის გავლენიანი კაცი იყო. ქველის შემდეგ წერეთლიანთ საგვარეულოს წარმომადგენლები მრავლად ჩანან და იმერეთის სამეფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში დიდი გავლენით სარგებლობენ.

ფეოდალურ ეპოქაში ამა თუ იმ ფეოდალის პოლიტიკური გავლენა და ძლიერება, უპირველეს ყოველისა, ყმა და მამულის სიმრავლეზე იყო დამოკიდებული. წერეთლიანთ ფეოდალური სახლის გავლენის ზრდაც ამ საფუძველს ემყარებოდა.

მეფისაგან „წყალობად“ მიღებისა, შესყიდვის, მიმძლავრების თუ სხვა ნიადგაზე წერეთლიანთ ფეოდალური სახლი მრავალრიცხოვანი ყმა და მამულის პატრონი გახდა. მის მფლობელობაში მყოფი ტერიტორია თანდათან გაფართოვდა და XVIII ს-ის მეორე ნახევრისათვის წერეთლიანთ სათავადოს საზღვარმა ჩრდილოეთით რაჭის საერისთავომდე მიაღწია, სამხრეთით—მდინარე ძირულამდე, აღმოსავლეთით—ლიხის მთამდე³ და დასავლეთით—აბაშიძეთა სათავადომდე.

ამ საზღვრებს შიგნით მოთავსებული ტერიტორიის გარდა წერეთლიანთ საკუთრებას წარმოადგენდა სურამის ახალ-სოფელი⁴, არადეთი⁵ და თიღვა⁶ ქართლში და XVIII ს-ის მეორე ნახევრიდან კი—რაჭის საერისთავოს საკმაოდ დიდი ნაწილიც⁷.

აონიშნული საუკუნის ბოლოსათვის იმერეთის სამეფოში წერეთლიანთ სათავადომ პირველი ადგილი დაიკავა, ხოლო ამ სათავადოს ნიჭიერმა წარმომადგენელმა სახლთუხუცესმა ზურაბ წერეთელმა ისეთი გავლენა მოიპოვა, რომ

¹ იხ. მისი დასახელებული პოემა, გ. ლეონიძის რედ., 1939, გვ. 39. აქ მოხსენიებულ ქველი წერეთელს ლ. ასათიანი „ქართლელი წერეთლების“ საგვარეულოს მიაკუთვნებს, მაგრამ ეს მოსაზრება მას არაფრით ა'ია აქვს დასაბუთებული.

² არჩილი—საქ. მუხეუმის გამოცემა, ტფ. 1937, ტომი II, გვ. 55.

³ წერეთლიანთ სათავადოს საზღვარი აღმოსავლეთით XVIII ს-ის მეორე ნახევარზე უფრო აღრეც იყო მიღწეული ლიხის მთამდე.

⁴ Sd 505.

⁵ Д. П. Пурцеладзе. Грузинские дворянские грамоты, Тиф., 1881, გვ. 54 და საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედ., ტფ., 1910, ტ. III, გვ. 297.

⁶ Sd 1138.

⁷ Sd 1187 და 1563.

მთელი იმერეთი მის სიტყვას ისმენდა, ანუ წყაროების ენით რომ ვთქვათ, „რამაჲს უნდოდა იმერლებს, ისე ათქმევინებდა და აქნევინებდა“¹.

ქვემოთ ჩვენ მიერ განხილული იქნება წერეთლიანთ დამოკიდებულება იმერეთის სამეფოსთან და მათი პოზიცია იმერეთში მეფის რუსეთის ხელისუფლების დამყარების ხანებში.

1. წერეთლიანთ დამოკიდებულება იმერეთის სამეფოსთან

წერეთლები იმერეთის მეფეებთან ყოველთვის ერთნაირ დამოკიდებულებაში არ იყვნენ. იყო დრო, როცა წერეთელს „ხემწიფე“ უწყობდა². ჯერ კიდევ XVII ს-ის პირველ ნახევარში ზაალ წერეთელი ვერ შეეწყო იმერეთის მეფეს და ამის გამო იძულებული გახდა ქართლს გადახიზნულიყო. მერე კი, მომდევნო საუკუნის პირველ ნახევარში, როცა იმერთა მეფე ალექსანდრე V ცენტრალური ხელისუფლების სიმტკიცის დასაცავად თავის ურჩ ყმებს, ზურაბ აბაშიძეს და გრიგოლ რაჭის ერისთავს, ებრძოდა, მაშინ „უჟღელდა წერეთელი პაპუნა ზურაბ აბაშიძისა გამო“, „ამისთვის მოუხდა მეფე პაპუნას და მოაოხრა საწერეთლო“³.

„შემდგომად დაიზავა მეფემან ზურაბ და პაპუნა“, მაგრამ მალე ამ დიზავების შემდეგ „მოიყვანა ალექსანდრემ ძე ზურაბისა დავით და პაპუნა წერეთელი ვარციხეს“ და ორივე მოაკვლევინა⁴.

ბრძოლა იმერეთის თავადებსა და ალექსანდრე V შორის პაპუნა წერეთლისა და დავით აბაშიძის დაღუპვით არ გათავებულა, პირიქით, უფრო გამწვავდა. ამას ხელს უწყობდა იმერეთის უზენაესი მმართველი ოსმალეთიც, რომელიც ცენტრალური ხელისუფლების სიმტკიცის შესარყევად განგებ უპირისპირებდა იმერეთის მეფეს სამეფო სახლის ამა თუ იმ წარმომადგენელს ან რომელიმე ძლიერ ფეოდალს, მხარს უჭერდა მათს მთავრული განკერძოებისაკენ მისწრაფებას და ამით თავის საქმეს აკეთებდა.

ოსმალთა წაქეზებით ალექსანდრე V-ეს ისე აეშალნენ მისი ყმები (დადიანი, რაჭის ერისთავი, აბაშიძე), რომ ალექსანდრე „ვერ წინააღუდგა“ მათ და იძულებული გახდა 1740 წელს ქართლს გადახვეწილიყო⁵. მოწინააღმდეგეებმა იმერეთში მისი ძმა გიორგი გაამეფეს.

როცა ალექსანდრე V-ემ ქართლს შეაფარა თავი, „მას ქამსა მკვიდრობდა საქართველოსა შიგან სპარსნი, დაიჭირეს სპარსთ მეფე ალექსანდრე და გაუგზავნეს ახალციხის ფაშას ტყვედ“⁶. აქ ალექსანდრე V „იყო რაოდენ-

¹ Sd 1446.

² Hd 14040.

³ ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 356.

⁴ იქვე, გვ. 356-357.

⁵ ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 357-358.

⁶ Sd 1563.

წყაროები არ აღნიშნავენ, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, სპარსთა მიერ ალექსანდრეს დატყვევება და ახალციხის ფაშასთან გაგზავნა ოსმალთა მოთხოვნით იქნებოდა გამოწვეული.

სამე ხანს საპყრობილედ“ და როცა „იუწყა ტყვეობა მისი ზონთქარმან“, გაანთავისუფლა მეფე, „მისცა მას ჯარი თვისი“ და იმერეთში გამოგზავნა¹.

ახალციხიდან დაბრუნებულ ალექსანდრეს დიდი სამსახური გაუწიეს წერეთლებმა და უკანასკნელთა „სისხლამდე მსახურებითა“ ალექსანდრე V-ემ „დაიპყრა სამკვიდრებელი თვისი იმერეთი“².

ზაალისა და პაპუნას გარდა აღებულ ხანაში წერეთლიანთ საგვარეულოს არც ერთი წარმომადგენელი იმერეთის ტახტის კანონიერი მემკვიდრის წინააღმდეგ მოქმედებაში შემჩნეული არ ყოფილა. პირიქით, ამ საგვარეულოს ყველა დანარჩენი მნიშვნელოვანი წევრი მეფის პოლიტიკის განხორციელებისათვის იბრძვის.

როგორც წყაროებიდან ჩანს, ალექსანდრე V-ის მამამ გიორგი IV-მაც იმერეთის სამეფო ტახტი დაიპყრო წერეთლიანთ სახლის, „სდ (სრულიად) ერთგულად დაშთომითა და მსახურებითა“³. მაგრამ ყველაზე მეტი სამსახური წერეთლებმა სოლომონ I-სა და სოლომონ II-ეს გაუწიეს.

ალექსანდრე V-ის შემდეგ 1751 წელს იმერეთში უკანასკნელის შვილი სოლომონ I გამეფდა. სოლომონ I-ის მიზანი იყო „მტკიცე სამეფო ხელისუფლების შექმნა, ლიბთიმერეთის პოლიტიკური გაერთიანება და ოსმალთა ბატონობის უქუფდება“⁴. ცხადია, ასეთი მიზნების მქონე სოლომონ I-ს ბრძოლის წარმოება უხდებოდა როგორც ოსმალეთთან, ისე დასავლეთ საქართველოს ზოგადერთ სათავედოსთან.

სოლომონ I-ის დროსაც (1751—1784) იმერეთის სამეფოში რაქის ერისთავი როსტომ და ლევან აბაშიძე მძლავრობდნენ. როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, ხსენებული თავადები მთავრობას იჩემებდნენ—აბაშიძე არგვეთისას, ერისთავი რაქისას და „ამ ნიადაგზე სასტიკი მტრობა ჰქონდათ სოლომონის მამა ალექსანდრესთან. „ახალგაზრდა სოლომონი მამის ნაცვალეც გაყვა და ამ თავადების დამორჩილებას ცდილობდა“⁵. მაგრამ ეს არც ისე ადვილი საქმე იყო, მით უმეტეს ოსმალეთიც მათ მხარს უჭერდა. „ქართველობისათვის ბრძოლის მეთაური“⁶, მაჰმადიანობის გავრცელებისა და ტყვეთა სყიდვის წინააღმდეგ მებრძოლი მეფე ოსმალეთსაც არ მოსწონდა. საჭირო იყო მისი დამორჩილება ან მთლად მოსპობა. ამ მიზნით სულთანს არა ერთხელ გამოუგზავნიან თავისი ლაშქარი იმერეთში. მათი მეგზური ლევან აბაშიძე და რაქის ერისთავი როსტომი იყვნენ. მაგრამ „მიეცა ძლევა მეფესა სოლომონს და გაიმარჯვა“⁷. ამ გამარჯვებისათვის წერეთლიანთ სახლი თავს არ ზოგავდა.

¹ Sd 1563.

² ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით, „შანადირ წარმოუვლინა კაცი რაყმით ისაყ ფაშასა, რათა ჰყოს ალექსანდრე მეფედ იმერთა... უსმინა ფაშამ შანადირს... და ჰყვეს იგივე მეფედ“. იხ. „საქართველოს ცხოვრება“, გვ. 358.

³ Sd 1563.

⁴ საქ. ისტორიის სახელმძღვანელო (აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ შედგენილი ნაწილი), თბ., 1940, გვ. 371.

⁵ იქვე, გვ. 371.

⁶ იქვე, გვ. 372.

⁷ Sd 1563.

1767 წლის გაზაფხულს სოლომონ I-ს ძალიან გაუჭირდა, 40.000 კაცი-საგან შემდგარ ოსმალთა ლაშქარს იგი ვერ გაუმკლავდა და იძულებული გახდა გაქცევით ეშველა თავისათვის. გამარჯვებულმა მოწინააღმდეგეებმა იმერეთის მეფედ დასვეს სოლომონის ბიძაშვილი და როსტომ რაქის ერისთავის სიძე თეიმურაზ ბატონიშვილი¹.

ამავე დროს ოსმალნი სოლომონ მეფის ხელში ჩაგდებას ცდილობდნენ, „ემძიებდეს სასიკვდილოდ ნიადგ“ და „იქმნა მეფე ულონო ყოვლის გზით“. ამ განწირულების ჟამს წერეთლიანთ სახლმა სოლომონ I-ს თასდაუდებელი სამსახური გაუწია². „დამალა მეფე ესე სოლომონ წერეთელმან ქაიხოსრომ მონითა ოთხითა ციხესა შა (შინა) თვისსა... და იყო ჟამ რაოდენიმე ფარულად“³.

1767 წელს სოლომონ I-მა მოახერხა სამალავიდან გამოსვლა. „შეწევნითა ღთისათა და მოქმედებითა ქაიხოსრო წერეთლისათა დაიპყრა იმერეთი და შეიპყრა ერისთავი როსტომ“⁴. მეფე სასტიკად გაუსწორდა თავის ჯარს და მოღალატე ფეოდალს. როსტომსა და მის შვილებს თვალები დასთხარეს. საერისთავო ჩამოართვეს და თავის სახასოდ გამოაცხადა, ნაწილი კი სოლომონ I-მა მისთვის თავდადებულ წერეთლიანთ სახლს უბოძა.

დიდი სამსახური გაუწიეს წერეთლებმა სოლომონ II-საც. განსაკუთრებით უკანასკნელსა და დავით გიორგის ძეს შორის ბრძოლის დროს, „წერეთელი პაპუნა და ზურაბ დიდათ ერთგულობდა სოლომონს“⁵. ამიტომ არის, რომ სოლომონ II, ჩამოთვლის რა იმერეთის მეფეთათვის წერეთლიანთ სახლის მიერ გაწეულ სამსახურს, არ თვლის ამ სახლისადმი თავის მამა-პაპათაგან ბოძებულ წყალობას საკმარისად და თავის სიგელში აღნიშნავს:—„უმეტესისა თანამდებ იყო სახლი სამეფო ჩვენი ოჯახსა თქვენსა ზედა, ამისთვის რომ ძველნი მამა-პაპანი თქვენნი მამა-პაპათა ჩვენთა და მეფეთა წინაშე რიცხვით ორასზედ უმეტესნი ჯრმლით და თოფით დააკლდნენ სიცოცხლესა“-ო⁶, და ასეთი ბოდიშის მოხდით უმტკიცებს ის თავის წინაპართა მიერ ბოძებულ სიგელს სახლთუხუცეს ზურაბს და სარდალ ქაიხოსრო წერეთელს.

აღებულ ხანაში წერეთლებს სენიორული განკერძოების მისაღწევად ცენტრალურ ხელისუფლებასთან ბრძოლა არ უწარმოებიათ, როგორც ამას აწარმოებდნენ, ვთქვათ, აბაშიძეები ან რაქის ერისთავები; პირიქით, წერეთლიანთ სახლის ყველაზე გავლენიანი წარმომადგენელი, სახლთუხუცესი ზურაბ ქაიხოსროს-ძე, დიდად ცდილობდა მის თანამოგვარეებს ან ყნებს „კელმწიფის საწინააღმდეგო“ რამე არ ჩადინათ, ამ მიზნით ზურაბმა 1793 წელს თავის ძმისწულ ქაიხოსრო წერეთელთან დადებულ ერთობის წიგნში სპეციალური

¹ Sd 1563 და საქ. ისტ. გვ. 374.

² Sd 1563.

³ Sd 1563.

⁴ Sd 1563.

⁵ ნ. დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. დაბეჭდილია ე. თაყაიშვილის „Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения“, вып. 1—4, ტ. I, ტფ., 1902—1904, გვ. 18.

⁶ Sd 563.

მუხლიც კი შეიტანა: „რომელსაც ჩვენის კელმწიფის ყმას ჩვენი კელი მისწვდება და ან ჩვენი მახლობელი მეზობელი არიან, ჩვენგან და ჩვენის ყმისაგან არ შეწუხდნენ, ძალა და უსამართლობა არ დაემართოს, ამისათვის რომ ჩვენის კელმწიფის საწინააღმდეგო იქნება“-ო. მაგრამ ის ზურაბ წერეთელი, რომელიც პირველ ხანებში ასე ერიდებოდა და კრძალავდა „კელმწიფის“ წინააღმდეგ მოქმედებას, ბოლოს თვით გამოდის თავის „კელმწიფის“ წინააღმდეგ. მაგრამ ამაზე ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

2. მეფის რუსეთის ხელისუფლების დამყარება იმერეთში და წამართლიანთ დამოკიდებულება თვითმპყრობელობასთან

XIX ს-ის დამდეგისათვის ქართლ-კახეთის სამეფოს დამოუკიდებელი არსებობის ბედი საბოლოოდ გადაწყდა. რუსეთთან მეფარველობითი კავშირის ხანგრძლივი ძიება ქართლ-კახეთის სახელმწიფოს ინკორპორაციით გადავდა. 1801 წ. 12 სექტემბრის მანიფესტით რუსეთის თვითმპყრობელობამ ქართლ-კახეთის სამეფო თავის სამეფოებლოს შეუერთა. ამის შემდეგ, როგორც ზ. ავალოვი აღნიშნავს, „...присоединение остальных грузинских владений было лишь делом времени“¹.

როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს, ისე დასავლეთს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მეფის რუსეთის ეკონომიურ-პოლიტიკური ინტერესებისათვის. ამიტომ იყო, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში დამკვიდრებისთანავე თვითმპყრობელობა ფრთხილად შეუდგა დასავლეთ საქართველოში ფეხის მომაგრებისათვის ნიადაგის მომზადებას.

ფეოდალური შუღლი და წინააღმდეგობა, რომელიც დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებსა და სათავადოებს შორის არსებობდა, მეფის რუსეთის მიზნების განხორციელებას აქ ხელსაყრელ პირობებს უქმნიდა. თვითმპყრობელობის მოხელეებმა ეს პირობები მოხერხებულად გამოიყენეს. ამ გარემოებათა წყალობით 1803 წლის 2 სექტემბერს სამეგრელოს სამთავრო უმტკივნეულოდ შევიდა რუსეთის მეფარველობაში².

სულ სხვა ვითარებაში მიმდინარეობდა იმერეთის სამეფოში თვითმპყრობელობის ხელისუფლების დამყარება. იმერეთს მეფე სოლომონ II თავის უფლებებს იოლად არ სთმობდა. თვითმპყრობელობის მიზნებისათვის აუცილებელი იყო მეფის თავიდან მოშორება, მაგრამ ისე, რომ ამას სისხლის ღირა არ მოჰყოლოდა. ამ საქმის სასურველად მოგვარებისათვის მეფის რუსეთის მოხელეებს საჭიროდ მიაჩნდათ იმერეთის გავლენიან პირთა თავიანთ მხარეზე გადმობირება. ამ დროს იმერეთში „პირველი კაცი“ იყო ზურაბ წერეთელი.

¹ Sd 1216.

² Авалов. Присоединение Грузии к России, СПб., 1901, стр. 275.

³ Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею, т. II, гл. 464 (შემდეგ დასახელებული იქნება შემოკლებით—Акты).

ზურაბი რუსეთში ნამყოფი იყო¹, თვითმპყრობელობის ძალა და ძლიერება აწონ-დაწონილი ჰქონდა და პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხში იმერეთის სამეფოს რუსეთის მფარველობაში შესვლას ემხრობოდა. იმერეთის მეფე სოლომონ II-სათვის მას დიდი სამსახური ჰქონდა გაწეული. მეფეც მას თავის „სარწმუნოდ საყვარელ და ერთგულ თავადად“² სთვლიდა, მაგრამ ზურაბ წერეთელი თავის პატრონს ძველებურად არ ერთგულობდა.

ზურაბ წერეთელს სოლომონ II-სადმი განწყობილება შეეცვალა მას შემდეგ, რაც უკანასკნელმა აღმოსავლეთ საქართველოდან გადმოხვეწილი სოლომონ ლეონიძე შეიფარა³. რუსებისაგან ლტოლვილ ლეონიძეს მეფემ თავისი კანცლერობა მიანიჭა, ყმა და მამული უბოძა. ნიჟიერმა ლეონიძემ მალე მეფეზე დიდი გავლენა მოიპოვა და იმერეთის სამეფო კარზე პირველობა დაიწყო. აქ ის შეეჯახა მასზე არა ნაკლებ ნიჟიერ სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთელს. ლეონიძე სახლთუხუცესის „დიდგულობას“ ვერ ითმენდა⁴. სახლთუხუცესი კი — ლეონიძის მეფეზე გავლენას და მის გაპირველკაცებას. ლეონიძე საქართველოს მიმართ მეფის რუსეთის ზრახვების აშკარა მტერი იყო. მეფისა და ლეონიძის პოლიტიკური შეხედულებები ერთმანეთს ემთხვეოდა⁵, მეფე მას ენდობოდა და უჯერებდა. პატივმოყვარე წერეთელი მეფესთან ლეონიძის დაახლოებით უკმაყოფილო იყო.

ეს გარემოება მეფის რუსეთის მოხელეთ ხელსაყრელ ნიადაგს უქმნიდა ზურაბ წერეთელთან დასაკავშირებლად. ასეთ ვითარებაში დაიწყო იმერეთის სამეფოს რუსეთის მფარველობაში შესვლის შესახებ მოლაპარაკება სოლომონ II-სა და საქართველოს მთავარმართებელ პ. ციციანოვს შორის. მოლაპარაკება ქიანურდებოდა. მეფე ლეჩხუმის პროვინციაზე თავის უფლებების აღდგენას მოითხოვდა... ციციანოვისთვის მეფის ეს მოთხოვნა მიუღებელი იყო. საქირო იყო მეფეზე გავლენის მოხდენა და დაყოლიება. ეს საქმე ციციანოვმა ზურაბ წერეთელს მიანიჭა. უკანასკნელმა ციციანოვის იმედები გაამართლა, „გულმოდგინება თვისი რუსეთისადმი ცხადჰყო“ „და მოდრიკა მეფე დამტკიცებასა ზედა მის მიერ წელის მოწერილის ტრახტატისასა“⁶. წერეთლის ასეთი მოქმედებით კმაყოფილი

¹ Sd 1682 და П. Г. Бутков. „Материалы для нов. ист. Кавказа“, ч. III, СПб., 1869. стр. 185, 189, 191. (1784 დავით იმერთა მეფემ რუსეთში გაგზავნა ელჩად ზურაბ წერეთელი, მაქსიმე კაალიკოზი და დავით კვინიხიძე).

² Sd 1563.

³ როგორც კოვალენსკის მიერ საქართველოს მთავარმართებელ კნორინგისადმი გაგზავნილ 1802 წლის 4 ივლისის რაპორტიდან ჩანს, სოლომონ ლეონიძე იმერეთში გადასულა 1800—1801 წლის მიჯნაზე (Акты I, გვ. 569. ამასვე მოწმობს თვით სოლომონ ლეონიძის მიერ 1804 წლის 22 მაისს საქართველოს მთავარმართებელ ციციანოვისადმი გაგზავნილი წერილიც. Акты, II, 380).

⁴ Hd 5694. ეს საბუთი წარმოადგენს 1806 წლის 30 ოქტომბერს სოლომონ ლეონიძის მიერ ზურაბ წერეთლისადმი გაგზავნილ წერილს („ივრია“—1877 წ. 26, გვ. 12—13).

⁵ სოლომონ II და მისი მომხრეები რუსეთთან კავშირის წინააღმდეგი არ იყვნენ, მაგრამ მეფის რუსეთი ამას არ სჯერდებოდა. მას იმერეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი არსებობის მოსაზრება სურდა, სოლომონ II და მისი მომხრეები მეფის რუსეთის სწორედ ამ მიზნის წინააღმდეგი იყვნენ.

⁶ Sd 1682.

ციციანოვი თავის 1804 წლის 25 აპრილის უქვეშევრდომილეს რაპორტში წერს: „...Сахлтухуцес кн. Зураб Церетели, быв посланником в 1787 году у нашего двора, столько привязан к России, что не корыстью водимый, но единою приверженностью держит в советах желаемую мне сторону“¹.

ამ ერთგულებისა და შრომის სანაცვლოდ ციციანოვი, სთხოვდა რა იმპერატორს ზურაბ წერეთლისა და ზოგიერთი სხვა თავადის დაჯილდოებას, იმავე რაპორტში წერდა: „Трем первостатейным князьям имеретинским, кои были царем употребляемы в переговоры и переезды, а именно: сахлтухуцес кн. Зурабу Церетели, сердарю кн. Кайхосро Церетели и кн. Сехниа Цулукидзе, дерзая испрашивать, во мзду их старания и трудов, по табакерке, украшенной священным именем в. и. в.“²...

იმპერატორმა ციციანოვის თხოვნა დააკმაყოფილა. ზურაბ წერეთელს ეს საჩუქარი პირადად ციციანოვმა გადასცა, ხოლო სეხნიასა და ქაიხოსროს სახელზე ეს ჯილდო თუმცა მიიღო საქართველოს მთავარმართებლობამ, მაგრამ რადგან მალე უკანასკნელთა ანტი-რუსული განწყობილება გამოემჟღავნა, მათ ეს ჯილდო არ მისცეს.

რუსეთის თვითმპყრობელობის მიზანი იმერეთის სამეფოს თავის მფარველობაში მიღებით არ განისაზღვრებოდა. ამ მფარველობას აქ მეფის ხელისუფლების გაუქმება და იმერეთის დაპყრობა უნდა მოჰყოლოდა.

ჯერ კიდევ 1808 წლის 10 თებერვლის რესკრიპტით ალექსანდრე I ბრძანებას აძლევდა საქართველოს მთავარმართებელ გუდოვიჩს, რომ იმერეთის მეფე სოლომონი დაუყოვნებლივ მოეშორებინა სახელმწიფოს გამგებლობისაგან და იქ თავის ხელმძღვანელობის ქვეშ იმერეთის დროებითი მმართველობა დაემყარებინა³.

სანამ ბრძანების სისრულეში მოსაყვანად მოქმედებას დაიწყებდა, გუდოვიჩმა დაავალა გენერალ-მაიორ რიკგოფს: „С тонким искусством и самым неприметным образом выведать от кн. Зураба Церетели, каких он может быть мыслей о том, если-бы когда нибудь нужно было по переменчивости царя сделать и перемену правительства в Имеретии и какое его было-бы на сие расположение?“⁴.

გენერალ-მაიორმა რიკგოფმა ვერ მოახერხა ზურაბ წერეთლის პირადად ნახვა, რადგან უკანასკნელის ერთგულებაში შეეცვებულ მეფეს ის თავის ზედამხედველობის ქვეშ ჰყავდა დაყენებული და მას თავის ნებით მეფისაგან მოცილება არ შეეძლო⁵.

მაინც 1808 წლის 16 სექტემბრის რაპორტით რიკგოფი, აცნობებდა

¹ Акты, II, 375.

² იქვე, 375.

³ იქვე, III, 127.

⁴ იქვე, 154.

⁵ იქვე, 156.

⁶ იქვე, 166.

რა გულდოვიჩის იმერეთის ზოგიერთი თავადის რუსეთისადმი კეთილგანწყობილებას, წერდა: „Но при всем том князья не желают того, чтобы царя в Имеретии не было, без какового они не могут быть“¹.

რიკვაფი საესებით მართალი იყო. ფეოდალები თუმცა ზშირად ებრძოდნენ მეფეს, მაგრამ ისეთ მეფეს, რომელიც მათ სენიორულ მიდრეკილებებს ზღუდავდა, ისე კი ფეოდალთა ბუნება აუცილებლად მოითხოვდა მეფობის არსებობას. იგივე ითქმის ზურაბ წერეთელზედაც. უკანასკნელის ზრახვები კარგად ჰქონდა გაგებული იმერეთის მმართველ სიმონოვიჩის და ტორმასოვთან გაგზავნილ თავის 1811 წლის 25 აპრილის რაპორტში ასე ახასიათებდა მას: „Посредством русских надеялся Церетели возвысить свою власть и увеличить силу в Имеретии, не предполагая может-быть никогда, чтобы царь лишился вовсе царства и водворилось Русское правительство. Что не ожидал он сего, то обнаружил прошлым годом, уехав отсель в Сачхере в то самое время, когда положено было читать прокламацию о свержении царя“².

სიმონოვიჩმა სწორედ შეიცნო ზურაბ წერეთლის სულისკვეთება. მეფისაგან გულნაკლული თავადი ცდილობდა თვითმპყრობლობისათვის თავი ერთგულად მოეჩვენებინა, მოეპოვა უკანასკნელის პატივისცემა და ჯილდო და ამრიგად ძალამოხვეჭილ მეფე თვისი გამგონ-დაშოლი გაეხადა. ზურაბ წერეთლის ზრახვა ამის იქით არ მიდიოდა. ამ მიზნის მისაღწევად ის მზად იყო მეფის რუსეთის მოხელეთა ზოგიერთი დავალება შეესრულებინა. ის არ ფიქრობდა, რომ ამ დავალებათა შესრულება მას მეფის ღალატამდე მიიყვანდა.

მეფის რუსეთის მოხელეთა მიზანი კი სულ სხვა იყო. მათ სურდათ ზურაბ წერეთლისა და იმერეთის სხვა თავადთა საშუალებით მეფე ხელში ჩაეგდოთ, ისე, რომ ამ საქმის შესრულების დროს მოსალოდნელი სისხლისღვრა თავიდან აეცდინათ³.

ამ საქმის გაკეთების მოლოდინში რუსეთის თვითმპყრობელობამ ზურაბ წერეთელს პოლკოვნიკობა მისცა⁴. ამას გარდა მას იმერეთის მართებლობაში პირველ ადგილს, გენერალ-მაიორის ჩინს და სხვა უხე წყალობას ჰპირდებოდნენ⁵. მაგრამ საბუთებზე დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ ზურაბ წერეთელი მეფის რუსეთის მოხელეთა წინაშე თვალთმაქცობდა, მის მეფის განწირვა არ უნდოდა, ოღონდ ამას არ ამტკიცებდა. თვითმპყრობელობის მოხელეებმა მალე შენიშნეს ზურაბ წერეთლის ცბიერება. ჯერ კიდევ 1808 წლის 2 მარტის რაპორტში გენერალ-მაიორი რიკვაფი საქართველოს მთავარმართებელ გულდოვიჩს სწერდა: „...Здесь долгом поставляю донести в. с. о кн. Зурабе Церетели, который хотя и искренно привержен к России, но в избра-

¹ Акты, III, 167.

² Акты, IV, 366—367.

³ Акты, III, 156.

⁴ ზურაბმა პოლკოვნიკობა მიიღო 1808 წლის მარტში (Акты, III, 156), გენერალ-მაიორის ჩინი კი—1811 წელს (Sd 1910).

⁵ Акты, III, 165.

жении поступков царя крайне оказался осторожным, опасаясь, что в противном случае он может лишиться и последнего теперешнего его состояния¹.

მაგრამ თუ 1808 წელს გენერალ-მაიორ რიკგოვს ზურაბ წერეთლისა მხოლოდ ის არ მოსწონდა, რომ მეფის საქციელს ძალიან ფრთხილად და რბილად ხატავდა და სხვამხრივ კი მაინც რუსეთის გულწრფელ მიმდევრად მიაჩნდა, სამაგიეროდ 1810—1811 წლებში იმერეთის მმართველ სიმონოვიჩისათვის წერეთლის თვალთმაქცობა სავსებით აშკარა გახდა. ამის გამო ის, თხოვდა რა საქართველოს მთავარმართებელ ტორმასოვს რაიმე მიზეზით გაეწვია იმერეთიდან ეს მისთვის ხელშემშლელი ადამიანი, სწერდა: „В. выс-о во многом развязали бы руки, когда-бы под видом будто-бы нужных вам сведений и совокупных советов о положении Имеретии или под другим каким-либо предлогом изволили вызвать к себе самого Зураба Церетели и более его сюда до времени не отправлять, о чем и прошу всепокорнейше в. выс-о. Ни оказываемое к нему уважение, ни ласки, ни обещания награды не могут возбудить в нем искреняго к нам расположения...“².

ტორმასოვს იმ ხანებში ასეთი ზომის მიღება ხელსაყრელად არ მიაჩნდა და თავის 1811 წ. 7 იანვრის მიწერილობაში სიმონოვიჩს ურჩევდა: „Неоспоримо то, что сотрудник ваш (იგულისხმება ზურაბ წერეთელი) носит личину и может быть питает в сердце вредные какие-нибудь намерения, но по мнению моему еще не время приняться за него, не имея ясных доказательств, кои бы могли обличить его в неискренности. Итак необходимость заставляет до времени уважать его и ласкать; старайтесь вести с ним обращение самое обязательное; оказывайте ему пред другими предпочтительное уважение; делайте вид, что вы делаете все с его совета и выставляете его пред другими как человека верного, усердного к России и который действует согласно с вами, дабы сим средством поселить к нему недоверчивость других сильных в Имеретии фамилий и через то ослабить его партию“³. აი, ასეთი შეხედულებისა იყვნენ ზურაბ წერეთელზე მეფის რუსეთის მოხელეები და ასე განგებ სთესავენ იმერეთის სხვა დიდ თავადებში მისადმი უნდობლობას.

სოლომონ II-ის თბილისიდან ახალციხეში გაქცევის შემდეგ (1810 წლის 10 მაისი), თვითმპყრობელობის მოხელეები მეფის იმერეთში შემოქრას და აჯანყებას დღე-ღამეზე მოელოდნენ, სიფრთხილის ზომებს ღებულობდნენ და მეფის ხელში ჩაგდებას ცდილობდნენ. იმერეთში შემოსვლამდე სოლომონ II ახალციხიდან პროკლამაციით მიმართავდა იმერეთის საზოგადოებას და თავის ერთგულებისაკენ მოუწოდებდა. ზურაბ წერეთელს-და მის შვილს გრიგოლს კი

¹ Акты, III, 156.

² Акты, IV, 361—362.

³ Акты, IV, 344. ამას გარდა ასეთივე ხასიათის მიწერილობა კიდევ ორჯერ გაუგზავნა ტორმასოვმა სიმონოვიჩს 1811 წლის 17 აპრილს. Акты, IV, 372—364.

პირადად „წიგნს“ უგზავნიდა, სახლთუხუცესს სთხოვდა არ მოეკლო მისთვის მამობრივი სიყვარული, გადერჩინა განსაცდელისაგან და სამაგიეროდ იმერეთში ძველებურად ისევ პირველკაცობას ჰპირდებოდა¹. გრიგოლს წერდა: „...თუმცა ემაწვილი კაცი ბრძანდები, მაგრამ გონებით და სწავლით ემაწვილად აღარ [ითვლები]...“² სახლთუხუცესს წიგნი მოვართვი და შენ იქი რასაც თქვენის ოჯახის ჩემზე ჭირნახულობას დღეს გამოაცხადებთ და ჩვენთვის დათხუთო მამა-პაპათა სისხლს დღეს განაახლებთ“-ო³.

1810 წლის ივნისში მეფე თავისი მომხრეებით და ოსმალთა მცირეოდენი რაზმით იმერეთში შემოვიდა. „მას მოერთვნენ იმერნი ყოველნი“ და დაიწყო მღელვარება⁴.

ასეთ ვითარებაში თვითმპყრობელობის მოხელეებისათვის ზურაბ წერეთლის, როგორც იმერეთის „პირველი კაცის“, მომხრეობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, მაგრამ სწორედ ამ კრიტიკულ მომენტში ზურაბი მერყეობდა. მას იმერეთში სოლომონ II-ის ხელისუფლების აღდგენა უნდოდა, მაგრამ თვითმპყრობელობის ძალთა უპირატესობასაც კარგად ხედავდა და მეფის გამარჯვების იმედი არ ჰქონდა. წინდახედულ თავადს „თავის წახდენის“ ეშინოდა, თავის გულის წადილს მაღავდა და ცდილობდა საქმე ისე წაეყვანა, რომ მეფის რუსეთის მოხელეებიც მადლიერი ჰყოლოდა და სოლომონ II-ის ხელისუფლებაც დარჩენილიყო.

წყაროებიდან ნათლად ჩანს, რომ ზურაბ წერეთელს სოლომონ II-ის თვითმპყრობელობასთან შერიგება უნდოდა. სწორედ ამ მიზნით ის 1810 წლის 31 მაისს წერილს უგზავნიდა თავადს დიმიტრი ორბელიანს და სთხოვდა: „Димитрий, сделай богу угодие и если чем можно помоги мне, чтобы сего бедного царя привести сюда, он просит так как угодно (т. е. е. выс-у) иметь его в Имеретии и не морить его“⁵.

ორბელიანზე უფრო ადრე, 1810 წლის 22 თებერვალს, ზურაბ წერეთელი ამავე მიზნით მიმართავდა საქართველოს მთავარმართებელს ტორმასოვს. ჯერ დიდი ოსტატობით მეფის ძალით ხელში ჩაგდებას განგებ მეტად სამძიმო საქმედ უხატავდა და მერე წერდა: „Почтительно прошу внять моему совету и позволить постараться, чтоб дело кончилось миром, взять от царя аманатов и депутатов за подпиской архиереев и князей об исполнении вашей воли. Не требуйте от царя прибытия в Кутаис в настоящее время, а удовольствуемся аманатами и подпиской.“

Не обращайтесь-же внимания на безразсудство царя, простите ему по божескому милосердию и не лишайте его царства...“⁶.

¹ Акты, IV, 270—271.

² საბუთი დაზიანებულია და არ იკითხება, მაგრამ კონტექსტის მიხედვით ეს სიტყვა უნდა წერებულყო.

³ Sd 1548.

⁴ დავით ბატონიშვილი. ახალი ისტორია, თ. ლომოურის გამ. თბ., 1941., გვ. 106.

⁵ Акты, IV, 276.

⁶ Акты, IV, 232.

ტორმასოვისათვის ეს აზრი ყოვლად მიუღებელი იყო და იგი ზურაბ წერეთელს ასეთ პასუხს აძლევდა: „ორი წერილი თქვენის ბრწყინვალეობისა მე მივიღე ჯელითა წარმოგზავნილისა ჩემთან თქვენის აზნაურის ქაქუცისათა და ვისწრაფი ჰაზრისაებრ მათისა პასუხისგებად და წინათვე უწყებად თქვენდა, მოწყალევე ჯელმწიფევე ჩემო, რომ განხსენებული თქვენ მიერ შემორიგება მეფედ ყოფილისა ანუ ოდესმე იყოს უკმოქცეულ იმერეთის მეფობასა ზედა არცაღა ჯერ არს მოჰაზრებად... და ესრედ გულწრფელად მმართვებს თქმად თქვენის ბრწყინვალეობისადმი, რომ უკეთუ არ გიცნობდე თქვენ ერთგულ და გულსმოდგინე კაცად მისის იმპერატორებითის დიდებულეობისადმი, მაშინ ჰაზრსა თქვენსა შერიგებისათვის მეფესთან შევრაცხდი გატეხად ფიცისა თქვენისა ყდ (ყოვლად) უმოწყალესის ჯელმწიფე იმპერატორისადმი და მენაწილებად მეფედ ყოფილისათანა...“¹.

ტორმასოვს არ უნდოდა დაეფრთხო ზურაბ წერეთელი და ამიტომ თავის წერილში მისს „იმპერატორისადმი გულმოდგინებას“ განგებ ხაზს უსვამდა. ნამდვილად კი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მისი რუსეთისადმი გულწრფელი ერთგულების არა სწამდა რა და სიმონოვიჩთან საიდუმლო მიწერ-მოწერაში მას „двуличная особа“-ს და „старый хитрец“-ს უწოდებდა². მიუხედავად ამისა, „თავის წახდენის“ შიშით შეპყრობილ ზურაბ წერეთლისაგან მეფის რუსეთის მოხელეები ბევრ სასარგებლო ცნობას ღებულობდნენ. მაგალითად, 1810 წლის 17 ივლისს ზურაბ წერეთელმა აცნობა გორის კომენდანტს სოლომონ II-ისა და იმერლების განზრახვა „что народ Имеретинский положился в весте бывшего царя Соломона...“³.

ამ ცნობის მიწოდებით წერეთელს თვითმპყრობელობისადმი თავის ერთგულების დამტკიცება უნდოდა. მაგრამ მეფის რუსეთის მოხელეები მარტო ცნობათა მიწოდებით არ კმაყოფილდებოდნენ, არამედ ცნობასთან ერთად თავიანთ სასარგებლოდ მოქმედებასაც მოითხოვდნენ. ზურაბ წერეთელი, გარკვეულ დრომდე, ამას გაურბოდა. იმერეთის მმართველმა სიმონოვიჩმა ეს მაშინვე შენიშნა და ტორმასოვთან 1810 წლის 10 ივლისს გაგზავნილ რაპორტში ამის შესახებ წერდა: „Известный здешний князь З. Церетели в сие столь критическое время затеял выдать дочь свою в замужество за Левана Дадлиани и уже 3 недели тому назад как уехал в поместье свое Сачхере, для совершения свадьбы... я и прежде заметил, что в обстоятельствах решительных он всегда уклонялся под разными предлогами от содействия нам; в теперешнем случае он следует прежней своей политике“⁴.

¹ Sd 1693. (დაბეჭდილია Акты, IV, 281—293).

როგორც ტორმასოვის მიერ ზურაბ წერეთლისადმი გაგზავნილ წერილიდან ჩანს, უკანასკნელს სოლომონ II-ის „უწინდელს თავის მეფობაზე“ დატოვების შესახებ ტორმასოვთან მიწერ-მოწერა ჰქონია ჯერ კიდევ 1809 წელს. იხ. Sd 1658. (დაბეჭდილია Акты, IV, 210).

² Акты, IV, 359, 376.

³ იქვე, 290.

⁴ Акты, IV, 287. ასევე ახასიათებდა სიმონოვიჩი ზურაბ წერეთელს ტორმასოვთან 1810 წლის 7 ივნისს გაგზავნილ რაპორტშიც (Акты, IV, 278).

ამგვარად, მეფის რუსეთის მოხელეები ზურაბ წერეთლის მოქმედებით კმაყოფილი არ იყვნენ, მის ფარისევლობას კარგად ამჩნევდნენ, მაგრამ რადგან მას თავისი მდგომარეობით, კეკელითა და მოხერხებით დიდი გავლენა ჰქონდა მოპოებული, ამიტომ ის იმერეთში ყველაზე საშიშ ადამიანად („самый опасный человек“) მიაჩნდათ და მის თვითმპყრობელობისადმი ერთგულებას, თუნდაც მხოლოდ გარეგნულს,¹ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ².

ზურაბ წერეთელი იმერეთის სამეფოს მიმართ მეფის რუსეთის ზრახვებს ბოლომდე არ თანაუგრძნობდა. ის იმერეთის სამეფოს რუსეთთან მხოლოდ მფარველობითი კავშირის და მისგან სოლომონ II-ის დატუქსვის მომხრე იყო. ეს უკვე მოხდა და წერეთელს არ სურდა ამას იქით გაჰყოლოდა თვითმპყრობელობას³. მაგრამ მეფის რუსეთის ძალთა უპირატესობის შეგნებამ, მისდაში გარეგნულმა ერთგულებამ და „თავის წახდენის“ შიშმა ის მეფის ლალატამდე მიიყვანა და ბოლოს (1810 წელს), სოლომონ II-ის ოდესლაც „სარწმუნოდ საყვარელი და ერთგული თავადი“ ზურაბ წერეთელი, იმერეთის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობისათვის მეტრძოლი, მეფის წინააღმდეგ იარაღით ხელში გამოვიდა. „მან ვითარცა სარწმუნომან მისის იმპერატორებითის დიდებულებისამან, არა თუ ოდენ არა მიიღო არცა უმცირესიცა მენაწილეობა, არამედ ჯერეთ დაიცვა განსვენებით რუსეთისადმი ერთგულებისა შინა თვისი ჯელქვეშეთი, მოსცა ყოველნი შესაძლებელნი შემწეობანი რუსეთის მხედრობათა და თვითცა ჯელქვეშეთითურთ თვისით იმსახურა პირისპირ მეტუნთეთა მკედრობისათანა ღენერალ-მაიორ სიმონოვიჩისა“⁴. და ამით მან ხელი შეუწყო და გაუადვილა თვითმპყრობელობას იმერეთის სამეფოს დაპყრობა⁵.

ზურაბ წერეთლის საყვარელი შვილი გრიგოლიც მამის გზას გაჰყვა, ანუ ზურაბის ენით რომ ეთქვათ, მამის „ნებათ“ და „განმზრახათ“ იქცეოდა⁶. წერეთლიანთ სახლის სხვა მნიშვნელოვანი წარმომადგენლები და თვით სახლთუხუცესის უფროსი შვილი სვიმონი კი სოლომონ II-ისა და იმერეთის სახელმწიფოებრივი არსებობისათვის თავდადებულად იბრძოდნენ. წერეთლიანთ სახლის ინიციატივით მოეწყო სოლომონ II-ის თბილისიდან გაპარვა,⁷ სწორედ წერეთლები: ქაიხოსრო, როსტომი, ბერი, სვიმონ გიორგისძე და სვიმონ ზურაბისძე თან გაჰყვნენ, ზოგიერთ სხვა თავადთან ერთად, თვითმპყრობელო-

¹ Акты, IV, 362.

² Акты, IV, 363—364.

³ ზურაბ წერეთელს რომ იმერეთში მეფის ხელისუფლების გაუქმება და „რუსეთის სჯულის შემოტანა“ არ უნდოდა, ამას ზემოთ მოტანილ საბუთებს გარდა ადასტურებს 1810 წლის 25 თებერვლის და 12 აპრილის თარიღით ტორმასოვის მიერ ზურაბისადმი გაგზავნილი წერილებიც. Акты, IV, 234 და Sd 1593. (დაბეჭდილია Акты, IV, 245).

⁴ Sd 1682.

⁵ მეფის რუსეთთან ზურაბ წერეთლის დამოკიდებულებას გვაკრთ ეხება პროფ. შ. ჩხეტიძე: „К вопросу о положении евреев Грузии в эпоху паризма“.

⁶ „საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუხუშმის შრომები“, 1941 წ., ტ. II, გვ. 142.

⁷ Sd 1554:

⁸ დავით ბატონიშვილი ი. ახალი ისტორია, გვ. 105, Акты IV, 273.

ბასთან ბრძოლაში დამარცხებულსა და ოსმალეთში გადახვეწილ მეფეს და სიკვდილამდე მას ახლდნენ¹.

მამის გამცემლური მოქმედების შესახებ საზოგადოებაში გავრცელებული მითქმა-მოთქმით აღშფოთებული, თვითონაც ამ მითქმა-მოთქმის სიმართლეში დარწმუნებული და ამის გამო სირცხვილის გრძნობით შეწუხებული, პატრონისა და სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის თავგანწირული, სვიმონ წერეთელი თავის მამას ახალციხიდან სწერდა: „...აჲ რალათ მინდა სიცოცხლე, ყოველი კაცი, ქართველი თუ კახელი, თათარი თუ სომეხი, ბერი თუ ერი, ყმაწვილი თუ მოხუცებული, ვინც ვნახე ყველა ასე მეუბნება, რომ რა ქნა ეს მამა შენმაო, ნეფე რომ გასცაო და ეს ხმა რა საძაგელია ხ [ო] მ ი ც ი თ და მომიხსენებია ნეტამც ოცის წლითაც [ადრე] ამოვწყვეტილიყავით სულყველა ქალებიან-კაცებიანათ და ეს ხმა ჩვენში არ შემოსულიყო, სჯობდა ჭეშმარიტათ. რას შერებ, რას უყურებ, შენც აქ ჩამოდი და ამასთან (იგულისხმება მეფე სოლომონი, ო. ს.) დაიკარგე, თორემ ამ ხმას ჩვენ ველარ მოვიხდით“-ო².

ამგვარად, იმერეთის სამეფოს დამოუკიდებლობისათვის სოლომონ II-ის თვითმპყრობელობასთან ბრძოლის ხანებში წერეთლიანთ სახლი ორად გაიყო. უმრავლესობა (ქაიხოსრო, როსტომი, ბერი, სვიმონ გიორგისძე, სვიმონ ზურაბისძე და სხვ.) მეფეს ამოუდგა მხარში, უმცირესობამ (ზურაბი და გრიგოლი) კი სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის სახიფათო ბრძოლას პირადი კეთილდღეობა ამჯობინა და დიდი ყოყმანის შემდეგ ბოლოს მაინც დამპყრობელს მისცა მხარი.

¹ Sd 1554 და 1691.

² Hd 3159. ასევე კიბავეს და პატრონისათვის თავგანწირვისაკენ მოუწოდებს სვიმონ წერეთელი თავის ძმას გრიგოლს ტრაპიზონიდან გამოგზავნილ წერილში. იხ. უფრნალი „კრებულები“ (აკაკის), 1900 წ., № 1, გვ. 72—73.

ურარტული ტოვების უმჯავესი კერა

ურარტულ წინა აზიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სახელმწიფო იყო ჩვენს ერამდე IX—VI საუკუნეთა მანძილზე. ამ ქვეყანას მხოლოდ უცხო, ასურული წყაროები ეძახიან „ურარტუ“-ს. ადგილობრივ, ურარტულ წარწერებში ეს სახელი ჯერ-ჯერობით სრულიად არ გვხვდება¹. ურარტუს მეფეები საკუთარ ენაზე შედგენილ წარწერებში თავის ქვეყანას „ბიიანი“-ს (თუ „ბიიანი“-ს) უწო-

¹ ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, სარდური არგამთის-ძის ერთ-ერთ წარწერაში (*Tsereth. G₁₁*) საკმაოდ ბუნდოვან კონტექსტში ნახმარი ururdani ასურელთა Urartu-ს ადგილობრავი, ურარტული, ეკვივალენტი უნდა იყოს. ასეთი აზრი გამოთქმული აქვს აკად. ი. მეშჩანინოვს (ი). მისი „Шураа и Урурлан в клинописных памятниках Ванского бассейна“—Доклады Российской Академии Наук, Серия В, 1924 г., გვ. 22). ასეთივე აზრისაა Sayce-ი (*Journal of the Royal Asiatic Society*, 1929, გვ. 333, 335) და სხვ. სარდური მეფის ხელმოდასახელებული წარწერის ururdani-ში ურარტუს ტომის, ურარტელი ხალხის, სახელის დანახვას საფუძველს მკვლევარმა ბგერითი შედგენილობის მსგავსების გარდა აძლევს ისიც, რომ ტექსტში ამ სიტყვის წინ, დგას ნიშანი, რომელიც ასურულ ლურსმულ დამწერლობაში დეტერმინატივად ისმის სხვათა შორის ტომთა საკუთარი სახელების წინაც. ეს ნიშანი (*AMÉLU Fr. Delitzsch-ის „Assyrische Lesestücke“-ს* 1912 წ. გამოცემის ნიშნების ცხრილში № 137 ან კიდევ ურარტულში მეტად იშვიათად ხმარებული, მნიშვნელობით საცხებიტ იდენტური № 185), როგორც იდვოგრამა, აქადურში აღნიშნავს „კაცს, მამაკაცს“, ხოლო ასურულ ტექსტებში დეტერმინატივად ისმის პროფესია-დასისა და სატომო სახელების წინ. Sayce-ს (*Journal of the Royal Asiatic Society*, 14, 1882, გვ. 422) და ი. მეშჩანინოვს (*Халдоведение*, გვ. 74) ურარტული დამწერლობის ნიშნების ცხრილებში ნაჩვენები აქვთ, რომ ეს ნიშანი ურარტულშიც იხმარება ხალხთა სახელების დეტერმინატივად. მაგრამ ეს ასე არ უნდა იყოს. ურარტულ ტექსტებში ჩვენ ვერ შევხვდით ვერც ერთ შემთხვევას, რომ აღნიშნული ნიშანი დეტერმინატივად იდგეს აშკარა საკუთარი სახელის წინ. აქ იგი დეტერმინატივად გამოყენებულია გარკვეული პროფესიისა თუ დასის ან საერთოდ ადამიანის (მამაკაცი, დედაკაცი, ხალხი) ზოგადი სახელებისა, ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი ტერმინებისა და მისთანათათვის. მაგალითად: *AMÉLUtaruani* (=კაცი, მამაკაცი: *CICH* 19 Obers. 11, Vorder. 8, Sayce 37 13, 38 46, 39 41, 40 2100, 43 8, 47 45 9, Tsereth. E 9), *AMÉLUNISU(-ra-ni)* (=ხალხი: Sayce 38 21, 43, 39 14, 25, 40 37, 41 8, Tsereth. B 41, C 3, 14, 12, D 25, F 26, 30, G 6, თოფუზავს ბილინგვის ურარტ. ტექსტის სტრ. 25), *AMÉLU'aše* (=მამაკაცი: Sayce 45 13), *AMÉLU uediani* (=დედაკაცი: *CICH* 13 Vorder. 37, 41, Rück. 15, 15 Vorder. 28, Rück. 26, 26 6, Tsereth. A 10, 20, C 12, Friedrich „Einführung ins Urartäische“ № 7.), *AMÉBU ABU* (=მამა: *CICH* 112 A₃ სტრ. 19 Tsereth. C 27; შდრ. *AMÉLUABU-si-ni*; Tsereth. G₂, *AMÉLU ABU.ABU*: Tsereth. C 27) *AMÉLU MĀRU* (=ძე, ვაგი: Sayce 79 11, 13, 16), *AMÉLU ŠĀBU* (=მეომარი: *CICH* 14 13, Sayce 37 13, Tsereth. G₁), *AMÉLU ŠĀBU KĀŠATI* (=მშვილდოსანი: *CICH* 15 Vorder. 12, Rück. 18, 20.), *AMÉLU a-si PI* (=მეომრები, ჯარი: *CICH* 18 12, 13, 23, 54, 27 50, 27 8, წერეთელი 18 7, Sayce 39 18, 43, 40 79, 41 4, 43 14, 48, 45 26, Tsereth. A 12, C 6, 45, F 15, 28, G 5, Sayce 47 21, 50 11, თოფუზავს ბილინგვა სტრ. 15), *AMÉLU huradi* (=მეომარი: *CICH* 15 Vorder. 15, 44, Rück. 16, 19 Obers. 15, Vorder. 4, 10, 24, 27 22, Sayce 37 5, 38 83, 39 21, 25, 46 15, Tsereth. B 29, F₂), *AMÉLU gunušini* (=მებრძოლი: Tsereth. A 10, 20, 24)

დებენ. ურარტუ-ბაიანის სახელთან დაკავშირებული ეთნიკური ელემენტი მეტად ახლო დგას ჩვენს ერამდე მეორე ათასეულის მანძილზე კარგად ცნობილ ხურის ხალხებთან. უკანასკნელი ხანის კვლევა-ძიება სულ უფრო და უფრო მკაფიოდ ავლენს ხურისა და ურარტულ ენათა შორის არსებულ ნათესაობას¹.

AMĒLU A. GIR IIPĒ (=ქვეთინი: Tsereth. G₃), AMĒLU ereli (=მეფე: CICH 23₃) AMĒLU ARDU (=მონა: CICH 149 Obv.₁₀), AMĒLU bura (=მონა: Tsereth. A₁₇, F₃₀₁ კოლაგრა-ნის წარწერა სტრ. 3), AMĒLU BĒL-PAHĀTĪ (=ოლქის მმართველი: Tsereth. F₁₆, ნორ-ბაია-ხეთის წარწერა სტრ. 4), AMĒLU irdi (PL) (Tsereth. B₂₃, D₉, 27), AMĒLU tašmuše (CICH 27₁₇), AMĒLU RĒ'U (=მეფე: CICH 1₂, 2₃, 149 Obv.₃₁, 31) და სხვ.

როგორც ჩანს, ეს AMĒLU—დეტერმინატივი ურარტულ დამწერლობაში, ასურულისაგან განსხვავებით, არ ყოფილა გამოყენებული სატომო სახელების დეტერმინატივად—როგორც ფაქტით, ურარტულ ტექსტებში ჩვენ ვერც ერთი შემთხვევა ვერ შევნიშნეთ, რომ ამ ნიშნით განსაზღვრული იყოს აშკარა საკუთარი სახელი. სატომო სახელების დეტერმინატივად ურარტულ წარწერებში გამოყენებულია სულ სხვა ნიშანი (Delitzsch-თან № 279), რომელიც ასურულ წარწერებში ჩვეულებრივ დეტერმინატივად ისმის მამრობითი სქესის პიროვნებათა საკუთარი სახელების წინ. ურარტულ ტექსტებში ეს ნიშანი ამ ფუნქციითაცაა გამოყენებული (იხ. მაგალითად: *Sarduri, *Lutipri, *Jšpūni, *Menua, *Jnušpua, *Argišti, *Rusa და მრავალი სხვა), მაგრამ ურარტულში ამ ნიშანს ფართოდ განუვითარებია სხვა ფუნქციაც. მას მიუთვსება ასურ. AMĒLU—დეტერმინატივის ფუნქცია—ტომთა, ხალხთა საკუთარი სახელების განსაზღვრა. ის ისმის დეტერმინატივად საკუთარი სახელების წინ, რომლებიც, ექვს გარეშეა, გააზრებულია მწერლის მიერ როგორც სატომო სახელები, ამა თუ იმ ხალხთა სახელები. ამ სახის შემთხვევებია, მაგალითად. ტექსტებში არა ერთგზის დამოწმებული: *Abilanihi, *Eria hi, *Luša, *Katarza, *Ušeruhi, *Diauehi (Sayce 45-22-ში გვაქვს: MĀTU *Diauhi-ni (di)—„ქვეყანა დიაუხის ტომისა“, ისევე როგორც ხშირად გვაქვს ასურულ ტექსტებში, შდრ. მაგ. სანგერობის ექვსწახანაგან პრიზმაში: māt amēl Kaš-ši-i, māt amēl Ja-su-hi-ga-ia-a-a, ე. ი. „კაიიტების ტომის ქვეყანა“, „იასუბიგალელ ხალხის ქვეყანა“: სვ. I, სტრ. 64) და მრავალი სხვა. ამ უკანასკნელის, *Diauehi-ის შესახებ სხვა მოსაზრებებითაც შეიძლება მტკიცება, რომ აქ ჩვენ სატომო სახელთან უნდა გვეკონდეს საქმე: ურარტული ტექსტების ამ Diauehi-ს სახელს უკავშირებენ ასურული წყაროების Dalaeni-ს ქვეყნის, ქვემოფოთეს-*ῥαχοι*-ის, Σοφάνας-*σοφάνης*-ის (რომლის ცომაა სტეფანე ბიზანტიელთანაა დაცული) *ῥαχο*-ს, სომხ. ტაიქისა და ქართ. ტაოს სახელს. ის ფაქტი კი, რომ ბერძნულ წყაროებში ეს სახელი ხალხის სახელადაა ნაზმარი (*ῥαχοι*, *ῥαχ*) იმაზე მიგვიჩივებს, რომ აქ ჩვენ ეთნიკური ელემენტის სახელთან, სატომო სახელთან უნდა გვეკონდეს საქმე.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ტომ-ხალხის საკუთარ სახელთა დეტერმინატივად ურარტული დამწერლობა ხშირად მამრობითი სქესის პიროვნების სახელთა დეტერმინატივს (Delitzsch-თან № 279), მაშინ როდესაც ასურული დამწერლობის პროფესია-დასისა და სატომო სახელთა დეტერმინატივი AMĒLU (Delitzsch-თან № 137, 185) ურარტულში იხმარება, როგორც ჩანს, მხოლოდ პროფესია-დასის სახელთა დეტერმინატივად და არ იხმარება დეტერმინატივად ტომთა, ხალხთა, საკუთარი სახელებისათვის. ამიტომაც AMĒLU—დეტერმინატივით განსაზღვრული urardani—სიტყვა, რომელიც სარდური არგიშთის-ძის ერთ-ერთ წარწერაში გვხვდება, ვერ იქნება სატომო სახელი, ეთნიკური ელემენტის სახელწოდება, რის გამოც უსაფუძვლოდ უნდა იყოს იმ მკვლევართა მოსაზრება, რომელნიც მასში ასურელთა Urartu-ს ურარტულ ეკვივალენტს, ურარტული ხალხის სატომო სახელსა² ხედავენ.

¹ იხ. J. Friedrich-ის „Kleine Beiträge zur Churritischen Grammatik“, 1939. ამ ნაშრომში, რომელიც ხურის ენის შესწავლის მთელი გავრცელები პერიოდის შემაჯამებელ გამოკვლევას წარმოადგენს, შეკრებილია ყველა მონაცემი ხურისა და ურარტულ ენათა ურთიერთობის შესახებ. აქ მითითებულია ხურისა და ურარტულ ენათა შორის არსებული არა ერთი სიახლოვე, როგორც მორფოლოგიისა, ისე განსაკუთრებით ლექსიკის სფეროში (გვ. 59—62), რომ-

ხურის¹ ენა და მასთან დაკავშირებული ეთნიკური ელემენტი მეორე ათასეულში ჩვენს ერამდე მეტად ფართო ტერიტორიაზე გავრცელებული, თუმცა ამ ხალხის უმთავრეს კერას, პოლიტიკური და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ცენტრს, ამ დროს ზემო მესოპოტამია და ვანის ტბის სანახები წარმოადგენენ. ზემო მესოპოტამიაში მდებარეობდა ხურის ხალხის უმნიშვნელოვანესი სახელმწიფო—მითანის სამეფო, ვანის ტბის სანახებში კი უნდა ყოფილიყო მათი მეორე მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ერთეული—ხურის სამეფო². ზოგიერთი მკვლევარი სწორედ ვანის ტბის რაიონში ხედავს ხურის მოდგმის ხალხების უძველეს და უმთავრეს კერას, ცენტრს³. ასე რომ ის ადგილები, სადაც ჩვენ შემდგომ ურარტელებს ვხვდებით, უკვე მეორე ათასეულში ჩვენს ერამდე, ეკავა ხურის მოდგმის ტომებს, რომლებსაც, როგორც, ენობრივი ფაქტები მიტყველებენ, ეკუთვნიან ურარტელნიც⁴.

მაგრამ ლაპარაკი შეიძლება, ცხადია, ხურისა და ურარტული ენებისა და ხალხთა მხოლოდ მონათესაობაზე. ურარტუს სახელთან დაკავშირებული და ურარ-

ლებიც ამ ორი ენის ახლო მონათესაობაზე მივითითებენ. Friedrich-ის ამ ნაშრომის გამოკვლევების შემდეგ დაბეჭდილ ნაშრომში „Studies in Hurrian Grammar“ (Journal of the American Oriental Society, ტომი. 59, № 3, სექტემბერი 1939). E. A. Speiser-ი კიდევ ამ ორ ენას შორის არსებულ არა ერთ ახალ ლექსიკურ თუ სხვა სახის სახლოვებზე მიუთითებს (გვ. 324). Friedrich-ისა და Speiser-ის გარდა ამჟამად ურარტულ ენას ხურის ენას უკავშირებს ბევრი სხვა მკვლევარი: A. Götz, A. Ungnad-ი და მრავალი სხვა.

¹ ძველად ამ სახელს „ხარი“-ს სახით კითხულობდნენ, როგორც ჩანს, უფრო სწორი „ხური“-ს ნაცვლად—იხ. Bedžich Hrozný-სთან: „Le Hittite: Histoire et Progrès du déchiffrement des Textes“, Archiv Orientalni, III, 1931, გვ. 286; მისივე, „Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Inder“, Archiv Orientalni, I, 1929, გვ. 91—92. Journal Asiatique-ში (ტომი CCXVII, 1930, გვ. 236) დაბეჭდილ ნარკვევში „Stratification des langues et des peuples dans le proch-Orient préhistorique“ კვლავ „ხარი“—ფორმას იცავს Emil Forrer-ი. აქაც ს. ჯანაშვიას აზრით კი შესაძლებელია ამ სახელს რამდენიმე პარალელური ფორმა ჰქონდა და „ხარი“-ცა და „ხური“-ც რეალურად არსებული ფორმებია („უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე“, ენიშკის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 671; შდრ. მისივე „ურარტუ“ ჟურნ. „კომუნისტური აღზრდისათვის“ 1937, № 10, გვ. 50).

² შდრ. თუნდაც H. Winckler, „Vorderasien im Zweiten Jahrtausend“, 1913, გვ. 66; Fr. Bilabel, „Geschichte Vorderasiens und Ägyptens“, ტ. I, გვ. გვ. 6, 11. 138, 286..., Smith, „Hist. of Assy“, გვ. 212; Peallex. d. Vorgesch., 8, გვ. 226. A. Götz, „Hethiter, Churriter und Assyrier“, 1936, გვ. 102—103. სპეციალურ ლიტერატურაში მოიპოვება ხურის სამეფოს სხვაგვარი ლოკალიზაციაც—იხ. მაგალითად, Hrozný-სთან „Le Hittite: Histoire et Progrès du Déchiffrement des Textes“, Archiv Orientalni, III, 1931, გვ. 287, მისივე „Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Inder“, Archiv Orientalni, I, 1929, გვ. 98 და სხვა. აგრეთვე G. Contenau, „La Civilisation des Hittites et des Mitanniens“, 1934, გვ. 80—81, 264—265.

³ იხ. A. Götz „Hethiter, Churriter und Assyrier“, 1936, გვ. 106 და სხვ.

⁴ დღეისათვის ფართოდ გავრცელებული მოსაზრებისა და მიხედვით, ხურის ხალხიცა და ურარტელნიც ეკუთვნიან დასავლეთ აზიის უძველესი ხალხების იმ დიდ ჯგუფს, რომლებიც არ არიან არც ინდოევროპელები და არც სემიტები. ხურისა და ურარტუს ხალხებს გარდა ამჟამად ეკუთვნებენ სუმერებს, პროტოხეტებს და სხვ. თავისი ფიზიკური ტიპითა და ენით ხალხთა ამ ჯგუფის წარმომადგენლები დღეს მცხოვრებ ხალხთაგან ყველაზე ახლო ქართველური, კავკასიური, მოდგმის ხალხებთან დგანან.

ტულ ენაზე მოლაპარაკე კოლექტივი, უეჭველია, უკვე ძალზე ადრეულ ხანებიდან თავისებურ, სხვა მონათესავე ტომთაგან განსხვავებულ ერთიულს წარმოადგენდა. მეორე ათასწლეულის მანძილზე ურარტელთა მონათესავე ხურის ხალხებისა და მათი ამ დროის უმნიშვნელოვანესი პოლიტიკური ერთეულების (შითანისა და ხურის სამეფოების) ანდა მეორე, — პირველი ათასწლეული წლების მიჯნაზე ასურული წყაროების „ნაირის ქვეყნების“ სახელთან დაკავშირებული ფაქტების გათვალისწინება ზოგადად შეიძლება გამოდგეს კიდევ ურარტუს ხალხის უძველესი ყოფიერების დასახასიათებლად, მაგრამ ამ ფაქტების მიხედვით რაიმე კონკრეტულის თქმა თვით ურარტელი ხალხის შესახებ ძნელი იქნება. ურარტელი ხალხის უძველესი ყოფიერების გასათვალისწინებლად, უეჭველია, საჭიროა, კონკრეტულად თვით ურარტუს სახელთან და ურარტულ ენაზე მოლაპარაკე კოლექტივთან დაკავშირებული უძველესი ფაქტების გამოვლენა და განმარტება. ქვემოთ ჩვენ სწორედ ამ სახის სამუშაოს ჩატარებას ვცდი: შევეცდებით ვიმსჯელოთ ისეთ ფაქტებზე, რომლებიც ურარტელი ტომების უძველესი ყოფიერების დასახასიათებლად შეიძლება გამოდგეს.

1. მტრული შტომიერთობა ლულუს ხალხთან

ურარტელი ტომების უძველესი ისტორიის ერთ-ერთი საინტერესო ფაქტი მტკიცედ ურარტულ ტექსტებში ლულუს ხალხის სახელის „მტრულის“ ზოგადი მნიშვნელობით ხმარების მოვლენაში. ეს ფაქტი საკმაოდ მკაფიოდ იჩენს თავს, მაგალითად:

1) ურარტუს მეფეები, ლაპარაკობენ რა თავის სამხედრო წარმატებებისა და სხვადასხვა უცხო ქვეყნების დაპყრობის შესახებ, ხშირად დასძენენ, რომ მათ ეს მოიმაჟმედეს „ბაიანას ქვეყნის ძლიერებისა და მტრული ქვეყნის დასამცირებლად“: CICH 112 A₂ სტრ. 16 შმდ.: MĀTU Bi-i-a-i-na-a-ù-e uš-ma-a-še-e [M]ĀTU Lu-lu-i-na-ù-i na-a-pa-a-hi-i-a-i-di

Tsereth. E, სტრ. 16 შმდ. MĀTU Bi-a-i-na-al-ul-e uš-ma-a-še MĀTU Lu-lu-i-na-al-ul-i na-a-pa-hi-i-a-i-di.

როსა I-ის ნორ ბაიზეთის წარწ. სტრ. 6-7: MĀTU Bi-a-i-na-ù-e uš-ma-a-še MĀTU NAKRU na-a-pa-hi-a-i-di¹.

როგორც ვხედავთ, ამ ტრაფარეტულ გამოთქმაში ვარიანტების სახით ენაცვლებიან: MĀTU Lulu(ini/a)² (= „ქვეყანა ლულუ“) და MĀTU NAKRU („მტრული ქვეყანა“). უეჭველია, რომ ზემოთყვანილ ტექსტში (CICH 112 A₂

¹ იხ. J. Friedrich-თან „Die Inschrift des urartäischen Königs Rusa I. aus Nor-Bazet“, Archiv Orientalni, III, 1931, გვ. 257 შმდ.: ušmaše „ძლიერებას“ ან რაიმე მსგავს უნდა აღნიშნავდეს (იხ. Friedrich-თან, დასახ. ნაშრ. გვ. 259, შენ. 1. შიხივე „Einführung ins Urartäische“ გვ. 26). napahiaidi-ს შესახებ იხ. Arch. Orientalni, III, 1931, გვ. 267. ეს უკანასკნელი სიტყვა მიმართულებით ბრუნვაშია, ušmaše აქ მიცემით ბრუნვაში უნდა იდგეს (დასახ. ნაშრ. გვ. 268), Biainaue და Luluinaui კი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებია.

² J. Friedrich-ის მიხედვით, ამ სახელის საწყისი ფორმაა Luluini (Einführung, გვ. 29). აქ ძირეულია Lulu-; მას მიუღია ურარტულ სამყაროში ფართოდ გავრცელებული, ქვეყნების სახელთა მაწარმოებელი ini/a სუფიქსი.

და Tsereth. E) MĀTU Lulu ისეთივე ზოგადი აზრითაა ნახმარი (= „მტრული ქვეყანა, მტრების ქვეყანა“ Lulu=მტრული, მტერი), როგორც ნორ-ბაიაზეთის წარწერის MĀTU NAKRU, რაკი ტექსტებში, სადაც იგი დასახელებულია, სრულიად არაა ლაპარაკი რაიმე კონკრეტული Lulu—ქვეყნის შესახებ¹. ასე რომ აქ ჩვენ წინაშე Lulu—სახელის „მტრის“, „მტრულის“ ზოგადი აზრით ხმა-რების მოვლენაა.

2) Lulu—ქვეყნის სახელი „მტრული ქვეყნის“ ზოგადი მნიშვნელობითაა ნახმარი აგრეთვე რუსა II-ის ეპიძიძინ-ზვართნოცის წარწერის (Sayce 86) წყევლის ფორმულაში. რუსა II აქ ღვთაებათა რისხვით ემუქრება ყველა მას, ვინც მის წარწერას შეურაცხყოფს, დაამსხვრევს, მიწით დაფარავს, წყალში გადაადგებს და სხვ., სულერთია, იქნება ის ბიის (ბიანის) ქვეყნის (მცხოვრები) თუ ლულუს ქვეყნის (მცხოვრები): eai MĀTU Biainiše eai MĀTU Luluiniše (სტრ. 40—42)². შეუძლებელია იმისი თქმა, რომ ამ წარწერის გამოთქმა—„ლულუს ქვეყნელი“ (MĀTU Luluiniše)—მართლა რომელიმე კონკრეტული ლულუ-ქვეყნის მცხოვრებს გულისხმობდეს, პირუკუ, „ლულუ“ აქაც ზოგადი, ბიანისთან, როგორც ურარტუს მეფეთა საკუთარ, სამშობლო. ქვეყანასთან, დაპირისპირებული მტრული სამყაროს მნიშვნელობითაა ნახმარი. რუსა II აქ ღვთაებათა რისხვით ემუქრება ყველა მას, ვინც ზიანს მიაყენებს მის წარწერას, განურჩევლად იმისა, იქნება ის მისი საკუთარი, სამშობლო ქვეყნის, ბიანის ქვეყნის მცხოვრები (MĀTU Biainiše), თუ იქნება ის უცხო, მტრული ქვეყნის მცხოვრები (MĀTU Luluiniše). რუსა II-ის ამ წარწერაშიც, უეჭველია, „ლულუს ქვეყანა“ ნახმარია „მტრული ქვეყნის“ ზოგადი მნიშვნელობით³.

3) ასეთივე მნიშვნელობით უნდა იყოს „ლულუს ქვეყანა“ ნახმარი ურარტუს მეფეთა სხვა წარწერებშიც, სადაც კი იგი იხსენიება, სარდური არგიშთის-

¹ შევდგომითა აქვს გაკებული ეს ფრაზა პიოტროვისკის: სარდური არგიშთის-ძის ანალების შემთხვევაში (Tsereth. E₁₆ შმდ.), კერძოდ, მას ჰგონია, რომ აქ ლაპარაკია „ლულუიას ქვეყანაში ლაშქრობის“ შესახებ (История и Культура Урарту, 1944, გვ. 84).

² იხ. ლემან-ჰაუპტთან: CICH სვ. 68, Sayce-თან: Journal of the Royal Asiatic Society, ტ. 33, 1901, Biainiše-სა და Luluiniše-ში ბოლოკიდური -še გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ნიშანი უნდა იყოს (ამ -še-ს ფუნქციის შესახებ იხ. Friedrich-თან, Einführung. გვ. 11 და სხვა), —ini—კიდევ კუთვნილების სუფიქსია (იქვე გვ. 9), eai-eai კი უნდა ნიშნავდეს: „როგორც—აგრეთვე“ (M. Tseretheli, Die neuen hald. Inschr. König Sardurs von Urartu, 1928, გვ. 61).

³ ლემან-ჰაუპტის აზრით, რუსა არგიშთის-ძის ეს მექარა მათ მიმართ, ვინც ზიანს მიაყენებს მის წარწერას „იქნება ის ბიანიდან თუ იქნება ის ლულუდან“ ნიშნავს იმას, რომ რუსა II პრეტენზიას აცხადებს ლულუს ქვეყნისა ანდა მისი ნაწილის ფლობაზე (Armenien, II, გვ. 337). თვით ლემან-ჰაუპტის მიხედვით ურარტული ტექსტების Lulu-ში ზაგროსის მთებში მცხოვრები ლულუბის ხალხის სახელისა დასახავი (იქვე, გვ. 336 შმდ.). ამიტომაც მეტად არა-ბუნებრივი მოჩანს, რომ ა/კ-ის ტერიტორიაზე, ეპიძიძინთან დატოვებულ წარწერაში მოხსენიებული „ლულუელი“ (MĀTU Luluiniše) კონკრეტული, ლულუს ქვეყნის მცხოვრების მნიშვნელობით იყოს ნახმარი. ასეთ ვარაუდს მცირეოდენი საფუძველი მაშინ თუ ექნებოდა, ეს წარწერა რომ სადმე ლულუს ტომის საცხოვრებელ ტერიტორიაზე ყოფილიყო დატოვებული, თორემ რა საფუძვრებელია, რომ რუსა I-ის აზრით მისი ეპიძიძინთან დატოვებული, წარწერისათვის. ზიანის მოუტანა შეეძლო მხოლოდ ბიანის ან ლულუს ქვეყნის მცხოვრებს!

ძის ინალებში, მაგალითად, ერთნაირ წინადადებაში ურთიერთს ენაცვლებიან თქმები: MĀTU. MĀTU ^{PL}šišu-ia-ši (Tsereth. E₄₇) და MĀTU Lu-lu-i-na-ši (Tsereth. F₄). აქაც MĀTU Lulu „მტრულის“ ზოგადი მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი და პარალელური თქმის შესატყვისი ურარტული šuia- „მტრულს“ უნდა აღნიშნავდეს, როგორც საპართლიანად ასკვნის Friedrich-ი¹.

4) დაბოლოს, ვფიქრობთ, ასეთივე ზოგადი მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი „ქვეყანა ლულუ“ რუსა სარდურის-ძის თოფუზავას ორენოვან, ასურულ-ურარტულ წარწერაში. აქ ასურული ტექსტის (სტრ. 26 შმდ.) māt Akkadī... u-si-ik-“-ს (= „აქადის ქვეყანა... შევავიწროე მე“) შეესატყვისება ურარტული ტექსტის MĀTU Lu-lu-i-ni-[li?] [...-z]i-el-du-bi (სტრ. 29—30)². ასურული ტექსტის Akkadū-ს ქვეყნის იდეოგრამას (იხ. Delitzsch-თან № 209) შეესატყვისება ურარტული ტექსტის MĀTU Lu-lu-i-ni... მაგრამ ეს როდი ნიშნავს იმას, რომ საერთოდ ასურულ-ბაბილონურ MĀTU Akkadū-ს შეესატყვისებოდა ურარტელების MĀTU Luluini, არამედ აქ, როგორც ჩანს, ასურული ტექსტის კონკრეტული სახელის— „აქადის ქვეყნის“ შესატყვისად ურარტული ტექსტი იძლევა ზოგად გამოთქმას— „მტრული ქვეყანა“.

ამრიგად, ძნელია დაეჭვება მასში, რომ ურარტულ წარწერებში გამოთქმა „ლულუ(ინი)—ქვეყანა“ უბრალოდ „მტრული ქვეყნის“ მნიშვნელობით იხმარება.

„ლულუს ქვეყანა“, „ლულუს ხალხი“ მრავალგზის იხსენიება აქადურ ტექსტებშიც, ასურულ-ბაბილონურ წარწერებში. აქადური ტექსტებიდან კარგად ცნობილი ეს ლულუ—ხალხი ასურეთის აღმოსავლეთით, ზაგროსის მთებში ცხოვრობდა. ურარტული ტექსტების MĀTU Lulu(ini)-შიც ამ ხალხის სახელი უნდა გვქონდეს³. Lullu-ქვეყნის მცხოვრებთ აქადური წყაროები ხშირად ელამური მრავლობითობის სუფიქსით Lu-lu-b-i-ს ანდა Lu-lu-me-ს ეძახდნენ (ბ-იანი ფორმა ბაბილონურია, m-იანი კი ასურელის გამოთქმას გადმოგვცემს)⁴. ბაბილონეთისა და ასურეთის ხელისუფალთ არა ერთგზის უხდებათ შეტაკება ზაგროსის მთიანეთის ამ მეომარ ტომთან. უკვე აქადის დინასტიის მეფე ნარამსინის (მესამე ათასეულის შუა ხანები ჩ. ე-მდე) ცნობილ „გამარჯვების სტელაზე“ გამოსახულია ლულუბის ტომზე ნარამსინის გამარჯვების სცენა. ამის შემდეგ თითქმის მთელი ორი ათასეული წლის მანძილზე ბაბილონური და ასურული წყაროები მრავალგზის ლაზარაკობენ ამ ხალხის შესახებ. ამას გარდა, ჩვენამდე მოაღწია თვით ლულუბის ხალხის ერთ-ერთი მეფის, ანუბანიის მიერ კლდეზე

¹ იხ. მისი „Zur urartäischen Nominalflexion“ ZA, N. F. VI (XL) Band, Dezember 1931, 3/4 Hef, გვ. 277, შფ. 1.

² შტრ. Friedrich-თან: Archiv Orientalni, III, 1931, გვ. 270.

³ აღნიშნული აქვს კ. ფ. ლემან-ჰაუპტს—Armenien II, გვ. 336 შმდ. აგრეთვე J. Friedrich-ს: Archiv Orientalni, III, 1931, გვ. 268.

⁴ იხ. M. Streck-თან „Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften“—Zeitschrift für Assyriologie, 15, გვ. 289—290.

ამოკვეთილმა დიდმა რელიეფმა ზოჰაბის ოლქში¹. ეტყობა, ერთ დროს (ანუბანიის დროს მაინც) ეს რაიონიც ლულუმის ტომის ადგილსამყოფელს წარმოადგენდა. ზოგიერთი მკვლევარი სწორედ ამ რაიონში ხედავს ლულუს ტომის უძველეს კერას. მ. შტრეკის აზრით, ამ რაიონიდან უნდა გავრცელებულიყო ეს ხალხი მეზობელ ტერიტორიაზე, დაესახლებინა ასურული წყაროების „ზამუას ქვეყანა“—ტერიტორია მდ. ქვემო ზაბსა და დიალას შორის². სარგონ II-ის მე-8 ლაშქრობის ანგარიშში ლულუსა და ზამუას ქვეყნების სახელთა საგულისხმო იდენტიფიკაციას ვხედგით. *māt Lu-lu-mi-iša māt Za-mu-a i-kab-bu-ša-ni*—„ლულუმის ქვეყანა, რომელსაც (აგრეთვე) ზამუას ქვეყანას ეძახიან“ (სტრ. 11), ამბობს აქ სარგონი. შტრეკის მიხედვით, როგორც აღვნიშნეთ, ზამუას ქვეყნის ჩრდილოეთ საზღვარს ქვემო ზაბი, სამხრეთს კი დიალა წარმოადგენდა³. ცნობილია, რომ ზამუას ტერიტორია, მოგვიანო ხანებში მაინც (თუნდაც ასურნასირპალ II—სალმანასარ III-ის დროს) ჩრდილოეთით ვიდრე ურმიის ტბის სამხრეთ სანაპიროებამდე აღწევდა⁴. თვით ურმიის ტბა ასურულ წყაროებში „ზამუას ქვეყნის ზღვად“ იწოდებოდა⁵. უფრო ჩრდილოეთით კი, ურმიის ტბის სამხრეთ სანაპიროებზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ზოლში წყაროებით არ არის დამოწმებული ამ ხალხის არსებობა.

ამრიგად, ლულუს ხალხი, რომლის სახელიც ურარტელებთან „მტრის“ ზოგად სახელად ქცეულა, როგორც ვხედავთ, ვანის ტბიდან საკმაოდ მოშორებით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით სახლობდა. ალბათ ხანგრძლივი და ინტენსიური მტრული ურთიერთობის შედეგად მოიპოვა ამ ხალხის სახელმა ურარტელებთან „მტრის“ ზოგადი სახელის მნიშვნელობა. მაგრამ სად და რა ხანშია საგულეებელი ურარტუსა და ლულუს ხალხს შორის ასეთი ხანგრძლივი და ინტენსიური მტრული ურთიერთობის არსებობა?—იგი საგულეებელია, პირველ ყოვლისა, იმ რაიონში, სადაც ერთმანეთის მეზობლად უნდა ეცხოვრა ამ ორ ხალხს. ლულუს ტომი როგორც დავინახეთ, ვანის ტბის რაიონიდან საკმაოდ მოშორებით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით ცხოვრობდა. ალბათ სწორედ ეს რაიონი წარმოადგენდა მათ შორის არსებული ინტენსიური მტრული ურთიერთობის მთავარ ასპარეზს. მეორე მხრით, უნდა გავიხსენოთ, რომ ყოველ შემთხვევაში ასურნასირპალ II—სალმანასარ III-ის ხანიდან (IX ს. ჩ. ე-მდე), რო-

¹ ანუბანიის მეფობის დროის ზუსტი განსაზღვრა არ ხერხდება. აშკარაა, რომ ესაა მესამე ათასწლეული ჩ. ე. მდე. ვდ. მაიერის მიხედვით, ანუბანიის ეს ძველი ეკუთვნის ნაოამსი-ნიდან და:ზლოებით ორი საუკუნის შემდგომ ხანას—იხ. მისი „Sumerier und Semiten in Babylonien“, 1906, გვ. 24. *

² Zeitschrift für Assyriologie, 15, გვ. 294.

³ იხ. იქვე გვ. 287—288. ზამუას ადგილსამყოფელის შესახებ იხ. აგრეთვე Emil Forrer-თან „Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches“, 1920, გვ. 44.

⁴ C. F. Lehmann-Haupt „Armenien einst und jetzt“, II, გვ. 337.

⁵ იხ. შტრეკთან, დასახ. ნაშრომი, Zeitschr. f. Assyriol. 15, გვ. 271.

დესაც ასპარეზზე გამოდის ძლიერი ურარტუს სამეფო, ურარტელთა უმთავრეს მტრებს, ექვს გარეშეა, ასურელები წარმოადგენდნენ და არა რომელიმე სხვა ხალხი. ის ინტენსიური მტრული ურთიერთობა ლულუს ხალხთან, რომელსაც ესოდენ ღრმა ნაკვალევი დაუტოვებია ურარტელ ხალხში, ბევრად უფრო აღრინდელი ხანის ამბავი უნდა იყოს. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, ურარტელი ტომების, კერძოდ ურარტელი ბია-ტომის (რომლის მეთაურთაგანაც მოადწია ჩვენამდე წარწერებმა) უძველესი ისტორიის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ფაქტს წარმოადგენს ლულუს ხალხთან ხანგრძლივი და ინტენსიური მტრობა-ომიანობა. ურარტელი ხალხის ისტორიის ეს უძველესი ფაქტი, როგორც ვთქვით, ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიას უკავშირდება—ამ ფაქტის მიხედვით ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონი მოჩანს უძველეს ხანაში ურარტელი ტომების პოლიტიკური ცხოვრების ერთ-ერთ უმთავრეს კერად.

2. არდინი (მუსასირი)—ურარტული ხალხის შინადა ქალაქი

ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, როგორც ჩანს, დღევ. ქალ. როვანდუზის რაიონში, ასურულ-ურარტულ ხანაში იყო ქალაქი, რომელსაც ასურელები Muṣaṣir-ს, ხოლო ურარტელები კი Ardini-ს ეძახდნენ¹. ურარტული და

¹ მუსასირის ლოკალიზაციისათვის ერთადერთ საიმედო საყრდენს უკერძოობით ის ფაქტი წარმოადგენს, რომ ქალ. როვანდუზის რაიონშია ნაპოვნი ურარტუს მეფეების იშუენისა და მენუას ქელიშინისა და რუსა სარდურის-ძის თოფუზავას ორენოვანი წარწერები, სადაც სწორედ ურარტუს მეფეთა მიერ მუსასირში ჩატარებული საქმიანობის შესახებაა ლაპარაკი. ეს ბუნებრივად ზღის იმის ვარაუდს, რომ ქალ. მუსასირი სადმე ქელიშინისა და თოფუზავას სტელათა ახლოსაა საძებნი. მუსასირის ლოკალიზაციისათვის გარკვეულ მასალას, როგორც ჩანს, თვით ამ ქალაქის სახელწოდებაც გვაწვდის. „მუსასირი“ ამ ქალაქის უცხო, ასურული სახელწოდება უნდა ყოფილიყო. Sa-y-e-ის მიხედვით ეს სახელი შეიძლება ასურულად იქნეს გააზრებული, როგორც muṣa-ṣiri—„გველის გამოსასვლელი (ადგილი)“ (Journal of the Royal Asiatic Society, 1894, გვ. 700. ან ეტიმოლოგიას არა ერთი მკვლევარი იზიარებს, მაჟ შორის ლემან-ჰაუპტიც—იხ. მისი Armenien, II, გვ. 305 და სხვ.). ეს მოსაზრება დამაჯერებელი მოჩანს, თუკი გავითვალისწინებთ მუსასირის მეფე ურზანას ბეჭდზე ამოკვეთილ წარწერას, სადაც მოცემულია ქალაქ მუსასირის ადგილმდებარეობის, ასეთი ეტიმოლოგიის შესაფერი, დაბასიათება: მუსასირზეა ნათქვამი, რომ მას პირი აქვს გაღებული მთებში გველის მსგავსად (kunuḥ „Ur-zan-ṣar ḥi Mu-ṣa-ṣir ḥl... ḥa kima ṣiri ina ṣade-e limnūti pi-ṣu pi-tu-u, ე. ი. „ბეჭედი ურზანასი, მუსასირის მეფისა, ქალაქის... რომლის პირი გველის მსგავსად გაღებულია შებენელ მთებში“—შდრ. Thureau-Dangin „Une relation de la huitième campagne de Sargon“, 1912, გვ. XII, შენ. 3; ავრ. Lehmann-Haupt „Armenien...“, II, გვ. 305—306). ადგილზე წარმოებულ დაცივრებათა შედეგად ლემან-ჰაუპტი ასკვნის, რომ რუსა სარდურის-ძის თოფუზავას სტელის ახლო მდებარე ტერიტორია თავისი რელიეფით კარგად უდგება მუსასირის ადგილმდებარეობის რამ დაბასიათებას, რომელსაც იძლევა ურზანას ბეჭდის წარწერა და მუსასირის სახელის ზემოთყვანილი ფაგება. მისი აზრით ქალაქ მუსასირის ადგილსამყოფელი რუსას სტელის მაზლობადაა სავარაუდოებელი (Armenien II, გვ. 299). სხვა აზრისაა მუსასირის ადგილსამყოფელის შესახებ Thureau-Dangin-ი: იგი ფიქრობს, რომ ქელიშინისა და თოფუზავას სტელათა რაიონი მუსასირის ქვეყნის სამხრეთ საზღვარს უნდა წარმოადგენდეს, ხოლო ამ ქვეყნის ცენტრი (სადაც იქნებოდა თვით ქალ. მუსასირი) უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორია, Guivar-ის ოლქი უნდა იყოს (Une relation..., გვ. XVI—XVII). Thureau-Dangin-ის

ასურული წყაროების მიხედვით ეს ქალაქი ურარტულთა უზენაესი ღვთაება ხალდის კულტის ცენტრად, ხალდის ქალაქად მოჩანს. ასურეთის მეფის სარგონ II-ის წარწერებში მუსასირის სახელი განუყრელადაა დაკავშირებული ხალდის სახელთან: „ქალაქი მუსასირი, ღვთაება ხალდის საცხოვრებელი...“ (Al-Mušašir šu-bat ¹⁴Hal-di-a), ამბობს სარგონი თავისი მე-8 ლაშქრობის ანგარიშში (ლუვრის ფირფიტა სტრ. 350. ასეთივე გამოთქმა მოეპოვება სარგონს თავის ანალებშიც—სტრ. 127, აგრეთვე Prisma B-ში სტრ. 8)¹.

იგივე ითქმის ურარტული ტექსტების მიხედვითაც. რომ არა ვთქვათ რა ქელიშინისა და თოფუზხავს ორენოვან წარწერებზე, სადაც ლაპარაკია ურარტუს მეფეთა მიერ მუსასირში ხალდისათვის წარმოებულ აღმშენებლობებსა და შესაწირავებზე, საინტერესოა ამ მხრივ იშფუინისა და მენუას მეჭერკაპუსის წარწერა. აქ, იმპერიის ცალკეული ქალაქების (მფარველ) ღვთაებათა ჩამოთვლისას, პირველ ადგილზეა დასახელებული არა დედაქალაქ ტუშვას ღვთაება, არამედ „ქალაქ Ardini-ს (მუსასირის) ღვთაება“ (იულისხმება, უეჭველია, ურარტუს ხალხის უზენაესი ღვთაება ხალდი): ALU Ar-di-ni-na-ū-e ILU ALPU 2 IMMERU PL ALU Ku-me-nu-na-ū-e ILU ALPU 2 IMMERU PL ALU Tu-uš-pa-ni-na-ū-e ILU ALPU 2 IMMEPU PL და სხვ. (CICH 18 სტრ. 14) — ი. ე. ცალკეულ ღვთაებათათვის განკუთვნილი მსხვერპლის ჩამოთვლისას ნათქვამია: „ქალაქ არდინის ღვთაებას—ხარი (და) 2 ბატკანი, ქალაქ კუმენუს ღვთაებას—ხარი (და) 2 ბატკანი, ქალაქ ტუშვას ღვთაებას—ხარი (და) 2 ბატკანი“. ქალაქი არდინი (მუსასირი) ამ ჩამოთვლისას პირველ ადგილზე მოხვდა, უეჭველია, მხოლოდ იმიტომ, რომ ურარტული ხალხისა და მათი მეფეების უზენაესი ღვთაება ხალდი სპეციალურად მუსასირის (არდინის) ღვთაება იყო.

ურარტული ხალხისათვის მუსასირი ასეთ საღმრთო ქალაქად, უზენაესი ღვთაების კულტის ცენტრად იმ ეპოქაში უნდა გამხდარიყო, როდესაც მუსასირის ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობა ეთნიკურად და რელიგიურ-კულტურული ტრადიციებით ერთ მთლიან რამეს წარმოადგენდა ურარტუს ხალხთან ერთად (ამ უკანასკნელში ჩვენ ვგულისხმობთ ხალხს, რომლის ენობრივსა თუ რელიგიურ-კულტურული ცხოვრების ნიშნებს ბიანისა მიწათა ტექსტები ან ასურულ წყაროებში ურარტუს სახელთან დაკავშირებული ფაქტები გვაწვდიან). მაგრამ მოგვიანო ხანებში ასეთი სრული ერთიანობის ფაქტთან ჩვენ უკვე საქმე არ გვაქვს. მოგვიანო ხანების რიგი ფაქტების მიხედვით პოლიტიკურად, რელიგიურ-კულტურულად და აღბათ ეთნიკურადაც მუსასირის მოსახლეობა ჩამოცილებული მოჩანს დანარჩენ ურარტულ სამყაროს.

რელიგიის სფეროში, მაგალითად, მუსასირის პანთეონი გარკვეულ თავისებურებებს ამჟღავნებს ურარტულ პანთეონთან შედარებით. მოგვიანო ხანებში, მაგალითად, სარგონ II-ის დროს, მუსასირში ხალდის გვერდით თაყვანს სცემ-

მოსაზრება დამაჯერებელი არ მოჩანს: მას არ მოეპოვება რაიმე ისეთი საბუთი, რომ სერიოზული ეპიკი აღგვიძრას ქალაქ მუსასირის ქელიშინ-თოფუზხავს სტელათა რაიონში ლოკალიზაციის სისწორეში.

¹ იხ. Thureau-Dangin-ის გამოცემაში „Une relation de la huitième campagne de Sargon“, 1912.

დნენ უზენაეს ქალღმერთს Ba-ag-maš (bar)-tu-ს, რომელიც აქ ხალდის მეუღლედ განიხილებოდა. მუსასირის მეფე ურზანას მისამართით სარგონი რამდენიმეჯერ იმეორებს: ^{ILU} Hal-di-a il-šu ú ^{ILU} Ba-ag-maš(bar)-tu ^{ILU} iš-tar-šu, ე. ი. „Haldia, მისი (=მუსასირის მეფე ურზანასი) ღვთაება, Ba-ag-maš(bar)-tu მისი (=ურზანასი) ქალღმერთი“ (ლუერის ფირფიტა, სტრ. 368, 423, Prisma B, სტრ. 54; შდრ. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. II₁₈₃). ერთგან კიდევ ამავე სარგონის წარწერებში ნათქვამია: „Haldia და Bagmaštum (Bagbartum), მისი (=ურზანასი) ღვთაებანი“ (Luckenbill, II₂₅₉). მუსასირში სარგონ მეფის მიერ ხელთგდებული ნადავლის ჩამოთვლაში ერთგან დასახელებულია „ღვთაება Haldia-ს და მის მეუღლე Ba-ag-maš(bar)-tu-ს განძეულობა“ (ლუერის ფირფიტა, სტრ. 391: šu-ka-ni ^{ILU} Hal-di-a ú ^{ILU} Ba-ag-maš(bar)-ti aššati-šu). ბაგმაშთუ (ბაგბართუ)—ქალღმერთი ხალდის მეუღლედ არის წოდებული სარგონის წარწერათა სხვა ადგილებშიც (ლუერის ფირფიტა, სტრ. 385).

ამრიგად, მუსასირის პანთეონში, როგორც ჩანს, ხალდის შემდეგ მეორე ადგილი უზენაეს ქალღმერთ Ba-ag-maš(bar)-tu-ს ეკავა, რომელიც უზენაესი ღვთაება ხალდის მეუღლედ განიხილებოდა. სარგონის ტექსტების ამ მონაცემების მიხედვით სპეციალურ ლიტერატურაში ფართოდაა გავრცელებული შეხედულება, რომ ურარტუს ხალხის უმაღლესი ღვთაება ხალდი იყო, უზენაესი ქალღმერთი კი Ba-ag-maš(bar)-tu¹. მაგრამ ქალღმერთ Ba-ag-maš(bar)-tu-ს ურარტელთა უზენაეს ქალღმერთად და საერთოდ ურარტული პანთეონის ღვთაებად მიჩნევა არ უნდა იყოს სწორი: ყურადღების ღირსად არავენ სავლის იმ გარემოებას, რომ თვით ურარტუს მეფეთა როგორც ურარტულ, ისევე ასურულ ენაზე შედგენილ წარწერებში არსად არავითარი ღვთაება Ba-ag-maš(bar)-tu არ იხსენიება, მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ ვერ ვიტყვი, რომ ურარტუს ღვთაებათა სახელებზე ასე თუ ისე მნიშვნელოვნად დეფექტური წარმოდგენა გვქონდეს. აქ შეიძლება გაიხსენოთ თუნდაც იშფუინისა და მენუას მეპერკაპუსის წარწერა, სადაც მთელი ურარტული პანთეონია დასახელებული, დაწყებული ხალდიდან და გათავებული ისეთი მეორე და მესამე ხარისხის ღვთაებებით, რომელთაც საკუთარი სახელებიც კი არ გააჩნიათ. ვფიქრობთ, ყოვლად შეუძლებელია, რომ ურარტუს მეფეთა წარწერებში შემთხვევით არ იხსენიებოდეს უზენაესი ქალღმერთი Ba-ag-maš(bar)-tu. ასეთი ღვთაება ურარტულ პანთეონში სულ არ უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ არც ასურულ წყაროებშია (სარგონის ტექსტებში) სადმე ნათქვამი ამ ქალღმერთის შესახებ, რომ იგი ურარტუს ღვთაება იყო. სარგონი მას

¹ Б. Т у р а е в-თან მაგალითად, ვკითხულობთ: „Главным божеством народа (ურარტის ხალხზე. გ. მ.) был Халд, бог неба; кроме него чтились: его супруга Багбарту..., Ардин..., Тешуб...“ (История Древнего Востока, II, 1936, гл. 33). Б. Б. Пиотровский-ის აღნიშვნა აქვს: „Главными богами Урартов были бог Халд и, согласно ассирийским источникам его супруга Багбарту...“ (იხ. წიგნი: В. В. Струве „История Древнего Востока“. 1941. гл. 322), შდრ. მისივე „История и Культура Урарту“, 1944, гл. 274; Reallexikon der Assyriologie-ის პირველ ტომშიც ნათქვამია, რომ Bagmaštu არის „ურარტული ღვთაება“ (Bd. I, Lief. 5, 1931, гл. 391) და სხვ.

მუდამ იხსენიებს როგორც მუსასირელ ურზანას ქალღმერთს (ლუვრის ფირფიტა, სტრ. 368, 423, აგრეთვე Luckenbill, II⁵⁹, 183). ხოლო როდესაც ლაპარაკია ურარტუს ან მისი მეფეების, კერძოდ ურსა-მეფის შესახებ, დასახელებულია მხოლოდმხოლოდ Haldi (Haldia) (ლუვრის ფირფიტა სტრ. 342, 347, 398, 401). ამ მხრივ განსაკუთრებით დამახასიათებელია სარგონის წარწერათა ერთი ადგილი, სადაც ნათქვამია: „Haldia (და) Bagmaštu (Bagbartu), მისი (=ურზანას) ღვთაებები... მე ნადავლად ჩავრიცხე. Ursa-მ, ურარტუს მეფემ, როდესაც შეიტყო მუსასირის დანგრევა (და) Haldia-ს, მისი ღვთაების, წაყვანა, საკუთარი ხელით მოისპო სიცოცხლე...“ (Luckenbill, II⁵⁹). ის, რომ აქ მუსასირელ ურზანას ღმერთებად Haldia და Bagmaštu-ა დასახელებული, ხოლო ორიოდ სიტყვის შემდეგ ურარტელ ურსას ღვთაებად მხოლოდ Haldia იხსენიება, შეკველია, შემთხვევითი არ უნდა იყოს: როგორც ჩანს, სარგონმაც კარგად იცოდა, რომ Ba-ag-mas(bar)-tu არ იყო ურარტუს მეფის, ურარტუს ხალხის ღმერთი — იგი მართლად მუსასირის ღვთაება უნდა ყოფილიყო¹.

ამრიგად, რელიგიის სფეროში მოგვიანო ხანების მუსასირი გარკვეულ განცალკევებას იჩენს ურარტულ სამყაროსაგან. ზოგი რამ გვაფიქრებინებს, რომ ეს ფაქტი მუსასირის ტერიტორიაზე მომხდარი გარკვეული ეთნიკური ძვრების გამოხატულება უნდა იყოს.

სპეციალურ ლიტერატურაში არა ერთგვისაა აღნიშნული, რომ ქალღმერთ Ba-ag-mas(bar)-tu-ს სახელი თავისი bag-ით ირანულ ელფერს ატარებს და აქ ჩვენ შესაძლებელია ირანულ სამყაროდან მომდინარე ღვთაებასთან გვეკონდეს საქმე. „baga“ ძვ. სპარსულად „ღმერთს“ ნიშნავს. ამ ეპოქის მიდიურ-ირანულ სამყაროდან ჩვენამდე მოღწეულია ბევრი საკუთარი სახელი, რომელიც თავის-ში ამ სიტყვასაც შეიცავს. ასე მაგალითად, მარტო მე-8 საუკუნე რომ ავიღოთ ჩ. ე-მდე (ე. ი. სწორედ ის ხანა, როდესაც დამოწმებულია მუსასირის Ba-ag-mas(bar)-tu, ჩვენ შეიძლება დავასახელოთ ამ სახის არა ერთი მიდიური და სპარსული საკუთარი სახელი: Bagdatti, Bagadatta, Bagabigna, Bagabuhša, Bagamirri, Bagapāta, Bagazušta². საინტერესოა ამ მხრივ აგრეთვე ძვ. სპარს. Bagastāna (= „ღვთაების ადგილი“)³, მიდიის, ერთ-ერთი ადგილის სახელი Bit-Bagaia⁴ და სხვა.

¹ სარგონის ტექსტების ჩვენთვის საინტერესო ადგილები Б. Б. Пиотровский-ის შეცდომით აქვს გაგებული: თავის 1944 წ. დაბეჭდილ ნაშრომში „История и Культура Ура-рту“ (გვ. 274) იგი აღნიშნავს, რომ „Текст луврской таблички говорит о том, что Саргон своих приближенных послал в храм Халла и что там были захвачены (речь, повидимому, идет о статуях): „Халл, его (т. е. Русы) бог и Багбарту, его богиня, с многочисленными богатствами его храма“ (368)“ ნამდვილად აქ ტექსტის გამოთქმა „მისი“ გულისხმობს ყოველგვარ ეჭვს გარეშე, მუსასირის მეფე ურზანას და არა ურარტუს მეფე ურსას. აქვე პიოტოვსკის აღნიშნული აქვს: „Эти же сведения повторяет и летопись Саргона, добавляющая, что именно известие о разрушении Мусасира об увозе бога Халла и богини Багбарту послужили причиной самоубийства Русы.“ — ნამდვილად კი ტექსტში (იხ. Luckenbill, II⁵⁹-იდან ზემოთყვანილი ფრაგმენტი) ლაპარაკია იმაზე, რომ ხალხის წაყვანის ამბის შეტყობის შედეგად მოვიდა თავი რუსამო, ხოლო ბაგბართუს შესახებ არაფერია იქ ნათქვამი.

² იხ. König-ის სტატიაში „baga“-Reallexikon der Assyriologie, ტ. I, გვ. 390.

³ იხ. M. Streck-თან Zeitschr. f. Assyr., 15, გვ. 352.

⁴ შტრ. Rost, Untersuch. z. altorient. Gesch., 86.

როგორც ვხედავთ, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ მუსასირის უზენაესი ქალღმერთი Bagmaštu (Bagbartu) ირანულ სამყაროდან მომდინარე ღვთაება იყოს¹. თუ ეს ასეა, ჩვენ გვეჩვენება, რომ უცხო ტომის ღვთაების მიერ ასეთი მაღალ ადგილის დაკავება, უზენაეს ქალღმერთად, უზენაესი ღვთაების მეუღლედ ქცევა მართოდენ კულტურულ-რელიგიური გავლენის პროდუქტი იყოს. ჩვეულებრივ ღვთაებათა ქორწინებასა თუ იერარქიის ამბები პოლიტიკური თუ ეთნიკური ძვრების გამოხატულებად გვევლინება. ამის საილუსტრაციოდ არა ერთი მაგალითის მოყვანა შეიძლება ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა რელიგიის სფეროდან. აქ ერთი მაგალითით დავკმაყოფილდებით: ძველი სუმერის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქის, ლაგაშის, მფარველი ღვთაება ნინგირისუ (= „გირსუს მეუღლე“: „ნინ“ სუმერულად „ბატონს, მეუფეს“ ნიშნავს) თავდაპირველად ლაგაშის მხოლოდ ერთი კვარტალის—გირსუს ღვთაება იყო. ძველად ეს კვარტალი ცალკე დასახლებულ პუნქტს წარმოადგენდა, ლაგაშის მეორე უძველეს კვარტალში—ურუზაგაში თავყვანს სცემდნენ ქალღმერთ ბაუს. როდესაც ამ კვარტალების გაერთიანება მოხდა ერთ ქალაქად, ამას მოჰყვა ამ ღვთაებათა დაქორწინება: ბაუ გამოცხადებულ იქნა ნინგირისუს მეუღლედ². ჩვენთვის საინტერესო შემთხვევაშიც რომელიღაც ირანელი ტომის ღვთაება Bagmaštu-ს შერწყმა ხური—ურარტული პანთეონის ხალხთან შეიძლება მუსასირის ტერიტორიაზე მომხდარი ხური—ურარტული და ირანული ელემენტის შერევის პროდუქტი იყოს, დასაშვებია, რომ ხური—ურარტულმა მუსასირმა რომელიმე ირანული ტომი (ან მისი ნაწილი) შეირწყა და ირანული გავლენის ეს ფაქტიც ამ პროცესის გამოხატულებას წარმოადგენს. ასეთი ვარაუდი მით უფრო შესაძლებელი მოჩანს, რომ იმავე ხანაში მუსასირის მეზობელ სამთავროებშიც ვხვდებით ჩვენ, როგორც ჩანს, აზიანური და ირანული ელემენტის შერევის მოვლენას³.

მეორე ძირივ, მოგვიანო ხანის მუსასირში ძლიერად იგრძნობა **ასურული გავლენა**. იგი თავს იჩენს პირველ ყოვლისა კულტურის სფეროში. ამის საილუსტრაციოდ არა ერთი ფაქტი შეიძლება დავასახელოთ: საყურადღებოა, მაგალითად, რომ მუსასირის ტერიტორიაზე და შეიძლება მუსასირელი მწერლის მიერ შედგენილ ქელიშინის წარწერაში გამოყენებული ლურსმული დამწერლობა არის არა სპეციფიკური ურარტული, არამედ წმინდა ასურული⁴. შეიძლება საყურადღებო იყოს ის ფაქტიც, რომ ურარტუს მეფეთა მიერ მუსასირის ტერიტორიაზე დატოვებული და ჩვენამდე მოღწეული ორი წარწერიდან ორივე ასურულ-ურარტულ ბილინგვებს წარმოადგენს (ქელიშინისა და თოფუზავას ორენოვანი წარწერები). ეს მართო იმით როდი შეიძლება აიხსნას, რომ ეს წარწერები

¹ Rost-ი ამ ღვთაების სახელის წაკითხვაში უპირატესობას აძლევს Bagmaštu—ფორმას (აგრეთვე შესაძლებელი Bagbartu-ს ნაცვლად), რადგანაც იგი ამ სახელის მეორე ნაწილსაც ირანულ ნიშნავზე ხსნის, mastu-ს ირან. mazda-ს უკავშირებს: Bagmaštu=Baga-mazda (შდრ. Ahura-mazda) იხ. M. Streck-თან, Zeitschr. f. Assyriol., 14, გვ. 130, შენ. 3.

² Тугаев. История Древнего Востока, I, 1935, გვ. 120.

³ მეფეთა საუკეთარი სახელების მიხედვით ამას ასკვნის, მაგალითად, Jos. Markwart-ი მუსასირის მეზობელი მანას ხალხის შესახებ—„Südarmenten und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen“, Wien, 1930, გვ. 433.

⁴ შდრ. CICH, სვ. 137.

ასურეთთან ახლო მდებარე ტერიტორიაზე იღვებოდა, არამედ ეგების ამით ანგარიში ეწეოდა თვით მუსასირში ასურული ენისა და ასურული კულტურის ფართო გავრცელების ფაქტს. ამას გარდა: ცნობილია, რომ ჩვენამდე არ მოაღწია მუსასირის მთავართა არც ერთმა ურარტულმა წარწერამ, მაშინ, როდესაც ჩვენ არა ერთი გვაქვს ასურულ ენაზე მათ მიერ შედგენილი წარწერები. ასურეთის მეკეთა არქივში დაცულია ასურეთის მეფისა თუ დიდ მოხელეთაღმის გაგზავნილი, ასურულ ენაზე შედგენილი რამდენიმე წერილი მუსასირის მეფე ურზანასი¹. განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ მოღწეულია ამავე ურზანას ასურული ფორმისა და ასურული წარწერის მქონე ბეჭედი². შეიძლება ყურადღება მივაქციოთ აგრეთვე თვით მუსასირის ამ მთავრის სახელსაც. ურარტელთა შორის გავრცელებული იყო სახელი „რუსა“. ამ სახელს ურარტუს არა ერთი მეფე ატარებდა (ჩვენთვის ცნობილია: რუსა სარდურის-დე, რუსა არგიშთის-დე, რუსა ერიმენას-დე). ასურულ ტექსტებში ეს ურარტული სახელი Ursa-ს ფორმით იხმარება³. არ არის გამორიცხული, რომ მუსასირისმეფე Urzana-ს სახელში ჩვენ ეს სახელი გვქონდეს:—na ხური-ურარტულ სამყაროში მეტად ფართოდ გავრცელებულ, საკუთარ სახელთა დაბოლოებას წარმოადგენს, Ursa კი რუსა-სახელის ასურულ ფორმასთან (Ursa) მეტად ახლო მსგავსებას იჩენს⁴. ამ სახელით ურზანა გვევლინება არა მარტო ასურულ ენაზე (მისი თუ სხვისი სახელით) გაკეთებულ ტექსტებში, არამედ Urzana-ს ფორმითაა მისი სახელი ნახმარი თოფუზავას ბილინგვის ურარტულ ტექსტშიც. ასე რომ ამ სახელს იგი, როგორც ჩახს, ნამდვილად ამ ფორმით ატარებდა. ამრიგად, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მუსასირის ეს ხელისუფალი ატარებდა ურარტულ სახელს ასურულის მიხედვით ფორმით. თუ ეს ასეა, აქაც ჩვენ, უეჭველია, ასურული გავლენის მნიშვნელოვან ფაქტთან გვექნება საქმე.

შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ასურული სამყაროს ასეთი ძლიერი გავლენა მუსასირზე მარტოდენ კულტურული ზეგავლენის შედეგს წარმოადგენს. მაგრამ ჩვენ გვეჩვენება, რომ არ არის გამორიცხული და სავარაუდებელია ეთნიკური შერევის ძოვლენაც და იქნებ ასურული გავლენა ამ გზითაც იკვლევდა აქ გზას. სპეციალურ ლიტერატურაში არა ერთგზისაა აღნიშნული, რომ ენით სემიტური ასუოელები ანთროპოლოგიურად, ფიზიკური ტიპით, ნარევე ხალხს, სემიტური ელემენტისა და აზიანური მოდგმის ხურიტების შერევის პროდუქტს წარმოადგენენ⁵. ასეთი ნარევი ხალხის ჩამოყალიბებას საფუძველი შეუქმნა იმ უშუალო

¹ Leroy Waterman „Royal Correspondence of the Assyrian Empire“ № 409, 768.

² Thureau-Dangin-თან „Une relation de la huitième campagne..“ გვ. XII, შენ. 3.

³ ასეა ნაწერი რუსა სარდურის-ძის სახელი სარგონ მეფის წარწერებში ყველგან—იხ. Luckenbill, II, 10; 18; 20; 21; 28; 86; 89; 92; 118; 148; 161—183; 186; 187; 188; 190; 191; 193; 172; II 173; 178; 179; 188; 201; 213; „ურარტუს მეფე ურსა“ იხსენიება აგრეთვე ასურბანიპალთან: Luckenbill, II 1048.

⁴ Hüsing-ი და Rost-ი ცდილობენ ურზანას სახელი ირანული ენის მონაცემებით ახსნან—იხ. M. Streck-თან Zeitschr. f. Assyr., 15, გვ. 357 შენ. 1. Streck-ის აზრით, ურზანაში ჩვენ იგივე ურსა-სახელი უნდა გვქონდეს—Zeitschr. f. Assyr., 14, გვ. 124.

⁵ შდრ. მაგ. A. Götz, Hehiter, Churriter und Assyrer, 1936, გვ. 117 და სხვ.

მეზობლობამ და ინტენსიურმა ურთიერთობამ, რომელიც არსებობდა მრავალი საუკუნის მანძილზე სემიტ ასურელებსა და მათ ჩრდილოეთით მცხოვრებ ხური-ურარტულ ტომებს შორის. ასეთი შერევისათვის ყველაზე უკეთეს ასპარეზს, ცხადია, ის სასახლეო სფეროები წარმოადგენდა, სადაც ერთმანეთს უშუალოდ ემეზობლებოდნენ ხური-ურარტუსა და ასურეთის ტომები, ერთ-ერთ ასეთ ტერატორიას წარმოადგენდა სწორედ მუსასირის ტერიტორია. ასეთი ვითარების გამო არ გამოირიცხული, რომ მუსასირის ხური-ურარტულ მოსახლეობაში ასურელი ეთნიკური ელემენტის გარკვეული ნაკადი გაჩენილიყო, რომელიც თანდათან ალბათ უფრო მრავალრიცხოვან ადგილობრივ მოსახლეობაში გათქვეფეროდა, ასიმილაციას განიცდიდა. მუსასირში ასურული კულტურისა და ასურული ენის მძლავრად ფეხმოკიდება, რის შესახებაც ჩვენ ზემოთ ვლაპარაკობდით, იქნებ ასეთი ეთნიკური შერევის ფაქტიდანაც მოდიოდეს.

ამრიგად, გვიანდელ ხანაში მუსასირში რაღაც ნარევი ეთნიკური შემადგენლობის მოსახლეობას ვხვდებით, სადაც ხური ურარტულ ელემენტთან ერთად სავარაუდებელია ირანული, ასურული და შეიძლება კიდევ სხვა ეთნიკური ელემენტის არსებობა (არა ურთიერთისაგან გათიშულად, არამედ გათქვეფილი, ასიმილირებული სახით). როგორც ვხედავთ არა მარტო რელიგიისა და კულტურის სფეროში, არამედ, შეიძლება ვიფიქროთ, ეთნიკურადაც, გვიანდელი ხანის მუსასირი ამ დროს ურარტუსაგან განცალკევებით დგას, თავისებურ იერს ატარებს. საეჭვოა, რომ მუსასირი ასეთ დროს, ასეთი ვითარებისას გამხდარიყო ურარტუს ხალხის წმინდა ქალაქი, უზენაესი ღვთაების კულტის ცენტრი. ეს ალბათ იმ უძველეს ხანაში მოხდა, როდესაც მუსასირის ტერიტორია წმინდა ურარტულ მოსახლეობას, მერმინდელი ურარტუ-ბაინას სამეფოს ჰეგემონი ტომის უშუალო წინაპარ ხალხს ეკავა. უძველეს ხანებში მუსასირის ტერიტორია ალბათ ურარტული ტომების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კერას წარმოადგენდა, რაკი იგი უკვე მეტად ადრეულ ხანებში გამხდარა ურარტუს ხალხის რელიგიურ-კულტურული ცხოვრების უმთავრეს კერად. შემდგომ დროთა ვითარებაში, მუსასირის ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობა უცხო (ირანული, ასურული და სხვ.) სამყაროსთან ახლო მეზობლობის გამო, ადვილად ექვემდებარება უცხო გავლენას, როგორც ჩანს, იღებს ირანულ, ასურულ და სხვ. უცხო ელემენტის გარკვეულ ნაკადს და რელიგია-კულტურის სფეროშიც ბევრ ახალ რამეს ითვისებს. ეს მაშინ, როდესაც უძველესი ხანის მუსასირის ეთნიკური, რელიგიურ-კულტურული ტრადიციები უფრო წმინდად შემოინახა მუსასირის გარეთ გადასროლილ თუ თავიდანვე მის გარეშე მცხოვრებ მერმინდელი ურარტუ-ბაინას მოსახლეობაში.

ამრიგად, მუსასირთან დაკავშირებული ფაქტების გარჩევით ირკვევა, რომ მუსასირის ტერიტორია უძველეს ხანებში ურარტული ტომების უმნიშვნელოვანეს კერას და მათი რელიგიურ-კულტურული ცხოვრების ცენტრს წარმოადგენდა. ზემოთ ჩვენ ურარტულ ტექსტებში ლულუს ხალხის სახელის „მტრის, მტრულის“ მნიშვნელობით ხმარების ფაქტის გარჩევისას დავასკვნით, რომ ურარტული ტომების უძველესი ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტი—ლულუს ხალხთან ინტენსიური მტრობა—ომიანობის ფაქტი—აგრეთვე და-

ბლოებით ამავე რაიონს—ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონს უკავშირდება ასე რომ ყველა ზემოთნათქვამი ფაქტის მიხედვით ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონი უძველეს ხანებში მოჩანს ურარტული ტომების უმთავრეს, უმნიშვნელოვანეს კერად, მათი პოლიტიკური და რელიგიურ-კულტურული ცხოვრების ცენტრად¹.

3. სალმანასარ I-ის წარწერათა URUATRI

საგულისხმოა, რომ სსურელებიც ურარტულ ტომებს პირველად შეხვდნენ, როგორც ჩანს, ამავე ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონში, იმ რაიონში, რომელსაც ჩვენ ზემოთხსენებული ფაქტების მიხედვით ვგულისხმობთ უძველეს ხანებში ურარტული ტომების პოლიტიკური და რელიგიურ-კულტურული ცხოვრების უმთავრეს კერად, ცენტრად.

Urartu-ს სახელი Uruatri-ს ფორმით პირველად ასურულ წყაროებში სალმანასარ I-ის (დაახ. 1280—1255 წ. ე-მდე) დროს გვხვდება. თავის წარწერებში სალმანასარ I მოგვითხრობს Uruatri-ს ქვეყანაში მისი ლაშქრობისა და რვა სხვადასხვა ქვეყნის დაპყრობის შესახებ (Luckenbill, I₁₁₄). სპეციალურ ლიტერატურაში სხვადასხვა აზრია გამოთქმული სალმანასარ I-ის Uruatri-ს ადგილსამყოფელს შესახებ². ჩვენი აზრით, სალმანასარ I-ის წარწერათა ურუატრის მდ. ზედა ზაბის ზემო დინებისა ანდა მის მახლობლად მდებარე რაიონში, ე. ი. ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა საძებნი, ამას გვაფიქრებინებს ჩვენ ასურული წყაროების რიგი მონაცემები.

სალმანასარ I-ის ურუატრის ადგილსამყოფელის ძიებისას, ცხადია, გარკვეული დახმარების გაწევა შეუძლია (თუკი ეს მოხერხდება) იმ „ქვეყნების“ მდებარეობაში გარკვევას, რომლებსაც სალმანასარ I ასახელებს როგორც ურუატრ-

¹ შესაძლებელია ამავე მოსაზრების სასარგებლოდ ლაპარაკობდეს ისიც, რომ ზალდის კულტის ცენტრ მესახინთან ერთად ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით უნდა ყოფილიყო ღვთაება თეიშებას (რომელსაც პანთეონში მეორე ადგილი ეკავა) კულტის უმთავრესი ცენტრიც. სხვა ადგილას („ურარტუს უზენაეს ღვთაებათა კულტის ცენტრები“—საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VII, № 6, 1946) ნაჩვენებია გვაქეს, რომ თეიშებას კულტის უმთავრეს ცენტრს ქალაქი Kumeu (=ასურული წყაროების, მაგალითად ადადნირაი II-ის წარწერების, „ქალაქი Kummē“) წარმოადგენდა, რომელიც ვანის ტბის სამხრეთით, სადაც ასურეთის მახლობლად უნდა ყოფილიყო. შესაძლებელია მოჩანს ამ ქალაქის ადგილმყოფელობის უფრო ზუსტი განსაზღვრა: ვმელ ფორერი ადადნირაი II-სთან მოხსენებულ ქალ. Kummē-ს ასურული წყაროების Kummāni-ს ქვეყანას უკავშირებს, ფიქრობს, რომ იგი Kummāni-ს ქვეყანაში უნდა ყოფილიყო (Reallexikon der Assyriologie, ტომი I, გვ. 295), Kummāni-ს ქვეყანა კი მდ. ზედა ზაბის შუა დინების რაიონში მდებარეობდა (ქვე, გვ. 282). თუკი ქალაქ Kummē-ს Kummāni-ს ქვეყანას დავუკავშირებთ, გამოვა, რომ ურარტულთა ღვთაება თეიშებას კულტის უმთავრესი ცენტრი Kumeu—Kummē მდ. ზედა ზაბის შუა დინების რაიონში, ე. ი. სადმე ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონშია საძებნი. ამ ფაქტშიც კიდევ ერთხელ მდგომარეობა ურარტული ზალდის მქიდრო კავშირი (კულტურულ-რელიგიური ტრადიციებისა თუ სხვ. მხრით) სამხრეთთან, ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონთან.

² მაგალითად, Weidner-თან, Die Inschr. der altassyrischen Könige, გვ. 113, შენ. 9; C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, II, 1931, 850; Emil Forrer-თან Reallexikon der Assyriologie, ტ. I, გვ. 265 და სხვ.

რის შემადგენელ ნაწილებს, ურუატის ქვეყნებს, სალმანასარ I თავის ზემოხსენებულ წარწერაში ურუატრის 8 სხვადასხვა ქვეყანას ასახელებს: *mātHi-ini-me mātU-at-ku-un mātMaš(Bar)-gu-un mātSa-lu-a mātHa-li-la mātLu-ha mātNi-li-pa-ah-ri ú mātZi-in-gu-un*¹. ამათგან ჩვენ ყურადღებას იქცევს *Hi-mi-me*-სა და *Lu-ha*-ს ქვეყნები. ეს ორი ქვეყანა დასახელებულია აგრეთვე ტიგლათფილესერ I-ის (1115—1089) ტექსტებში: ტიგლათფილესერ I მოგვითხრობს, რომ მან გაილაშქრა *Ha-bhi*-ს ქვეყანაში მდებარე *Sugi*-ს ქვეყანაში², დაამარცხა აქ *Hime*-ს *Lu-hi*-ს, *Arigi*-ს, *Alamun*-ის, *Nimni*-ს ქვეყნებისა და *Kurti*-ს ხალხის ლაშქარი, დაარბია მათი მიწა-წყალი და სხვ. თხრობის დასასრულს ასურეთის მეფე იკვების, რომ მან მთლიანად დიმიორჩილა *Sugi*-ს ქვეყანა³. ძნელია დაეჭვება იმაში, რომ ტიგლათფილესერ I-ის *Sugi*-ს ქვეყნის *Hime* და *Lu-hi* იგივე სალმანასარ I-ის ურუატრის *Himme* და *Lu-ha* უხდა იყოს: გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ ორივეგან ეს ორი ქვეყანა ასე წყვილადაა დასახელებული და ამასთანავე ისინი თანაბარი ოდენობის ერთეულებად მოჩანან: ტექსტების მონაცემებით, სალმანასარ I-ის *Himme* და *Lu-ha* ისეთივე მცირე ერთეულებია, როგორიც ტიგლათფილესერ I-ის *Hime* და *Lu-hi*. ამიტომ, თუკი შეგძლებოდა დავადგინოთ, თუ სად უნდა ყოფილიყო *Sugi*-ს ქვეყნის *Hime* და *Lu-hi*, გვეცოდინება, სადაა საძებნი სალმანასარ I-ის *Himme* და *Lu-ha* და მაშასადამე თვით ურუატრის ქვეყანა.

ტიგლათფილესერ I საყურადღებო ცნობას გვაწვდის *Sugi*-ს ქვეყნის შესახებ (რომლის შემადგენელ ნაწილებადაც იგი ასახელებს ჩვეთვის საინტერესო *Hime*-სა და *Lu-hi*-ს ქვეყნებს). იგი აძბობს, რომ *Sugi*-ს ქვეყანა *Ha-bhi*-ს ქვეყანაში⁴ მდებარეობდა (წარწერა პრიზმაზე, სვ. IV, სტრ. 8: *mātSu-gi ša mātHa-bhi*). *Ha-bhi*-ს ქვეყანას ეკავა ტერიტორია მდ. ტიგროსსა და ვანის ტბას შორის დასავლეთით ვიდრე ქალ. დიარბექირამდე, აღმოსავლეთით კი მას ეკუთვნოდა ზაგროსის მთიანეთის მხიმენელოვანი ნაწილი ნინევიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით⁵.

¹ E. Ebeling, B. Meissner, E. F. Weidner. „Die Inschriften der altassyrischen Könige“, 1920, გვ. 114.

² იხ. წარწერა პრიზმაზე, სვ. IV, სტრ. 7—31: *i-na gi-bi-š e-mu-ši ša ILA-šur bēli-ia a-na mātSu-gi ša mātHa-bhi la ka-ni-šut ILA-šur bēli-ja (lu) al-lik it-ti 6000 um-ma-na-te-šu-nu mātHi-me mātLu-hi mātA-ri-ir-gi mātA-la-mu-un mātNim-ni u kui-lat mātKur-ši-i rap-ši-ti i-na šadHi-ri-ši e-ši nam-ra-ši ša ki-ma zi-šip pa-ri šam-šu it-ti kul-lat mātāti-šu-nu i-na šēpi-ia lu-u am-da-ši-iš a-bi-ik-ta-šu-nu lu aš-kun... mātSu-gi a-na si-šir-ti-ša ak-šud...* და სხვ. (შდრ. Luckenbill, I²²³).

³ უკანასკნელ დრომდე ამ ქვეყნის სახელს კითხულობდნენ *Kirhi*-ს ანდა *Kilhi*-ს ფორმით. ლურსმულის იმ ხიზას, რომლითაც ჩვეულებრივ იწერება ამ ქვეყნის სახელის პირველი მარცხელი, მაოთლაც შეიძლება ჰქონდეს მნიშვნელობები: *kil*, *kir*, *hah* და კიდევ ბევრი სხვა (იხ. Delitzsch-თან № 282). მაგრამ E. Forrer-მა ყურადღება მიაქცია რიგ ტექსტებს, სადაც გვაქვს დაწერილობა *Ha-ab*, რაც უეჭველს ხდის იმაზე, რომ ეს სახელი *Ha-bhi*-ს სახით უნდა იქნეს წაკითხული (Reallexikon der Assyriologie, I, გვ. 281), E. Forrer-ის ამ მოტივებს იზიარებს აგრეთვე ცნობილი ასიროლოგი ვაიდნერი—იხ. მისი „Aus den Tagen eines assyrischen Schattenkönigs“, Archiv für Orientforschung, Band, X, Heft 1/2, 1935, გვ. 20.

⁴ იხ. Max. Streck „Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilschriften“, Zeitschr. f. Assyriol., 13, გვ. 101.

სარგონ II-ის ტექსტებით ირკვევა რომ ხაბხის ქვეყნის ტერიტორია სხვათა შორის მდ. ზედა ზაბის რაიონშიც მდებარეობდა. თავის მე-8 ლაშქრობის ანგარიშში სარგონს მოეპოვება ასეთი თქმა: „მდინარე ზედა ზაბი, რომელსაც ნაირისა და ხაბხის ხალხი ელამუნის ეძახის, მე გადავიარე“¹. ექვს გარეშეა, რომ სარგონი აქ იძლევა ზედა ზაბის იდგილობრივ სახელს, სახელს, რომელსაც უწოდებდა ამ მდინარეს ზედა ზაბის რაიონში მცხოვრები ხაბხისა და ნაირის ხალხი. ამრიგად ირკვევა, რომ ზედა ზაბი ხაბხის ტერიტორიაზეც დიოდა. ცხადია, რომ Elamunia-ს სახელი ზედა ზაბს უნდა მიეკუთვნოს მხოლოდ მის ზემო წელში, როდესაც იგი ნაირისა და ხაბხის ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა².

ტიგლათფილესერ I Mušri-ს ქვეყანაში ლაშქრობისას იხსენიებს მსგავსი სახელის მქონე მთას — Elamuni-ს³. მუსრის ქვეყანას ნინევიის აღმოსავლეთითა თუ ჩრდილო აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიას უკავშირებენ⁴. E. Forrer-ის მიხედვით მას ეკავა ტერიტორია ზედა ზაბის შუა დინებასა და ნინევიას შორის⁵. თუ ეს ასეა, მაშინ ტიგლათფილესერ I-ის მიერ მუსრის ქვეყანაში ლაშქრობისას დასახელებული მთა Elamuni-ც სადმე ნინევიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ზედა ზაბის (ელამუნის) ანდა მის მახლობლად მდებარე რაიონში უნდა ყოფილიყო. ამიტომ ჩვენ უკვე შემთხვევითად არ გვეჩვენება მისი სახელის მსგავსება მდინარე ელამუნის სახელთან. როგორც ჩანს, ასურულ წყაროებში თავს იჩენს ამ სახელის ერთგვარი კონცენტრაცია ნინევიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონში (მთა, მდინარე). ამის გამო საყურადღებოდ გვეჩვენება, რომ Sugi-ს ქვეყნის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი, „ქვეყანა Alamun-ი“, მსგავს სახელს ატარებს. წყაროების მონაცემებით სავსებით შესაძლებელია, რომ Sugi-ს ქვეყანა ამ თავისი შემადგენელი ნაწილით (Alamun-ის ქვეყნიანად) სადმე ამავე რაიონში ყოფილიყო: 1) როგორც ზემოთ დავინახეთ, მდ. ელამუნია (ზედა ზაბის ზემო დინება) და Sugi-ს ქვეყანაც ხაბხის ქვეყანას უკავშირდება: ელამუნია ხაბხის ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა, Sugi-ს ქვეყანა კი ხაბხის შემადგენელ ნაწილადაა დასახელებული ტიგლათფი-

Landsberger-Bauer-თან: Zeitschr. f. Assy. 37, გვ. 75; Boudou-სთან: Orientalia, 36—38, გვ. 102; შდრ. Weidner-თან, Archiv für Orientforschung, Band X, Heft 1/2, 1935, გვ. 20.

¹ ლუვრის ფირფიტა, სვ. III, სტრ. 323, nārZa-ban elu-ú ša niše nārNa-l-i ú mātJab-bi nārE-la-mu-ni-a i-kab-bu-šá-ni e-te-bir. შდრ. Luckenbill, II¹⁷⁰.

² Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, გვ. XVI.

³ წარწერა პრიზმაზე, სვ. V, სტრ. 67 შმდ. a-na ka-šad māt Mu-u-ri iLA-šur bēlu u-ma'-ra-ni-ma bir-ti šadE-la-mu-ni šadTa-la u šadJa-ru-sa lu aš-bat mātMu-u-ri a-na si-hir-ti-ša ak-šud. შდრ. Luckenbill, I²¹¹. სპეციალურ ლიტერატურაში ამ ტექსტის šad Elamuni-ს უკავშირებენ ამავე ტიგლათფილესერ I-ის ნაირის ლაშქრობის šadElama-ს (სვ. IV სტრ. 58), იხ. M. Streck-თან, Zeitschr. f. Assy., 13, გვ. 64; აგრეთვე Reallexikon der Assyriologie, ტ. II, გვ. 354. šadElamuni-ს სახელის განსხვავება nārElamunia-ს სახელთან სრულიად უმნიშვნელო გვეჩვენება, თუ გავიხსენებთ, რომ მაგალითად, ურარტელების ILUḪaldi სარგონის ასურულ ტექსტებში ILUḪaldia-ს სახით გვევლინება.

⁴ Ed. Meyer-თან: Geschichte des Altertums, II₁, 1928, გვ. 474; იგივე თხზულება II₂, 1931, გვ. 379—380, 392, 411 და სხვ.

⁵ Reallexikon der Assyriologie, I, გვ. 150; იხ. იქვე გვ. 265, 282; შდრ. ამავე Forrer-თან: Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, 1920, გვ. 35.

ლესერ I-თან. 2) Sugi-ს ქვეყნის ადგილსამყოფელის განსაზღვრისათვის საყურადღებოა თვით ტიგლათფილესერ I-ის იმ ლაშქრობის მარშრუტის გათვალისწინება, რომლის დროსაც დალაშქრა მან Sugi-ს ქვეყანა: Sugi-ს ქვეყანაზე გალაშქრების წინ ტიგლათფილესერ I მდ. ქვედა ზაბის რაიონში მოქმედებს, იპყრობს აქ Murattaš-ისა და Saradauš-ის ქვეყნებს¹. ამის შემდეგ იგი მოგვიბრუნებს (ალბათ მეზობლად მდებარე) Sugi-ს ქვეყნის წინააღმდეგ ლაშქრობის შესახებ. ამ ლაშქრობისას ტიგლათფილესერ I-ს მუდამ მთიან ადგილებში უხდება მოქმედება, რაც, მდ. ქვედა ზაბის ხსენებასთან ერთად, მიგვიბრუნებს იმაზე, რომ აქ საქმე ეხება ალბათ ასურეთის აღმოსავლეთით მდებარე ზაგროსის მთიანეთის ერთ-ერთ რაიონს. ის ფაქტი კი, რომ ტიგლათფილესერ I-თან Sugi-ს ქვეყანა საკმაოდ ჩრდილოეთით მდებარე Habhi-ს ქვეყნის შემადგენელ ნაწილადა დასახელებული, უძველეს ხდის იმას, რომ ასურეთის მეფეს Sugi-ს ქვეყანა უნდა დაელაშქრა მდ. ქვედა ზაბის რაიონიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით სვლისას. ამ ფაქტების მიხედვით აშკარაა, რომ Sugi-ს ქვეყანა დაახლოებით მართლაც ზედა ზაბის ან მის მახლობლად მდებარე რაიონში უნდა ყოფილიყო. ამიტომაცაა სწორედ საყურადღებო ის ფაქტი, რომ Sugi-ს ქვეყნის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი Alamun-ი ზედა ზაბის (ალბათ ზემო დინების) ადგილობრივ სახელთან (ელამუნია) და აგრეთვე მთა ელამუნის სახელთან ახლო მსგავსებას იჩენს. სწორედ ამიტომაცაა საყურადღებო, რომ აქ ჩვენ სახელთა შემთხვევით მსგავსებასთან არ გვაქვს საქმე: საფიქრებელია, რომ ტიგლათფილესერ I-ის წარწერების „მთა ელამუნი“-ც და იმავე ტიგლათფილესერის „ქვეყანა Alamun“-იც მდ. Elamunia-ს (ზედა ზაბის ზემო დინების) ანდა მის მახლობლად მდებარე რაიონში ყოფილიყოს. შესაძლებელია აქ ჩვენ ამ სახელის მატარებელ ეთნიკურ ერთეულთან გვაქვს (ანდა გვქონდა) საქმე, რომლის სახელიც ასე ბევრ რამეში იჩენს თავს (მდინარე, მთა, ქვეყანა...).

თუკი Sugi-ს ქვეყნის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი, Alamun-ი, ზედა ზაბის ზემო დინების რაიონშია საძებნი, აქვეა საძებნი Sugi-ს სხვა შემადგენელი ნაწილებიც: Nimni, Atirgi და ჩვენთვის საინტერესო Hime და Luhi, რაკი ამ „ქვეყნების“ სახით ჩვენ, უძველესი, საკმაოდ მცირე ერთეულებთან გვაქვს საქმე (ყველა მათ, როგორც ტიგლათფილესერ I ამბობს, სულ 6000 კაცი გამოიყვანეს მის წინააღმდეგ). ზემოთ ჩვენ დავასკვნით, რომ სალმანასარ I-ის ურუატრის Himme და Luha იგივე ტიგლათფილესერ I-ის Hime და Luhi უნდა იყოს, ხოლო რაკი ეს უკანასკნელნი ზედა ზაბის ზემო დინების რაიონში უნდა ყოფილიყვნენ, აქვეა საძებნი, ცხადია, სალმანასარ I-ის წარწერათა ურუატრის Himme-სა და Luha-ს ადგილსამყოფელიც. სულ სალმანასარ I ურუატრის 8 ასეთ ქვეყანას ასახელებს, ამასთანავე თბრობის დასასრულს დასძენს, რომ მან სამი დღის განმავლობაში დაიმორჩილა ურუატრის მთელი ქვეყანა, რაც იმაზე

¹ წარწერა პრიზმაზე, სვ. III, სტრ. 96 შმდ.: „... nārZa-ba šu-pa-la-a lu e-bir mātMur-rataš mātSa-ra-da-uš ša ki-rib šadA-sa-ni-u šadA-šu-ma ekli nam-ra-ši (lu) ak-šud... და სხვ. შდრ. Luckenbill, I²²². ამ ქვეყნების ადგილსამყოფელის შესახებ იხ. M. Streck-თან Zeitschr. f. Assyrl., 15, 1900, გვ. 261; E. Forrer-თან Die Provinzeinteilung des assyrl. Reiches. გვ. 42, აგრეთვე Reallexikon der Assyriologie, I, გვ. 281 და სხვ.

მიგვითითებს, რომ სალმანასარ I-ის „ურუატრის მთელ ქვეყანაში“ საკმაოდ მცირე ტერიტორია უნდა იგულისხმებოდეს¹. ამიტომ Himme-სა და Lu-ს მეზობელი, ურუატრის დანარჩენი, სალმანასარ I-ის მიერ ჩამოთვლილი, ქვეყნები სადმე მათ მახლობლად უნდა ყოფილიყვნენ და სალმანასარ I-ის ეს „ურუატრის მთელი ქვეყანა“, ისევე როგორც მისი შემადგენელი ნაწილები Himme და Luha, სადებნია მდ. ზედა ზაბის ზემო დინებისა ანდა მის მახლობლად მდებარე რაიონში, ე. ი. სადმე ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით².

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ასურულ წყაროებში ურარტუს სახელი პირველად ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიას უკავშირდება. ასურელები ურარტულ ტომებთან პირველად ურთიერთობას იპერენ ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონში, სადმე მუსასირი-არდინის მეზობლად მდებარე რაიონში, ე. ი. იქ, სადაც ჩვენ განხილული ფაქტების მიხედვით (ლულუს ხალხთან ურთიერთობა, მუსასირი—ურარტული ხალხის უზენაესი ღვთაების კულტის ცენტრი და სხვ.) ვგულისხმობთ უძველეს ხანებში ურარტული ტომების პოლიტიკური და რელიგიურ-კულტურული ცხოვრების ცენტრს, უმთავრეს კერას.

ამ ფაქტების მიხედვით შეიძლება იმისი მტკიცებაც, რომ ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონი უძველეს ხანებში ურარტუ—ბიანას სახელთან დაკავშირებული ეთნიკური ელემენტის ერთადერთ კერას წარმოადგენდა და მეზობელ ადგილებში, ვანის ტბის ირგვლივ მდებარე რაიონში, ამ ხალხის გავრცელება მხოლოდ შემდგომი დროის მოვლენა უნდა იყოს. მაგრამ ამის თქმა კატეგორიულად ჯერჯერობით შეუძლებლად მიგვაჩნია.

¹ ეს ფაქტი ხაზგასმული აქვს Ed. Meyer-ს, — *Geschichte des Altertums*, II, გვ. 476 შენ. 2. ასეთივე აზრისაა E. Forrer-ი: *Reallexikon der Assyriologie*, ტ. I, გვ. 265.

² ზემოთ ჩვენ „მთა ელამუნის“ მეშვეობით მუსრის ქვეყნის სალმანასარ I-ის ურუატრისთან სიახლოვის აზრამდე მივყავართ; ეს მოვლენა თითქოს სხვა გზითაც იჩენს თავს: იგივე სალმანასარ I, მაგალითად, ურუატრის ქვეყანაში მისი გალაშქრების ამბავს უშუალოდ აყოლებს მის მიერ ქალაქ Arina-ს (რომელიც მუსრის ქვეყანაში მდებარეობდა—იხ. ტოლათილესერ I-თან: წარწერა პრიზმაზე, სვ. V, სვ. სტრ. 77) დარბევა-დანგრევისა და „მუსრის მთელი ქვეყნის“ დამორჩილების ამბავს (Luckenbill, I, 111—115). მუსრის ქვეყანა სალმანასარ I-მა ალბათ ურუატრის ქვეყნიდან დაბრუნებისას დალაშქრა (თუკი აქ მართლა ერთი დასახლების ამბების გაბმულ თხრობასთან გვაქვს საქმე). ასე ესმის ამ ტექსტის მონაცემები, ფეველია, E. Forrer-საც, როდესაც აღნიშნავს, რომ სალმანასარ I-თან ნახსენები ქალ. Arini ურუატრისა და მუსრის ქვეყნებს შორის მდებარეობდა (Reallexikon der Assyriologie, ტ. I, გვ. 265).

ზემოთ ჩვენ დავასკვნით, რომ ურარტულთა დგოგება თეიშებას კულტის უმთავრესი ცენტრი ქალაქი Kummuni-Kumme ასურული წყაროების Kummuni-ს ქვეყანაში უნდა ყოფილიყო: Kummuni-ს ქვეყანა კი Musri-ს ქვეყნის მეზობლად, მის ჩრდილოეთით მდებარეობდა (Reallexikon der Assyriologie), ზედა ზაბის შუა წელის რაიონი ეკავა; ამ გზითაც შელავნდება მუსრისა და ურარტუს მეზობლობის ფაქტი, რაც, ვფიქრობთ, კიდევ უფრო დამაჯერებელს ხდის ურუატრის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით ჩვენს ზემოთეულ მსჯელობას.

ურარტულ ტექსტებზე მითითებისას ნახმარი შემოკლებანი

გ. წერეთელი = გ. წერეთელი — საქართველოს მუზეუმის ურარტული ძეგლები.

CICH = Corpus Inscriptionum Chaldicarum.

Sayce = A. H. Sayce-ს მიერ გამოცემული ურარტული ტექსტები Journal of the Royal Asiatic Society-ის სხვადასხვა ნომერში.

Tsereth. = M. Tseretheli — Die neuen haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu, 1928.

ქართული მოღვაწენი ირანის კულტურულ ასპარეზზე

XVI—XVII სს განსაკუთრებით მჭიმე ხანა იყო საქართველოს ისტორიაში. ჩვენმა ქვეყანამ ამ საუკუნეებში ზედიზედ განიცადა მრავალი შემოსევა მტრის ჯარებისა, რომელნიც არაფერს ზოგავდნენ, რომ საქართველოში თავის ბატონობა შეენარჩუნებინათ. ქართველი ხალხი შემოაყვლი მტრის წინააღმდეგ თავდადებულ ბრძოლებში იხოცებოდა, ქალაქები და სოფლები ნადგურდებოდა, ქვეყანა უკაცრიელდებოდა, მაგრამ ჩვენი ხალხის ნებისყოფა უდრეკი რჩებოდა და თავისუფლების დაცვის სურვილი არ იშრიტებოდა.

მიუხედავად ასეთი არახელსაყრელი პირობებისა, ქართველი ხალხის შემოქმედებითი უნარი არ ამოწურულა და ის ამ უნარს იჩენდა არა მარტო თავის სამშობლოში, არამედ იმ ქვეყნებშიაც, რომლებთანაც პოლიტიკური ბედის ტრიალმა დააკავშირა ხსენებულ საუკუნეებში ჩვენი ქვეყანა, სახელდობრ, ირანში.

XVI—XVII სს ჩვენ ვხედავთ ირანში მრავალ ქართველს სამხედრო, ადმინისტრაციულ და სხვა სამოქალაქო სამსახურის მაღალ თანამდებობაზე, რომელთაც ისტორიაში დარჩათ გამოჩენილი მხედართმთავრების, ჭკვიანი და ენერგიული ადმინისტრატორ-მმართველების და მსაჯულების სახელი. XVIII საუკუნეში ირანში ერთ-ერთ განსაკუთრებით გამოჩენილ და გავლენიან პიროვნებას წარმოადგენდა როსტომ-ხან (როსტომ-ბეგ) სააკაძე, რომელსაც ვიცნობთ, როგორც ქართული, ისე სპარსული წყაროებიდან. სპარსულ საისტორიო მწერლობაში არსებობს სეფიანთა ერთ-ერთი ისტორიკოსთაგანის „ბიჯანის“ საისტორიო ნაშრომი, ამ გამოჩენილი პიროვნების ცხოვრება-მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი. ბრიტანეთის მუზეუმში ინახება ჯერჯერობით ერთადერთი ხელნაწერი ამ შრომისა, რომელშიაც ავტორი დაწვრილებით მოგვითხრობს როსტომ ბეგის (აგრეთვე როსტომ-ხანად ცნობილის) ბიოგრაფიას ირანის მაშინდელი პოლიტიკური ვითარებისა და ქაშებების ფონზე.

Rieu¹ ასე გადმოგვცემს ბიჯანის მიერ აღწერილი ბიოგრაფიის მთავარ მომენტებს. როსტომ-ხანი ჰიჯრის 1007 წ. გამოქცეულა სამშობლოდან თავის ოჯახთან ერთად, რადგანაც მისი ქვეყანა თურქებს დაუკავებიათ. ის 11 წ. ასაკის შესულა შაჰ-აბას I-ის სამსახურში და მალე მოუპოვებია წარმატება. 1012 წ. უკვე სოჰბათ-იასაული ყოფილა, 1033 წ. მას სარდარად ვხედავთ და სამი წლის შემდეგ დივან-ბეგობაც მიუღია. 1033 წ. ის იცავდა თავრიზს თურქებისაგან, გაათავისუფლა ბაღდადი და აიღო ჰილალი 1040 წ. 1044 წ. ირანის სპასალარად და აღერბაიჯანის ბეგლარ-ბეგად დანიშნულმა როსტომ-ხანმა აიღო ერევანი. შაჰ-აბას II ტახტზე ასვლის დროს როსტომ-ხანი სათავეში უდგა ირანის მთელ შეიარაღებულ ძალებს ხორასანში, დაიღუპა როსტომ-ხანი ისე,

¹ Rieu—Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, v. I, 188.

როგორც ხშირად ილუბებოდნენ ერანში გამოჩენილი პირები: თავის მოქიშვე ვეზირის მირზა თავის შესმენით როსტომ-ხანი სიკვდილით იქნა დასჯილი მე-შვიდში 1052 წ. როსტომ-ბეგს ახსენებს თავის „ისტორიაში“ ფარსადან გორგიჯანიძეც, რომელიც ამბობს: „ხოსროვ ფაშა ბაღდადზედ წამოსულიყო... და ეს ანბავიც მოვიდა როსტომ-ხან ხოსროვ ფაშაზედ გაიმარჯვავო და ურუმის ლაშქარი დაბრუნდაო“¹ და კიდევ „(შაჰმა) საქართველო მეფეს როსტომის მისცა და საქაცადე როსტომ-ხანის ერანის ლაშქრით თან გაატანეს“².

ამ უკანასკნელ ფაქტს ადასტურებს შაჰ-სეფიან მიერ მოჰამედ-ხან-ბეგ ზახურელზე ჰიჯრის 1042 (1632) წ. თარიღით გაცემული ფირმანი, რომელშიც შაჰი იტყობინებს მოჰამედ-ხანს, რომ საქართველოს სამეფო რუსტემ-ხანისთვის (როსტომ მეფისთვის) გვიბოძებია და მაგ მხარეს (ე. ი. საქართველოსაკენ) გამოვგზავნეთ ძლევამოსილი ჯარით რუსთემ-ბეგი, [ჩვენი] დივანბეგი, სპასალარი და თოფანგჩილასიო³.

ქართველებს ეკავათ მაღალი თანამდებობები როგორც შაჰის კარზე, ისე ერანის ცალკე პროვინციებშიც, სადაც ისინი ხშირად მთელი მხარის მმართველებად ინიშნებოდნენ. მაგალითად, ერეენის სახანოს მმართველებად ვიცნობთ სეფი-ხან „ქართველს“ და ზაალს, აგრეთვე ქართველს.

მაგრამ ქართველი ერის წარმომადგენლები ერანში მარტო სახედრო საქმესა და სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში კი არ იღებდნენ მონაწილეობას, არამედ მათ ამ ქვეყნის კულტურულ ცხოვრებაშიც ექირათ გარკვეული ადგილი და თავის წვლილი შეჰქონდათ მის საგანძურში.

ხსენებულ საუკუნეებში მოღვაწეობდნენ ერანში მხატვრები—ქართველები სიაოშ-ბეგი და ჯაბადარი, რომლებიც სამართლიანად უნდა ჩაითვალოს პირველხარისხოვან ოსტატებად. სიაოშ-ბეგს ერანელი ისტორიკოსი ისქანდერ-მუნში ახასიათებს როგორც შესანიშნავ ოსტატს, რომელსაც მხატვრობის ზოგიერთ დარგში „ვერც ერთი ოსტატი ვერ შეედრებოდა“. მხატვარ ჯაბადარის შემოქმედებასაც სამართლიანად აძლევენ ფრიად მაღალ შეფასებას, როგორც განსაკუთრებით საინტერესო მოვლენას ერანის მხატვრობის ისტორიაში და მეტად მაღალი ოსტატობის ნიმუშს.

სპარსული წყაროების უკეთესად გაცნობა ჩვენ უთუოდ მეტს ცნობას მოგვცემდა ქართველთა მოღვაწეობის შესახებ ერანის კულტურული ასპარეზის სხვადასხვა უბანზე.

Hammer-ის თავის სპარსული ლიტერატურის ისტორიაში, რომელიც დოვლეთ-შაჰის ცნობილ ოეზქერზე (ანთოლოგიაზე) არის აგებული, მოხსენებული ჰყავს პოეტი მას'უდ ბენ საად ხულეჟმანი. იგი ცხოვრობდა დეფლემის მბრძანებლის კაბუსის შვილის მანუჩაჰრის მმართველობის დროს და მის ლექსთა კრებული — „დივანი“ — გავრცელებული ყოფილა ერანის ერაცსა და თაბარისტანში. ამ პოეტს Hammer ქართველს უწოდებს⁴. მაგრამ მას'უდ ბენ

¹ ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოც., ცალკე ამონაბეჭდი, გვ. 29—30.

² იქვე, გვ. 31.

³ Акты Кавк. Арх. Комиссии, т. II, 1868, გვ. 1086.

⁴ Joseph. Hammer. Geschichte d. Schönen Redenkünste Persiens. Wien, 1818, გვ. 42.

საიდ სულეიმანის ქართველობის შესახები ეს ცნობა სწორი არ არის. შეცდომა აღმოცენებულია დოვლეთ-შაჰის თეზქერეს სათანადო ადგილის შეცდომით წაკითხვის ნიადაგზე. E. Browne-ის კრიტიკულ გამოცემაში თეზქერეს ეს ადგილი გასწორებულია: მას უდი იყო გორგანელი (გორგან) და არა ქართველი (გორჯი).

ცნობას სპარსულ ლიტერატურაში ქართველი წარმოშობის პირთა მოღვაწეობის შესახებ ჩვენ სხვა თეზქერეში ვპოულობთ. ეს არის არა დოვლეთ-შაჰის თეზქერესავეთ ცნობილი, მაგრამ აგრეთვე ფრიად მნიშვნელოვანი თეზქერე-ანთოლოგია მირზა მოჰამედ თაჰერ ნასრაბადისა. თუ სპარსული ლიტერატურის კლასიკური პერიოდისათვის დოვლეთ-შაჰი ითვლებოდა და ითვლება (მიუხედავად რიგი შეცდომებისა და შეუსაბამოებისა) ერთ-ერთ ძირითად სპარსულ წყაროდ, ეგრედწოდებული დაცემის ხანისათვის ასევე მნიშვნელოვან წყაროდ უნდა ჩაითვალოს ნასრაბადის ანთოლოგია, სადაც მოცემულია XVII საუკუნის რამდენიმე ასეული პოეტის, ისტორიკოსის, მხატვრის, კალიგრაფის და კულტურის სხვა დარგში მომუშავე მოღვაწის შესახებ ბიოგრაფიული ცნობანი, დახასიათებანი და ნაწარმოების წინმუშები (ლექსები).

მირზა. მოჰამედ თაჰერ ნასრაბადი محمدطاهر آجادی დაიბადა სოფ. ნასრაბადში ესფაჰანის ახლოს ჰეჯრის 1027 (1617—1618) წ. თავის თეზქერეს შედგენა მას დაუწყია 1672 წელს, როცა 56 წლისა ყოფილა. გარდაიცვალა 73 წლის ასაკში 1690 წელს. ახალგაზრდობა მას, როგორც მის ავტობიოგრაფიაში ვკითხულობთ, დიდს გაჭირვებაში გაუტარებია ობლად. ის მარტო ცხოვრობდა სოფლად და სოფლის მეურნეობას ეწეოდა, ხოლო თავისუფალ დროს სწავლასა და ლიტერატურულ შრომას ანდომებდა. თავის კალმით მას მალე მოუპოვებია სახელი და პატივისცემა თანამედროვეებისა. დიდი გემოვნების პატრონი და ლექსის ტექნიკის კარგი მცოდნე, ის ლექსებსაც წერდა, მაგრამ მისი „დივანი“ (ლექსების კრებული) ჯერ აღმოჩენილი არ არის. მისი ლექსებიდან ვიცნობთ მხოლოდ მათ, რომელნიც თეზქერეში აქვს შეტანილი.

თავისი ნაშრომი ნასრაბადის მიძღვნილი აქვს სეფი მირზას—შაჰ-სოლეიმან სეფევის, შაჰ-აბას II-ის შვილისადმი. თეზქერეში მოყვანილი ავტორები დაყოფილია რამდენიმე ჯგუფად, მათი სოციალური მდგომარეობის მიხედვით. პირველ რიგში მოხსენებული არიან შაჰები, რომელნიც ლექსებს წერდნენ, და უმაღლესი წოდების წარმომადგენელი, შაჰზადეები (უფლისწულები), ხანები და სხ. შემდეგ შუა ფენებიდან გამოსული პოეტებია მოყვანილი და, ბოლოს, ის პირები, რომელნიც უბრალო ხალხს ეკუთვნოდნენ. შემოქმედების ნიმუშებად უმთავრესად თითო-ორი ლექსის სტრიქონია მოტანილი, იშვიათად—მთელი ყასიდა. მხოლოდ თავის ნაწარმოებებიდან მოაქვს თეზქერეს შემდგენელს საკმაოდ მოზრდილი ნაწყვეტები, გასაგები მიზეზის გამო. ნასრაბადის ნაშრომით უხვად უსარგებლიათ, მაგრამ წყაროს მოუხსენებლად, შემდეგი დროის ანთოლოგიათა ავტორებს, მაგალითად, ცნობილი თეზქერეს „თეშქედეს“ ავტორს: ნასრაბადის თეზქერე, გარდა იმისა, რომ, როგორც მისი „გამომცემელი“ ვეჰიდ დასთვერდი ამბობს, აცოცხლებს რამდენიმე ასეული პოეტის და ხელოვანის

სახელს, —გვამღევს აგრეთვე სეფიანთა ეპოქის კულტურის სურათს და შეუქმნის იმ პერიოდის ბევრ ისტორიულ საკითხს.

ჩვენი თეზქერეს ხელნაწერები იშვიათია. დასთგერდის თავის გამოცემისათვის უსარგებლნია თეირანში კერძო პირთა ხელში არსებული ორად-ორი ხელნაწერით. Rieu-ს თავის კატალოგში მოხსენებული აქვს კიდევ ორი ხელნაწერი ბრიტანეთის მუზეუმისა¹; იქვე მითითებულია აგრეთვე Pertchsh-ის და Ethé-ს კატალოგებზე, სადაც აღწერილი ყოფილა ნასრაბადის თესქერეს ორი-ოდე ხელნაწერი. ნასრაბადის ეს ნაშრომი გამოსცა² თეირანის ჟურნალ „არმა-ლანის“ რედაქტორმა, სპარსული ლიტერატურის დიდმა მცოდნემ და თვით პოეტმა გეჰიდ დასთგერდიმ, რითაც დიდი სამსახური გაუწია სპარსული ლიტერატურის ისტორიის კვლევის საქმეს.

აი, ამ ძეგლში გვხვდებით ჩვენ რამდენიმე ქართველის სახელს, რომელნიც ცნობილი ყოფილან, როგორც პოეტები. ყველა ისინი მოქცეული არიან უმაღლესი წოდების პირთა ჯგუფში, შაჰ-ზადეების შემდეგ, და ყველა ეკუთვნის ქართველ დიდებულთა რიცხვს. მათი ქართველობის შესახებ ან პირდაპირ არის მითითებული ქართველიაო, ანდა აღნიშნულია—ამ და ამ პირის, ქართველის შეილი არისო.

მოვიყვანთ აქ ამ პოეტების შესახებ ცნობებს იმ რიგზე, როგორადაც ისინი გვხვდება თვით თეზქერეში.

کیخسروخان — همشیره زاده عالیجاه رستم خان سپهسالار ایشان از اعظم و اکابر گرجستان
سلسله ایشان بمردانگی و شجاعت سرافراز و بمردی و همت ممتازند خصوصاً
عالیجاه مشارالیه جوان آدمیست در کمال ملایمت و آزریم با و خود طبع نظم
خط نستعلیق را خوب مینویسد مدتی در سلك آقایان منسوب بود تا زمان چنان
ولد کبعلی خان معزول شد (الک درون) که داخل خراسان است بعالیجاه مشارالیه
عنایت شده مدتی در کمال استقلال در آن ولایت بوده مکرراً با جیش اوزبک
جنگهای مردانه کرده غالب بوده تا نواب اشرف اورا طلب داشته جای او
بعالیجاه صفی قلی خان ولد رستم خان مزکور که او هم بجمیع صفات کمال و
مردانگی آراسته بود عنایت شد و مشارالیه را بمنصب جلیل القدر تفنگچی آقاسی
گری سرافراز ساخته وقتی که فرصت داشتند متوجه نظم میشدند و این آیات را
بمجموعه فقیر نوشته اند

شعر

پیش رویش سوختم آخر دل دیوانه را چون نگهدارد کسی از سوختن پروانه را
چاک میسازم بناخن سینه چون بینم رخس چون برآید مهر بگشاید روزن خانه را³

¹ Rieu—Catalogue... v. I, 83. 368 და Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts... 83. 78 N 110.

² تذكرة نصر آبادی تألیف میرزا محمد طاهر نصر آبادی اصفهانی باتصحیح
وحید دستگردی، تهران ۱۳۱۶—۱۳۱۷.

³ 83. 17. بخش اول از تذكرة میرزا طاهر نصر آبادی

ქაიხოსრო-ხანი დისშვილი მაღალადგილოვან რუსთემ-ხან სპასალარი-სა, საქართველოს დიდებულებიდან. მათი გვარი („სელსელე“) ქებულია მამაცობით და ქველობით და რჩეული ვაჟაცობისა და გულმოდგინეობის მხრივ, განსაკუთრებით ხსენებული მაღალადგილოვანი (ქაიხოსრო-ხანი), რომელიც მეტად ალერსიანი, მშვიდი და მორიდებული ყმაწვილია. პოეტურ ნიჭთან ერთად, მას ნასთალიკის ხელის კარგად ცოდნაც ახასიათებს¹.

ერთი ხნის განმავლობაში ის ითვლებოდა ადების რიგებში, ვიდრე არ გადაეყენეს ზამან-ხანი, ქალბალი-ხანის შვილი, და დერუნის ოლქი, რომელიც ხორასანში შედის, არ უწყალობეს ხსენებულს მაღალხარისხოვანს (ქაიხოსრო-ხანს). რამდენიმე ხნის განმავლობაში ის სრული მორკმულობით განაგებდა ამ ველაღეთს. არა ერთგზის გადაუხდია მას მამაცურად ომი ოზბეგთა ლაშქართან და გამარჯვებული გამოსულა, ვიდრე მისმა უდიდებულესობამ (შაჰმა)² ის არ გამოიწვია და მისი ადგილი არ უწყალობა მაღალადგილოვან სეფი ყული-ხანს, ხსენებული რუსთემ-ხანის შვილს, რომელიც აგრეთვე შემკული იყო ყოველგვარი ნიჭითა და ქველობით, ხოლო ქაიხოსრო-ხანი განდიდებული არ იქნა თოფანგჩაღასობის პატივის მინიჭებით. თავისუფალ დროს ის მიმართავდა პოეზიას და ეს ლექსები მან ჩაწერა ჩემს კრებულში.

ლექსი—

მის სახის წინაშე დავწვი ბოლოს და ბოლოს მე ჩემი გული გაგივებული—

— როგორ შეუძლია ვინმეს დაიცვას დაწვისაგან ფარვანა!

ფრჩხილებით ვიგლეჯ გულმკერდს, ოდეს ვუცქერი მის სახეს

— როცა მზე ამოდის [ხომ] ალებენ სახლის სარკმელებს!³

ამ ცნობაში მოხსენებული ბიძა ქაიხოსროსი, რუსთემ-ხანი, არის ის დიდი მხედართმთავარი, ერანის სპასალარი როსტომ-ხან სააკაძე, რომელზედაც ზემოთ იყო ლაპარაკი.

მეორე პოეტი-ქართველი, რომელიც მოჰყავს ნასრაბადის თავის თებქერეში,⁴ არის ზეინალ-ბეგი. მის შესახებ ავტორი შემდეგ ცნობას იძლევა:

زينل بيگ—ولد اصلاں خان ايشان از اكبر گرجستان والدش در ايام شاه عباس ثانی بایالت مرو سرفراز شد بعد از مدتی معزول گردیده فوت شد مجملًا زينل بيگ جوان قابليست بصفات کمال آراسته از آن جهت نهي پريشانی دارد شعرش اين است

فرد

بی تو چشمم عندليب گلستان گم کرده است

مانده سرگردان چو مرغ آشیان گم کرده است

ز غنچه دهند بوسه بخواب گرفتم نمرود وز گل آرزو گلاب گرفتم

¹ კარგად, კალიგრაფიულად წერა ერანში უკანასკნელ წლებამდე ითვლებოდა განათლების და მხატვრული უნარის ერთ-ერთ არსებით ნიშნად.

² უნდა იგულისხმებოდეს შაჰ-სოლეიმან I, რომელიც მეფობდა 1667—94 წწ.

³ რომ მზის სხივებმა შემოანათონ სახლში.

⁴ ib გვ. 32.

„ზენალ-ბეგი:—ასლან-ხანის შვილი, საქართველოს დიდებულთაგანი. მისი მამა შაჰ-აბას II დროს¹ განდიდებულ იქნა მერვის მმართველად დანიშვნის პატივით. რამდენიმე ხნის შემდეგ ის გადაყენებული იქნა და გარდაიცვალა, მოკლედ, ზენალ-ბეგი ღირსეული ახალგაზრდაა, ნიჭით შემკული, იმ მიზეზის გამო მეტად სევდიანია². მისი ლექსები ეს არის:

უშენოდ ჩემი თვალი არის ბულბული,
რომელსაც დაუკარგავს საეარდე.
დაერჩენილვარ დაღონებული, როგორც ფრინველი,
რომელსაც დაუკარგავს ბუდე!

შენი ბაგეთა კუკურიდან კოცნა მოვწყვიტე ძილში,
არ მოგვედი დასიყვარულის ვარდიდან ვარდის წყალი ამოვწუნე“.

შემდეგ თესქერეში მოსდევს სოჰრაბ (ზურაბ) ბეგის დახასიათება და მისი ლექსების ნიმუშები³.

سهراب بیک — خویش رستم خان سیهسالار جوان قابل دلشین است با نهایت آرام و
سنجیدگی بسیار خلیق و مهربان و نکته سنج و سخندان شعرش اینست
روزی که ریخت دست فضا می بجام ما سلی بروی آتش گل زد قوام مام
ما جای دانه آینه در دام ریختیم تا بر تو جمال تو افتد بدام ما

هر که از بزم تو بی دستور میاید برون چون چراغ صبحدم بی نور میاید برون
حاصل ما میکند خود سعی در تاراج خود دانه ما از زمین چون مور میاید برون

„სოჰრაბ-ბეგი“ სპასალარ რუსთემ-ხანის ნათესავი. მშვენიერი (მიმზიდ-ველი) ყმაწვილია, მეტად მშვიდი და წონასწორი (ხასიათისა), უაღრესად ზრდი-ლობიანი, მოსიყვარულე, გემოვნების მქონე და მესიტყვე (სახდან) მისი ლექსები:

იმ დღეს, როცა ბედის ხელმა ღვინო ჩაასხა ჩვენს ჯამში,
ვარდის ცეცხლს ნიაღვარი დასცა ჩვენმა სიმართლემ.
ჩვენ მარცვლის ნაცვლად სარკე დაეგადეთ მახეში⁴,
რომ შენი სილამაზის სხივი მოხვედრილიყო ჩვენს ბადეში.

ვინც შენი ლხინიდან უნებართვოდ გავა გარეთ,
როგორც ლაშკარი გათენებისას უსინათლოდ დაიკარგება.
ვინც ჩვენ გვეწვევა, ის თვით ცდილობს თავის დარბევას,
ჩვენი მარცვალი მიწიდან ამოდის, როგორც ჭიანჭველა!

შემდეგ მოტანილია კიდევ ხუთიოდე ლექსი ასეთივე ხასიათისა. ყველაზე მეტი ნიმუში ნასრაბადის მოცემული აქვს თავის თესქერეში ფაზლ-ალი ბეგის ნაწარმოებებიდან, რომლის შესახებაც ის შემდეგ ცნობას გვაწვდის:

¹ მეფობდა 1642—1667 წწ.

² შეიძლება იგულისხმებოდეს გადაყენებული მამის ძალადური სიკვდილი, რაც ასე ხში-რი იყო ერანშიც.

³ ib, გვ. 34.

⁴ მოსატყუებლად.

فضل علی یک—نوادهٔ اصلاں یک کوچک شهرت در سلک غلامان خاصه است و از
نجبای گرجستان است چنانچه قرباتی بعالیجاه کیخسرو خان تفنگچی آقاسی دارد
جوان قابلیست اما کمال شوخی در طبع دارد چون بهمه جهت از اقران امتیاز دارد
ممتاز تخلص دارد

ფ ა ზ ლ - ა ლ ი ბ ე გ ი — ქ უ ლ უ კ ა დ ც ნ ო ბ ი ლ ი ა ს ლ ა ნ ბ ე გ ი ს შ ე ი ლ ს შ ე ი ლ ი . ე კ უ თ ე -
ნის შაჰის საკუთარი ამალის მსახურთა („ლულამების“) რიგებს და (წარმოშო-
ბით) საქართველოს კეთილშობილთა გვარის არის. ის ნათესავია მაღალადგი-
ლოვანი ქაიხოსრო-ხან თოფანგჩიასისა. წესიერი ყმაწვილია, მზარამ ხასია-
თით მეტად ფიცხია. რადგანაც ის ყველაფრით განსხვავდება თავის ტოლები-
საგან, ამიტომ თახალოსად (ფსევდონიმად) აქვს „მომთაზ“ („განსხვავებული“).¹

შ ი რ მ ა რ დ ა ნ (შ ერ მ ა ზ ა ნ) ბ ე გ ი : მის შესახებ ჩვენი ავტორი შემდეგს
ძალიან მოკლე ცნობას გვაწვდის:

شیرمردان یک گرجست و داخل غلامان خاصه شریفه است کمال اعتبار داشت
شعرش اینست و برهنم نخلص دارد.

شعر

خون مارا نوشکاران بی محابا ریختند
شوخی مژگان بیداد تو در خوابم گرفت

همچو برگ لاله در دامان صحرا ریختند
آه از آن مستان که غافل برسرما ریختند

ترا از نکهت گل آفریدند
ما را از شور بلبل آفریدند

შ ი რ მ ა რ დ ა ნ (შ ერ მ ა ზ ა ნ) ბ ე გ ი ქართველია და მისი უდიდებულესო-
ბის ამალის მსახურთა [რიცხვს] ეკუთვნის. ის დიდი გავლენით (პატივისცე-
მით) სარგებლობდა. ეს არის მისი ლექსები, თახალოსად (ფსევდონიმად) „ბარა-
ჰმანი“ (ბრაჰმანი) აქვს.

ლექსი:

„ჩვენი სისხლი უწყალო (ან უპატივცემლო) მსმელებმა დაღვარეს,
როგორც ტულიბის ფოთლები ველის კალთებზე დაფანტეს.

¹ ib., გვ. 45, ფაზლი ალი-ბეგის ლექსების ნიმუშებიდან მოგვყავს აქ შემდეგი:

(غزل)

تا گرمی رخسار ترا دید نگاهم
در چشم ترم چون مژه خشکید نگاهم
تو نقش تو در دیده غم دیده نگارد
از هر مژه صد خامه تراشید نگاهم
از دیده برون یکسر مژگان نهد پای
تا گشت زدیدار تو نو مید نگاهم
عکس تو بذرات جهان تافته چون مهر
بر هر چه نظر کرد ترا دید نگاهم
از سینه صافست که چون آینه ممتاز
راز دلم از خلق نبوشید نگاهم

مینا بته رسید دلا وقت شد که باز
همچون حباب ساغر خالی بسر کشم

خانه عشاق را روزن نباشد چون حباب
تا نگردد تیره بخت آنکس که دارد ماهتاب

შენი უსამართლო წამწამების ცელქობამ სიზმრად წამიღო,
ოჰ, ის მთვრალეები! რომ უღარდელებს ჩვენ თავს დაგვესხნენ!“

„შენ ვარდის სურნელებისაგან შეგქმნეს,
მე კი ბულბულის მღელვარებისაგან ვარ შექმნილი“.

ალი-ხან-ბეგი.

عليخان بيگ — موجي تخلص ولد اغلي بيگ گرجي در سلك غلامان خاصه شريفه
بود طبع غيوري داشت و از آن سبب در آزار بود طبعش خالي از لطافت نبود

„ალი-ხან ბეგი. მისი თახალოსი არის „ახირებული“ (موجي). ის არის შვილი ოღლი-ბეგ ქართველისა და მისი უდიდებულესობის (შაჰის) ამალის მსახურთა რიგებში იყო. მას შურიანი ხასიათი ჰქონდა და ამის გამო იყო შეწუხებული. მისი გემოვნება არ იყო მოკლებული სიფაქიზეს...“

შენდგე მოტანილია რამდენიმე ლექსი, რომელიც ალი-ხან ბეგს უთქვამს ვინმე საძი ყული ბეგის საბასუხოდ და სედილობის მიძიებელ შუხთარ-ბეგ-ქარა-რაშ-ბაშის გამოსაჯავრებლად.

ცნობაში მოხსენებული შაჰი, რომლის სამსახურშიც ითვლებოდა ალი-ხან ბეგი, სოლეჰმან I უნდა იყოს (1667—1699 წწ).

ასეთია ეს მასალა სპარსულ ლიტერატურაში მოღვაწე ქართველების შესახებ, რომელსაც ჩვენ ნასრაბადის ანთოლოგია გვაწვდის. რასაკვირველია, ეს მასალა არ არის სრული, თუნდაც პოეტების რიცხვის მხრივ. სათანადო წყაროები რომ გულდასმით გადაისინჯოს, ალბათ მეტი ცნობა აღმოჩნდება ქართველების მოღვაწეობის შესახებ ერანის კულტურულ ასპარეზზე XVI—XVII საუკუნეებში.

მაგრამ ბუნებრივია ვიკითხოთ, თუ რა ღირსების არიან ზემოთ მოყვანილი პოეტები. ლექსები, რომლებიც მათი შემოქმედების ნიმუშად არის მოცემული, რასაკვირველია შინაარსით არ წარმოადგენენ რაიმე ღირსშესანიშნავ ნაწარმოებს. თითო-ოროლა სტრიქონს არც შეუძლია მოგვცეს წარმოდგენა პოეტის შემოქმედებაზე, მაგრამ ეს ჩვენი თვალსაზრისით და ჩვენი შეხედულების მიხედვით ლიტერატურაზე, კერძოდ პოეზიაზე. სხვანაირი თვალსაზრისი და გემოვნების კრიტერიუმი აქვთ ძველ ერანელ ლიტერატორებს და პოეტებს. ერანელ „ედიბისათვის“, სპარსული პოეტური ნაწარმოების შეფასებისათვის, ლექსში მთავარია ტექნიკა, რიტმი და რითმა, მთავარია ლექსის აგებულება და მისი მუსიკალობა და მოხდენილი გამონათქვამები. ამ მხრივ დაფასება პოეტური ნაწარმოებისა ედიბს შეუძლია ლექსის ორიოდ სტრიქონის მიხედვითაც და ამიტომაც, რომ თეზქერეს შემდგენლები ხშირად კმაყოფილებიან ნაყოფიერი პოეტის შემოქმედების ნიმუშად რამდენიმე ათასი სტრიქონიდან ორი-სამი სტრიქონის მოტანით. სიუჟეტი მათთვის იმდენად საინტერესო არ არის.

განსვენებულ პროფ. ჟური მარს თავის „შესავალ ლექციაში ახალი სპარსული ლიტერატურის კურსისათვის“ მოჰყავს ჯამის მიერ „ბეჰარესთან“ შიშოცემული შეფასება ისეთი შინაარსიანი ნაწარმოებისა, როგორიც არის გორ-

განის „ვეფსორამინ“. ჯამი ამბობს: «Фахр один Джорджани — один из выдающихся и примечательных людей своей эпохи. Мерилом совершенства, превосходства и тонкости его поэзии является его книга Вейс и Рамин, в настоящее время забытая и недоступная. Вот несколько стихов из различных мест этой книги». Далее идут, ამბობს პროფ. ჟური მარი, восемь стихов — сентенций, вроде, например, следующей: «Как хорошо говорит мудрец: зрителю сражение кажется легким». Вот и все, განაგრძობს ჯ. მარი, что он (ე. ი. ჯამი, ვ. ფ.) считает достаточным для характеристики произведения, о самом сюжете — ни слова»¹.

ასეთი ოვალსაზრისით თუ მივუდგებით ჩვენი თანამემამულეების სპარსულ ლექსებს, უნდა ვთქვათ, რომ ეს ლექსები არც შინაარსით და არც ტექნიკური შესრულების მხრივ არ ჩამოუვარდება სპარსული ლიტერატურის დაცემის ხანის პოეტთა ლექსებს, ე. ი. იმ პერიოდის ნაწარმოებთა რმუშებს, როცა, უმთავრესად ძველი კლასიკურ ნაწარმოებთა მიბადვისა (შინაარსით და ტექნიკით) და გადამღერების გარდა, სპარსულ ლიტერატურაში ახალი თითქმის არაფერი შექმნილა. სპარსულ ლიტერატურის ხსენებული პერიოდის საფუძვლიანად შესწავლამ და ამასთან ერთად ქართული მასალების გამოყენებამ შეიძლება მოგვცეს სრული სურათი ზემოხსენებულ მწერლების პოეტური შემოქმედებისა და ღირსეული ავგილიც მიიწიქოს მათ მრავალსაუკუნოიანი და უმდიდრესი სპარსული ლიტერატურის ისტორიაში.

ჩვენი მასალა სხვა მხრივაც არის ნაკლები. ჩვენ ვერ წარმოვადგინეთ ჯერჯერობით გარკვეული მონაცემები ამ პოეტების შესახებ: ნასრაბადის თუმცა მოტანილი აქვს ზოგიერთი ცნობა მათი წარმოშობის, ნათესაობის და სამსახურის შესახებ, ამ ცნობების საფუძველზე შეიძლება მათი ცხოვრების ზოგიერთი თარიღის დადგენაც, მაგრამ ეს ყველაფერი საკმარისი არ არის. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იმის გამოკვევა, თუ რამდენად იყვნენ ეს პოეტები დაკავშირებული მშობლიურ წრესთან, რამდენად იყვნენ ისინი „ქართველები“ და ჰქონდათ თუ არა საერთო ქართულ კულტურასთან².

ქართული და სპარსული წყაროების შესწავლამ შეიძლება გამოარკვეოს, რომ ზემოხსენებული პოეტები ქართულ ლიტერატურულ სამყაროსაც არ იყვნენ მოწყვეტილნი, მაშინ საესებით მართებული იქნებოდა ამ თემასთან დაკავშირებით აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ კერძო საუბარში გამოთქმული ის აზრი, რომ ქართული ლიტერატურის ე. წ. აღორძინებებს ხანაში ჩვენი პოეტები,

¹ Ю. Н. Марр. Статьи и Сообщения, II, 1939, გვ. 117—118.

² მათი „ქართველობის“ თუ „არაქართველობის“ შესახებ მსჯელობისათვის თითქმის მასალას იძლევა ნასრაბადი, როცა ზოგიერთი მათგანის შესახებ ამბობს, რომ ქართველიაო, ზოგს კი ასახელებს როგორც „ამა და ამ ქართველის შვილს“. შეიძლებაოდა გვეფიქრა, რომ პირველ შემთხვევაში ავტორი გულისხმობდა ნამდვილ ქართველს, მეორეში კი — მხოლოდ მათ ქართველს და უკვე გასპარსებულ პირს. მაგრამ ამ ნიშნის მიხედვით საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება, რადგანაც ირანელებში შამის მიხედვით კაცის დასახელება ჩვეულებრივია და როცა ნასრაბადი ამბობს, მაგალითად, რომ ალი-ხან ბეგი ოღლი-ბეგ ქართველის შვილიაო, ეს არ უნდა ნიშნავდეს უსათუოდ, რომ ოღლი-ბეგი ქართველად ითვლებოდა და მისი შვილი ალი-ხან ბეგი კი უკვე ირანელად, არა ქართველად.

სპარსულ წყაროსთან დამოკიდებულების მხრივ, შეიძლება გავყოთ 3 ჯგუფად: 1-ლი ჯგუფი სრულიად უარყოფდა სპარსულ წყაროს და დამოუკიდებელი შემოქმედების გზით მიდიოდა. ასეთი იყო მაგ., არჩილი. მე-2 ჯგუფი სპარსულიდან გამოდიოდა უმთავრესად და უხვად სარგებლობდა სპარსული ლიტერატ. სიუჟეტებით და ხერხებით, ხოლო მე-3 ჯგუფი არა მარტო ფართოდ სარგებლობდა სპარსული მოტივებით და უხვად თარგმნიდა სპარსულიდან, არამედ წერდა კიდევ სპარსულად.

ყოველ შემთხვევაში სპარსულ ლიტერატურაში მოღვაწე ქართველი პოეტების შემოქმედებისა და ცხოვრების შემდგომი შეაწავლა და ქართულ-სპარსული კულტურული ურთიერთობის საკითხის ამ ხაზითაც უფრო ღრმად კვლევა საუურადღებო და საჭირო საქმედ უნდა იქნეს მიჩნეული. ასეთს კვლევას შეუძლია შექვი მოპფინოს აღორძინების პერიოდის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ზოგიერთ ბნელ კუთხესაც.

ფასი 30 მან.

5615

1947